तत्वालोकस्यटीकेयंतत्वप्रकाशिका

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

ॐ नमो हयग्रीवाय नमः॥ ॥या विश्वं स्तृनिमा स्थित तत्तमसा संनद्धसमाप्नुना। निद्रामुद्रित विग्रहेव जनयत्या तास्थितं वात्मना। विश्वं स्वद्वस्व
स्वयुद्धविलया नित्या विद्युर्वेदरूपी। सा नंतामम वतंसि प्रवरतां नित्यं परामर्वदा। यच्चपार समस्तसंसेक वर्द्धिनाः शिष्यशालिनः प्रमूयेते मस्वासि
द्वीप्तं वंदपुत्रुमह्यां। तस्यानुभद्रपात्र तामुपगतपुंसि प्रगल्भागिरा न्याय तत्त्व वपूतलानि लिङ्गुरुज्ञानाङ्कुर्वन्नात्मना। श्रीवद्भवविद्यायित
र्कातिमिरच्छिदाइयद्गतिनां। तं वंदे स्तुतवसु प्रयमिनं स्मृत्वा खिलौ लोष्टदं। कीर्तियस्य तपुर्दशापि भुवनाद्याकृष्य तेज
पियाप्रीत्या यद्यप्रतिष्ठाप रावणयिनी। श्वाना नि विद्यानुवर्था नावंत्यवनता मिता नियुक्तजस्त्रा राष्ट्रलाजाल राष्ट्रदीत
सततं नाकनगरी नामाइतनामितां॥ ॥य दुक्तं गुरुलिङ्गसम्यक्कृतलोलाकृत्तनमया। निवंधी क्रियते लक्ष्मा माहत्म्या
द्यपथा स्कृति मुकुलनिरपेक्षा पादासलान्न समदायत्वनयति निजशालांतनमसानिवंधेमलिनमलिनकुलं यत्पुष्पलग
पिन हंस्वरसमधुरलावंति स्निग्धमधुरवंद्यमानमाहद्या। प्रियशसन्नृशानुकागम्लनत्रविषयवुभाविता। तन्नरंङनगरीयपादस्रंश्वरकाद्यजय
ति वत्वनुग्रहदा ॥ प्रारिप्सितग्रंथपरिसमाप्ति प्रचयगमनाद्यो शिष्टाचारपरिप्राप्ततन त्वानुस्मरण छलेन प्रतिपाद्यमर्थं संक्षेपतो दर्श
यन्नाह॥ सुखानंदघनोपीत्यादिना॥ तत्र तत्त्वमस्यादि वाक्यार्थसिद्धं प्रत्यक्तत्त्वं स्वरूपस्मरण तत्त्वमनुस्मरति मोहमिति। तत्र केचिदाहुः। किं

त्र संसर्गी विशिष्टो वाऽखंडो वा वाक्यार्थो नाद्यः क्रिया कारकसंसर्गो पुपलंभात्। न द्वितीयः श्रुतस्य तद्प्रसंगेन। द्वितीयः श्रुतिविरोधात्। न तृती
यः। सोऽहं शब्दस्य पर्यायत्वात्। नान्यत्वात् हर्षु खानंदघनापीति। तस्यार्थः। न संसर्गी विशिष्टो वा वाक्यार्थः किंतु खंडएवेति। सकल लक्षणाद्व
तैस्य त्यागि प्रत्य सोहंशब्दया वोध्यं लक्ष्यो नार्थमाह। तत्र सुखानंदघनापीत्यहंशब्दस्य लक्ष्यार्थ निर्देशः। यः स्वात्म निर्दुःखसुखनतामस्य
अलावयतीति वाच्यार्थनिर्देशः। अत्र केचिद् दुःखसंसर्गस्य प्रामाणिकत्वात्तत्परित्यागेन लक्षणा न संभवतीत्याद्यन्ये प्रत्याहा। ध्येता विरह
इति। एतदुक्तं भवति। आत्मनः प्रामाणिकदुःख खादि धर्मोत्पत्ता विकारित्वेना नित्यत्व प्रसंग इति॥ ॥ नन्वथ किमिदं विका
रित्वमात्मनोऽयनानित्यत्वमापाद्यते। स्वरूपप रित्यागो। वस्था परित्यागः सदतिरिक्तधर्मोत्पादो वा। नाद्यः। कार्यस्य समवा
यिकारणमापद्यत्वेन तद्ग्रत्यत्र कारणनाशाप्रय उक्तत्वात्। सा चाविशिष्टत्वात्। न द्वितीयः कार्य प्रागभावावस्था कारण
स्य कार्योत्पत्तौ विनाशप्रसक्तत्वात्। कार्योत्पत्त्यवस्था तथा भूत विकारापादनस्य साम्यविशिष्टत्वात्। न तृतीयः आत्मातिरिक्तधर्मोत्पादस्य
तदनित्यत्वाप्रयोजकत्वात्। कारणसंबंधसत्यत्वाविष्टापत्तेः। तस्मादस्मारमतत्त्वाश्रयोद्यते। तदतिरिक्तधर्मोत्पत्तौ त्वात्यादस्य विकारत्वापित
स्य सुखादेवनित्यत्वव्याप्तत्वेन कारणसमवायस्य चानित्यत्वप्रयोजकत्वात्। अथ तस्य कारणं तरसंबंधत्वेन नानित्यत्वव्याप्तत्वमिति। ना का
रणीतरसंबंधस्याप्यात्मानंता विकृतत्वदुःखादित्वत्वेनतदन्वयादकत्वात्। अतो विकृतत्वं तदुत्यादस्याप्यनैकांत्यात्। तस्मादन

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

द्यनिवृत्त्या ज्ञानप्रतिबिंबितस्य दुःखादिसंबंध इति ॥ ॥ ननु तथाप्यानंदरूपत्वं किमानंदः परप्रेमास्पदत्वमिति ब्रूमः तच्च सिद्धमिति सि
द्धान्तात् लौकिकसुखादेरपि तदर्थत्वेनैव प्रियत्वात् अपि वा सा सुखस्यापि सुखान्तरत्वं आत्मनः सुखरूपतां गमयति विषयसुखे सुखान्तराभावात्
सा सिद्ध इति चेन्न नासुखमहमस्वाप्समिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शात् दुःखापरमनिमित्तः स इति चेन्न सोपि कथं सिद्धः अस्मृतेरिति चेन्न अव
गतस्मृतेरनावश्यकत्वात् ननु तथापि नायं परामर्शः सुषुप्तसुखालंबनत्वं गमयति अतिप्रसंगित्वात् दृश्यते हि पित्तकफादिशयवतो
२ सुखप्राप्तिस्थितानां दुःखमहमस्वाप्समिति प — रामर्शस्तेन तत्र सर्वप्रियत्वश्रुत्यनुभवाभ्यामात्मनः सुषुप्ते दुःखत्वानुप श्री २
पन्नावितरदुःखासंभवे स्वप्राप्तावनुभूतदुः — खसंस्कारप्रभवत्वेन तथा परामर्शोपपत्तेः अत्रत्तु न वा वक्तव्यमाशि न चात्मसुख
स्य सुषुप्तिकालत्वं आत्मसु वा तन्त्वकरणवृत्ति — बोधोध्येष्यते विना शिवेन संस्कारानुत्पत्तेः परामर्शोनुपपत्तिः नहितीय
स्वदशावाशा न नत्र सुषुप्तिशापकादृक्षज आविद्याद्वत्र स्वात्मसुखानुभवत्वात् कथं न हि तत्संस्कारजपरामर्शस्यान्तःकरणजन्यतेति
चेत् कथंचित्स्मृतिमात्रस्यापि नः करणकार्यतया निराकरिष्यमाणत्वात् तस्मादनुमानानुभवाभ्यामात्मानंद इति ॥ ॥ कश्चिदाह
किमानंदस्त्वात्मा किं वात्मा प्यानंदः नाद्यः आनंदस्य जन्मादिमत्त्वेनात्मत्वानुपपत्तेः न द्वितीयः द्वैतप्रसंगात् तात्पर्याद्दुःखवृत्ति
अभिव्यंजकान्तःकरणवृत्तिरहित इत्यर्थः इदानीमाकूतं आनंदस्य वात्मत्वेपि तज्जन्मादिप्रसिद्धव्यंजकान्तःकरणवृत्ति विश

पात्त्वेननाक्तदोषप्रसंग इति अत्र कश्चिदाह आनंदगतजन्मादिप्रसिद्धव्यंजकगतत्वकल्पनया आनंदस्यात्मत्वाविरोधे दुःखगतज
न्मादिप्रसिद्धरपि तद्व्यंजकांतःकरणवृत्तिगतत्वेन दुःखस्याप्यात्मत्वं किं न स्यादिति अत्रोच्यते लवदयुपदशायद्यानंदस्य दुः
खस्यात्मत्वप्रमाणमुपलभ्येत तत्रोपलभ्यते तेनायं द्विविधस्तत्र ननु तथाप्यानंदस्य दुःखाभावत्वेन कथं भावरूपात्मत्वं नानंदो न
दुःखाभावः स्वदनिरूप्यत्वादित्यनुमानविरोधात् न प्रलयवद्यस्य वा तत्र सर्वाभाववत्त्वेन दुःखाभाववत्त्वानुपपन्नः अथ न दंतस्यानिनि
दुःखाभावव्यतिरेकिणां तस्य दुःखनिरूप्यत्वा — द्या ॥ ननु वेदरूपस्याप्यात्मनोनाद्यविद्याप्रतिबिंबितत्वेन दुःखादृश्य
सतस्य सदा प्रसंगित्वान्निर्मोक्षतेनेति न तत्राह — अयुनति आत्मयाथात्म्यज्ञानाद्योगिता यथेशमद्वैतप्रज्ञानस्य ज्ञाना
न्निवृत्तिरिति वदपन्नात्कविदात्मनो दुःखसंबंध — ध्वस्तात्यासंप्रकृतिपुरुषाविवेकमाकुंशतनात्राह आत्मनीति अत्रादि चेतकमा
त्रस्य संसारबंधशास्त्राद्यानर्थक्यमिति तरस्य इदानीं तत्र तस्य वाच्यं लक्ष्यं वार्थमाहा तत्र निर्णय इत्यतस्त्वाक्रे नवाच्यार्थेनिर्दिशः
कविदवतनेप्रमनेतत्र बद्वाद्यमाकृष्य तन्निरासार्थमाह यस्याविद्यमखिलं च कुरुते कर्तृर्विश्रथमास्मरणाद्या जगत्कर्तृतया वत्र कर्तृ
त्वं च तन्नस्य सत्यास्थिरायश्च तदपारमार्थिकं कृतिसमवायादित्वशपिकास्यमग्नं निरासायाक्षं तकृतं वितइति मायाप्रतिबिंबि
त इत्यर्थः ननु तथापि जगत्कर्तृत्वे रपव वस्तमिमतम कत्वं न सिध्यति परमाण्वादीनामुपादानत्वादिति न त्याह अस्मिन्निति वंलाते

ति। आत्मरसप्रमीस्मरणाद्यात्तीनुवनोपादानमितियावत्। परमात्मवादिनां चोपादानत्वं चावसरे निराकरिष्यामः ब्रह्मणउपादानत्वमं
गीकृत्यापि पारमार्थिकं नास्तीत्येकदेशीयाश्च। दारज्जुभुजंगवदिति। रज्जावस्मर्पोपादानत्ववदित्यर्थः। नन्वेवमनुपादानत्वं ब्रह्मणोऽवे
तमनगीताद्यादितिमत्याह। भ्रमादिति। ब्रह्मणश्चोपाधिमायोपादानत्वश्चैव जगदुपादानत्वान्नाकेदोष इत्यर्थः। तत्र च्छद्मच्छलच्छद्मार्थमा
हानिर्लयइति। विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति वाक्यस्वरूपस्यार्थस्य वक्त्रमाणत्वात् स्वप्रकाशानंद इत्यर्थः। तस्मादाहं शब्दव्याख्या व्याख्यार्थेऽदपि लक्ष्या
३ स्यानंदस्य दृश्यत्वादात्मवादस्वेऽर्थत्वंमिद्धोप वेतावेतत्वानुस्मरणच्छलेन प्रकरणप्रतिपाद्यमात्मविशेषं प्रतिपादयद श्री३
नीतत्रवादिविप्रतिपत्तिनिरासार्थमाह। तत्रद णिकं विज्ञानमात्मेति विज्ञानवादिना। नं निरासायाह नित्येति। आत्मनः
क्षणिकत्वस्मृत्याद्यनुपपत्तिरित्यभिप्रायः। ब विदात्मनामध्यमपरिमाणमंगीकृत्य सनतोर्द्धगती मोक्षमाहुः। तन्निरास
योक्तो। निरामयेति। मध्यमपरिमाणत्वे अनित्यत्वादिप्रसंगइति भावः। कश्चिद्दक्षिणकत्वेप्यनित्यस्य देहशरीरस्यात्मत्वमाहुः। तत्राह। अष्ट
तत्त्वपुरिति। शरीरमात्रस्यात्मत्वे ज्ञातमात्रस्य स्वत्वेज्ञातमारस्य प्रवृत्त्या लिलाषानुपपत्तेः। स्वभाववादस्य निराकरिष्यमाणत्वादिति। कश्चि
देवंभूतस्याप्यात्मनो नित्यानित्यनैमित्तिककर्माद्यनुष्ठानान्मोक्षं वदंति। तत्राह। मीमांसार्थहारइति। कर्मसाध्यस्य नित्यत्वादात्मैव मोक्षसाध
नमित्यर्थः। नन्वात्मनः सदात्माविदितत्वं नमोक्षस्यापि सदात्माविदितमिति नेत्याह। परइति। परस्यां शास्त्राद्याज्ञानकारणत्वेन निवृत्तिरित्यर्थः। ॥

वक्तुं नरमारंभणीयं विषयाद्यसंभवात्। नन्वेतत्त्वानुस्मरणच्छलेन प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयता दर्शितं विषयादि। सत्यं दर्शितो वेदांतानां तत्र
अतः प्रकरणस्य पृथक् दर्शनीयमित्याशंक्यात दर्शयितुं चिकीर्षितं प्रतिजानीते। प्रकृतार्थनिर्वक्ष्यामीत्यादिना। तत्र तत्त्वं लोकं वितनोतीति वि
कीर्षितप्रतिज्ञा। वेदांतानां यथात्मसमन्वयस्तु अशंस्त्वविरोधश्चोक्तम्। तं निरासाय निष्प्रयोजननिर्देशः जनार्दनइति प्रत्यानिर्देशः
वितनोतीति लिंगात्। इतरथा वितनोमीति स्यात्। ॥पूर्वं तत्त्वानुस्मरणच्छलेन प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वे वेदांतानां समन्वयश्च प्रतिज्ञातं स
नसंभवति। प्रत्यक्षविरोधादित्यत आह। इहेत्य त्वदृश्य इत्यादिना। प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्व इत्यर्थः। अन्यथा वेदांतानां मिथ्या
त्वमेवाप्रामाण्यमाशंकितं। ननु त्वात्ज्ञानानुप त्रिश्चविदितपदपदार्थसंगत प्रत्यक्षतत्त्वरतु स्वाभिषक्तादिति इत्यस्याआ
त्मनि दुःखादिसंसर्गः संसारित्वं तस्य च साक्षिसि द्धत्वान्न प्रत्यक्षतत्वात्तिभत्य परिहरति तदसारमिति। नन्वस्मिन् वेलावसंसा
रित्वस्यापरोक्षत्वं वःसमाक्षिणावाध्यादिंद्रियाद्या। नतावत्साक्षिणास्तदसिद्धेः। अतउइंद्रियादिति। बाह्यमित्याशंक्येंद्रियमपिबाह्यम
न्तरं वेति विकल्प्याद्यं नतथाहीति। नत्वहंतुमादायतनइति। अयमहिंसाविदुःखादिमानस्मींद्रियकज्ञानगोचरत्वं न कश्चिदिच्छेत्। आत्मसं
स्पृष्टदुःखादेरिंद्रियकज्ञानगोचरत्वे आत्मनोपीन्द्रियगोचरत्वं वाच्यं। तन्न संभवत्यप्रकृतत्वात्निकत्वननि॥ ॥ननुकथंमहलानिकत्वेनानिंद्रि
यगोचरत्वमात्मनश्च। भृष्पुनतावद्बाह्येंद्रियगोचरत्वं। दृश्यस्य बाह्येंद्रियगोचरत्वप्रयोजकस्य महत्त्वादेस्तद्रूपवत्त्वस्याभावात्। नापिमनागो

वरत्वं तच्चेंद्रियादिजज्ञानकर्मलिंगगम्यत्वेनानावन्मात्रव्यवस्थापकत्वव्याघातेनअर्थज्ञानजनकत्वेप्रामाण्याभावात्। कथं तर्हि तच्चेंद्रियत्व
मितिचेत्। लिंगादिजज्ञाने ज्ञानत्वव्यवस्थापकत्वेनेति। ब्रूमः। ननु कविस्त्वातेन तच्च ज्ञानजनकत्वाभावे कथं लिंगादिजज्ञाने ज्ञानत्व
व्यवस्थापकत्वं। न। स्वरूपश्च चक्षुरादिजज्ञाने व्यक्तावपि तच्चेव ज्ञानत्वव्यवस्थापकत्वात्। कथं तर्हि चक्षुरादेरिंद्रियत्वमिति चेत्। साक्षा
दिंद्रियमनःसंयुक्तस्यैव ज्ञानजनकत्वादिति ब्रूमः। तथा च श्रूयते। मनसा ह्येव पश्यतीति। ननु मनोमात्रस्यैव ज्ञानत्वव्यवस्थापकत्वेन
करणाद्यव्यपि ज्ञानत्वप्रसंगः। न। मनसः क रणत्वात्। न तु व्यवमात्रेण रागादावत्यपि ज्ञानप्रसंगः। उक्त्यके
४ पि चक्षुरादींद्रियजघटादिसंयोगपि ज्ञानत्वप्रसं गच्छसमानत्वात्। तस्मान्मनसस्त्वातंत्र्येण ज्ञानाजनकत्वेन काचिद्विरोधः ४
यच्च लीलावतीकारास्तु स्वसाक्षात्कारः इंद्रिय जन्यस्य साक्षात्कारत्वात् रूपसाक्षात्कारवदित्याचक्षते तत्र किं साक्षा
त्वं। इंद्रियमात्रजन्यत्वं वा। अपरोक्षत्वजातिसमवायो वा। नाद्यः। साक्षाद्विशिष्टत्वात्। न द्वितीयः। तच्चेंद्रियमात्रजन्यत्वसापक्षत्वेन तदा
सिद्धावसिद्धेः। ननु तर्हि सुखाद्यनुव्यवसायकाणतिः। साक्षादिति वक्ष्यते। तस्मान्मनसः स्वातंत्र्येण ज्ञानजनकत्वप्रमाणाभावात् इंद्रियत्वं वा
द्रियजज्ञानगोचरत्वप्रयोजकत्वमहत्वोद्भूतरूपवत्त्वाभावादात्मनाः निंद्रियगोचरत्वं सिद्धं। ननु तर्हि तदेवालिंगीयतां। किमिदमभूतरूपा
तिकत्वं। न देवालिंगीयते अभूतजातिकत्वशब्देनमूर्तत्वजातिकानिक्षमहत्वोद्भूतरूपाभावस्य विवक्षितत्वात् तथा च प्रयोगः। आत्मानो

द्रियगोचरः उद्भूतत्वे सत्यमूर्तत्वात् अनुद्भूतरूपवत्त्वे सति द्रव्यत्वाद्वा। आकाशवदिति। ननु विशिष्टप्रतीतेर्विशेषणप्रकाशापेक्षणात् तवना
तविशेषणस्यात्मनःस्वप्रकाशत्वेनप्रकाशनाद्विशेषितदुःखादेरिंद्रियकज्ञानगोचरत्वे को विरोधः। महान्। ज्ञानांतरप्रतीतस्य ज्ञानांतर
प्रतीतविषयविशेषणत्वेनप्रकाशनप्रसंगात्। तस्मादुक्तं मनसंसारिकत्वमपितत्र चरतामातरनीति। ॥ एवं तावत् संसाराद्बुलवच्चेंद्रिय
जन्यत्वासंभवनाप्रामाण्यमुपपाद्य ज्ञानेप्रमयासंभवेनाप्यप्रामाण्यमित्याह। दृश्यताचेति। अयमर्थः। दुःखादिस्वत्वनानात्मवर्मः दृ
श्यत्वात् रूपादिवदित्यनुमानविरोधेनात्मद्र माध्मनाडःखादिधर्मिणां साक्षात्कारातीति। ननु दुःखादिमाश्रयं गुणत्वात् रू
पादिवदित्यश्चाश्रयस्यात्मत्वस्यैतत्राह। उपाधि ति। अन्वयव्यतिरेकसिद्धांतस्करणाश्रयत्वेन सिद्धसाधनमित्यर्थः। न वा तस्य
रागानारोपितां जकत्वयाचयव्यतिरेकयारथ्या सिद्धिश्चात्र तत्रोतस्करणस्यालिंग्ये जकताकेयानिराकृतत्वादिति। किं च। क्षनिप
योत्मानन्यथाप्यंतस्करणाश्रयत्वमवत्याह। तथा वास्मदनुभूतमिति। ननु नयं क्षनिःस्वार्थप्रमाणो। तस्मालक्षणारसुपलेरादित्यत आह। ले
गवानपीति। दुःखादेरात्माश्रयत्वानुमानकालात्ययापदिष्टत्वंत्याह। असंगोह्यतीति। किं च। संभावितःप्रतिज्ञायां पक्षसाध्यनरत्वे तत्फल
त्वात्। पक्षसंभावनंवाध्यंतेनसंचवतीत्याह। नकेनायीति। असंभावनेवक्तुं विकल्पयति। तथा हीति। तस्यार्थः। किमात्मसंसाहरयाः
संबंधः संयोगोयान्यतावानादात्म्यं वा समवायो वेति। नाद्य इत्याह। न नभावदिति। संयोगस्य गुणत्वेन गुणदुःखाद्याश्रयत्वं नावकल्प्य

५ तद्भतिभावः। द्वितीयं पत्याह। यो यतावानद्द्रति। अयं भावः। द्विविधं यो यतासंख्यास्वजन्यत्व। तत्र संसारात्मनाऽन्यथा यतः संबंधप्रागभुक्ता
ज्ञानां बंधः प्रसंगः स्वात्माविकत्या यतः संबंधसातिवस्तुनितं नाशासंभवादनिर्मोक्षइति। ननु वह्निशक्तिरिवात्मनः स्वाभाविकसंसार
गमनशक्तेः केनविस्रतिबंधेमोक्षइति तत्याह। प्रतिबंधस्य हेति। पूर्वशक्तिविरोधिनः साधनविशेषजन्यशक्तिविशेषस्येत्यर्थः। इती
यमनुवदति। यद्वेति। किमनुभवभवत्वं यत्संसारात्मनोस्तादात्म्यमुच्यते। किंवा गुणगुणित्वादिकल्पनानानावदाद्यइत्याह। तत्र वस्तुरश्च
मिति। तथानुभवानास्तीतिभावः। द्वितीयं प्रत्या — तथा संसारस्येति। अयमर्थः। किं संसारस्यात्ममात्रत्वं तत्तादात्म्यमुच्यते।
किंवात्मनः संसारमात्रत्वं। आद्यसंसारस्यात्मा — त्मवदनाशइद्वितीयसंसारवदात्मनाशइति। ननु नात्यंतमभेदः स्वादात्म्य
यनायमुपालंभः किंतु भेदाभेदयोः स्तावद — मित्याह। यद्वा विपक्षिनेति। परिहरति। नत्रेति। अस्यार्थः किं भेदाभेदयोः र्वि
नाशविद्यते नवा। आद्ये भेदाभेदयो रक्त्वासंभववदरत्नावयोरप्यकरूपतया नकत्र संभवः। द्वितीयः भेदाभेदाववतादात्म्यमित्यभि
धीयते। किमन्यत्र। अमिति निवृत्तानां अभेदपक्षदोषतादवस्थ्यादिति। चतुर्थमनुभाषते। यद्वेति। ननु संसारस्यात्मनि समवाये किं प्रयोज
कं गुणत्वमित्यतिप्रसंगं सिद्धगुणरूपतामाह। सुखदुःखादिलक्षणस्येति। ननु तथापि परगुणस्य कथमात्मनि समवायइति। नेत्याह।
धर्माधर्मनिबंधनस्येति। तथात्मगुणत्वं प्रसिद्धमिति भावः। सुखदुःखादेर्धर्मादित्यादिमानी। इहप्रत्ययत्वादित्यनुक्तेरुपहतत्व

६

सहि तस्यां नकरणगुणत्वेनात्मगुणत्वे प्रमाणमपतत्रावाहनतत्र समवायद्रव्यमिति प्रत्याह। नदपि नघटमंगलनीति। नन्वात्मनां
नावदुःखादिनात्मगुणत्वेन न तत्र समवायः किंतु प्रमाणवलेनेवेति। किं तत्प्रत्यक्षमनुमानं चेति विकल्प्याद्यं दू
षयति नत्वादिति। इदनाद्भेरस्पर्शवधमाद्भविषयत्वेन यमवायविषयत्वाभावादितिभावः। द्वितीयमनुव
दति। अथेति। विशेषणविशेष्यभावत्वादित्युक्तेः ज्ञानेः समवायद्रव्यमात्रव्याप्तिवासः स्यात्। तदर्थमुक्तं ज्ञानिस
दिति। नचापि निर्दिष्टंत्वतलमित्यत्रवानि — वायपरिहारार्थं ज्ञानिमतोरिति द्रष्टव्यं। यत्किं विशेषं
धर्मत्वेनासिद्धसाधनमिति नेत्याह। स्वव — संबंधइति। द्विविधसमावायसंबंधः संयोगः समवायश्च
नत्र सुखादेर्गुणत्वेन संयोगासंभवेस — मवायएव न विशेषणीयः। संबंधसामान्ये तु विशेषात्संयो
गासंभवेपि न समवायनिरवद्यद्रव्यमिति — प्रत्ययपरिहरतीति न। आध्यात्मिकसंबंधसंभवेनेतिसा
सिद्धइति नेत्याह। गोरिवादरिवेति। अहं गौ नद्रव्यादिप्रत्ययानुपपत्तिलत्यद्रव्यर्थः। नन्वगति कागति
कागतिरिति यदाद्यासिकः संबंधः अत्र नु विद्यते गतिः समवायः अन्यदनन्तसिद्धसाधनतानाद्। नवन्येव
एवं नावस्मात्यसासिद्धत्वेन साध्यधर्मविशिष्टपक्षासंभवेनाश्रयासिद्धिमुपपादयति। विशेष्यस्याप्राम

त्मिकत्वेन नामाह। विशेषणविशेष्यभावस्येति। ननु माप्रमितत्वं प्रतीतस्य वा अपन्ने को दोषः इत्यत आह सिद्धं नह्य
त्याह। न त्वाह। इति। किमिति प्रमानुमशक्तेरिति। विजनावसंजवादित्यति प्रत्यविकल्पजनित। अर्जवेति। नज्ञादिव
रतं नास्यवश्चावेति इदृशः पुनस्तत्वस्याह। किं इत्यादीति। अन्यविकल्पद्वजमप्यप्रथमं दूजननीप्रथमदृत्ति
मं त्रहेनुमाह। इत्यादीनामिति तस्यार्थः। अत्नितावत्सामान्यं नत्य मिति विशेषणविशेष्यभावः तस्य वद्ध
स्यादित्र पत्रपत्वेनस्य सामान्यादितिभना स्यानसावानिभेति द्वितीयं दूजननीतिवत्समदृतिनकृ
दाविसंसानपरिक्लृप्तः प्राधुनादिति कि अर्जसीसानीति विशेषणविशेष्यभावस्यनित्यत्वे
तस्य जाजकस्यदुःखादिसंवंधस्यापि नित्यत्वादितिस्फुटीभावः सानंत्यपक्षे वाम दूषणस्य
नैद्धितीयं दूजनत्निमननेनस्येनवद्गिभ घदार्थानिरिक्तवस्त्वनं गीकारादितिभावः। नन्वस्याता
वन्वेकोविनायः अभावविशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरितिवदाम। सर्वपक्षेभ्रमायोरणं दूषणमाहात्वस्यमान्नृदृतिनस्य
स्यासार्थः दूषणान्तरमाह। किं चेति। एवं वसंसानामनीः संवंधासिद्धौ विशेषणविशेष्यभावासिद्धिरिनसौ वाभ्युपगमे इद्रसं
दियासिद्धिरवनिनावृक्तिं विशेषणविशेष्यभावस्कानंकावेति विकल्पासंदूषणानि। कं चान्त्रतमथः। सरकापनाभेद
संसानरवृत्वा। तावन्मात्रेनदृष्टादर्शनात्। एकस्यानजन्त्यवायोगाभावाजपरनंत्रत्वनास्यानजत्रकुल्पत्वाकुल्पावृद्धिः स्यान्नत्र
नाल्लीनिद्धितीन्तेप्रत्याह। अनुवृत्तिदानस्यसंसानाभवानिनकेप्रमाणतावादितिनावः अनेनवस्वानंत्यपक्षनिरस्तो दूषवाःकिंच
अभाणत्वादित्याजिप्रत्यायसंहानिनस्मादितिसमवानस्याप्रमाणत्वमसिद्धमित्याह। यदपरमित्यादिना॥ ॥६६ ६

इत्युक्तं नञ्चुद्देको विशेषो जातिद्रव्यविशेषत्वं यात्तत्संवंधविषयत्वं वा। नाद्यः क्वचिदश्वत्वजातिब्राह्मणव्यक्तिप्रतीतानश्वत्व
घटाभावस्त्वचव्यक्तिचारः तं निरामायात्वंअवाविततिपरिहरति। तदपाति। अयंभावः प्रत्ययस्यासविषयत्वाभाइहप्रत्ययपिविषयावाद्य
समवायोवा। आकाशादयस्वाभावा। नाद्यः अनुमानार्थनस्थाप्रसंगात्। नद्वितीयः। तेन वहप्रत्ययस्यासिद्धा तस्य समवाया नत्नुमा
पकत्वात्। तस्मात् स्वीकृतिकार्यमिति। किं वा आश्रयाभावादवहताःपक्षधर्मत्वासिद्धः स्वरूपासिद्धिरित्या स्वरूपासिद्धिरिति। संदिग्ध
सिद्धिस्वत्याह। संवंधतियवलीलावतीकारणजात्यादिगाभराविशिष्टव्यवहारक्षसंवंधनियतः स्वभावमात्रविषयावाधितविशिष्टव्यव
हारत्वात्स्यघटंभूतलमिति व्यवहारवदित्यस्या। णिानत्रवादामः किंजात्यादेः संवंधः प्रतीतो नावा। नाद्यः अनुमानानर्थक्य
प्रसंगात्। नेतरः संवंधप्रतीतो विशिष्टव्यवह। रानुदयनाश्रयासिद्धिः। यत्नुसंवंधप्रतीतावपिज्ञानिद्रव्यविषया बुद्धिवि
शेषाद्विशिष्टव्यवहारः प्रसंगात्। नजातिव्यक्ति प्रतीतरवविशिष्टव्यवहारहेतुत्वं किंतु संवंधसद्भावस्यापिअन्नतदृत्वान्न
कदापइति वत्राविशिष्टव्यवहारस्यवास्य विशेषत्वनप्रतीतिविशेषमंतरणव्यजव्यत्वप्रमाणाभावात्। अथमनुपार्थः संवंधइतिसापि का
रणो। तर्हितत्प्रतीतिर्वीन्याविशेषादिति यक्तिंविदन्तराअभ्युनाहिंगुणगुणिनो संवंधविनिपत्ययः समवायप्रमाणमिति तत्याह। किंवा। सिद्धमिति।
गुणगुणिनाःसंवंधीसंजवननायंप्रत्ययः प्रमाणमितिभावः दूषणांतरंवक्तुंविकल्पयति। अपिचेति प्रतीयनइतिशेषः। असंवंधत्वेपि
किमन्यदीयत्वनजातिम्रतंत्रत्वनवानाद्यः। नाद्यः प्रतीतेः। नद्वितीयस्त्याह। असंवंधत्वइतिविशेषः स्वतंत्रप्रत्ययादविशिष्टः प्रतीति

वितु ब्रह्मेत्यर्थःप्रथमं प्रत्यक्षं त्याह। संबंधत्वेन ति। अनवस्थापरिहारेशं कतो अथति। असंबद्धस्यैव तदीयत्वं स्वभावविशेषादिति लाघवः। किं
समवायस्य तदीयत्वहेतुविरहः स्वनिर्वाहकत्वं किंवा स्वहेतुना आह। द्वितीयत्वाभावेपि तद्व्यवहारप्रवर्तकत्वं नास्तीति। परनिर्वाह
कत्वस्य प्रयोजकत्वात्। स्वनिर्वाहकत्वमवलंब्य प्रत्यवतिष्ठते तत्रेदिति। आद्ये तदीयत्वस्य हेतुलाभेन सिद्धो प्रतंत्र समवायप्रतीतिप्रसंग इत्या
ह। नाद्य इति। द्वितीयं तदीयत्वात्यन्तपाक्षात्तं प्रसंगेन संबंधत्वहानिरित्याह। नापीति। व्यवहारस्यार्थ नियतत्वात्समवायस्य तदीयत्वा
६ यी लाघवतद्व्यवहाराभावान्न तत्प्रवर्तकत्वं च निर्वाहकत्वमित्याह। तृतीयेति। यद्यपि प्रत्ययलिंगनिरासेन लक्षणनि ६
रासः सिद्धस्तथापि दूषणांतरं वक्तुमनुवदति। अयुतसमवायमिति तत्रायुतसिद्धानां यः संबंधः स समवाय इति नित्यः संबं
धः समवाय इति लक्षणं। तत्संभवनिरासार्थं मिहप्रत्ययहेतुरिति प्रमाणोपन्यासः। इहप्रत्ययस्य निर्विषयत्वेनासंभवप
रिहारार्थमाश्रयावयवभूतानामिति विषयनिर्देशः। दूषयति तदपि त्र्यकेति। नित्यत्वं चाग्रे निराकरिष्यामः। तस्मात्समवायप्रमाणाभा
वात्परिशेषासिद्ध इति सिद्धो उपसंहरति। तस्मादिति। एवं तावत्प्रत्यगात्मनः संसारित्वग्राहकप्रत्यक्षविरोधं समन्वयासंभवं निरस्यदा
नीमनुमानविरोधेनासंभवं निराकर्तुमुपक्रमते। स्यान्मतमित्यादिना। किमात्मनि सुखादेर्निराकृतसंबंधस्य त्वमः संबंधस्याघातो संबंध
मात्रं नेति विकल्प्याह। न तावदित्यादिना। ब्राह्मणो यजेतेत्यादौ ब्राह्मणत्वादिविशेषितस्याविकारित्वं प्रतिपत्ति न च द्रष्टव्यव तित्याविकार

ण सिद्धिरित्याह। अविकारित्वमपीति। न ह्यात्मनो बंधनिवृत्तिसाधनं विधीयते। न ह्यात्मनो बंधाभावे नर्थकमित्यर्थोपपत्तिविरोधमाशंक्याह।
मा भूत्साधनेन। नात्त्विकबंधस्याभावेप्यासिकबंधनिवृत्त्यर्थत्वेन साधनं। लिंगमनमित्यपत्त्यथाप्यपपत्तिशना। द्विकस्य विनाशासंभवादन्य
थवापपत्तिर्नेति भावः। ननु तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति जीवशयोरन्यस्य जीवस्य कर्मफलसुखादिभोक्तृत्वं श्रूयते। अनश्नन्नभिचाकशीति नेत्या
ह। आगमश्चेति। लोकत्वस्य लोकसिद्धत्वादत्रागमः प्रवर्त्तते। किंतु न तदनुवादेन तस्याविद्याजत्वोपपादनेन जीवस्य परशास्त्रेद समा
ने वृक्षे पुरुषो निमग्नोनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति वाक्यशा
षादित्यर्थः। तथाप्युभावपमानास्यात्मनो बंधसंबंध इति तदुपसंहरति तस्मादिति। तयोर्भावसाक्षिमात्रविषय
स ५ त्वादिति भावः। सुखप्रतिपत्त्यर्थप्रयोजनं वादार्थसंक्षिप्याह अक्षाद्लक्षणेति। अयुक्तश्च ग्रहणप्रमाणांतरोपलक्षणार्थं किंवा
नमम दृश्यमात्रविषयत्वादिति भावः। धर्मसंबंधः स्वात्मत्वाद्व्यतिरेकेण कुंडलवद्विषयविशिष्टत्वाज्ञाने वाचात्मकस्यैति। एवं तत्वात्मनि प्रतीत
स्य दुःखादेः कागतिरित्याह उक्तो द्वैतमिति। अज्ञानात्मकत्वाज्ज्ञानान्निवर्त्तत इत्यर्थः। तथा पादेकोक्तं अहं संसारीवेति निवारितात्स्वयः॥ ॥
॥१॥ किंवा॥ प्रत्यक्षादिविरोधेनेपि कथमिव वेदांतानां प्रामाण्यं शंकितुं शक्यं। लोकपुरुषवाक्यात् अन्यं वलीयस्त्वादिति तत्र नपौरुषे
यवचनं संदर्भस्य प्रत्यक्षाद्युपजीवकत्वेन दुर्बलत्वापपत्तेः वेदांतवाक्यानामिति पि नथतिव न तेषामपौरुषेयत्वात्। तर्हि संशयद

तिवऋनम्बा। थ्रमयविद्याविनित्ववस्तुपरत्वनिर्दोषत्ववर्णदांता। नामवव नयेयञ्चाद्यावक्तत्वापपन्नमित्यनदाह। अपिवतीति। नचापा‍ऽऽषयत्वसिद्धाव
तास्मिद्ध्यति। तत्रवक्तुं किंप्रमाणमिति पृच्छति। स्तनस्रहीति। पूर्वतंत्रमिदंवद प्रमाण्यमाश्रायतत्रे त्रपद्यन्नितेत्रित्तिनत्रत्यमवापापाऽऽषयत्वानुमा
नमुपसंहरति। उच्यत इत्यादिना। अस्मर्यमाणकर्तृकत्वापाऽऽषयमुपन्नकश्चाकपुद्यलिनारइत्याशंक्य तत्रापि पारुषेयत्वे प्रमितंनवाति विक
ल्पाह। पुंक्कतीति। तत्रपाऽऽषयत्वंसंदिग्धमितिवर। तर्हि पक्षत्वल्यत्वानविपक्षतनिदृष्टव्यंउ कथ्यायनिरस्तमपि व्यानिवागंतरं दोषान्तरं वक्तुम
७ नुत्पापनाय त्वावदीति। सपक्षत्वा दितिभावः। अपा — उपत्वसंदेहः स्मर्यमाणकर्तृकत्वसंदेहात्संदिग्ध सिद्धिरित्याह। नत्विति। स्मर
र्त्यप्रमाणमूलत्वाद्वा कत्रैरप्रमाणाभावा दव — तदस्मरणमितिनास्ति दोषइत्याह। नतत्रारमिति। कर्त्तैरि प्रमाणाभावा सिद्धइ 3
त्याह। श्चात्मनमिति। अननुघट्टपासिद्धता। काला — त्ययापदिष्टता। मत्प्रतिपक्षता। वाक्यति। इष्टव्यो। व्याप्यत्वासिद्धापरिहरति।
नाम्बाऽऽक्कूलनकाव्याघादपयाजकत्वादित्यव्ययः। ननुपदानां पूर्व्वानरीभावनविरुद्धमानं त्वंवाक्यत्वंतद्विनरत्वयिद्धरभावसादित्यन्तकव्याघा
तइत्यतउक्तं संसर्गपरत्वेनेति। ननुसंवादकत्वमपिपदपदार्थयोः पुरुषकृतसंकेतसंवादकत्वमिति तत्राह। स्वाभाविकशक्तिवशादिति।
पाऽऽषयत्वाभावदेदप्रामाण्या नुपपत्तिवाधकमाह। अथेति। नतविपर्ययः। पर्यवसायित्वमित्याह। तथावेत्यादिना। तात्पर्यावधारणादि
श्राद्गुणजन्यत्वनार्थान्तरता परिहारार्थं वक्तृगुणवानमित्युक्तं। प्रत्यक्षप्रामाण्य व्यभिचारपरिहारार्थमाह। वाक्यप्रामाण्यत्वादिति।

प
शब्दजन्यज्ञानानामर्थनिश्चयशक्तेः प्रामाण्यस्यशब्दमात्रमूलत्वान्नवक्तृगुणवानत्वमिति प्रसिद्धिमूलत्वमित्याह। नार्थपरिच्छेदेति। वि
पर्ययप्रमाणं दूषयतिपरस्यावेति। किंवाक्यप्रामाण्यत्वंजातिस्वरूपमात्रंवा। आद्येवेदप्रामाण्येस्यजातित्वेनतत्रवाक्यप्रामाण्यत्वजात्यन्तरासि
द्धिः। द्वितीये स्वरूपस्योपक्षधर्मत्वाभावादसिद्धिरवेत्यर्थः। आप्तवाक्यजज्ञानप्रामाण्यस्यापिमूलशब्दत्वामूलत्वात्साध्यवैकल्पमित्याह। सा
ध्यविकलमिति। ननुयदिशब्दजज्ञानप्रामाण्यनाप्तप्रणीतत्वापयोगः किमितितर्हि वाक्यप्रणेतुराप्तत्वं मृग्यतइतितत्राह। आप्तवत्वेवेति। प्रत्यनु
मानवाचमाह। प्रयोगापीति। वेदजज्ञानंवदापरु — प्रामाण्यंमैत्रवतीति। वाक्यत्वं निरासायाः क्रमाप्तप्रणीतत्वानापरूप्रामाण्ययु
ति। किंचानादिकनमनुपाल्यानंस्वत्कप्राकंसनात — नमितिश्चालिवाक्यम् उभयपक्षतत्वत्वउपाधिरित्य। प्रत्यापसंहरति। तस्मा
दिति। किमिदं पाऽऽषयत्वंमाच्यते। पुरुषनिष्पाद्य — त्वंवा। प्रमाणेनार्थमुपलभ्यविरच्यमानत्वंवा। अर्थमुपलभ्यविरच्यमानत्वं
वा। उद्दुपां नराद्वारेणानरपक्ष्येणावाच्यमानत्वंवा। आद्येसिद्धसाधनमित्याह। किंनेति। नदेवध्यप्रयाति। तथाहीत्यादिना। वर्णमात्रस्यापु
रुषनिर्वर्त्यत्वमयनिराकरिष्यति। एवंतर्हि निर्विशेषयितुरस्मकर्तुः स्मृतिनवादस्मर्यमाणकर्तृकत्वमसिद्धमितिनत्याह। नवेतावतेति। अर्थमुप
लभ्यक्रमविशेषणपदानिविरचयितुरेववाक्यकर्तृत्वप्रसिद्धेर्ननिर्वर्त्तयितारकर्त्तेतिभावः। ननुपादिस्पतिज्ञाणं निर्वर्त्यावेदः। कथंतर्हितस्यानि
त्यत्वमितितत्राह। यथावेति। नचतथापितस्मादेवस्मरमयञ्जुपिदीकृत्यादावदस्यापरमेश्वरकर्तृकत्वं कमसाधयति। एतत्परंपराविनाश

७ नपरंपरांतरात्यन्नो प्रमाणाणात्वावा चतिरुावथ ननुमतया क्ष्वेदं सर्वेमष्टजनक्मवायत्तृं षिसामानीत्यादा हिरण्यगर्भादीनां सर्गादाव दक्तृत्व
श्रवणात्कथमिदं प्रथमतो निरूपणमिति तत्राह। हिरण्यगर्भप्रकृतीन्नामित्यादिना ननुपूर्वसिद्धवेदस्यसंप्रदाय प्रवर्त्तकाः हिरण्यगर्भा
दयो न कर्तार इति कथं व्यवस्थापयितव्यमाह। तथापीति। ननु तथापि तस्मा दृचः सामयजूंषि दीत्यादौ वेदस्य परमेश्वरकर्तृकत्वश्रवणादिदं न सिद्धं
सिद्धमिति नेत्याह। परमेश्वरकर्तृत्वमपीति। पृथिव्यादीनामुपादानत्वप्रकरणश्रवणादिति भावः। श्रुतेव श्रुत्यंतरलिंगमाह। तथा चास्या इति
प्रथमपक्षदूषणमुपसंहरति। तस्मादिति। अन
कौतिकत्वलिंगेन न द्वितीयं दूषयति। यदीत्यादिना। तृतीयं प्रत्याह अथेति
किंतु पतलं रुमात्र शब्देन चो नि रस्तीयते। प्रमाणात्
माणसास्मरणं ज्ञानं वा। आद्य वेदस्याप्यतिप्रसक्त त्वात्प्रामाण्यं न स्यात्। द्वितीयं
निश्चामिता दिश्रुति विराधद् इत्यर्थः। वेदस्याप त्वं
पूर्वकत्व वेदानुमितापलंबस्य वक्ष्यमाण्या द्वे प्रामाण्य प्रसिद्धि नैव्या। निरार्थे
वन्नर्थप्रत्यावष्टा प्रत्युषोनरनिगतात्तुमानस्य प्रमन्यत्राप्युपनिदिशति। एतेनेति। उक्तन्यायनिरस्तमप्यनुत्तं नांतरं दाष्टांतरस्वक्रमनुत्पादनो। अक्षमा
णत्वेनाना दृत्तवा व्यभिचार परिहारायोक्तप्रमाणत्वेनेति तत्रापि त्रैवर्णिकान्यः प्रमाणत्वेनादृतवाक्ये व्यभिचारश्चरथमुक्तं त्रैवर्णिकेति। यद
ति। तथापि न ष्टत्रैवर्णिका दृत बुद्धादिवाक्ये व्यभिचार स्तत्राको। वेदविपरीतागमतिना किं कानाम दृष्टफलवाक्यप्रमाण्यस्या मूलप्रमाणीनत्व
लिंगगम्यत्वेन तदसिद्धावसिद्धिरित्याह तत्रेति। नहीत्यनःप्राक्तनःस्याप्तार्थः। नन्वामूककर्त्ररि प्रमाणातादपि न वेदस्य स्मर्यमाणकर्तृक

मा४

अोन्नचाग स्यपक्षीकरणं तदापीन रोक्ता गोःना प्रश्रमीनोन वा आये व्यर्थविशेषणता द्वितीये दोषमाह ५
त्वसिद्धिरनाप्तकर्तृकत्वावगमादित्याह। नहीत्यादि। आप्तवाक्ये व्यभिचारपरिहारायोक्तो। आप्तप्रणीतवाक्यत्वादिति। किमिदं साधनं प्रस
मा वा। आद्येवदानाप्त प्रणीतः। सप्रयोजनावाचिनां नाविगनवच्च्युवावकत्वात् असंप्रतिपन्नवदित्यनुमानविरोधरूत्याह। मेवमित्यादिना। द्वि
तीये बाधा प्रणीत त्वसतिप्रणीतत्वस्यापाविद्धादिपक्षस्तावकाभाव। चाप्रप्रणीतत्वानाप्तप्रणीतत्वयानों भिन्नचास्त्रि रिति प्रसिद्धिन श्लो
त्वमित्याह। विपक्षेति। साधनप क्षे रविकमाह पुरुषाक्षरयति प्रयोगांतरमनूद्य दूषयति। यद्वेति। अत्र दादावित्यर्थः। अथ नद्वास पक्षे विजि
ह्वीर्षयोरेव लागच्छ्वाति। तस्मादुदकन्नेरि
प्रमाणाप्रोवा त्रासिध्यादिसंकेति सिद्धो किंतु वावा विरूपनित्ययत्वागमप्रमाणे दृ
पि नित्यत्व मित्याह। नित्यत एव वेदस्यत्यव
दात मिति। ॥२॥ वर्ण नित्यत्वसाप रूत्वान्नस्य मुदायवेदनित्यत्वस्याति तस्मा अथवे
पूर्वपक्षे निक्षिपति। यदपीत्यादिना। अन्नमा
नयाह। यैरादाव्यभिचार निरासाया क्रमिंद्रियग्राह्यत्वादिति। मनाग्रा ह्यात्म नित्यव्यभि
चारनिरासायवाह्यति। यागिनाह्यंद्रियग्राह्ये परमाण्वादाव्यभिचारस्तत्राक्त मस्मदादीति। सत्रान्दा व्यभिचार निरासायोक्तो सामान्यवत्वे
सतीति। परिहरति। तदपीति। विविक्ष्य वच्छ्वाद्वनिर्वर्ण्यो विशिष्टश्च न त्र शब्द मावस्य नित्यत्वसाधने त्वानि विशिष्टस्याप्यनित्यत्वेन दृष्टांतः
त्र सिद्धसाधनमित्यर्थः। अथ न द्वाषपरिहाराय वर्णमात्रस्य वपक्षीकरणं तत्राह वर्णात्मक इति तत्रेयं तावन्नैयायिकादिप्रक्रिया। लोके द
त्तु संयोगस्वर्याकाशसंयोगाख्यां निमित्तासमवायिस्यामाकाशप्रदेशविशेषसमवायिनि शब्दव्यक्तिरुत्पद्यते। तस्या असमवायिनं प्रदेश

मा८

MEMORIAL
MEMORIAL

५ विहायश्रोत्रदेशगमनानुपपत्तेः श्रोत्रव्यापिकत्वेपि शः क्वचीगताकाशप्रदेशेष्वशब्ददेशगमनानुपपत्तेश्चासंबंधः ग्राह्यस्याहकत्वानुपपत्तेस्त्वौ
प्रथमोत्पन्नशब्दासमवायिजन्यापरैर्दशांतरसमवायिनी शब्दव्यक्तिरस्थैवानेतव्याप्पक्रमायेन श्रोत्रग्राह्यत्वानुपपत्तेस्त्रकम्याः दूत्पन्नेश
ब्दव्यक्तिभूर्तुर्ध्वमानास्तुयान्त्याश्रोत्रदेशसमवायिनीशब्दव्यक्तिरुत्पद्यते साप्रत्यक्षा। यंतरालवर्तिन्यस्तुपरक्षा इति ध्यागासिद्धिरित्यर्थः
तन्मतेन्यावर्त्यं व्यावर्त्यादरूलावाद्यथ विशेषणतावसिद्धमद्यो। अथ सामान्यवत्वे मत्युस्पदादिवाह्येंद्रियग्राह्यजातिसमवायश्चेरुत्वा
श्चेवान्तरालवर्तिषु रूपवानलागासिद्धिश्च तद्वस्पदादि वाह्येंति विशेषणव्यर्था। योगींद्रियग्राह्यपरमाण्वादर्मनो ग्राह्यात्मनश्च
तद्धावर्तेष्य तथाभूतजातिसमवायात्र अथगुणत्वावांतरतथाभूतजातिसमवायाविवक्षितः तथापूस्पदादिविशेषणांच्य
थे। योगींद्रियगावरादकादिपरमाणु गतनित्यरूपादभ्रव्यावर्तेष्यतथाभूतजातिसमवायात्र। अथ तथाभूतशब्दत्व जाति
समवायाविवक्षितः। तर्हि शब्दत्वसमवायादित्यथ्यतो किमिदं सामान्यत्वे सतीत्यादि। अथेन दोषरूपादंत्याश्चैव पत्कृता। नदाप्यस्माक
मु पांत्यादीनां व्यावर्त्यानामप्रसिद्धत्वात्कथ्या कंवातषामप्यनित्यत्वस्य सिसावयिषितत्वाद्यर्थविशेषणत्वमित्याह। अंत्यस्येवेति। अस्मन्म
तपर्यालोचनया घटादेरिव घटत्वादेरप्यवांतरसामान्यस्य सत्ताशब्दवाच्यवस्तुनि कल्पितत्वात्संसत्तासामान्यवत्वं विद्यते तदन्यथा पर्यालोचन
यावानित्यत्वं नास्ति तिनत्र व्यक्तिरइत्येताह किंवेति। नव्याभ्रीतावादियं ज्ञवद्धह्यस्यापत्वादेः सत्तासामान्यवत्वं कि मानमिति। यघ्र्वटा ५

देस्तादित्याह। सत्त्वस्येति। घटत्वं सदिति प्रत्ययस्य घटत्वादिस्वरूपालंबनत्वमाशंक्याह। स्वरूपालीवेति। घटत्वादीनां परस्परविलक्षणानां नैक
कारप्रत्ययालंबनत्वमित्यर्थः। विपक्षे दोषमाह। अपरस्येति। घटादावनुगतसत्प्रत्ययस्य परस्परव्यावृत्तघटाद्यालंबनत्वानुपपत्त्या तदा
लंबनत्वेनानुगतसत्ताकल्पनं। तद्वद्घटत्वादीनां व्यावृत्तानामपि सदित्यनुगतप्रत्ययालंबनत्वमित्यर्थः। नच घटादावनुगतसत्प्र
त्ययस्य घटाद्यनुगतसत्तालंबनत्वेन कश्चिद्दोषः। घटत्वादौ तदनुगतसत्प्रत्ययालंबनत्वेन सत्ताकल्पने नवस्थादोषः। यत्र सत्तासमवाय
स्तत्र तदवांतरजातिसमवायनियमाद्घ घटत्वादावपि सत्तासमवायतदवांतरजातिसमवायावाच्यौ तत्रापि सत्प्रत्ययात्सत्तास
मवायः। एवं तत्राप्यवांतरजातिरिति कल्पनायामनवस्थाकल्पादिति नेत्याह। नवसामान्येष्विति। यथा कार्यद्रव्यस्य का
र्यद्रव्यांतरासमवायनियमाद्व्यणुकत्व रूपतद्व्यणुकस्य कार्यद्रव्यत्वेन द्रव्यांतरसमवाये मानासिद्धसत्यनवस्थारूपादवं
त्सत्तासमवायस्तत्र तदवांतरजातिसमवायनियमोपि घटत्वादौ सत्प्रत्ययेन सत्तासमवायसिद्धसत्यतो यत्र द्रव्यादौ
सत्तासमवायस्तत्र तदवांतरजातिसमवाया न जात्यादाविति नियमात्तानवस्थेत्यर्थः। ननु यदि घटत्वादौ सत्प्रत्यया सत्त्वत्याघ्र तर्हि सत्ता
सतीति प्रत्यया सत्तायामपि सत्तांतरं किं न स्यादित्यत आह। नवसत्तायामिति। गोत्वं गोत्वमिति प्रत्यययोरेकगोत्वविषयत्वाविरोधवत्सत्ता
सत्तातिप्रत्ययोरप्येकसत्ताविषयत्वविरोधइत्यर्थः। अनुमानांतरमनुलीसतये घटदमिति तद्वृत्तित्वस्य वहनुब्बो नोविलादर्शो। आद्यम

सनुमन३

दूरादौ नदस्यावाह्मगा सिद्धिरित्याह। नन्वति। द्वितीयस्वरूपासिद्धिरित्याह। नन्वति। द्वितीयस्वरूपासिद्धिरित्याह। नीवत्वादेः प्रत्यक्षमिति।
स्वमतपर्यालोचनया दूषणान्तरमाह। व्यविकरणासिद्धिरिति। ननु वर्णोतिरिक्तध्वनिसद्भावे प्रमाणाभावान्नीवत्वादेर्ध्वनिधर्मत्वया व्यै
व्यविकरणासिद्धिरिति। नन्वाह। यो दूरादवश्रोत्रपथमवतरति स ध्वनिरित्युच्यते अवर्णात्मकः शब्दो ध्वनिः स च दूरदोषात् कत्वादिव
र्णे श्रवणसमर्थानतः प्रत्यक्षः तस्य न प्रमाणाभावासिद्ध इत्यर्थः। ननु तथापि वर्णानां नीवादिधर्मापत्तत्वं किं न स्यादित्यत आह। प्रत्यासीदत्सु श्रुति
ध्वनिगतानामेव नीवत्वादीनां दर्पणगता || वदातत्वादीनामिव दर्पणे व्यंग्येषु मुखे पुरुषप्रत्यासत्तिसद्भावात् ध्वनिव्यंग्यककारा १०
न्तावत्तुपलम्भोपपत्तेर्न ककारादौ नीवत्वा || दिसद्भावे प्रमाणमित्यर्थः। ननु ककारादौ नीवत्वादेरौपाधिकत्वे कदाचिन्नीवत्व।
दिविधुर ककाराद्यविगमः स्यात् स्वासिद्धि || इति तीव्रत्वादेः ककारादिधर्मत्वमित्याह। नीवत्वादिति। नहि गोत्वव्यंजकखंडत्व
निवृत्तौ धर्मिणः खंडत्वादीनां गोत्वधर्मत्वप्रसंगाद् द्विधुरगोत्वानुपलंभादित्यतिप्रसंग इत्याह। नहि गोत्वादवीरपीति। अथ गोत्वस्य मुंडखंड
त्वविधुरस्योपलंभो न तु गोत्वस्य खंडत्वधर्मेण तद्युक्तमतनीपत्वेनापत्तत्वस्य वक्तव्याकारस्य कदाचित्तद्विधुरतयोपलभ्यमानस्य नीवत्वविधु
रतया विगमान्नीवत्वं ककारधर्म इत्याह व्यभिचारादिति। शब्दोऽर्थकार्यत्वात्परवदित्यनुमानमाशंक्याह। कार्यत्वादिति। शब्दकार्यत्वप्रसि
द्धेर्व्यंजकध्वनिविषयत्वेन शब्दस्य कार्यत्वे प्रमाणाभावादसिद्धिरित्यर्थः। ननु तर्हि घटादेः कार्यत्वप्रसिद्धेर्घटादिव्यंजकविषयत्वेनाघ

टादेरप्यकार्यत्वप्रसंगः तत्किमिदानीं कृपाकाशस्य कार्य इति प्रसिद्धेर्व्यंजकविषयत्वेनान्यकाशस्याप्यकार्यत्वं नेष्टमित्यनवं प्रसंगात्स। नन्वा
काशस्य नित्यत्वे प्रमाणसद्भावान्न तथात्वमिति तर्हि किं शब्दस्यानित्यत्वे प्रमाणं दंडवास्ति। वक्ष्यते चात्र। शब्दः कार्ययोग्यत्वे सति सर्वदानुपलंभ्य
मानत्वात्परवदिति प्रसंगद्वारेण कार्यत्वसिद्धिमाशंक्याह। नवनित्यत्व इति। सर्वदा व्यंजकाभावादनुपलंभः न तु शब्दाभावादिति योग्यत्व
सतीति विशेषणमसिद्धमित्यर्थः। ननु व्यंजकव्यंजकापनिपाते सर्वशब्दोपलब्धिः स्यान्नस्यात्प्रतिशब्दप्रतिव्यंजकं नियमात्। तत्र पूर्वपक्षमा
हायद्वा किं वितमिति। एकव्यंजकव्यंजग्या || नत्वन्तीति सिद्धसाधनपरिहारायोक्तं प्रतिनियतेति। क्रमेणेंद्रियसंसृष्टेषु व्यभिचा
रपरिहारायोक्तं। युगपदिति। एकघटाश्रित || षुसंयुक्तसमवायादुपगपदिंद्रियसंबद्धेषु रूपरसादिषु व्यभिचारनिरासायोक्तं।
समानेंद्रियग्राह्येष्विति। समानेंद्रियग्राह्येषु || गपदिंद्रियसंबद्धरूपरूपत्वयोर्व्यभिचारपरिहारायाह। समानदेशेति। समाने
न्द्रियग्राह्यव्यंजकघटाश्रितेषु घटत्वसंख्यादिषु व्यभिचारस्तत्राह। समानधर्मापन्नत्वे सतीति। सर्वगततया समानदेश युग न यन्मनः संसृष्ट
त्मत्वसमानधर्मापन्नघात्मसु व्यभिचारपरिहरति। नत्वानेकांतिक इति। व्यभिचारपरिहारं शंकते। अथेति। एतदुक्तं भवति। यदात्मा इष्टज
न्यमनःक्रियाजन्यसंयोगः सर्वसंबंध्यवात्मनानात्मस्विति। न व्यभिचार इति। नहि वर्णानामपि यस्य ध्वनेः प्रतिबिंबितत्वं न स्यात् श्रोत्रसंबंध
नान्यथा मिति युगपदिंद्रियसंबद्धत्वमसिद्धमित्याह। नहीति। वर्णानां ध्वनिप्रतिबिंबितानामेव ग्रहणयोग्यत्वनियमाद्वा द्योतरमपि

निरस्तमित्याह। एतेनेति स्वनिष्ठनिर्विकल्पज्ञानानां ग्रहणयोग्यत्वनियमाच्छावणं शंकते। यद्यपीत्यादिना। स्वनियोग सिद्धसाधनत्वं स्फोटवादिनां प्रत्याह।
वर्णात्मकाद्दृष्टसंस्कारनिरपेक्षेण श्रोत्रेण ग्राह्यं तदुत्पन्नकेवलः आत्ममनः शब्दसंवेद्यसंस्कारसापेक्षेण श्रोत्रेण ग्राह्यमानत्वात्तत्राह। आत्मनो
मनो विषयसंबंधातिरिक्ते ति। तत्र किं वर्णानां श्रोत्रसंबंधजाते निर्विसंस्कारनैरपेक्ष्यं साध्यते। अज्ञानेवा। आद्ये वर्णानां श्रोत्रसंबंधसमर्थत्वात्तन्नि
रपेक्ष्यं जनकस्य सतिसंबंधेजाते निरिक्तसंस्कारनैरपेक्ष्यं सिद्धमिति सिद्धसाधनमित्याह। नत्रसतीति। द्वितीये तु। मुख्यवृत्तिविवक्षं आत्ममनोवि
११ षयसंबंधत्वातिरिक्तव्यंजकनिरपेक्षेण वद्भुपाद्यजाते। वाच्चुपत्वादर्थपरिवर्तिनिप्रसंगपराहतत्वादनुकूलतर्कविरहाद्वा ११
प्रयोजकमित्याह। किं वदप्याप्तस्यातिश्रा पिशक्वांवन्मते स्वनरलावात्पक्षे विशेषणविपर्ययो दृष्टांतेवाश्रयहीनत्वं कत्वादेर
व्यास्तिारइति दृष्टव्यं। एवं तावदनित्यत्व प्रमाणाभावमुपपाद्य दानीं नित्यत्वे प्रमाणप्रदर्शनेनोपसंहरति। तस्मादितिनत्वा
र्थविशेषणेन। स्वनश्चाधिनत्वादिति॥ ३॥ यदाहुः स्फोटवादिनः स्फोटादेव वर्णव्यंग्यादर्थप्रतीतिर्न वर्णेभ्योऽसंभवात्। तथाहि संगतिग्र
हणापेक्षावदर्थप्रतिपत्तिः संगतिग्रहणं च यदि वर्णानां तर्हि तेषां गृहीतसंगतिकानां क्षणिकत्वेन विनाशात् कालांतरे र्थप्रतिपत्तिर्न
स्यात्। अथ जात्युपाधेर्वर्णानां संगतिग्रहणात्तज्जातीयस्यैव वर्णांतरस्य पदार्थप्रतिपत्तिः तथापि जातेरर्थप्रतिपत्त्यहेतुत्वादनेकव
र्णव्यक्तीनामर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वे कल्प्ये तदपेक्षया वर्णव्यंग्यस्य स्फोटस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं कल्पनालाघवादिति तदपि वर्णनित्यत्वेपि

द्विनिरस्ते नित्यवर्णानामेव संख्याक्रमविशेषालिंगितानां अर्थविशेषावगतसंगतीनां कालांतरेऽर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वोपपत्तेरित्याह।
सेति चेवमित्यादिना। ननु तथापि नित्यानेकवर्णानामर्थप्रतीतिहेतुत्वकल्पनाद्धस्वैकस्फोटस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वकल्पनं लघी
यः न लघीयः स्फोटस्यापि वर्णानां प्रतीतिहेतुत्वस्यावश्यकत्वादितरथा स्फोटाप्रतीतेः स्फोटस्य कल्पनेवा क्रियत इत्यनेकवर्णस्फो
टकल्पना प्रयोजनशून्या प्रमाणशून्या चेत्याह। निःप्रामाणिकश्चेति। ननु गौरित्येकं पदं गामानयेत्येकं वाक्यमित्येकबुद्धिरेका घटद्
त्यकबुद्धिवदनेकावयवघनकवर्णेष्वनु पपद्यमाना वयवित्विनमिव स्फोटमेव गमयत्। नन्वस्या वर्णेष्वप्येकपदार्थकसंसर्गबो
धकत्वोपाधिनिबंधनत्वादित्याह। वर्णाना मवनत्वादित्यादिना। यथैकलीलावतीकारणं डविच्छामित्यादौ पदार्थविशेषबोधक
त्वानिश्चयेपि पदत्वनिश्चयान्न पदत्वस्य रपदार्थबोधकत्वमुपाधिः किंतु स्वप्तिङंतत्वमेकं तद्धुक्तं पदार्थविशेषबोधक
त्वाप्रतीतावपि सामान्यतः पदार्थबोधकत्वस्य प्रतीतत्वात्सुप्तिङंततयोरेकत्वप्यणोपाधित्वानुपपन्नत्वं। ननु तथाप्येकपदत्वप्रतीतावेक
पदार्थबोधकत्वप्रतीतिः अनेकपदत्वप्रतीतिरितीतरेतराश्रयं। नक्रमविशेषावच्छेदनावगतानामेव पदत्वप्रतीतौ वर्णानां स्फोटत्वा
वकत्वव लादार्थबोधकत्वोपपन्नरित्याह। यादृक्क्रमावच्छिन्नाइति। ननु यद्येकं पदमित्यादिप्रतीतेः पदार्थबोधकत्वाद्युपाधिनिबंधनत्वक
ल्पनया स्फोटविषयत्वेनेष्यते तर्हि कस्मात् आदिशब्दस्य शब्दत्वानुगतप्रतीतेरपि श्रोत्रग्राह्यत्वोपाधिनिबंधनत्वकल्पनया शब्दत्वजातिविषयत्व

मपि नैय्यतां तदानगतशब्द नित्यत्वानुमाने दृष्टांताऽभाव इति प्रसंगात्प्राभाकरमतमाशंक्याह। श्रोत्रज्ञेयत्वमित्यादिना। यदि ककारादौ शब्द इत्य
नुगतप्रतीतिः। श्रोत्रज्ञेयत्वा पाद्यविशाख्या ज्ञा न दानस्यतातादिवरुवत्रवैतदपि तस्मात् ककारादौ शब्द इति शब्दः प्रतीतिश्च वर्णानुगतजातिविषय
तिन दृष्टांताभाव इत्यर्थः। ननु ककारादौ शब्द इति शब्दस्य श्रोत्रज्ञेयत्व निबंधनत्वात्त्वपि न जातिविषयत्वं ककारादि व्यक्तिमात्रविषयत्वात्
न घटादिशब्दानां व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिविषयत्वापत्तेः। तत्रापि व्यक्तिमात्रविषयत्वं का विनाव इति चेत्। एकशब्दस्यानेकशक्तिकल्पने
१२ व्यक्तीनामानंत्यात् संगतिग्रहाशक्तिश्चेत्याह। अनन्तत्वादिति। जातिशब्दार्थत्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह। लाघवादिति। विनाशित्वामि १२
ति। जातेरेकत्वात् नानेकशक्तिकल्पनं व्य ति दोषः। न संगतिग्रहाशक्तिरित्यर्थः। ननु यदि जातिः शब्दार्थः। कथं तर्हि गामानय
क्तेरेके व्यक्तिषु व्यवहार इत्यत आह। व्यक्ते इति। गामिति पदाल्लक्षणाद्व्यक्त्यात्मयापि व्यवहारस्यागिव्याप्ततन्त्रेत्यर्थः। ननु
दंडीकमंडलुमानित्यादिशब्दस्य जात्यर्थत्वासंभवात् व्यापकमानार्थत्वमिति नेत्याह। अपाधिकाप्तीति विशेषणागतदंडित्वादिजातेरेवापि दंड
द्युपाधिगतजातिविषय इत्यर्थः। ननु दंड्यादिगतजातिविषयशब्दस्य देवदत्तादौ प्रवृत्तिरिति तत्राह। बलादिति। गत्यंतराभावादित्यर्थः॥ ४॥
ननु वर्णानां नित्यत्वे न तत्समुदायरूपस्य वेदस्य नित्यत्वमपि लौकिक गवादिपदपदार्थयोः संबंधस्य पुरुषकृतसंकेतरूपत्वेन वेदेपि पदपदार्थयोः
संबंधः संकेतरूपः। तस्य च प्रामाण्यं नरस्य तत्त्व न वेदस्य प्रमाणं नरसापेक्षत्वाद्वृत्तानावलीयस्त्वं। नेनदान्निजाकापि पदपदार्थयोः संबंध

स्य संकेतरूपत्वाभावादिति तदुपपादयितुं पूर्वपक्षमनुभाषते। यदच्यनानुमम इत्यादिना। देवदत्तादिपदं यथोक्ता ध्यात्मवतीति सिद्धसा
धनं तन्निराकरणायाह गवादीति। गवादिपदमपि कदाचित्संकेतपूर्वकं तयापि व्यवहारकारणं ऋवतीति सिद्धसाधनं। तन्निराकरणायाह संके
तपूर्वकतयवतीति। किं कल्यादौ गवादिपदानां संकेतपूर्वकतयव्यवहारकारणत्वं साध्यते। इदानीं वा। द्वितीये गवादिपदानामकृतसं
केतानामपि वृद्धव्यवहारप्रवृत्तिलिंगेनावगतसंगतीनां व्यवहारकारणत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् बाधितत्वं इत्याह। अनादीत्यनुवृद्धव्यवहार इति।
प्रथमपक्षं तु मानवादत्याह। प्रयागस्थ ति। इदानीं ननु वा वादिशब्दार्थसंबंधज्ञानमिति समाधानपरिहारायाह विमतं कल्यादि
गतमित्यर्थः। किं च सर्गादौ सर्वपदानाम र्थसंकेतकरणे इदमु शब्देन कर्तव्यो। सापि कृतसंकेतेन वा सर्वपदानां पदार्थेषु संकेत
वाक्यपदकृतसंकेतेन वा। आद्येनैवस्था द्वितीये तत्रैव पदत्वं व्यभिचरतीत्याह। सर्गादाविति। एतेन लौकिकपदपदार्थयोः
संबंधः सांकेतिक इति कल्पनामवेदपीति न सापेक्षत्वमित्याह। तस्मादिति। ननु यदि वर्णा नित्याः पदानां पदार्थबुद्धिजननसामर्थ्यं न स्वाभाविकं
कथं तर्हि पुराणादिषु। पौरुषेयत्वमित्याशंक्य वर्णानां पदपदार्थसंबंधस्य स्वाभाविकत्वेपि पदानां पूर्वापरीभावविशेषस्य तत्र पुरुषबुद्धि
जन्यत्वादित्याह। पुराणादिष्विति। ननु तथापि वेदे लौकिकपदपदार्थयोः संबंधस्य स्वाभाविकत्वाविशेषात् संगतिग्रहणोपायाभावात्
त्वात्कथं लौकिकं वाक्यं प्रमाणं नरसापेक्षेन वैदिकमपि विस्रंभात् नकल्प्यत इति। तत्राह। इत्याशंक्य। अयं भावः। लौकिकस्य पदानां
पदार्थबुद्धिजननसामर्थ्यस्य स्वाभाविकत्वाविशेषेपि लोके पदानां

संसर्गाभावजननस्य प्रमाणान्तरमापेक्षत्वादयं विभाग इति॥५॥ पूर्वमपौरुषेयत्वानुमाने वेदस्य। त्रप्रामाण्यं तदभावे तज्जन्यज्ञाने प्रामाण्य
नस्यादित्याशंक्य वेदस्याप्रमाणीनत्वाद्भावपि तज्जन्यज्ञानस्यार्थपरिच्छेदशक्तप्रामाण्यस्य स्वतःसिद्धत्वमुत्तरस्मृतं। तत्र सेकिं सिद्धा
सिद्धान्तीति शंकिष्यमाणनापायांवादइत्याह। आक्षिप्तेत्यादिना। वक्तारमनपेक्ष्य वेदप्रमाणानामादीत्यन्वयः। स्वाभाविकं स्वाभाविकीमित्यर्थः। न
न्वाङ्नैयायिकादयः केयमस्या दृष्टकार्यजनकत्वशक्तिर्नाम। तत्प्रयोजकं धर्ममात्रं वा। अतीन्द्रियो धर्मविशेषो वा। स्वरूपमात्रसंबंधमतीन्द्रि
यधर्मविशेषो वा। आद्येन विवदामहे। अ न्यादृष्टकार्येजनकत्वप्रयोजकस्य अग्नित्वादेर्जातिविशेषस्येष्टत्वात्। द्वितीयेपि तथा
१३ कालादिसंयोगस्यानीन्द्रियधर्मविशेषस्य इष्टत्वात्। तृतीये तु प्रमाणाभावादित्याह। नन्वानानामिति। प्रमाणाभावो सिद्धइ १३
त्याह। तत्रार्थापत्तिरिति। नन्वप्रमाणद्वया विनाभावार्थापत्तिः। यथाजीवद्देवदत्तस्य गृहेऽनास्तीति। अत्र तु न प्रमाणद्वयविरोध इ
त्यनुदयमाशंक्याह। तथाहीत्यादिना॥ करतलानलसंयोगे कदाचित्स्फोटोदयदर्शनमन्यदा स्फोटानुदयकारणत्वप्रमाणं। करतलानल
संयोगोपि कदाचित्प्रतिबंधदशायां स्फोटस्यादर्शनमनन्यथा स्फोटोदयकारणत्वप्रमाणं। अनयोर्विनाव्रतिनानुदय इत्यर्थः। कथं त
र्हि विरोधपरिहार इत्यत आह। अतोस्तीति। नानलमात्रस्य स्फोटकारणत्वं। किंतु शक्तानलस्य। अतः करतलानलसंयोगे कदाचित्स्फोटदर्श
नं शक्तानलस्य कारणत्वग्राहकं। प्रतिबंधदशायां स्फोटादर्शनमशक्तानलस्याकारणत्वग्राहकमित्यविरोध इत्यर्थः। नन्वकदाचिदन

लसंयोगे स्फोटदर्शनं दृष्टप्रतिबंधकालावसहकारिसाहित्यानलस्य कारणत्वविषयं। कदाचिदनलसंयोगेपि स्फोटादर्शनं तद्विधुरानलस्या
कारणत्वविषयमित्यविरोधोपपत्तावतीन्द्रियशक्तिभावाभावाभ्यामविरोधकल्पना। दृष्टसंभवे अदृष्टकल्पनस्यायुक्तत्वादित्यन्यथाप
पत्तिरिति। पूर्वपक्षमाह। तत्राङ्कुरिति। दृष्टसंभवत्यदृष्टमयुक्तं। तन्न संभवति प्रतिबंधकालावस्य सहकारित्वे प्रतिबंधकपदार्थस्याभावसं
गादिति परिहरति। सत्यमेवमित्यादिना। उक्तमुपपादयितुं प्रतिबंधकलक्षणं तावदाह। तथाहीति। नन्वकार्योत्पादविरोधी प्रतिबंधक
इत्येतावति लक्षणे किमावश्यकोकारणाभा वेति। अत्राभिरित्याह। इतरथेति। नन्वस्त्वेवं प्रतिबंधकलक्षणं। तथापि प्रतिबंधकाभा
वस्य सहकारित्वे कथं प्रतिबंधकशब्दार्था भाव इति तत्राह। नवतदभाव इति। तस्यमण्यादेः प्रतिबंधस्य कस्य पुष्कलकारणां
तस्य। निनिमहकारित्वेनाभावमात्रिका ये विनाविद्धनतस्य मंत्र्यादेर्नाभावो विरोधस्तदतः प्रतिबंधकशब्दार्थोक्ताभाव इत्यर्थः
यद्वक्तुसमांजलो सति पुष्कलकारणकार्यानुत्पादविरोधी प्रतिबंधक इति न प्रतिबंधकलक्षणं असंभवात्। तथाहि कार्यानुत्पादः प्रतिबंध
नकूनाको मणिमंत्रादिः प्रतिबंधक इति संवाद्यो। तन्न संभवति। तथाहि। कार्यानुत्पादः। कार्यप्रागभावोवाध्वंसो वा। कार्यप्रागभावस्य का
लांतरस्य प्रसिद्धा। नाद्यः। तस्यानादित्वेन मणिमंत्राद्यजन्यत्वात्। न द्वितीयः। कालस्यैकत्वेन कालांतराभावात्। अथ कालस्य उपाधिभ
कालांतरे। न हि तस्य स्वकारणाधीनत्वेन मंत्रादिजन्यत्वं। अथ प्रागभावावच्छिन्नः कालोपाधिमित्र जन्यत्वेन प्रागभावस्यानादित्वेन म

स्वाद्भिन्नकालीनाभावस्य मंत्रादिजन्यत्वानुपपत्तेश्च कथं तर्हि कारणाभावकार्यानुत्पादस्थले नियमश्च सामग्रीतत्कार्ययोः। पौर्वापर्यनियमात्तद
भावयोरपि पूर्वापरभावापत्तेरिति ब्रूमः। वस्तुतस्तु तुल्यकालत्वमेव तज्ज्ञाप्यं यथा। किंतु प्रतिबंधकाभावसहिता सामग्री तद्धेतुकल्प्यं वि
सामग्रीतद्धेतुकः प्रतिबंधक इत्युदयनाचार्याः। तदनुरोधेन। यदप्युदयन इति। तत्र कार्यानुत्पादः कार्यप्रागभावस्य कालान्तरस्य। तेरव
वा४ तत्कालस्थकत्वं नानात्वं यथा तथास्तु। कालान्तरे कदापि चिरकालीनान्तरं तच्च। स्वरूपेण च कारणाभावाद् न त्वपि कार्ये कार्यप्रागभावाव
च्छिन्नस्य मंत्रादिजन्यत्वं न विरोधात्। यु च्छप्रागभावस्यानादित्वात्कालान्तरशब्दवाच्यापि विशेषकारणायान्तत्वान्नावच्छि
१४ क्तस्य मंत्रादिजन्यत्वमित्युक्तं। तदपि कार्या न्नशाघ्रार्थकटिवाननन्यायमनुहरति। न हि नियमानादेः प्रागभावस्य च कारणापा १४
नापत्तिरूपस्य वा मंत्रादिजन्यत्वं ब्रूमहे। किंतु तयोरवच्छेदस्य। ननु तयोर्मंत्राद्यजन्यत्वे कथमवच्छेदस्य तज्जन्यत्वं। न किमि
दानीं घटक्रियाः जन्यया घटाकाशयोरवच्छेदापि न घटक्रियाजन्यश्च अथ तत्र घटाकाशसंयोगमव्यवच्छपरिच्छेदशब्दार्थसंयोगस्य तज्जन्यत्वं त
र्हि द्रष्टापि परिच्छेदशब्दार्थस्य संबंधविशेषस्य मंत्रादिजन्यत्वं तुल्यं। संबंधस्य च द्वैविध्यं प्रक्रियामात्रं। एतेन कारणाभावकार्याभावयोर्द्व
योर्हेतुहेतुमद्भावापत्ता व्याख्यातत्वाभिप्रायेणाह। तदप्यलीकमिति यतः प्रतिबंधकाभावसहिता सामग्री तद्धेतुकल्प्यो विसामग्री तद्धेतुः प्रति
बंधक इत्युक्तं। तन्नाह। विसामग्रीशब्दाभिधेय इति। अयं भावः। किं मंत्रादिरेव प्रतिबंधकस्तदभावसहिता सामग्री तद्धेतुकल्प्यमंत्रादिरेव

विसामग्री। तद्धेतुश्च मंत्रादिरेव प्रतिबंधक इति। किं वा मंत्रादिप्रतिबंधकस्तदभावसहिता सामग्री तद्धेतुकल्पं मंत्रादिविसामग्री तद्धेतुः उत्तेजका
दिप्रतिबंधकः यथोक्तं तद्द्वयोः कारणप्रतिबंधकार इति। आद्यः संलग्नः। न हि मंत्रादेर्मंत्रादिहेतुत्वमिति। द्वितीयं उत्तेजकादेः प्रतिबंधकत्वप्रसिद्ध्याभावेन
दूषयति। ननाद्यस्येति। अथ वा मंत्रादिप्रयोक्तुरस्यासाम्यात् यापद्धेतुर्न तत्प्रतिबंधकत्वं प्रसिद्धं विसामग्रीहेतुत्वं वा संभाव्यमितिद्याग्निरित्यर्थः। पृथ
मप्रकारान्तरेणासंलग्नमाह। किं वेति। पूर्वं मंत्रादिप्रतिबंधकाभावस्य कारणत्वमंगीकृत्य तद्धेतुकल्पापादकस्य उत्तेजकादेर्न प्रतिबंधकत्वमप्रसिद्धं
रित्युक्तमिदानीं मंत्रादिप्रतिबंधकाभावस्य तुच्छत्वान्न कारणत्वं प्रमाणमित्याह। ननु तस्येति। नेयं तत्तु च्छस्यापि भावस्य कारणत्वमम
र्थनार्थमुक्तं भावो यथा तथा भावः कारण कार्यवन्मतं इति तस्यार्थः। यथा भावकार्यस्य भावा वाजनक इति नियमानुपपत्तेश्च। त
याभावस्य जनकत्वापि। भावस्य च न भा वस्यापि कार्यत्वं न व्यपत्त्यतिरेकित्वं न कारणत्वोपपत्तेरिति। तत्राह व्यतिरेकाभावादि
ति। प्रतिबंधकाभावाभावे प्रतिबंधमाणो मत्वा उत्तेजकसंनिधाने कार्यदर्शनाद् व्यतिरेकासिद्धः तथा त्वन्वयाप्यसिद्ध इत्यर्थः। यद्वोक्तं प्रतिबं
धकाभावं तत्कालव्याभिचारस्तर्थो दाहाद्यपत्तेरुत्तेजककालाभावविशिष्टप्रतिबंधसद्भावे कार्यानुदयवत्कार्योत्पादः स्यादतस्तत्र दर्शितं तदाप्युक्तं ते
उत्तेजकाभावव्यभिचारस्तदाद्यापत्तेरुत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबंधकाभावस्य कार्योत्पादहेतुत्वे उत्तेजकाभावविशिष्टस्य मंत्रादेः प्रतिबंधकत्वा
दिति। तदनु साधनयद्वाभाणीति। तर्हि कथं विशेष्यप्रतिबंधसत्त्व विशेषणस्याभावे उत्तेजकाभावस्याभावात् कार्योत्पादः स्यात्। कथं वोत्तेजका

किंवा तस्य अभावमात्रं ४

भावविशेषणीभूय च विशेष्यस्य प्रतिबंधसंबंधाभावात्कार्योत्पाद इति नैकासामग्री विद्यते वारस्तु व्यथः अथ विशेषणीभावविशेष्यभाव
त्यागस्य विशिष्टाभावस्य कारणत्वादेका सामग्री। तत्किमिदानीं विशेषणविशेष्याभ्यां विशिष्टमन्यदस्ति मिति नतु भावं परम्परया च
भावादरिद्र्यानुपिपाययेणाहानन्वेदं वाच्यमिति। इदं नैका सामग्रीति वाच्यमित्यर्थः किं वस्तुन्वकाभावविशिष्टप्रतिबंधस्य किं संसर्ग
भावः कारणं। किंवा तस्याभावाभावमात्रं नान्यः। तथाभूतप्रतिबंधसंसर्गं पीतरेतराभावस्याभावमात्रस्य वा भावात्कार्यप्रसवप्रसं
१५ गात्। आद्यो। किं तथाभूतप्रतिबंधस्य प्रा गभावः कारणं। किंवा प्रध्वंसः किंवात्यंताभावः संसर्गाभावमात्रं वा निर्विकल्पप १५
ति। किं कि विसिति। तत्संसर्गाभावइत्पन्ने न पक्षत्रयोपपत्त्या सा दृष्टव्यः पक्षत्रयमध्ये आद्यपक्षद्वयदोषमाह। आद्य इति। यदा
कदाचिद्देशांतरगतस्य प्रतिबंधस्य नाशोत्पन्ने कसंसर्गाभावस्तदा तंतुकाभावविशिष्टप्रतिबंधस्य प्रागभावः प्रध्वंसाभावेन शब्द
प्रम इति न कश्चिद्दाहः कोऽपि विरितार्थः अथ प्रमादाद्विषयप्रतिबंधसन्नामुक्तं तु कसंसर्गोपि संजायमानो तंतुकवियोगस्य प्रतिबंधस्य प्रा
गभावप्रध्वंसाभावाभावः समइति तत्क्रा दोषप्रसंगः तथापि न कस्य कार्यस्याव्यतिरेकायलिवारादिति मूकीभावः अत्यंताभावपदोष
माह। अत्यंतेति। कश्चिद्यतंतुकाभावविशिष्टप्रतिबंधसन्निधितत्वं तात्त्वस्याभावात्र कापि कार्योदयः स्यादित्यर्थः प्रागभावप्रध्वंसात्यंता
भावग्रन्थगतजात्याभावेन संसर्गाभावमात्रपक्षाद्यादिनो वदिनद्यः अथानुगतजात्या व्यविपिति घोसंसर्गप्रतियोगिकत्वोपाधिना संग्रहाद्

पि २

रणत्वं तर्हि पार्थिवपरमाणुतैजसपरमाणुगतैकजात्यभावो भावपिसमवायित्वोपाधिना संग्रहादेककार्यसमवायित्वोपाधिना संग्रहादे
ककार्यसमवायित्वप्रसंगस्य को निवारितः। अथ तत्र नैककार्यानुपलंभो निवारकः। तर्हि हापि एककार्यानुपलंभः समानः प्रस्तुतस्याशक्यै
अस्यत्वेनाप्युपपत्तेरित्यलमिति प्रसंगेन। नदेवं प्रतिबंधकाभावो न कारणं तु च वाच्यमिति साकेणाभावं वदिति तत्रानुमानस्याप्यन्यथा तिरेकवि
राधस्याभावात्र प्रतिबंधकाभावो नान्यथा पपत्ते रित्युपसहरति। तस्मादिति। किंवा प्रतिबंधकस्य किंचित्करत्वान्यथानुपपत्त्या पि शक्तिसि
द्धिरित्याह। प्रतिबंधस्य व्यवहारसिद्धय वर्तिता। नन्वनुपलब्धादेः प्रतिबंधकस्य मंत्रादिप्रतिबंधकत्वेन किंचित्करत्वापपत्तेर्न शक्तिसिद्धिः
न पुनरुपादेः प्रतिबंधकस्य मंत्रादेः प्रति बंधस्य चानुपयोगस्याकल्प्यत्वनीलावतीकारेण मंत्रादेः प्रतिबंधकस्य दाहप्रति
कूलात्मसमवेतादृष्टजनकत्वेन किंचित्क रत्वमुक्तं। तदुक्तं प्रतिराहानुकूलमहापातकमुरासेवादाहाद्य प्रतिकूलं तदा
त्मत्वतो रसं भावमानत्वान्न अग्नं नरसंदाहावजन प्रसंगाद्वाध्यमि विशेषसाध्यादाहप्रतिकूलादृष्टस्यात्पत्तेरयमदोषइति चेत्र। न अपम
दिविषयकस्याभिमाना। इत्थं न स्वतन्त्रत्वात्। अपि च बलिष्ठकाष्ठादेः बाधे दोषाभावात्स्यात्। अथ तत्राप्याप्यबलेपकारिपुरुषसमा वेतादृष्टादेव
दाहाभावः। तर्हि वीर्घादिपापाभावयत्न ईदृशा देवाग्निसंघटक्षेदाहाभावानधात्। तस्माच्छक्ति स्वीकार एव प्रतिबंधकस्य किंचित्करत्वमिति सि
द्धायत्वशक्तेरपि प्रतिबंधकः किं करोति विसकस्य रूपनाशं वा धर्मनाशं वा धर्मांतरोत्पत्तिं वा। न वा किंचिद्। नाद्यो तत्त्वं तु केन शस्त्वं तर घर्मो

नरान्तेत्यत्रावनियतहेतुकत्वापत्तेः। न तृतीयः। विपरीतवन्मोतरजननेतदभावे सत्येव कार्यमित्यभावस्यापि कारणत्वापत्तेः। प्रागभाव
दिविपन्नाश। नवनुत्र्थः। अकिंचित्करस्य प्रतिबंधकत्वानुपपत्तेः। तत्राह। तस्याश्चेति। यत्र प्रतिबंधकोत्तरकालमुत्तंभकादिप्रयोगे सति कार्यप्र
सक्तस्तत्र नदहत्यग्निरित्यादिव्यवहारोपपादकधर्मो विशेषः प्रतिबंधककार्यः। न च तदभावस्य कारणत्वापत्तिः विरोधिकार्यजनकत्वेन तद
भावसंनिवत्वनुपपत्तेः यथा घटजनकसामग्र्यभावस्य सीरादिजनकत्वापत्तेरित्यर्थः। यत्र तु प्रतिबंधकोत्तरकालं न कार्यप्रसक्तिस्तत्र शक्ति
१६ नाश एव प्रतिबंधककार्यः। न वा नियतहेतु तु कत्वापत्तिः शक्त्यंतरोत्पत्त्या पुनः कार्यप्रसवानंगीकारादित्याह। क्वचित्तु तन्नाश
ति। ननु यदि शक्तिनाशः प्रतिबंधककार्यं किं न हि शक्त्याः प्रतिबंधकस्य च भावनाशकत्वेनाप्यपत्तेरित्याशंक्याह। अत एव तेनाति
जन्यत्वापि प्रतिबंधव्यवहारादेवत्यर्थः। य त्वर्थापत्तिनानुमत्यंतत्रान्यत्लौ वंध्या कच्चिं विवादास्पदं स्वरूपमात्रसंबंद्धानींद्रियसा
पदं जनकत्वात्। आत्मवदिति। यत्र नीलादौ नीलादिकारणादिप्रयोजकत्वमुक्तं। विवादास्पदं यथा कार्यदृष्टापन्नं भावनापेक्षं वा। जनकत्वादात्मवदि
त्यतिप्रसंगपराहत्वात्। अनंतरनिमंद्रो आत्मतस्यापाविकत्वात्। अवापि तदेवापादिविगीतिनत्र। न स्वरूपमात्रसंबंद्धानींद्रियग्राह्यत्वं साध्यस्यापि का
र्यविशेषजननप्राणादेरनात्मत्वात्। न तु तथापि साध्यशक्तेः शक्त्यंतरापन्नत्वेनवस्था। शक्त्यंतरानपेक्षत्वेन तत्वज्जनकत्वं व्यभिचरति। नन
स्त्वाजनकत्वधर्मत्वेन जनकत्वाभावान्तथानीत्यप्रतीतिस्तिथा व्यभिचाराभावपत्तेश्चान्तस्मादनुमानतोऽपि शक्तिसिद्धिरिति॥ ॥ भावानास्वार

व २

त्विकशक्तिसिद्धावानंद्वाच्चालाक्किज्ञातज्ञापनशक्तेः प्रामाण्यस्येतितश्चिन्त्यमदपिसिद्धमित्याह। शक्तेरित्यादिना। ननु यद्यज्ञाततज्ञापकं न श
क्तिः प्रामाण्यं कथं न हि स्मरणवाहिविज्ञानं प्रमाणं तेन नस्वरूपविज्ञानज्ञानज्ञापनादिति नेत्याह। स्मरणवाहिकेनेति स्मरणवाहिकज्ञाने प्रमाण्यप्र
प्रसंगः। तेनाप्यनंतरकालानवच्छिन्नस्याज्ञातस्यैव ज्ञापनादित्यर्थः। ननु तथाप्येकप्रमाणान्तरसंप्लवः स्यात्। एकप्रमाणज्ञातानुज्ञापकत्वे
नाप्रामाण्यप्रसंगादित्याशंक्य वस्तुस्वरूपांशप्रमाणसंप्लवानदोषाय सर्वप्रमाणानामज्ञानवस्तुविषयत्वात्। एकप्रमाणेनज्ञातेनानुपज्ञा
त्यन्तुप्रमाणान्तरसंप्लवो नास्त्येवेति तत्र प्रमा णानिवर्त्या ज्ञानानिश्चया सवस्तुनाभावादित्याह। प्रमाणोसंप्लवापीति। ननु प्रामाण्य
स्य यथाकिंस्वरूपत्वेन वरवार्थंचमत्यादनपक स्य तत्रनिश्चित्य प्रामाण्यस्याप्रामाण्यवज्ञानत्वव्याप्यसामान्यरूपत्वेन शक्तित्वानुप
पत्तेरितिपूर्वपक्षमाहाथवदन्ति। किं प्रमाम ग्रनं प्रमाणं तस्याभावः प्रामाण्यं तज्ज्ञानत्वावांतरसामान्यमुच्यते। किं वा प्रमितिः प्र
माणं तस्य भावः प्रामाण्यं तज्ज्ञानत्वावांतरसामान्यमिति। न तावदाद्य इत्याह। तत्राकारपामिति। लिंगस्याकिंकसामान्ययोऽपरापरभावा
नात्पापतेः प्रसंग इत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। किंनेति। येनापि प्रामाण्यं सामान्यं स्वयंतेनापि तद्यवस्थापकं वाच्यं तद्वा ज्ञानार्थविषयत्वं
तथा चतेनेव ज्ञानव्यक्तिगतप्रमाणपदप्रतीत्युपपत्तौ न सामान्यकल्पनावकाशं लभते। पावकादिष्वपि प्रसंगादित्यर्थः। अस्मन्मतपर्या
लावनयाननुज्ञव्यक्तित्वं प्रामाण्यस्य ज्ञानमात्रवृत्तित्वस्य च प्रमाणत्वात् प्रामाण्यस्य शक्तित्वपरिशेषो यं मतांतरमनुभाषते। पत्रशंभुरि

ता२

ति। ज्ञानग्राहकत्वं प्रामाण्यमित्युक्ते भ्रान्तिज्ञानेऽतिव्याप्तिरत अर्थेत्युक्ते अर्थसत्त्वेति। भ्रान्तिज्ञाने ज्ञानानुरूपस्यार्थस्याविद्यमानत्वान्न व्याप्तिरित्याह।
तदप्यज्ञ इत्यादिना। एतन्मतपर्यालोचनया तत्कारणस्यार्थ इत्याह। फलं लिङ्गादनुमेयमिति। प्रमाणव्यापारविशेषो ज्ञानं तद्वा यथाश्रयेणार्थविषय
ण वा संवेदनेनानुमेयं। तथा चार्थाभावे तदाश्रयत्वविषयसंवेदनाभावात् केन ज्ञानमनुमीयतेऽतो यथाभूतज्ञानप्रमाणाभावान्निवृत्त्यर्थं तत्का
रणार्थ इत्यर्थः। अव्याप्तिमाह। किंचेति। पारिशेषमुपसंहरति। तस्मादिति। भाष्यकारस्य शबरस्वामिनोऽयं ग्रहणांशे लोके ज्ञानख्यापनार्थो वा त्रिक
ज्ञानमपि व्याप्तमस्त्वित्याह। तत्रेरपीति। प्रामाण्यस्यान्तर्भावनिज्ञायनहि स्वलाविद्यमानशक्तेरन्यथा कर्तुं शक्यत इति वदन्ति वा। त्रिक
१७ कारे शक्तिरेव प्रामाण्यमित्युक्तमन्यथाप्रतिज्ञाहत्वात् संगतिः स्यादित्यर्थः अस्तु तर्हि ज्ञानज्ञापने शक्तिः प्रामाण्यं किन्तत्स्वतस्त्वम १७
माणमित्याह। किन्त्वत्पत्तिः स्वतश्च प्रमाणं भावमाह। प्रामाण्यमिति। स्वस्य प्रामाण्यस्य धर्मिज्ञानं तत्कारणजन्यमित्युक्तमनुगुणस
हितज्ञानकारणजन्यत्वाङ्गीकारासिद्धसाधनं तं निवृत्त्यर्थं मात्रशब्दप्रयोगः तदन्वयव्यतिरेकित्वादित्युक्ते प्रामाण्यव्यभिचारः स्यात्तदर्थमुक्तं
तन्मात्रान्वयव्यतिरेकित्वादिति विपक्षे बाधकमाह। विपक्ष इति। ज्ञानकारणमात्रान्वयव्यतिरेकित्वस्य ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वेन स्वभावसंबन्ध
त्वपरित्यागे स्वभावपरित्यागप्रसंग इत्यर्थः। ननु दोषाभावेनापि प्रामाण्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वात् तन्मात्रान्वयव्यतिरेकित्वमसिद्धमिति नेत्या
ह। नवहेतोरिति। नवाकरणान्नान्वयव्यतिरेकाविति भावः। ननु तर्हि दोषाभावेनान्वयव्यतिरेकयोः प्रतीयमानयोः का गतिरिति तत्राह।
× तद्धीति। द्विविधं तावत्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वमुत्पत्तौ स्वतस्त्वं ज्ञानज्ञापकमात्रज्ञाप्यत्वं ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं ५

तदन्वयव्यतिरेकयोरिति। दोषस्य प्रामाण्यविरुद्धाप्रामाण्यजनकत्वेन तदभावेन प्रामाण्यस्यान्वयव्यतिरेकावार्थिकत्वेनान्यथासिद्ध
इति। पिंगलस्य न वस्तुतः सिद्धान्तयोर्व्यवहरन्तु मध्यावमानं दोषसत्त्वेऽपि प्रामाण्यात्सत्यव्यतिरेकाभावश्चेत्याह वा उपसंहरति। तस्मादिति।
अत्र केचिदाहुः प्रामाण्यस्य ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वे ज्ञानत्वप्रामाण्ययोरनुत्पत्त्यादिकं तस्मात्तदा तनतया लदच। अथ समानयोगात्त्वयोरन्य
व्यक्तिकया लदस इदस्यादन्यथापि ज्ञानप्रामाण्ये भिन्नसामग्रीजन्ये भिन्नकार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानविरोध इति नेत्याह। न न कार्यभेदइ
ति। पार्थिवघटादावग्निसंयोगात्तदारंभकपरमाणुषु पूर्वरूपरसगंधस्पर्शक्रियोत्पद्यते तया च विभागस्तेन च पूर्वसंयोग
विनाशस्तस्मात्कार्यद्रव्यविनाशस्ततो विनाशका ग्निसंयोगात्परमाणुगतश्यामरूपरसगंधस्पर्शादाहा जायन्ते तेन तेषां भिन्नकार्यत्व
व्यग्निसंयोगमात्रजन्यत्वेन भिन्नसामग्रीजन्यत्वाभावान्न व्यभिचार इत्यर्थः श्यामरूपरसगंधस्पर्शध्वंसाः प्रागभावेन सहिता अग्नि
संयोगस्य कारणत्वादग्निसामग्री तदनिरुत्याशंक्यान्वयव्यतिरेकवत्त्वः कारणत्वं वाच्यं न च प्रागभावस्य कार्येणान्वयव्यतिरेकावित्याह।
न च तत्तदिति। व्यतिरेकासिद्धिमाह। कथमन्वयमिति। कार्यप्रागभावात्स्योत्पत्त्यभावकार्याभाव इति व्यतिरेको वाच्यः। सूनसंरुतनि कार्य
प्रागभावाभावस्य रूपत्वेन कार्ये सति कार्येणाप्यनिरोधप्रसंगादित्यर्थः। अत्र केचिदाहुः। कार्ये प्रागभावाभावस्य कार्यरूपत्वेऽपि व्यतिरेक
सिद्धिः नहि कार्ये सति पुनः कार्यं जायते जातत्वादिति। न च वदामः कार्ये सति कार्यं न जायत इति कोऽर्थः कार्यस्य सत्त्वासत्त्वयोरभावो वा। प्राग

कार्य२ अथ५

सत्वसनिसत्त्वासमवायाभावाद्वा। नाद्यः एकक्षणवर्त्तिनः कार्यस्योत्तरक्षणसत्त्वासमवायाभावात्क्षणिकत्वापातात्। न द्वितीयः। तदा हि प्रागभावे
सति कार्यं जायत इत्यस्य प्रागभावे निष्प्रागसतः सत्त्वासमवाय इत्यर्थः स्यात् सा नुपपन्नः सत्त्वासमवायस्येव प्रागसत्त्वस्यापि प्रागभावा
धीनत्वप्रसंगात् तस्याप्यवक्तव्यत्वात्। एवं व्यतिरेकासिद्धिमुक्त्वा नीमन्वयस्याप्यन्यथासिद्धिमाह। पूर्वान्तरानिति। तन्तुभावकार्यत्वेन व्यभिचारः स्यात् सम-
योग्यीलदपूर्वकत्वान्नियमान्नान्वयदोषप्रसंगः। नंपार्थिवपरमाणुगतपूर्वरूपादिनिवृत्ताववग्निसंयोगात्तरणोत्पद्यमानेषु रूपादिषु व्यतिरेकस्या
१९ दत्वस्यात्। अथ तत्र पूर्वरूपादिनाशसहकृताग्नि संयोगस्यैव कारणत्वान्न व्यभिचारः। वाक्यमतत्र पूर्वरूपादीनामुत्तररूपाद्य
त्पत्तौ प्रतिबंधकत्वेन तदभावानां कारणत्वस्याप्य ध्यायनिरस्तत्वादित्यालिप्रायेण परिहरति। ततानकार्यं तदादिति। अथ म
या अपि ज्ञानरूपत्वेन ज्ञानकारणजन्यत्वात् प्रामा ण्यापत्तीरुत्यलि प्रसंगेन प्रयोजकत्वमाशंकते। यद्वा परमिति। परिहरति
तदपीति। प्रामाण्यस्य धर्मिज्ञानं तत्कारणमात्रजन्यता प्रामाण्यस्य प्रतिज्ञाता। अस्मन्मते तु प्रमाणे ज्ञाननिमित्तविशेषात्त उत्पादका। सिद्धि
रित्यर्थः। शास्त्रमतालिप्रायेण विप्रतिपत्तिरित्याह। केचिदिति। इंद्रियसंयोगसंजातप्रत्यक्षनिर्दुष्टादमेस ज्ञानस्य स्वकारणमात्रजाया तत्प्रामाण्य
पिदोषजज्ञानमिथ्यात्वसंशयरूपाप्रामाण्यस्य दृष्टत्वाद्विप्रतिपत्तिरित्यर्थः। ननु प्रमाणज्ञानस्यापि दोषजाता प्रामाण्यसद्भावे किं प्रमाण(
मिताभमन्यथानुपपत्तिरित्याह। वायुचनितनस्मा दोषादप्रामाण्योत्पत्तिर्दोषाभावादप्रतत्ववार तत्र प्रामाण्यपरतः प्रसंगायं नीत्याह। इतिपर

MEMORIAL

४ कार्यार्थविनाशागावरत्वेनाविद्यात्वं निवार्यानुपगमात् ज्ञानजनकजन्यत्वाभावान्नाप्रामाण्यमित्यापादका सिद्धिरित्यर्थः।

त्वमिति। ननु तथापि प्रामाण्यस्य ज्ञानकारणाधीनत्वे स्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसंग इत्याशंक्याह्वापिलादमनप्रकारांतरेण परिहरति। स्मृतिरिति।
ननु तथापि समानस्य ज्ञानकारणाधीनत्वे स्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसंगे अयमर्थः। स्मृतौ ज्ञानत्वेन ज्ञानकारणाधीनतया प्रापन शक्तिर्नापि तस्याः अ
कर्तृज्ञानविषयत्वेन न प्रामाण्यव्यवहारः। तथा दोषजन्यस्याभावात् तदर्थवाचारभावाच्च नाप्रामाण्यव्यवहार इति। अस्मन्मतेन पर्यालोचनया
त्राप्यापादकासिद्धिरित्याह। वादी तिनास्त्येति। स्मृत्यादीनामविद्यात्वेऽपि त्वदुपगमात् तज्ज्ञानजनकजन्यत्वाभावाद्वा प्रामाण्यमित्यापाद
कासिद्धिरित्यर्थः। ननु स्मृतेः कथमविद्या विवर्त्तगावरत्वेनाविद्यात्वं इति। श्रूयतां पूर्वानुभवसंस्कारात्रा व स्मृतजन्मसंस्कारानं
रणधर्म्मो वा स्यादात्मधर्म्मो वा। अविद्याध र्म्मो वा। नाद्यः। अंतःकरणस्य सुषुप्तादौ विनाशेन संस्कारविनाशापत्तौ स्मरणाभाव
प्रसंगात्। अनित्यत्वस्य वनिराकरिष्यमाण त्वात्। न द्वितीयः। आत्मनोऽसंगत्वस्य व्याहतत्वात्। तस्मादविद्यास्वधर्म्मसंस्कारव
सी स्मृत्याकारपरिणमत इत्यवशिष्यते। न च सुषुप्तादौ स्मृतिप्रसंगः। तदा संस्कारोद्बोधकादृष्टादेरभावात्। अन्यथात्मसमवेतसंस्कारप
क्षेऽपि समानत्वात्। न च तथापि कथमविद्याविवर्त्तगावरत्वे तथा भूतार्थस्य दानीमप्यावादसंत
त्वापत्तेः ननु तर्हि स्मृतावनुमानस्याप्यविद्याविवर्त्तगावरत्वप्रसंगः। नेष्टापत्तेः। कथं तर्हि ज्ञानस्य प्रामाण्यप्रमाणव्यवहार जाय
मानत्वादिति निष्कर्षः। एतेन संशयविपर्ययौ व्याख्यातौ तयोरपि संस्कारजन्यत्वादिति। ननुत्पादकं ज्ञात्वा सावनतः प्रवृत्तिर्नानि

MEMORIAL

वनानष्यात्रतश्च तनस्य वृत्तेज्ञानपूर्वकत्वनियमाज्ञावाक्रदप्रामाण्या छदइति नेत्याह। ज्ञानत्वाशषादिति। शुक्तौ रजतत्वारोपेण रजता
र्थिप्रवृत्तेः न जतज्ञानपूर्वकत्वाद्यभिचारो वरजतत्वादो ज्ञानत्वानोपाद्ये ननप्रवृत्ते ज्ञानपूर्वकत्वं न व्यभिचरतीत्यर्थः। ठाद्दवदंतिनाः संप्रति
पंवंसीमाह। सर्वथापीति प्रत्यनुमानविरोधमाशंक्यते। यद्यदमिति। कारणजन्यमित्यक्तज्ञानकारणमात्रजन्यत्वेनासिद्धसाधनं स्यात्तान्नि
ण४ हत्यर्थमुक्तं। प्रमाणीप्रमूर्योर्यस्मात्करणं कारणमिष्ठात् दितरदतिरिक्तकारणजन्यमिति। गुणत्वश्च्यूनवृत्तिनिज्ञाभवत्वे व्यभिचारनिरासायोक्तं
ज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वादिति। तत्र कालात्यया पदिष्टतामाह। नन्वतावदिति। तत्र मनपर्यालोचनया ज्ञानेकान्तिकमित्याह। ईश्वर
१९ ज्ञानेति। न तु प्रामाण्यस्य प्रमाणाप्रमाण साधारणकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वं किं निश्चत्वं साध्यते ईश्वरज्ञानप्रामाण्यस्यापि १९
कवित्तथात्वनत्वत्क्तिनिष्ठत्वान्नव्यभिचारः। स्यात्तदेवं यदि सर्वप्रमाणसमवेतमेकं प्रामाण्यं स्यात् तन्नास्ति तस्याशक्तित्वेन प्रतिप्रमाणं
भिमाधारणत्वादिति। पूर्वक्तमनेकान्तिकत्वं प्रमाणाप्रमाणसाधारणकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वं किं निष्ठत्वे साध्ये सिद्धसाध्यत्वं प्रामाण्य
स्यात्तथा विरुद्धप्रमाणीनिष्ठत्वाङ्गीकारात्। माढ्यं शब्दप्रयोगे वा पसिद्धान्तविरोध इति अस्मन्मते वप्रामाण्यस्य सकलज्ञानगतत्वेन सिद्धिरित्याह
अस्मन्मतेति। अप्रामाण्यस्य ज्ञानधर्मत्वात्ताभ्यां साधनानैकान्त्यमित्यभिप्रेत्योपसंहरति। तस्मात्स्थितमिति। एवमुत्पत्तिं निश्चित्य स्वप्रमाणस्य
स्कदानीं ज्ञप्तिं स्वतस्त्वप्रमाणं पुरस्कृत्य तद्ग्राहकदवदोतिमतेन संत्वनमाह। ज्ञानस्य मानस्यादिना। तदप्यवितुझेसाह्यनेन शक्तिमत एव ज्ञान

हू३ ×न्य१

स्यानुमानान्नुवेद्यं तिमतेवा शक्तिमत एव ज्ञानस्य माविवद्यत्वादित्यद्वय। इदानीं ज्ञप्तिस्वतस्त्वं कुरिति पञ्चरसमर्थप्रत्यक्षस्य अथानुपपत्तिं प्रमा
णयति। ज्ञानादयमित्यादिति। यावत्कुलं पुंज्ञप्तिकारणाग्रथं स्वापपत्ति उक्ता। प्रवृत्तिहीच्छामपुच्छतेन तथावुर्यं तत्व्यापत्तुर्यमिच्छावत्समीहि
तोपायत्वज्ञानं तच्च स्वजातीयत्वलिंगानुलत्वं सोपि द्विपसत्त्वकोर्थ। प्रामाण्यग्रहणं तु न कुत्रापि शनापयुज्यते। इति तत्त्व ददामः सत्यप्रवृत्ति
रिच्छाया व्यवसायवत्ज्ञानमपहूत्ते। नदत्तुप्रमाणत्वेनावगतमवत्वेच्छाहारणप्रवृत्तिहेतुरतः प्रामाण्यग्रहणमुपयोगि। यो पिवूया। संशयितप्रा
ण्याद्वादेव स्मासनज्ञानात्प्रवृत्तिरिति। तेनाप्रा माण्यनिश्चययायदत्तोजतित्याच। संनादादिसंज्ञानप्रवृत्तज्ञानप्रामाण्यज्ञाना
स्यापि संशयितप्रमाणत्वावत्वेनैव प्रामाण्यव्यवहार प्रवर्तकत्वाज्ञानतु तथापि प्रामाण्यं परताज्ञायत। अनभ्यासदशायां संशयि
कत्वादप्रामाण्यनदितस्तु मामविरोधनाथापत्ते रनुदयः। नाद्यज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वेनापाविनाविपक्षत्वाच्च कात्वावेनतापयाज
कत्वात्। अथ संशयानुपपत्तिः विपक्षवाधस्तत्राह। कदाचिदोषादिति। ज्ञानोदय एव सा हि वसौ प्रामाण्यप्रतीतौ प्रतीतावपि स्मृत्तिणाः
न्योन्यविरोधित्वाद्दोषात्संशयापपत्तिरित्यर्थः। अत्यासात्प्रामाण्यनिश्चयं तेनाभिसमासप्रसिद्धिपरिहारायानभ्यासदशायामिति वि
शेषणीयं। नदसंगतं। अत्याससर्वप्रामाण्यानिश्चायकत्वादित्याह। संशयादिमलतति। प्रत्यनुमानवाधमाह। प्रयोगश्चेति। अप्रामाण्यवति
नारतिनिमासायोक्तं। ज्ञानधर्मत्वादिति। गुणत्वादो व्यभिचारनिरासाय वृत्तिरिति ज्ञानेकधर्मत्वादित्युक्तं। दोषजत्वस्य ज्ञानधर्मत्वेन वनिरासाठा। निप

संदिग्धत्वाद्

त्वेवाचमाह। यद्यपीति। नन्वपरज्ञानस्य प्रामाण्यानिश्चये पूर्वसंदेहात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रामाण्यज्ञानस्यानावश्यकत्वान्नानवस्था। नप्रवृत्त्यर्थं प्रामा
ण्यज्ञानानुपयोगेपि प्रामाण्यलोभाय तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वात्कथं नानवस्थेत्यभिप्रायेणाह। इप्सितमिति। तदेवं वेदस्य प्रत्यक्षादिविरोधप्र
योजकत्वादिना वलीयस्त्वात्तद्विरोधिनां शास्त्रीयनिश्चयादीनां स्वीकारवद्भ्रमात्मत्वस्वीकाराभावेपि कर्तव्यं इत्यपि शङ्काऽपि प्रयोजनमाह। वेदे इत्यादि
ग्रन्थेन।४। एवं तावद्वेदान्तानां जीवस्य ब्रह्मात्मत्वप्रत्यक्षादिविरोधेन विपर्ययरूपमप्रामाण्यमाशङ्क्य निराकृतम्। इदानीं सकलवेदस्य विधि
२० ष५ शेषत्वेन वेदान्तानामप्रत्यक्षाः स्तानां केवलं प्रत्यग्ब्रह्मणो रूपत्वेन वस्तुत्याग्निरूपणमप्रामाण्यमाशङ्क्य निराकर्तुं पूर्वमीमांसकानां पूर्वपक्ष २०
माहाम्नानां तत्र इत्यादिना ग्रन्थेन नन्ववेदस्य विधिशे षत्वमुक्तिं नेच्छति। तत्र सूत्रम् इत्यादिना। शक्तितात्पर्याभ्यां वा स्वप्रामाण्यं
न विधिसंस्पर्शरहितमन्यथापर्यवसायुक्त्यादिना प्र करणसत्त्वेन वाधितार्थतात्पर्यहीनस्य जर्तिलयवाग्वा जुहुयादित्यस्य विधिसं त५
स्पर्शिनोऽप्यर्थाप्रामाण्यं स्यादित्यायोऽर्थे न घटमानतां पश्यन्गच्छतीत्याह। नापाद इति। एवं तु तात्पर्याधीने वाक्यप्रामाण्ये किमेतावता वेदान्तानामि
ति तत्राह। यतो वेदान्ता नाङ्ग इति। अतस्य रसतात्पर्यं नामेत्याहुः प्राञ्चः। स्पष्टार्थः। ननु किमिदं तात्पर्यं नाम। तदेव कस्यचित्पुरस्सार्थो वा प्रतिपाद्यं
वा प्रयोजनं वा। उद्देश्यं वा। यस्य वाक्यस्य तत्परं तस्य तावत्तात्पर्यं किं वा च्युतं। तत्र न प्रथमः स्वाक्षेनः स्वार्थस्य साध्यत्वात्। न द्वितीयः पदार्थ
तत्संसर्गौ विहाय वाक्यस्य प्रतिपाद्यान्तराभावात्। न तृतीयः वृक्षेनापादशस्य मलनाम शकनिहन्त्या घनेकप्रयोजनार्थिनं प्रति वृक्षोस्त्यित्यस्य

शब्दस्तिवाक्यस्यानेकतात्पर्यप्रसंगात्। प्रतिपादकप्रयोजनस्य च वेदेऽसंभवात्। न चतुर्थः। उद्देशाद्यभिप्रायस्याद्विषयउद्देश्यानवासौ। वैदिकानु
पयोगात् स्वहृदिचयस्यास्मदाद्यभिप्रायाविषयत्वात्। वेदकर्तुश्च मीमांसकैरनंगीकारात्। न पंचमः। प्रकाराचतुष्टयमन्तरेणतात्पर्यशब्दार्थस्य
निरूपणादिति। तत्राह। तात्पर्यं नामेति। तस्यार्थः। नवर्णितप्रकारचतुष्टयं तात्पर्यशब्दार्थः। किंतु सप्रयोजनाबाधितानाविगतार्थप्रजनकत्व
लाङ्गूलक्षणदृष्टस्य पदार्थतत्संसर्गविषयशक्तेरन्यशक्तिविशेषः। न चैतदनेकत्वकं। तथा सतार्थिर्मायाएवनत्वकत्वात्। नवाद्श्यावि
षयत्वं शब्दस्य तात्पर्यमिति सांप्रतं। गंगा तीरघोषमुद्दिश्य प्रयुक्तात्पदात्तथोषद्र्शनवाक्यात्गंगातीरघोषप्रमाप्रसंगात्। अतएव
य५ वादेना शंकितवेदप्रणतृसिद्ध्यासिद्धि रि ति। किंचावेदान्तानां विधिशेषत्वं स्वप्रकरणपाठविधिशेषत्वं वा। तत्र प्रकरणान्त
राम्नातकर्मविधिशेषत्वं वा। नाद्यः। तदा भावात्। आत्मा वारे द्रष्टव्य इत्यादयस्य विधयस्य इति वक्ष्यते। न द्वितीयः। प्रकरणान्तराम्ना
तस्य यस्य पर्णमयी जुह्वा भवति। न स पापं श्लोकं शृणोति इति पर्णमयीत्वस्य प्रकरणान्तराम्नातविधिशेषत्वं जुह्वद्वार द्वारा कलुना दित्यादौ। किं न वि
धिपरत्वमिति नन्तु जुहूतत्कर्तृत्वे अपि कर्मणोऽगमनस्य प्रतिपादनद्वारेण विधिशेषत्वमिति चेत्तत्राह। नाहिकर्मेति। ननु कर्मायस्यालाकयपि द्वितीय
तस्याधिकारापर्यायेण श्रवणादिवाशिक्ष्यं वेदान्तप्रतिपाद्यमित्यत आह। किंचेति। ननु यथोक्तब्रह्मात्मत्वंमतात्पर्यतया उक्तं किं तु कर्तृस्तुति
त्वेनेत्यत आह। वस्तुतस्तु। स्तुतिर्हि कर्तुश्च कर्माणि प्ररोचनार्था। वाच्यापतद्दशीनस्तुतिः कर्मण्यपि विरागमेव जनयतीत्यर्थः। किंपुनर्यथोऽयस्तु

पसंहरति। तस्मा दिति। न। प्रवृत्तिलिंगेन शब्दशक्तिर्गृह्यमाणा कार्यान्विते गृह्यतां कार्ये वा। कार्यान्विते वा। तत्राद्यमादाय पक्षेनविकल्पद्वयं द्वितीयं दू
षयति। नापि द्वितीयः इत्याह। दिना पदार्थमात्रस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादन्वितपदार्थस्वाद्दिमत्त्वमास्त्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। न कार्यमात्रवीजनन इति।
प्रवृत्तिहेतुज्ञानजननेन शब्दशक्तिर्वाच्या। पदार्थमात्रज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात् कार्यस्यापि पदार्थविशेषत्वेन तज्ज्ञानमपि न प्रवृत्तिहेतुरिति न तज्ज
नन शक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः। अन्वितशक्तिसंरवेन कार्यान्वितशक्तिगौरवादित्याह। नत्र कार्येति। न स्तुकल्पनायां गौरवं कार्यज्ञानस्य प्रवृत्त्या
२१ नुकूलत्वेन प्रवृत्तावाद्विप्रवृत्तावनुकल्पनत्वा शंक्यातिप्रसंगेन दूषयति। नेष्टेति। किंवा वत्त्वंदनमानयत्यादावानूस्वयनपदातिरिक्ता
सिद्धार्थपदानामानयनपदार्थकार्यान्वि तशक्तिकार्यालिंग्वायिनष्टानयनपदस्य कार्यासिद्धान्वितकार्यात्वराशावादितिप २१
कलशब्दस्याकेन्न। का विषयः सिद्धानीत्य परंता रवमित्याह। कार्यपदातिरिक्तानामिति। कार्यान्वितेनशक्तिश्च। कारणोश्चाद्दूषदोषा
४ न मंत्र कार्येण संबंधः कार्यान्वयस्य स्वेयंविनिशक्तिस्वीकार आनिपं डितं मद्यस्थमतमाह। यद्व कश्चिदिति। अन्वयस्य कार्यमुपलक्षणं। विशेषणं वा।
आद्ये। अन्वयिनि सामर्थ्यमिल्फकरलव त्रा कार्यस्योपलक्षणत्वेन सामर्थ्या विषयत्वात्। तथाननत्प्रथमचैतपाक्षिमनवनीतमस्त्रकाद्वदेश नि
वशितनिर्डर वत्कर्नवनीतकर्षपश्चाद्दंबनापरदेशवदाज्ञानीत्याह। तदप्राप्ति। द्वितीयपथा उकहेदिद्यतादरस्थ्यं। नहि कार्ये विशेषितान्वय
स्यकार्यानिष्ठतामरलवेश। अंशतश्चात्माश्रयत्वापातात्। कार्यस्यान्वय विशेषणत्वेन गुणाभावान्वयस्यापक्षननता। अन्वयस्यापि कार्यविशेषण

बकेश्वर
वा कार्ये सिक्ति र्नकर्षितेद्रु कार्यकस्य

न्वागुणलावः कार्यस्य पाचास्यमित्यनुलयविरुद्धमापद्यत इत्याह। कार्यत्वयया रिति। अमुनरन्वितकार्यमर्वपदसंगतिः। तत्रैकपरिहारमानव
त। कार्यपदस्वअर्थपदानामन्वितकार्यालिंगायित्वेन पर्यायत्वप्रसंगः। अथ त्वत्रपदार्था। न्वितकार्यं तत्रपदस्यार्थः। सर्वान्वितं कार्यं कार्यपदस्या
र्थ इति न पर्यायतानकार्यपदस्यानंतार्थत्वप्रसंगादिति परिहारस्य सशनिमीलपरिहारो नत्वायमनुहरति। अन्वितमात्राभिधानेनयप्पघ्रदोष
स्य समानत्वा। तस्मान्नायं परिहारपंथाः। किंत्वानयनपदा न्वं दनान्विताानयनप्रतीतिवत्त्वंदनपदादपि वंदनान्विताानयनप्रतीतिः स्यात्। सात्वा
नुरलवविरुद्धा। आनयनान्वितस्वंदनस्य वप्रतीतिरनीलत्वलिप्त्यापसंहरति। तस्मा लाघवेति। यदि गौरवेन अया कार्यान्वितेपद पदार्थेषु
सामर्थ्यं तत्प्रमन्नो। नह्यन्वितेपितात्पर्यता। पदा र्थमात्रसामर्थ्यपक्षस्यान्नतापिलघुत्वादित्याह। ननु नहीति। किंप्रत्याकरोनिदमुच्यते।
न्याहारादिलिचा। आद्योपपादनं। साधनं वा तत्राद्य आपादकासिद्धेः नहिलाघवमात्रादन्वितशक्तिरित्युक्तं येन तदादाय घ्ट्रप
णापापाद्यत। किंतु पदार्थज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तिलिंगेनवान्वितशक्तिरित्युक्तं। साधनपक्षे स्वपसिद्धांत इत्याह। नमावादिना। द्वितीयपदार्थ
मात्रस्य। लोकसिद्धत्वादन्वयस्य वशब्दादप्रतीतेः शब्दप्रामाण्याच्छेद इत्याह। अपिहिनेति। अथ शब्दमात्रेन पदार्थसंसृष्टत्वासंसर्गत्रत
संसर्गे शब्दस्य प्रमाणलावष्नहि प्रत्यक्षाविगतत्वमप्रसंगत्वाच्छेदमितु इत्याशंक्य वपिपत्यक्षस्य प्रमाणत्वाच्छ्यात्रातदीवानुमानाच्छेदइत्य
कर्मवित्रता। परंप्रत्यक्षनमित्याह। शब्दावगतेति। किंवा वृद्धव्यवहारप्रवृत्तिलिंगेनान्वितज्ञानमनुमाया न्वयस्य वितकास्यांतरज्ञानेन सामान्यन

पदार्थेषु

शब्दशक्तिः प्रथममविगतासाम्प्रयोगांतरबाधापादाणाद्यपदार्थमात्रबोधनेपदशक्तिकल्पनायांलाघवात्तत्र बाध्यायांप्रमाणसिद्धत्वा
दन्वितशक्तेरित्याह। प्रथमावगतेति। दूषणांतरमाह। मन्वयवतिपदानांपदार्थमात्रसामर्थ्यपदशक्तिसंसर्गप्रतीतिसिद्धयपदार्थशक्तिःकल्प्या।
सचायुक्ता। एकशब्दशक्तेस्वाल्पयसिद्धावितार्थः। तस्मात्पदार्थमात्राभिधानेष्वायुक्तत्वादन्वितमेवशब्दाभिधत्तइति। ननुशब्दस्वार्थमन्वितंवदन्त्यावाच्चितं
वेदेतत्पदार्थविशेषान्वितंवा। आद्यवंदनपदात्वंदनप्रतीतिवत्सर्वप्रतीतिप्रसंगः। तदाववाव्यप्रयोगानर्थक्यं। द्वितीयेप्यानयनपदेनवंदनान्विता
२२ नयनाभिहितवंदनपदेनानयनान्वितावंदन मभिधीयते। अनभिहितेण्वा। तत्रप्रथमपक्षइतरेतराश्रयप्रसंगात्। आनयनपदात्वंदन
विनानयनप्रतीतो। वंदनपदात्वानयनान्वि तवंदनप्रतीतिस्तथानयनपदात्वंदनान्वितानयनप्रतीतिरितिनितरथआनयनपदा २२
द्वारणानर्थक्यप्रसंगादिति। नत्राह। युगप दिति। अभिहितान्वयवादिभिरपिपदानामेवपदार्थाभिधानव्यापारद्वारेणतदन्वयबो
धकत्वंवाच्यं। अन्यथाशब्दप्रामाण्याभावापत्तेः। तथाचवंदनपदेनवंदनाभिधानद्वारेणसर्वान्वितंवंदनंवाच्यते। अन्वयनान्वितंवा। नाद्यः। वंदन
पदेनवंदनाभिधानद्वारेणसर्वान्वितवंदनावाचेसर्ववाचप्रसंगात्तवत्ववाव्यप्रयोगानर्थक्ये। द्वितीयेप्यानयनपदेनायनाभिधानद्वारेणवंदन
वितानयनंवान्वितवंदनपदेनवंदनाभिधानद्वारेणनयनान्वितंवंदनंवाच्यते। अन्वान्वितएववा। नाद्यः। उक्तोन्यायेनेतरेतराश्रयप्रसंगात्। न
द्वितीयः। पदांतरवैयर्थ्यापत्तेरनर्थक्यप्रसंगादितिदोषस्याभिहितान्वयवादेपिसमानत्वादित्यर्थः। ननुवंदनपदेनवंदनाभिधानद्वारेणान्वितं

वंदनंवाच्यतेनसर्वान्वितंतेनानसर्वप्रतीतिप्रसंगः। कथंतर्ह्यन्वयविशेषप्रतीतिरितिचेत्। आनयनपदात्स्मारितानयनसहकारिवशादितिब्रूमः।
तथ्वनपदांतरवैयर्थ्यापत्तेरनर्थक्यंनापितरेतराश्रयं। वंदनानयनपदस्यार्थस्मारणव्यापारानपेक्षत्वादित्याशंक्याप्यमतपिताहिवंदनपदेनान्वि
तंवंदनमभिधीयतेनसर्वान्वितं। अन्वयविशेषप्रतीतिस्त्वान्विनानयनाभिधस्यानयनपदसहकारिवशात्। न्नानेवनेतरेतराश्रयप्रसंगः। वंदनानय
नपदयोरन्वितमात्रस्वार्थाभिधानव्यापारानपेक्षत्वादिति तुल्यमित्याह। सहकारीति। नन्नुपदानामेवसंसर्गबोधकत्वेकथंपदार्थज्ञानेःसंसर्ग
प्रतीतिरन्वयव्यतिरेकाविति तत्राह। वाक्य प्रतीति। वाक्यार्थप्रतीतेरनेकपदार्थप्रतीतिजन्यत्वादनेकपदप्रतीतावन्वयव्यतिरेकि
पदार्थप्रतीतिरानुषंगिकीतितत्रयान्व यव्यतिरेकावित्यर्थः। नन्वेकविह्वरदशस्वतन्त्रपदस्वात्तुरनिष्पपदार्थज्ञानात्संसर्ग
सर्गाज्ञानोत्पादकत्वंदृश्यतेखनान्वाय वात्तिततो। अन्यापिपदस्यपदार्थज्ञानान्तिरस्यःसंसर्गज्ञानमित्याशंक्यन्नत्तदूषाय
वाद्यन्यथानुपपत्त्यासंसर्गज्ञानेनपदार्थज्ञानस्यइत्याह। पश्यतइति। नद्येवमन्वितमात्रस्वार्थगृहीतसंगतिकानिपदानिक्रमेणोच्चार्यमा
णान्यन्वितमात्रपदार्थस्मृतीरुपजनयंतिपश्चादकस्मृतिगतानिस्मारितस्वार्थनामान्वयविशेषंप्रतिपादयंतीतिप्रत्युक्तमित्युपसंहरति। न
स्मादिति। पद्वक्रमंसालवुदयनानानादकिमिदंन्विताभिधानंनाम। अन्वितप्रतिपादनमात्रंवा। स्वार्थनिष्ठश्चहस्युतत्रतात्पर्यंवा। अन्वि
तस्वार्थसंगतिवत्त्वेनतत्प्रतिपादनंवा। स्वार्थसंगतिवत्त्वेनवस्वार्थवदन्वितप्रतिपादनंवा। नाद्यो। अन्वेविनादात्। नतृतीयः। वाक्यार्थस्याप्र

५७

त्वेकैकत्वासंख्यानवत्त्वर्थः स्वार्थसंगतः स्वार्थमात्रापदस्यादिति। तत्रान्वितस्वार्थसंगतिवलेनैवव्युत्पादनमितिचेदाह मध्ये नचैवं वाच्यार्थस्यापूर्वत्वव्या-
घातः अन्वयविशेषस्य वाच्यार्थत्वात्। नन्वन्वितमात्रस्वार्थसंगतौ कथमन्वयविशेषप्रतीतिः अन्वितस्वार्थो लिङ्गात्पदान्तरप्रतीतिसहकारि-
वशादिति ब्रूमः। नन्वेवं तथाप्यन्वितस्य स्वार्थसंगतौ पदार्थान्वयप्रतीत्या योगपद्यप्रसंगः योगपद्यात्स्वपदपदान्तरयोगाद्यप्रतिसंधानेपि स्वार्थस्यापि
पदार्थप्रत्ययवदप्यस्यार्थप्रसंगात्। तत्र किं पदार्थान्वयमात्रप्रतीत्या योगपद्यमापाद्यते। किंवा पदार्थान्वयविशेषप्रतीत्या। नाद्यः पदस्यान्वित
23 स्वार्थस्मारकत्वनाम्नाप्युपत्वात् न द्वितीयः अन्व यविशेषप्रसंगात्यनन्यप्रगमनापादकासिद्धेः। अत एव योग्यतादिप्रतिसंधानेष्वथ
स्य नवाच्यार्थप्रत्ययप्रसंगः अन्वितस्वार्थ प्रत्ययस्तु स्वादेव वाच्यार्थप्रत्ययस्य योग्यतादिप्रतिसंधानसहकारिजन्यत्वेनान 23
दृष्टावेतदभावात्। अन्यथा तन्मतेपि पदा नामेव पदार्थप्रतीतिद्वारेणान्वयविशेषप्रतिपादकत्वे तत्प्रसंगस्य समानत्वात्।
ननु यत्किंचिदेतत् एवं तावद्वृद्धव्यवहारानुसारेणान्वितमात्रसंगतिमुपपाद्य न कार्यपरत्वनिराकरणेनासिद्धेश्च सामर्थ्यमुपपादयितुमिदानी
तत्रैव प्रयोगमारचयति। प्रयोगोपाधिविप्रतिपन्नः कार्यानन्वित इत्यर्थः कुविंदादकुष्ठ प्रमेयोपि ... शब्दशक्तिगोचरत्वात् ज्ञानजनक
ति कत्वमिति। तत्र खंडादिव्यक्तेः शब्दशक्तिगोचरत्वात् ज्ञानजनकत्वमिति। तत्र खंडादिव्यक्तेर्गवादिशब्दस्य गोचरत्वेपि व्यक्तिः शब्द
गोचरत्वाज्ज्ञानजनकत्वमिति। त्याह। नव्यक्ताविति। नन्वज्ञानेः। शब्दार्थत्वस्थितौ ताः शब्दार्थविरस्त कथं व्यक्तित्वजातिस्थ ... व्यक्तिः स्वयमज्ञा

जनिपादि पा ३२

संसर्गवादित्यर्थः ननु तथापि गोत्वादिव्यंजकत्वस्योपाधेरव्याप्तिः शब्दगोचरत्वा

थिगा६

त्यात्मिकाव्यक्तिः शब्दगोचरस्यादित्याह। ननु नवेति। परिहरति। न संख्यादिवदिति। व्यक्तयो हि जातिशून्यस्वरूपमजात्यात्मकत्वेपि गोत्वा
दिजातिव्यंजकत्वाप... विना व्यक्तिशब्दगोचरत्वे ... ज्ञानजनकत्वतादावस्थ्यं नाकिमिदानीमुपाधिजात्यात्मव शब्दशक्तिगोचरत्वं। जैमिनिसूत्र
नामीमांसकनयकत्वाविज्ञात्मत्वाव न तथा ... नित्रपणनववर्णानां ककारादिशब्दवाच्यत्वात्साव प्रसंगात्। ननु तथापि घटादिव्यक्तीनां
नव्यक्तयन्तागोचरत्वं न तासामपि शब्दविशेषणानरत्वम्यावस्थ्य ... गवादिशब्दवाच्यगोत्वादिगोत्वादिनापलक्षयितत ... क
त्वप्रसंगात्। गतस्रार्हिजानः स्वार्थत्वनि यमश्च नैतन्यमेव ज्ञातिस्थ्या लविषयत्वात्। किं व्यक्तेरपि लक्षणया। व्यक्तिर्गोचर
त्वाज्ज्ञानकत्वमितियत्किंचिदेतत्। प्रबृद्ध वृद्धव्यवहारादर्थसंगत्यवैरयति नियमप्यन्वितसंगतिरित्युक्ते। इदानीं सापि नास्ति
प्रयुक्त ज्ञातइत्यादेरपिसिद्धार्थवाक्यांग तद्दृष्ट्वादित्याह। नव्यवहारादवेति। ननु पुत्रस्ते जातस्तु इतिवाक्यश्रवणसमनंतरं वदन
विकासमुपलभ्य हर्षकारणप्रतीतिरनुमेयासावास्मृतिवा स्यात्। वाक्यज्ञानेति संदेहानतज्जननेनैव शब्दसामर्थ्या विगमसंभवदुत्याशंक्याह
व्यवहारेण संगतिग्रहेप्ययं दोषः समानइत्याह। संशयस्य त्वति। शब्दान्वयव्यतिरेको वाक्य... तेपि समानावेति दृश्यो॥ ५॥ पूर्वं कार्यसंग
त्यनन्तदन्वितशक्तिसंगतिः किं त्वन्वित इत्युक्ते इदानीं तदपि नास्तीत्याह। नचपरालिप्तमितिप्राभाकरस्त्वां तिपाप्र कार्ययोगी कार्यानिरपेक्ष
नवाक्यस्यार्थे तदर्थमुक्तं नवनवद्गतिं। न च मम दर्कार्यमिति। वृद्धास्त्वतः प्रमाणत्वाभ्युपगमेपि प्रमाणकत्वमासिद्धमित्याशंक्य। नतस्था। स्वेद।

षा विषयत्वादित्याह। ननावदिति। ननु यमिदं कार्यमिति फलस्य स्वरूपेण कार्यत्वं साधनस्य वा यासवद्भुतत्वेनाविकार्षानुपपन्नस्य याऽका
र्येत्तु द्विप्रिकीर्षातिरिक्त स्तत्फलस्य विषयत्निनेत्याह। फलेनत्यायन इति। फलस्य स्वरूपेण कार्यत्वा ष्यो पाधिक विकीर्षागावरत्वा पपन्नेः सा
धनस्याप्यायासवद्भुतत्वपि फलसाधनत्वेन विकीर्षागोचरत्वसंभवात् तत्रापि कार्यत्वाद्दिप्रिकीर्षागावरत्वानिरावः। अस्तु तर्हि वेद्यकार्य दि
लिङ्गादिरेवकार्यप्रमाणे। न कार्यस्य प्रमाणांतरासिद्धत्वे पूर्वत्वाद्युपपन्नः। तदसिद्धत्वेन तत्र लिङादेः संगतिग्रहणासंभवेन घटादिपदवत्
२४ त्प्रमाणत्वानुपपत्तेरित्याह। न वा वेदिक इति। ननु यद्यपि लोकनियोगस्यासिद्धत्वेन संगतिग्रहणासंभवस्तथापि वेदएव
गकाम पदसमभिव्याहारविगतनियोगसंगतिर्गृह्यतां। कथं स्वर्गकामो यजेतेति वाक्ये लोके कार्यज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् स्वर्गक २४
वालिङः संगतिग्रहणात्। कार्यस्य लिङर्थत्वं वाच्यं तस्य नियोज्यापेक्षायां स्वर्गकामपदेन स्वर्गकामो नियोज्यतान्। यासमर्पणेन सव
कामिसंबंधस्य स्वर्गविशिष्टस्य स्वकार्ये नियोज्यतया संबन्धात् तस्य दवत्तस्य काम्यमानस्वर्गो पायः न च याग क्रियात्मक लिंगिनी। कालांत
रा वलं विफलास्तु फलं तदतिरिक्तनियोगयागादिविषयनियोज्य तया संबंध्यत इति तत्राह। न वस्वर्गकाम इति। तत्राहसमाह क्रियाया
एवेति। यागादि क्रियायाः स्वरूपेण विनाशित्वेपीश्वरद्वारेण सैव क्रियायाप्रातिपादकत्वात्। सिद्धारणाग्नेयादिषु ध्यानो स्त्रणिकत्वेन सह स्वर्गसंबंध
यान न भूतप्रवनात् पूर्वसाधनत्वावानोपात्तकर्मनतेवान्तरापूर्वद्वारेण कालान्तरस्थायि प्रसज्ञनापूर्वचरमस्य साधनत्ववदवान्तरापूर्वद्वारेण

विद्र
५ लिङाद्यर्थत्वं चानुपपन्नं लिङ्गस्य त्वादनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति हि स्थितम्। शाब्द।
५५ र्थ इत्यादि प्रवर्तकत्वेति। किंच। येनापि शब्दव्यापारस्य ५ र्थ इत्याह

त्यान्निरशायां लिंङादेः सामर्थ्यावगमस्ततो वेद एव सिद्धसाधनमेव लिङाद्यर्थेन भावनेत्यभित्यर्थः। किंच। द्विविधा भावना व्यापारः परिस्पंद प्रय
त्नस्वतन्त्रः शब्दस्य पूर्वत्वान्नपरिस्पंद एव न तत्वान्नप्रयत्न इति न शब्दव्यापारस्य भावना। विषयकर्तृलिंगादेरित्याह। शब्दस्येति किंच। भावना ह
यं प्रतिपादयन्नि लिङादि युगपत्क्रमेण वा प्रतिपादयेत्। नाद्यः शब्दव्यापारप्रतीतौ तद्धर्मस्यैव नपश्चादर्थभावनाप्रतीतेर्नतरः। शुद्धस्य विर
म्य व्यापाराभावादित्याह। युगपदिति। किंच लोकप्रवर्तकत्वा सामान्यावगतसंगतिना लिङादिना वेदे प्रयुज्यमानेन प्रवर्तकत्व साध्या लिङा
न कृततस्य निर्विशेषस्यासंभवनसवत्तना। ज्ञादविशेषत्वानुपपत्तौ विशेषार्थे शब्दव्यापारस्य विशेषत्वकल्पनेन शब्दव्यापारस्य
प्रवर्तकत्वमभिध्यतां तनापि शब्द भावना। लाद्यार्थभावनाया स्वभीकिकल्प्यां याज्ञा साधनस्य व प्रवर्तकत्वमिष्टमथया यद्वि
विध्वस्तव्यापारप्रवर्तयति सनि बुद्धिपूर्वक। रिणो प्रवृत्तिः स्याप्रोप्तापकरणी प्रवर्तनादिवन्नद्व्यत्याह। शब्दव्यापार इति नञ्चस्व हस्त
वा स्मिमानो पिशब्दा रित्यादेरनिष्टसाधनादपि राजाज्ञादेर्दर्शनात्। प्रवृत्तिदर्शनादिष्टसाधनस्य प्रवृत्त्यान्वयव्यतिरेकाविति तत्राह। आज्ञा
उ।४ देरपातिथ्याज्ञाकरणसंपतनानर्थत्वात् तस्य परिहारश्चस्तत्साधनत्वेनाज्ञादेः प्रवर्तकत्वे नाज्ञादित्वमात्रेण लिङ्कादाज्ञादाविष्टसाधनत्वात्
वि प्रवृत्तेरभावादत इष्टसाधनस्यैव प्रवर्तकत्वमित्यर्थः। नन्वविधिनिमंत्रणावीनसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङितिसूत्रेण आज्ञादिषु लिङः संगति
ग्रहणात् कथमिष्टसाधनस्य नालिङर्थत्वमित्याशंक्यातिप्रसंगेन दूषयति। न व्याकरणेति। नेति। अथ वेदपौरुषेयत्वेनाज्ञादेरसंभवा

मंत्रणा २

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

25

त्वलिङ्गस्थत्वं। नहि लोकप्रत्यक्षलिङ्गेन कार्यत्वकल्पनानस्त्रीकर्तव्यमित्याह। असंभवादिति। केन तर्हि लिङ्गप्रायेण दंष्टव्यं इत्यपेक्षायामस्येवाऽऽग
दिरूढालिङ्गप्रायेणेत्याह। ब्राह्मणिकेति। यश्च वैदिकलिङ्गदर्शनापारवात्रकत्वप्रयोगः सोपीष्टसाधनस्येव नाऽकोपि लिङ्गस्थत्वानिरस्त इत्याह।
वादि कर्तृनिलिङ्गादि दर्शापारवाह। कारकत्वाऽऽव्यवहारवदिति लिङ्गादर्शापारसङ्गावमाश्रंश्याह। कारकत्वादिति। अयंभावः परिस्पंदप्रयत्नयो
रध्यतरानुमानतस्यापकेमूर्तत्वेननतत्वतक्रियातदावानुपलब्धिवावहा व्यापारमात्रसाधने सिद्धसाध्यनमिति। ज्ञातनातिरिक्तव्यापरवत्वानुमा
नेलिंगव्याख्यारइत्याह। लिंगवतीति। अत्र मानोतरं दूषयति। यद्यपीति हेतुत्वादिति। लिंगाधगतेष्टसाधनतस्यवृत्तिरिहत्व
२६ रसिद्धिरित्यर्थः। परिस्पंदप्रयत्नान्यत मध्यापारवत्वानुमानवाभेकांतिकत्वमित्याह। अयमभ्युपेत्य समर्थितेष्टसाधनस्थव २६
लिंगाद्यर्थत्वे कथं जीवनयुक्त्या स्वर्गकामा यजेतेत्यत्र नित्यकाम्यभेद इत्याश क्ष्य यत्रासाध्यं जीवनाद्यविकारिविशेषणं तन्नित्यंयत्र
साध्यं स्वर्गाद्यविकारिविशेषणं तत्काम्यमिति विरागनियमादित्याह। काम्यानित्यनेति। उपसंहरति तदेवमिति। परोक्तिमतं कार्यशब्दव्या
पारनियोगो तद्विपरीतइत्यर्थस्य उक्तार्थप्रयोगमावरयति। प्रयोगापीति। उक्तकार्यविपरीतः सिद्धस्तत्र प्रमाणमित्यपेक्षे कार्यव्यारणतत्र प्रम
णं लक्ष्यादिति सिद्धसाधनं तदर्थमेव कारधापदत्रकोऽसिद्धइत्युत। अग्निर्हिमस्योषधमिति लागवाद्यासिद्धि श्रुतिनेत्र वदामः। किमस्यात्यंत
मप्रामाण्यं स्वार्थे उतवा। नाद्यः। आद्याया अध्ययनविधिपरिग्रहात्राव प्रसंगात्। द्वितीय किं तत्कार्य उक्तदोषा लिसनं स्तूरोषितमेव। नहि

स्वार्थप्रमाणमिति प्रत्यज्ञायि। हेतुरुक्तं वायेनार्यदोषः स्यादलायर्किंविरतत्र॥ १॥ समन्वयाध्यायार्थं संक्षिप्याह। लोकसिद्ध इति। यस्माल्लोक
पुत्रकादौ सिद्धपदनिश्चयगता प्रसिद्धासंगतिः। तथावेदांतेप्यत्र द्वितीयात्मनिष्ठ कलपदगताशेषतात्पर्ये दृष्टांतधातत्व मादौ वाक्ये कार्यनिष्ठत
माद्वितीयात्मनि फलवतिनात्पर्यं प्रतीतिदशायाम यनाकार्यकल्पनमप्रमाणं तस्माद्वितीया प्रमेयविति स्वरूपेन तत्वमादेवाक्यस्य प्रमाण
तासिद्धत्वन्वयथः॥ ॥ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यप्रज्ञानानंदभगवतः कृतौ तत्वालोकस्य कायां तत्वप्रकाशिकायां
प्रथमोऽध्यायः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ पान्म तद्वयवादिधारणलसवु त्वकेक्तं तस्थलीलालोदारिस्फुतर्कपाप्युपनिषद्वंवनरवप्रा
ख्यतं। वृदेस्कल्पितकल्पमूर्तिर्विरलवथास्य द्युतमौक्तिकं। यश्च वुलवुसेन्नेरेइंनगरीकंवीरवःपान्तुवः॥ १॥ एवंतावत्तत्वमस्यादिवा
स्थानां प्रत्यग्ब्रह्मणौरकत्वेप्रत्यक्षादिविरा वनिराकरणेनावदस्थकार्यपरत्वापाकरणेनवसमन्वयः प्रसाधितोथेदानीं तत्रैवावि
रोधमुपपादयितुं द्वितीयाध्याय आरभ्यते। तत्रापितत्पदार्थे जगन्निमित्तोपादानत्वसमन्वयस्यकेवलनिमित्तकारणत्वोपपादकेन वैशेषिक
रिकल्पितानुमानेन विरोधं निराकर्तुं प्रश्नपूर्वकं यथोक्तसमन्वयस्तुपरिक्षिपतिन नुवेदीतमानत्व इत्यादिना। तत्र पूर्वपक्षमाह। तत्रापूरिति।
ननु पूर्वं वेदस्याप्रामाण्यत्वेन वलात्यक्ष्मयुक्तेः। तत्कथमिदानीमहमाना दिविरोधशंकासमुद्भत संतीमनीषिमानासमविशते। अत्राप्यनुप
यस्थाप्यं क्षेमणिमविदादित्यादेः प्रत्यक्षादिविरोधेन स्वार्थप्रामाण्यादर्शनादिति वूमः। ननु यद्येवं विरोधशंका न्यस्तु किमतीकथं नहि

तन्निरासायासाय। यमारंभः। वेदांतवाक्यानां प्रमाणांतरायोग्यविषयत्वस्वार्थतात्पर्यपत्नं स्वावष्टंभादितिक्रमशः परिहरति। तदीश्वरेत्यादिना
। ननु कथं श्रुतिनिरपेक्षानुमानायाप्यनुमीश्वरस्येति। तत्राह। तथाहीति। तस्यार्थः किं दृष्टानुमानगम्य ईश्वरः सामान्यतो दृष्टानुमानागम्यो
वेति नाद्य इत्याह। न्नमज्ञातायमित्यादिना। कार्यमात्रस्य घटादेस्तद्विशेषस्य विचित्रप्रासादादेरित्यर्थः। द्वितीये दोषमाह। विमतमिति। अ
नादिप्रसिद्धकर्तृकादन्यस्येत्यर्थः। अयं भावः। किमिदं सकर्तृकत्वं साध्यते कर्त्रा सहवर्तनं वा। कर्तृजन्यत्वं वा। आद्यं कुलालादिति कर्त्रा सह
२७ वर्तनं गीकारासिद्धसाधनमिति। नन्वेकत्रेरिविप्रतिपन्नो कथमस्याप दृष्टस्य प्रतिलानं स्ववतः प्रयोगार्थे कोशलादित्याह
यथाशब्दमिति। नन्वशब्दस्यमानं सरणत्वपि शब्दालिप्रायस्याप्याद्दृष्टत्वात्राष्कदोष इति नेत्याह। नाभिप्रायवशादिति। शब्दप्रयो २७
गानर्थक्यप्रसंगादिति भावः। अभिप्रायानुसारेणानुमानसमनर्थत्वं दूषणांगीकारे स्ववदभिमतसर्वज्ञाशरीरिकर्त्रा कार्या
वस्थ्याप्यंतरव्यपलंभादिदमीश्वरानुमानं स्ववत्प्रमिदं। मतमित्याह। अस्थर्थत्ति द्वितीये त्वदृष्टासिद्धासाधनत्वमाह। कर्तृजन्यतापीति
तथासिद्धसाध्यतेत्यर्थः दूषणांतरमाह। अंकुरादीनामिति। प्रमाणानां गोचरस्य गोवरश्च रचने निमित्तत्वार्थं निश्चयकारित्वाभावा
दित्यर्थः। ननु जगन्निमित्तोपादानं वक्ष्यति वरतात्वया पिजगत्प्रमितिर्द्यावासा तत्ववदुन्नीतनीत्यानव्याप्यतीति। तत्राह। सर्वं वेति। भ्रांति
प्राप्तं प्रपंचमनूद्य ब्रह्मणः अनिमित्तोपादानद्वारेण सर्वं ब्रह्मैवेन तदतिरिक्तमस्तीति वदतां वेदांतानां स्वष्टिप्रतिपादनस्य द्वारमात्रत्वा

त्वास्माकं जगद्भ्रमयाक्त्यमस्तीत्यर्थः। किं वा कार्यमित्यत्र कार्यस्येति कारणप्रतीतिसापेक्षत्वेन कार्यस्य तस्य प्रसिद्धत्वत सिद्धावसिद्धिरित्याह
कार्यत्वमिति। ननु कार्यप्रतीतिश्च कारणमात्रप्रतीतिमपेक्षते न कर्तृप्रतीतिमतः पृथिव्यादीनां समवायिकारणस्यावयवप्रतीत्या कार्यत्वप्रतीते
र्नास्ति सिद्धिरिति तत्राह। अकारणांतरेणेति। ननु तथापि पृथिव्यादिः कार्यं सावयवत्वात् घटवदित्यनुमानेन कार्यत्वसिद्धेर्नासिद्धिरित्याशं
क्याह सावयवत्वमिति। अयमभिप्रायः किमिदं सावयवत्वं अवयवैः सहवर्तनं वा। अवयवेषु समवायो वा। अवयवेषु द्रव्यस्य समवायो वा। ना
द्यः आकाशादौ व्यभिचारात्। न द्वितीयः सम
वायस्य प्रत्यक्षत्वात्। न द्रव्यत्वादनुमेयः
समवायोऽनुमीयते तर्हि पृथिव्यादेः कार्यस्य
आत्मादौ व्यभिचारात्रतापत्त्वसिद्धिः। न हि पृथिव्यादेर्द्रव्यांतरसमवायः प्रत्यक्षः।
आत्मादौ व्यभिचारात्। अथ पृथिव्यादेः कार्यद्रव्यत्वेन कारणावयवेषु घटादिवत्स
त्वेन कारणावयवेषु घटादिवत्समवायोऽनुमीयते। तर्हि पृथिव्यादेः कार्यत्वसंदेहे तद
वयवानां कारणत्वसंदेहात्सावयवत्वं संदिग्धसिद्धमिति। ननु पृथिव्यादेर्मध्यपरिमाणवत्वेन स्वावयवेषु घटादिवत्समवायानुमानात्संदिग्ध
सिद्धिरित्याशंक्यापि विकल्प्य दूषयति। मध्यपरिमाणत्वमिति। द्वितीयं प्रत्याह। प्रसिद्धं वेदितव्यमिति शेषः तस्य वक्तृद्व्यासम त्वतद्व्यपरि
माणत्वेन पृथिव्यादेरवयवसमवायस्य सावयवत्वस्य संदेहे संदिग्धत्वात् प्रशांतव्याप्तिवस्त्वनुकेतद्लावेनसागासिद्धत्वावेतिभावः। दू
षणांतरमाह। सिद्धसंवद्यतेति। मध्यमपरिमाणस्य पृथिव्यादेरन्यत्रसिद्धावप्युतसिद्धयोः समवायासिद्धा सिद्धेः तादसिद्धावसंबंधस्याव

नासिद्धिरिति भावः। उक्तं नित्याप्रसिद्धानुमानभंगमाशंक्याह। द्रुमवदित्यमिति। एवं प्रमाणाभावेन कार्यत्वस्यासिद्धिं प्रसाध्येदानीं तदनिरूपणात्त्रा
माह। कार्यत्वं चेति। किमिदं कार्यत्वं नाम प्रागसतः सत्तासमवायो वा। कारणसंबंधसमवायो वा। जातिविशेषो वा। नाद्यः अनुपलब्धप्रागसत्त्वेषु प
क्ष्यद्यादिषु तदसिद्धेः। यत्तु किरणावलीकारेण सावयवत्वेन तत्सिद्धिरित्युक्तं। तत्प्रागेव सावयवत्वस्य कार्यत्वसिद्ध्यधीनत्वेनेतरेतराश्रयात्
तस्यैव किं वा प्रागसत्त्वं विशेषणमुपलक्षणं वा। प्रथमे तद्रूपाद्यासंभवेन। द्वितीये प्रसंगवशः प्रागसत्त्वेन सत्तासमवायस्य क्वचिदपि संसर्गानुपल
२८ ब्धेनोपलक्षितत्वासिद्धेः। घटादिप्रागसत्त्वोप लक्षितसत्तासमवायस्यात्मादावपि संभवेन तत्रापि कार्यत्वापत्तेश्च। न द्वितीयः। घटादे
कारणसंसर्गित्वमात्मादेरपि तदापत्तेश्च अथ कारणान्वयव्यतिरेकित्वं कारणसंबंधः किमिदं कारणान्वयव्यतिरेकित्वं। कारणस २८
त्यवत्त्वमिति चेत्। किं तत्र मित्यक्षावर्तना पत्तेः। तृतीयस्तु पृथिवीत्वपरजातिविशेषः। पृथिवीत्वावांतरो वा। नाद्यः पार्थिवपर
माणावपि तदापत्तेः। न द्वितीयः तदकाधनर्थं विनिततदभावापत्तेरिति भावः कथं तर्हि विद्वद्भिः कार्यत्वमिति विचारितासंसिद्धमित्याह नवा
पादिवदिति। तस्मादित्यादस्य किं चेत्यतः प्राक्तनः श्लोकार्थः यत्त्वकेन विदुष्यते पक्षधर्मताबलेन वा शरीरी नित्यज्ञानादिमान्कर्ता सिध्यत
ति न कल्पनागौरवमिति। तत्राह। किं चेति। व्याप्तिस्मारितसामान्यस्यैव हेतुः पक्षधर्मतापक्षसंबंधं बोधयति। न व्याप्तसंबंधमितरथा धूम
मात्रपक्षधर्मतावलात्तार्णादिवह्निविशेषः पक्षसंबंधी प्रसिध्येत्तथा च लिंगविशेषस्यापि विशेषापि सिद्धौ रवः। एवं च कार्यत्वपक्षधर्मतापि बल्या

धासा २ दि

नि २ दि २ तो ४

प्रकृतिमसंबंधं बोधयति। नाद्याः मनित्यज्ञानादिमसंबंधमित्यर्थः। ननु तर्हि व्याप्तिबलादेव यथोक्तकर्तृसिद्धिरिति नेत्याह। ब्रांतीति। अन्ये न विशेष
विनाभावि समर्थितः। व्याप्याकार्यत्वसहचरितत्वेनोपलक्षस्य शरीरान्तः कर्तुरुपस्थापनात्। पक्षधर्मतया वा शरीरिणो नित्यज्ञानादिमतः
कर्तुरुपस्थापनात्। तयोश्च विरोधः तत्र। ननु किं परस्परानपेक्षाभ्यां व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामुपस्थापितविशेषयोर्विरोध उच्यते। किं वा परस्परापेक्षा
भ्यां। नाद्यः परस्परानपेक्षयोर्विशेषानुपस्थापकत्वात्। द्वितीये तु परस्परापेक्षया वा विनविशेषयोः को विरोधः। न कोपि यदि पक्षधर्मतोपस्थाप्यो
पस्थापनीतकर्तृविशेषः पक्षधर्मतापि व्याप्तिमुपेता पक्षसंबंधमेव परविशेषमुपनयेत्। यदि तु व्याप्युपनीतं विशेषमपहाय पक्षधर्मतान्यद्वि
धिनं विशेषमुपनयेत्। तर्हि न तव व्याप्तिः सहा कारिणीति कथं न विशेषविरोधस्य यत्वोच्यते। व्याप्तिरपि न शरीरिणां कर्तारमुपस्थापय
ति। कार्यत्वस्य कृतिमन्मात्रेण व्याप्तिग्रहणात् दिति। तदपि वार्तं। कृतिर्हि त्रिकारणात्। ज्ञानकारणज्ञानं तत्कारणशरीरादि प्रसिद्धत्वादस्म
पुरुषसमवायिनी कार्यत्वव्याप्तेति। कथमन्यथा त्वयापि जगत्कर्तरि ज्ञानेच्छाप्रयत्नाः व्याप्तिबलेनोपस्थाप्य पक्षधर्मताबलात्तेषां नित्यत्वं प्रतीष्य
पि नित्यत्वं प्रसक्तानुपमाक्रिवृद्धिदिना कलकलेनेति। यत्तु सिद्धसाधनत्वादिपरिहाराय लीलावतीकारेण कर्तृलक्षणमलेखि तदनुलापते। अ
थापादानेति परिहरति। तद्वीति। सिद्धसाधनं। तदवस्थमिति शेषः। घटाद्यपादानस्याक्षाकारावीनत्वात् मद्दिरदृष्टद्वारेण जीवन्नित्यत्वात्तदुपा
पादानसाक्षात्कारानधीनत्वाद्वा अस्थतिज्ञावशक्रतिमत्त्वस्य त्वेमाध्यसाध्यत्वे कल्पं च शब्दार्थानन्नुगमात्। अन्यवन्मतेरे स्वरपयत्तस्य नित्यत्वेनापादान

९

साक्षात्कारानधीनत्वाद्भावश्चेति भावश्च किंवा योगिनां शब्दोपादानस्याकाशस्यात्वयसाक्षात्कारस्यानत्यपगमानुयोगिजन्यशब्दे यथोक्तसाध्याभा
वादनैकान्तिकत्वमित्याह। शब्दोपादानेति। परिहरति। नहीति। अस्तु तर्हि पक्षत्वमित्याशंक्य न तस्य प्रसिद्धकर्तृकत्वेन तद्बहिःकरणादित्याह। न चेत
स्येति। अथ यथोक्तसकर्तृकत्वाभावाच्छब्दोपि पक्षः। न तर्हि तस्य यथोक्तरूपत्वे वकर्त्रा साध्यते। तदास्मदादेः कर्तृत्वया एकप्रत्यक्षविरोधः। अथ यथोक्तो
पि कर्त्ता प्रसाध्यते तदा तदनुपलब्धिविरोध इति सोदाहरणमाह। तत्रापीति। अथ शब्दस्य यथोक्तकर्तुरयोग्यत्वाद् अनुपलंभेऽतद्धीति प्रसंग इत्याह। अत्रेति
२८ अथ लोकेपि कर्त्रा न प्रत्यक्षस्तत्राह। न चकर्त्रे ति। वह्नेः प्रत्यक्षस्यायोग्यस्याप्यनुपलंभादस्मि मत्वानुमानमप्येवं गतमित्याह। न चानुपलब्धेन २९
इति। परिहरति। न प्रत्यक्षेति। धूमस्य कार्यत्वा त्वाकारणेन रुचितत्वमग्निव्यतिरिक्तस्य च धूमकारणत्वे प्रमाणाभावात्तत्रानुपलंभाद
वधूमस्य निष्करणकत्वप्रसंगजनिताग्निप्रती तिसंरुवात्प्रत्यक्षानुपलंभोऽस्यादिच्छन्चानाऽनुपपत्त्या। न इत्यर्थः। शब्दकर्तृर्य एव मक्षि
ति नेत्याह। नहीति किंच्यनि। कार्याभावाच्छोपादानाभावेनोपादानसाक्षात्कारावीनत्वातिमत्त्वत्वाभावात्तत्रानैकान्तिकमित्याह। किंचेति। प्र
थमं द्वंसप्रध्वंसनं प्रलयानंगीकारिणामभिप्रायं। भावकार्यस्य हेतुत्वात्स्वात्वाचनोऽकरोष इति पूर्वपक्षिणामतमाह। अथेति। तत्राह। नहीति।
यदि भावकार्यस्य घटादेरुपादानसाक्षात्काराधीनत्वातिमत्त्वत्वोपलंभात्सिद्धेरदेहस्यानुमीयते। तर्हि तस्य शरीरजन्यत्वस्याप्युपलंभात्तद
पि किं नानुमीयत इत्यर्थः। ग्रन्थकृत्समायं जातिरुदरति नेत्याह। नचेतदिति। ग्रन्थस्य तिरोहितार्थः। यन्त्राद्यवनोजगादौ किमीश्वरं पक्षीकृत्य

कर्तृत्वाच्छरीरित्वं साध्यते किं वा शरीरराहित्यत्वादकर्तृत्वं। अथवाङ्कितादिकमेव पक्षयित्वा कार्यत्वाच्छरीरिकर्तृकत्वं। यद्वा शरीराजन्यत्वादका
र्यत्वं। अथवा शरीरत्वाजन्यत्वादकर्तृत्वं। परस्यानिष्टप्रसंजनार्थं विपरीतस्यापादर्शनमात्रं वेति। तत्र प्रथमद्वितीययोराश्रयासिद्धिर्वाध्यासिद्धो
न प्रतिज्ञाविरोधः। तृतीये त्वंकुरादौ व्यभिचारः। चतुर्थेपि सर्वस्यापक्षत्वं अंकुरादेः कार्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वाद्बाधः। तद्व्यतिरिक्तस्य पक्षत्वे अंकुरादौ व्या
भिचारः। पंचमे व्यर्थविशेषणत्वं अजन्यत्वेनैवाकर्तृकत्वसिद्धेः। षष्ठेपि किं परस्यानिष्टप्रसंजनं नाम। तद्वा स्ववा। तत्रातिप्रसंगे त्वंकुरादौ व्याभि
चारः विरोधश्च नोपपद्यते। अधिकसम बलत्वाभावादिति। अत्रोच्यते। यत्तावत्प्रथमद्वितीययोः राश्रयासिद्धिरुक्तं। तन्न दृष्टं
न हि रुचितायिकर्तृमात्रं साध्यते सिद्धसाध नतापत्तेः किं तु रूपासिद्धकर्तृयशरीरित्वादि। तथा च तस्मिन्नेव कर्तरि शरीरित्वादिप्रस
धयतिमायिकथमुक्तदोषानुषंगः। यच्चत नीयं अंकुरादौ व्यभिचार इत्युक्तं। तदयुक्तं। तस्यापि पक्षत्वात्। चतुर्थपंचमपक्षदोषश्च नं गा
कारवारितश्च पञ्चसप्तपक्ष्यापि सिद्धसाधनं नवासे नापि सत्प्रतिपक्षत्वं। अधिकसमबलत्वाभावादिति। तत्र वा यमास्त्वतु। सम्प्रति पक्षेताद्रव
त्यव। यत्कार्यं तच्छरीरिजन्यमिति व्याप्तेः परस्यास्या समबलत्वादित्यभिप्रायेणोपसंहरति। तस्मादतीन्द्रियइति। ईश्वरसिद्धेर्महाविद्यानुमानम
नुरूपयति इति। ज्ञानजन्यइत्युक्ते वावसरस्थमुक्तमेव जनका नित्यज्ञानं इतरज्ञानजन्यइति। एतज्जनका नित्यज्ञानादि। इतरज्ञानमनेन
नकं वा नित्यज्ञानं वा। आद्ये वावश्यद्वितीयस्यैव नित्यज्ञानासिद्धिप्रसावतदा अयेश्वरासिद्धिरित्यनुमानार्थः। व्याप्यत्वासिद्ध्या हेतु पयति। अत्र विपक्षे
कुलालज्ञानजन्यत्वेन सिद्धसाधनं नित्यज्ञानासायोनकी। एतज्जनकेन रोने एतज्जनकीय कुलालज्ञानेन दिनर घटेन ... ज्ञानेन ...

ति। यदत्र केन विद्धान्त। कार्यत्वस्य यथो क्तसाध्येन नि उपाधित्वेन स्वरूपासिद्धत्वं संस्तात्वारित्यागस्त्वतत्परित्यागो वा स्यादिति। तदसत्। नहि यथा कस्यचि
न्कार्यत्वस्य स्वभावसंबंधः किंतु ज्ञानजन्यत्वेन। इतरस्य तु ययथा। प्रयोगांतर मनुसरापतायथ्वति। कर्तृकत्वस्यापाधित्वेन व्याप्यत्वासिद्धिः। आक
शादावपि ज्ञसर्वज्ञकर्तृकत्वाभावे संदिग्धका र्यत्वाभावसंदेहात्। क्षित्यादिकार्यत्वं संभवादसंदिग्धमनुकांतिकत्वमित्याह। न चेत्यादिना। दूषणां
तरमाह। किंचेति। अथ केवलस्येति निराकरणि नापसिद्धविशेषणत्वं तत्राह। अथेति। तदेवं केवलनिमित्तकारणत्वं प्राह्य। कानुमानस्यावकाशान्नहि
उपादानत्वनिमित्तोपादानत्वपरावरोत पद समन्वयस्तत्फपसंहरति। तस्मादिति। नत्वत्र तस्मादित्यत्र मारभ्यसूत्र स्वाध्यकारास्वामीश्वर
३० लक्षणादिवेदीन समन्वय प्रतिपादनेन श्वरः प्रमाणितस्तत्कथं तस्य कारणत्वनान्निराक्रियतयाशंक्यसोयं कमलमुकुलविकासपिहमंउ ३०
लमखिन्नस्ष्टुगा कर्मा इत्यस्यापहासः ननुस्य मीश्वरं निराकनामि किंतु केवलनिमित्तकारणत्वग्राह कानुमानग्राह्यत्वनिराकरणेन
निखिलजगं निमित्तोपादानमद्वयं वेदांत सिद्धं निरवद्यमीशामनुशीलयामित्यादि जानामीति। ३। एवं तावदुत्ता एव उपादानत्व समन्वयस्य केवल
निमित्तं कारणत्वग्राहकानुमानेन विरोधं निरस्येदानी परमाणूनामुपादानत्वग्राहकानुमानेन विरोधं निराकर्तुमाक्षिपति। यद्यपीति
अनित्यपरमाणूनामुपादानत्वसर्वकार्यद्रव्याणामनंतावयवत्वेन स्थूलरूपाविशेषात्तापपत्तेर्नित्यपरमाणूनामारंभकत्वं वाच्यं। तत्र संभ
वति तत्र प्रमाणाभावादित्याह। तन्नाभिधीयत इति। प्रथमं तावद्वक्ष्यदलिकाकरस्यानुमानप्रकारमाह। यन्नावदिति तन्नास्य परिमाणं विवक्षितं
मलितत्संकोच। द्विपरमाणुपरिमाली

तमत्व ४

किं वा मध्यमपरिमाणं। न प्रथमः। परमाणोरसिद्धोत त्परिमाणासिद्ध्यात त्रतारतम्यास्यावधेरनाश्रया सिद्धेरित्याह। नचेति। नद्वितीयः मध्यमप
रिमाणतारतम्यस्य त्र्यणुके विश्रामोपपत्त्या सिद्धसाधनतापत्तेः। अत एवानुमानान्तरमपि तारतम्यपरिमाणं दूषयितुं प्रकारान्तरेणासिद्धिमा
ह। तत्र तारतम्यस्येति। किंत्व। किं तारतम्यं जातिर्गुणो वा धर्ममात्रं वा। आद्ये तारतम्यं किमकाण्डानि धनत्वनमत्व रूपावांतर जातिरुपाधि वा। तत्राद्ये दोषमा
ह। नतावदिति। नहि तदवान्तरजात्युपपत्त इति भावः। द्वितीयेन त्वनुपपत्ता रिति तारतम्यानन्तरत्वेन न कापि सिद्धा। परिमाणत्वेन परापरभावानिरूपणा
नद्वितीयः गुणाश्रयत्वासावयवसंगादित्या हानापि गुण इति। तृतीयं दूषयति नापि धर्मइति। धर्मत्वपि भावो भावो भावो वा। न भावो
नहि तस्यासं स्ववादनं न भूतस्यानिष्पक्षना भावश्चाभावत्वनुपत्तीनां स्त्वर्थः। धर्मत्वेऽप्याह। धर्मभेदवति। जातित्वपक्षे दोषं तत्राह
हेतोरिति। अनुमानीतरमनुमानात्रायतोय दृष्टागानीति। किमत्र ह्यणुकस्य परस्यतना। व्यणुकस्यावा नाद्यावसिद्धेः नद्वितीयद्व्यणुकसि
द्धार्थीतरत्वादित्यभिप्रायेणाह। तदप्यणुरिमिति। दूषणांतरमाह। आराध्यं तु कृतेति। नन्वतथात्वं तं रज्जु इत्यमवनाभि तुकूलानामंशुत्वावयवि
त्वेनानारंभकत्वादित्याशंक्यानंत्यावयवविश्वस्यानारंभकत्वसिद्धावानत्वेन रतराश्रयादित्याह। नवतुकूलानामिति। नन्वेवं तथापि तुकूलरूपं द्रव्य
मतन स्ववति तुकूलमंशुयागस्य वस्तु प्रतीतिरित्याशंक्या गतं तर्हिव्ययविभावनेत्याह। छिन्नं तुकेति। यस्वल्कीरणावली कारणत्वसरणुरूपागवान्
वातुरूपद्रव्यत्वात्पटवदिति। क्रसरेणानवयवानतुमायत्नेपिसावयवा। मेह इव्यारंभकत्वानंतरवदित्यनुममनेरपि न परमाणुसिद्धावनुपद्रयत्वा
नै २ द्र८५

नकद्रव्या

आपस्त्वदिति। त्र्यसरेणोरवयविभागेन त्र्याणुकानुमाने तत्परमावयवाः महद्द्रव्यारंभकत्वात् त्र्यणुकवदित्यनुमानेन तदापि न परमाणुसिद्धावुपयुज्यते
त्र्यसरेणोरवयवानां सावयवत्वात्तावपि न क्षत्वसंख्यासमवायेन महद्द्रव्यारंभकत्वं संभवेन प्रयोजकत्वात्। यद्वा स्वारंभकावयवगता नेकद्रव्यत्व
स्यापि महत्त्वकारणत्वं वाच्यम् अन्यथा महत्त्वस्योत्कर्षानुविधानानुपपत्तिरित्यर्थः। तदसत्। कार्यमहत्त्वस्य आरंभकावयवगतमहत्त्वमात्रजन्यत्वेऽपि त
क ४ दुत्कर्षोत्कर्षस्य अवयवगतैकद्रव्यत्वादिनोपपत्तेः। अणुत्वं नहि त्र्यसरेण्ववयवानामेव परमाणुत्वमिति चेत्। अहो स्वापि तवेतं वालस्य विनमु
३१ वति यत्तु उज्जिह्लिकायाः सिद्धिविश्वासः। नहि त्र्यस रेणोरण्ववयवसद्भावप्रमाणमस्ति उत्तरत्वनवबोधकद्रव्यत्वोपपत्तेः। नन्वत्रि ३१
परमाण्वादेरणुद्रुतत्वपत्वनवाकुसत्वप्रसं गश्च। अहो परमाणुषु महद्विशेषाय ददृश्यमाना नापि परस्करात्या युष्माकं कथं तर्हि त्र
सरेणोर्महत्त्वमिति चेत्। न कथंचित्। त्र्यणुकप रमाणुत्वापत्तेरसिद्धा अत्रहि परमाणवद्‌इति चेत्। न शब्दमात्रेण भ्रमत्तत्त्वात्। त्र्यसरेणुना
विनाशीपलब्ध्या त्वदभिमतपरमाणुत्वासिद्धेः। किं तर्हि त्र्यसरेणुना मारंभकमिति चेत्। द्व्यणुकं निष्प्रत्यनमति प्रसंगेन परमाणुसिद्धो महाविद्यानु
मानमनुत्पाद्यते। यद्वदमिति। गुणानाश्राश्रयत्वं वद्व्यत्वस्य सत्वात् आस्रवसाधनं। न तिन्नष्प्रत्यर्थं मूर्त्तत्वान्याश्रयत्वावस्थानित्यत्वं वस्वस्थापि मूर्त्तत्वात्तस्माहन
यान्याश्रयत्वप्रसंगप्रत्याक्षमितरमूर्त्तेति। परान्याश्रयात्वात्त्वाद्यमिद्धत्वात्सिद्धसाधनं। तत्राको कार्यति। कार्यंतरमूर्त्तत्वस्थापसिद्धत्वात्परमाणु
सिद्धिविशेषणता स्यादन्तरार्थमुक्तमतद्व्यतिरिक्तेतिरिक्तकार्यंतरमूर्त्तत्वं कं तावत्स्यादकार्यमूर्त्तं वा। आद्यवाचः। द्वितीये त्वकार्यमूर्त्तसिद्धा परमा

नकारिरि

कुंभेगबा

णुसिद्धिरित्यनुमानार्थेः। नत्र तद्व्यतिरिक्तकार्यंतरमूर्त्तत्वमकार्यमूर्त्तत्वं वा। आद्यप्रसिद्धविशेषणत्वमित्याह। नत्रकार्यंति। तदाभेदासिद्ध्या अर्थान्तरक
त्वतिस्तावः। द्वितीयत्त्ववाचउत्याह। घतावति। किं वा कार्यंतरमूर्त्तत्वा आश्रयत्वं वा नित्यत्वं साध्यतां किमतद्व्यतिरिक्तविशेषणेन। अथ कार्यंतरमू
र्त्तेश घार्थघाकार्यमूर्त्तस्याप्रसिद्धत्वान्निरत्यर्थो। विशेषणं कार्यंतरमूर्त्तस्याकार्यमूर्त्तस्य नेतद्व्यतिरिक्तत्वं विशेषणप्यप्रसिद्धत्वं समान
त्वात्। अथ तद्व्यतिरिक्तत्वविशेषणेन कार्यंतरमूर्त्तस्येतत्त्वपरत्वा प्रसिद्धत्वं नागारपिद्याघ्रपन्नेतव्यतिरिक्तत्वविशेषणे न आघत्वापत्तेः। अत
व्यार्थविशेषणत्वं सुखस्यं विपक्षेनासकाक्ष वनेतद्व्यतिरिक्तत्वस्थापाविस्याद्याप्यत्वासिद्धिश्चत्याह। विपक्षइति। परमाणुनित्यत्व
निराकर्तुमुपक्रमते। यचदमिति। क्रियाव्य व्यभिचारपरिहारायद्रव्यत्वग्रहणं। घटादौ व्यभिचारनिरासाय निरवयवग्रहणं। प
रमाणूनां संयोगित्वेन सावयवत्वानुमाना न्निरवयवत्वं विशेषणमसिद्धमसिद्धमिति। परिहरति। तत्रेति। आत्माकाशादिषु संयो
गेगित्वस्य व्यभिचारमाशंक्याह। आत्मादीनां वेति। आत्मादेरसंयोगित्वदोषमाहासेनापमयातिति। एवं न कालस्थ्येकघरसंयोगविरुद्ध
तत्संयोगास्तावादसत्वप्रसंगइतिभावः। संयोगित्वं ठवनुसावयवत्वं वन्न ठविष्यति। किं वा सकमिति। त्याह। विपक्षवाधकश्चेति। परमा
णूनां निरवयवत्वेन संयोगस्याठावत्वाव प्रसंगइत्यर्थः। परमाणूनां सावयवत्वाद्यनुमानसिद्धसाधनना मनुलोषहृषयति। यद्वकल्पितन
हिति। संयोगास्तिप्रदेशस्तदपेक्षतनारंभकावयवभेदमतः परमाणूनामपि कल्पितप्रदेशः मावयवत्वेन संभवनसंयोगासरत्वमेन
प्रदेशप्रविष्टं संभवेनन [illegible] संयोगस्याभ्यापदलितं नवेनव प्रदेशानेतराभावदनपेक्षा [illegible] कल्पितं यमेनमा तावक तासेना
आदय २

MEMORIAL
MEMORIAL

वासिद्धसाधनमित्यर्थः॥ परमाणुत्व पक्षानां कल्पितत्वेन तस्य वेन संयोगस्यापि द्व्यणुकाद्यसमवायि कारणस्य कल्पितत्वात् द्व्यणुकादेरप्यसत्या
त्वसंगरक्षार्थः॥ नन्वयाङ्किंचित्परमाणूनां पञ्चीकरणं अस्मदभिमतानां वा। आद्यमित्यसाधनं तत्त्ववयवानां परमाणुत्वादित्याह। नन्वयइति॥ द्वि
तीयेन्तु प्रतिज्ञाविरोध इत्याह। लिख्यमानेत्विति। तत्र तत्कल्पितानामेव पञ्चीकरणमित्यभिप्रेत्य लक्षणस्यार्थं पृच्छति। नत्रतदिति। प्रथमस्य
-उ४ द्वादिक्रिरविश्रमानामावयवमनणुपरिमाणास्यमाथावल्लत्यास्थंकिमपित्र्यणुकं परमाणुरित्युक्तौ स्यात्तथा वन्तस्य सावयवत्वमावनत्
प्रतिज्ञाविरोधः न दारं तत्कयारं वमायाव हरणोमद्वयवत्वात्। वयावातस्य कथं निरवयवत्वादिसाधनीयमित्याह। प्रथमइति
३२ मणुमहत्त्वपरिमाणेयामीयावृत्तणोः स्थमणुपरिमाणोरंतकत्वमित्याशंक्योदाहरणमाह। दीर्घपरिमाणेति। ननु कथं घ ३२
ट्यिरात्वादिजातिशून्यपरमाया रूपणः पार्थिवादित्यमनुकारंवकत्वं लक्ष्मतपि घटत्वादिजातिशून्यानां परमाणूनां घटाधारं
भकत्वा दूरस्यापिसमानत्वात्। अथ घटत्वादिशून्यानामपि तत्तत्तद्रूपका विशान्तं तदारंभकत्वनियमः तर्हि मायाव्रह्मणोरपि तथैति किंवि
हृदाहितीयपञ्चयथाङ्क परमाणुलक्षणस्यास्मदिष्टव्रह्मण्येवत्वसमापन्नत्वात्परमाणूपादानत्ववादिनापि संज्ञान्तरेण व्रह्मण एवोपादानत्वमु
क्तमित्याह। वरमइति। ननु सर्वथा विलागायामपत्वमतिसूक्ष्मत्वं परमाणुत्वलक्षणमनोणिव्रह्मणि तत्र संगः। न सूक्ष्मत्वं च विलागोपलक्ष्यालक्षण
स्यासंभवापत्तेः। सावयवत्वानुमानस्य प्रत्यक्षमानवाचमाशंकते। यद्यपिति। तत्र परमाणूनां निरवयवत्वं सायतेतारतस्याद्यत्व परिमाणधर्मे

नैयायिकाः॥५

५१२

त्वनत्रेववर्त्तिश्रामाद्युपिकरणासिद्धिरित्याह। नत्रेति। दूषणं तरमाह। परमाणूनामितिपरमाणूनां निरवयवत्वेमानाभावकलितमाह। अनएवेति
ननुपरमाणूनामन्नेनाम प्रामाणिकत्वेनाश्रयासिद्धिः सावयवत्वानुमानेपिसीमाश्रयाशंक्याह। अप्रमाकमिति। ननु प्रामाणिकस्याप्याश्रय
त्वगगनारविंदं पुरस्फुरविरवत्वादित्यत्राप्याश्रयासिद्धिर्न स्यादित्याश्रयासिद्धिर्वेलापद्धतिनित्याह। नवेवमिति। प्रतीयमानस्याश्रयत्वं गगनारवि
दंस्यत्वप्रतीयमानत्वाद्धिविषयवहास्याग्यत्वाद्यानाश्रयत्वमित्याश्रयासिद्धिरित्यर्थः। एवंतावत्परमाणुनित्यत्वानुमाने विशेषणासिद्धिरुक्ता इदा
नीं प्रत्यनुमानवाचमाह। नथावेतेतानीति। नवबाम्मिग्राहकप्रमाणवाचधे तदसिद्धेत्रपपादितत्वात्। नचेवमाश्रयासिद्धिः। ख्यवदनु
मानात्तासिद्धश्रतीतानां परमाणूनामाश्रयत्वात् प्रपत्तेः परमाणुनित्यत्वमहाविद्यामन्त्रवदति। यत्वेति। अन्यचरमेवानित्यकत्वे अनतनिष्ठव
मादत्यन्या। अप्यवर्मणोमित्यसाधनताभ्यात्र दर्थमुत्रमतनिष्ठेति। पदविल्लवर्म्मीवानिषुक्तेवावस्त्वदर्थमुक्तं नित्यत्वव्यपयातिरिक्तेति
नित्यत्वव्यपयातिरिक्तेन त्रिष्ठधर्म्मादत्या वर्म्मअनतनिष्ठावा। नित्यत्वं वा। आद्यवा बधः। द्वितीये परमाणुनित्यत्वसिद्धिरित्युक्तमार्थः॥ सत्प्रतिप
क्षत्वेन दूषयति। तदिनि। यद्वकेन विदाद्यसाध्यमहात्व ध्यानः॥ सर्वत्र प्रमितत्वान्न तद्विपरीतनस्याप्रिमपमत्युक्तं। तत्र श्रद्धये ववनयोः पूर्वापरत्वा
वनियमप्यर्थयाह। पूर्वापरत्वावनियमप्रमाणेत्तावात्र दूषणांतरमाहाविपक्षानि। किंच। नित्यत्वधर्मवानित्यनावदत्युत्यर्थमितरदित्यालि
प्रायेणायसंहरति। निष्मादिति। व्रह्मणो जगन्निमित्तोपादानत्वश्रुतिमुदाहरति। तथाचश्रुतिरिति। सद्धद्ववाच्यत्रतत्रपंत्यछद्वावाच्यत्रतद्वप

न्यायमं॥५

रूपेणाब्रह्मणएवस्तवन श्रवणादुपादानत्वं ब्रह्मणः कुत्र न तिकर्तृत्वश्रवणान्निमित्तमित्यर्थः॥२३॥ इदानीं मायाद्वारेण ब्रह्मणो जगन्निमित्तोपादा-
नत्वसमन्वयस्य केवलस्यैव ब्रह्मणो जगन्निमित्तोपादानत्वोपपादकेनैकदेशिपरिकल्पितप्रमाणेन विरोधीं निराकर्तुं तत्पक्षं प्रक्षिपति। ये पुनरित्या-
दिना परिहरन्ति। ते न दर्शनानि। हेतुमाह। यत इति इदं परमात्मा मायोर्मिमाया विकारे पुत्रतत्पादरूपं इयत गम्यत इत्यर्थः। च श्रयंरूपवत्थ कि-
ब्रह्मणः पारमार्थिकपरिणामित्वं किं वा सत्याशावाक्कल्प्यते। किं वा कनवि। किं वक्ष्यमाणेन प्रमायते। नाद्यः श्रुतिस्मृतिविरोधादिति। न च ब्रह्म
३३ मायाद्वारेणैव जगदुपादानत्वं गौणं जगदुपा- दानस्यादित्याशंक्य। तत्र किं गौणमुपादानत्वं मिथ्यात्वं वा। ब्रह्मणि तदभावाद्वा। ना-
द्यस्तत्रापन्नेव न हि नापथ उपाधिगतस्याप्यु- पहितेऽभावादित्याह। नन्वेवमिति। नन्वसत्यमुपादानत्वं परित्यज्यैव किमिति मिथ्याभूतं तं ३३
दिष्टत्वात् वक्ष्यमाणन्यायेन सत्यस्यासंभवा- दित्याह। अत्र वक्ष्यति नन्वसत्यास्तु श्रुतिपर्यालोचनया सत्यपरिणामित्वमिति नेत्याह। न
नष्टहानी। अथ सत्यशब्दाश्रवणेऽपि प्रमाणसामर्थ्याद्वस्त्वसत्यत्वमिति चेत्तत्राह। प्रमाणस्येति। ननु मिथ्यासृष्टिविषयाणां सृष्टिश्रुतीनां कथं प्रा-
माण्यमिति। तत्राह। घटस्येति। ननु माययोपादानत्वे ब्रह्मणः कथं पृथिव्याः द्याकारेण रुवन श्रुतिरिति तत्राह। हेवद नइति। ननूपादानस्य
मिथ्यात्वे जगतोऽपि मिथ्यात्वात् कथं तत्र सत्त्वसंबंधालिङ्गापिष्टजति। प्रयाग इत्यत आह। मायात्वीति। मायाकार्ययोः स्वरूपलाभावेऽप्यविष्ठान-
सत्त्वसंबंधात् इत्यादिप्रयोग इत्यर्थः। ननु सत्यशब्दाश्रवणेऽपि मिथ्याशब्दस्याप्यश्रवणात् कथं मिथ्यात्वपक्षपात इति तत्राह। किंचेति। अविकारित्व-

श्रुतेरपाविकारप्रागवस्थब्रह्मविषयाश्चाविकारित्वश्रुतयस्तु विकारावस्थब्रह्मविषया इति ब्रह्मप्रकाशिकाराख्यहितो ह्यतस्थामनुलापेत। यद-
ति। निष्क्रियमिति। कालविशेषानवच्छेदेन निष्क्रियत्वपरा या श्रुतिः कालविशेषावच्छिन्नविकारित्वपरत्वे वा नानावाक्यसंकोचः स्यादिति परिहर-
न्ति। तदपीति। ननु न हि स्थाणुः सर्वभूतानित्यविशेषवाक्यमीषामीयं पश्चमानन्तेनेति वाक्यसंकोचबुद्धिकार्यसृष्टिनाश्रुनुरोधेनाविकारित्व-
श्रुतेः संकोच इत्याशंक्य न सर्वदा निर्विकारस्यापि ब्रह्मणो मिथ्याविकारविषयत्वात् सृष्टिश्रुतेरित्याह। नवसृष्टीति। यद्वाविकारित्वविकारित्व-
श्रुत्यार्विरोधेऽयमंगाङ्गिभावो क्त्याक्तं तदस्तु प्राधत। यद्वापरमिति। परिहरति। तत्र ननाव्रदिति। प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्तामग्नौ प्राक्षि- मो।
ग क्षोन्नतो जस्मूपरस्यमललवदित्याद्यर्थवादं हितीयं योग्यदित्या रव्यना पि वपाखेदनादिकर्तव्यमित्यनर्थतया विधिविरोधात्स्या अर्थवादा-
दिस्यारव्यत्वं न विवरुलिंगप्रसंगादित्यर्थः। द्वि- तीयं लगाकारणसिद्धमित्याह। नापीति। एतस्मिन्नात्मनि पिंडशावलुराद्यगोचर अनात्म्यादि संग-
नित्रुकेथं इशत्वमुगावुररनीलयनरनायारनिश्रंशयंप्राद्याकारेण श्रुतेरित्यर्थः। इदानीं विकारित्वश्रुतेरवनिष्फलत्वमित्याह। उदरमिति। नेनु
आत्मवदः सर्वमिति सवा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानंदः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोके-
षु कामचारो भवतीति। यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जयते तांश्च कामान्। नित्यत्ववृद्ध्यविद्यापि वि-
कारणावरस्थैर्यफलं न श्रवणात् कथं विकारित्वश्रुतेर्निष्फलत्वमिति तत्राह। क्वचिदिति। ननु तथाप्यथानापापवादस्याकेनाविकारित्व प्रतिपन्ना

मादि१

वीनत्वाद्विकारित्वप्रतिपन्नस्य विकारित्वश्रुतेः स्वार्थफले नैव विकारित्वश्रुतेरपि स्वार्थफलवत्त्वमिति नेत्याह। परनिर्वाणमिति। परमार्थि
कविकारपरत्व विकारश्रुतेरविकारश्रुतिविरोधितया नतत्फले न च फलवत्त्वमिति भावः। कथं तर्हि श्रुत्या तस्यापि सृष्टिश्रुती नाम विकारित्वश्रु
त्या कथासत्त्वमित्याशंक्य मिथ्याविकारप्रतिपादनेनेत्याह। इति फलवत्त्वं यति। तत्राज्ञानगृहीतत्वादस्य विकारित्वश्रुतेरवकलीयस्त्वमित्याह। किं
वेति॥ १४॥ एवं तावद्ब्रह्मणः परिणामे निराकृते विशेषतो निराकर्तुं व्याख्यानमनुभाषते। यद्वाद्यावरणेति। ब्रह्मशब्देन मायाकारस्य
परिणामो ब्रह्मणः परिणाम इत्यर्थः किं विकल्प्य दोषमाह। तत्र सर्वेति। प्रथममदिष्टं सिद्धमित्याह। आद्य इति। कथं मायायां शक्तिशब्दप्र
३४ यो गइत्याशंक्य शक्तिर्वर्मपारतंत्रयोगा | क्तियाह। रूप्यत इति। कृतावपि त्रिगुणात्मिकायां मायायां शक्तिशब्दप्रयोग इत्याशं ३४
क्य शक्तिधर्मपारतंत्र्ययोगादित्याह। इ | स्यात इति। कृतावपि त्रिगुणात्मिकायां मायायां शक्तिशब्दप्रयोग इत्याह। तथा नयो
मति। यद्वा कं मायाशब्देन प्रज्ञाभिधीयते। | कनक इत्यादि। अम्बु बन्धी वयी। शची। माया। वयुनं अभिख्याति प्रज्ञानामसु पाठादिना भस
शक्तेर्जगत्कारिणामित्यपि मायायां जगत्कारिणीत्वमिति तत्स्तु व्याख्याविकल्पदूषयति। यद्यपि विदय इति। प्रथमं तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थ। मज्ञा
द्यागामि सकलसंसारकारणमायानिवृत्तिः इत्यपि तु न रूपं तत्प्रारब्धकर्मावसाने सूत्रवाक्योत्पन्नज्ञानान्तरेण न विश्वमाया प्रारब्धकर्म विप्रसा
रीमायालेशस्य निवृत्तिरिति तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणात् न च तत्त्वेनैतस्य मायेत्यर्थः यथापि मायाशब्दस्य मिथ्यावस्तुपरत्वे किं प्रमाणमिति तत्र।

तत्र यत्रैव पतने

ज्ञानाकारमिदं तत्त्वं न ब्रह्म देवस्य मायेत्याह। माययेति। द्वितीये दोषमाह। द्वितीयत्वेति। इतश्च न त्रो निर्माय इत्याह। प्रकृतित्वमिति। मायां
तु प्रकृतिमित्यत्र मायायाः प्रकृतित्वं श्रूयमाणं न क्षणिकत्वं अतिपक्षे प्रधानमित्यर्थः। मायायाश्च तत्त्वे नादित्वम् स्मरणे माणिनिब्रुद्धेना
त्याह। प्रकृतिमिति। तदेवं प्रज्ञाया मायात्वासंभवात् कार्यान्यत्र। प्रागासीदिति श्रवणात् स्मरणाद्वा नादि। मिथ्यात्वं सदासीत्यादिश्रवणात्प्रज्ञा
नमित्यादिस्मरणाद्वा निर्विवाद्यातम तत्र श्रवणस्मरणाभ्यां जडात्मिका मायेति न तु समस्ता यत्र इत्रस्माय तिश्च निश्चिनोति त्यां परमेश्वरसंबंधिनी मायां
गीकर्तव्या तथा वा सत्यशक्तिपक्षे माया मता | पातास्वरूप इत्युपसंहरति। तस्मादिति। सत्यशक्तिपक्षे दोषमाह। यदि पुनरिति। वंद्र इ
दग्ध्यत इत्यस्याकाक्ष्यार्थः। कथं तदा | दयादिविरोध इत्यस्याह। वंद इत्यस्याहिति। वंद इत्यज्ञानेन वंद इत्यस्य दग्धा दात्मनो रुद
द्वाने न व देहादा तदस्य वा य दर्शना भेदात | दयादिविरोधमप्राप्य कथा स्यादित्यर्थः। भिन्नाभिन्नत्वदोषांतरमाह। किं वेति। अयमर्थः। किं शक्ति
यस्मिन्नेव रूपे भेद इदं बुद्धिहितस्मिन्नेवाभेदबुद्धिरूपांतरे वा। आद्ये तदा भेदबुद्ध्यानिकार्यत्वं शत्रुयाभ्रपर्यायता तदा नैकरूपतादोषः। द्वितीये तु
शक्तेर्द्वे रूपे वाच्ये तयोरपि शक्तेरन्यत्वं तयोर्भेदाभेदव्यवहारप्रतिरूपवदिति तेदाभेदौ वाच्यौ तावत्पुनः अथायेन नैकस्मिन्रूपे संभवत इत्यादि। कश्च रूपस्य
द्वे रूपे वक्तव्ये इति। रूपानवस्थिति। संबंधस्यापि तस्मात् पूर्वोक्तातिरोहिता दर्थ अशक्तिसंबंधस्यापि ब्रह्मणि भेदाभेदविकल्पेनानुपपत्तिमित्याह। सं
बंधस्यापीति। इदानीं शक्तिकार्यस्यास्थित्वोपपादनेन शक्तेरनिर्वाच्यतामाह। शक्यमपि वेति। सतोऽपि शक्यस्य शक्या भिव्यक्तिः क्रियत इति स

स्यामनान्तुसारेणाशंक्यासापिसत्त्यसतीवा।क्रियत इतिविकल्पदोषमाह।व्यक्तिव्यक्तिरपीति।सत्त्वपक्षे व्यक्तिरनभिव्यक्ताशंक्या।अभिव्यक्ता क्रि
यत इत्याशंक्यानवस्थामाह।अभिव्यक्तेश्चेति।असंत्त्वपक्षेदोषमाह नापीति।अर्थशब्दश्चपागसत्त्वाङ्गसाध्यत्वं तत्राह।असत्त्वेति।इतश्चनाभव्यक्त्य
तइत्याह।किंचेति।ननुजायमानस्यासत्त्वपिशक्तेर्हेतुकर्तृत्वात्तत्कर्तृकत्वंजनेरितिनत्याह।नचेति।हेतुकर्तृःकर्तृत्वापसिद्धरित्यर्थः।किंचक्रिया
श्रयःकर्तानचहेतुकर्तृत्वंनिक्रियाश्रयत्वमपिसिद्धमित्याह।जानत्वेति।किंवाजायमानस्यासत्त्वेहेतुकर्तृशब्दासंबंधोपिदुर्घटइत्याह।असतश्च
ति।असतोपिहेतुसंबंधेमनुजन्मनिशशविषाण देरपिजन्मप्रसंगइत्यर्थः।उपसंहरति।तस्मादिति।१५।।ब्रह्मणाज्ञानानंदाद्वितीयाव
३५ स्थापरित्यागेनपृथिव्याद्यवस्थापत्त्रिपरि णामइतिकेषांचिन्मतमाह।पूर्वावस्थेति।दूषयति।तदपीति।पूर्वावस्थापरित्यागस्य ३५
तावद्दुर्निरूपतामाह।किमवस्थावतेति।उ क्तरवस्थाविशेषणमुपलक्षणंवा।उभयथाप्यवस्थायास्तत्कोटिनिर्विष्टत्वेनताद्वत्
विनाक्षइत्याह।नाद्यइति।त्यागानर्थक्यनद्वितीयंदूषयति।नद्वितीयइति।त्याद्यस्तुरूपवपर्यालावनयापित्यागासंगतइत्याह।किंचेति।अवराव
स्थायाभ्रिरप्यसंगतत्याह।यावेति।अनुलयविरोधमाशंक्याह।नाचेति।अतएवसूतःपूर्वश्लोकार्थः।मृदादेःस्थालिकपरिणामाभावतद्वन
परिणामानुमानमपिनिरस्तमित्याह।अतएवेति।किंचाद्यवस्थायांज्ञानब्रह्मभावेनपूर्वपक्षशाक्यौवानंतांतानंतत्वाभावेनब्रह्मज्ञानानंदत्वा
भावानस्यास्त्याह।किंचेति।मानुषहिपूर्वावस्थापरित्यागइत्याशंकतेहिपूर्वावस्थाभावेनातराववस्थाप्राप्तिस्त्वितीतिमरिष्टसिद्धिरित्या

त्विकत्वायप्रमाणेपश्नश्चतत्रस्थेयवानस्त्वादिनिराकृतःननुद्वितीयावस्थतावैकल्पाभावेकथमद्वितीयश्रुतेःसत्त्वावेस्नप्रामाण्यमितितत्राह।
अतातिवाराहिति।विचाराद्वागितिचांत्यानाविकत्वेनविरुद्धत्वस्य।द्वितीयश्चावेदुर्यप्रतिपादनमुखेनैकस्यसतोब्रह्मणःद्वितीयश्रुतावद्वितीय
शब्दार्थतयास्माकंसिद्धत्वात्ताताःद्वितीयश्रुतसत्त्वावेस्नप्रामाण्येनद्वितीयाभावश्चताद्विकत्वप्रतिपादनेतात्पर्यः।प्रश्नासंगत्वमुपसंहरति।
नाद्वैतंप्रमाणप्रश्नार्हमिति।किंवाप्रमाणिकस्थेवाभावःप्रामाणिकःप्रतियोगिनोप्रामाणिकत्वेनविशेषिता।भावस्यप्रामाणिकत्वानुपपत्तेरतत्स
द्वितस्यप्रामाणिकत्वाभावेतदभावस्यप्रमा णायोग्यत्वात्तत्प्रमाणप्रश्नोमोक्षधर्मवाविद्धारोनीत्यभिप्रायेणाह।किंचेति।ननुयद्य
पिप्राग्विचारात्सद्वैतासिद्धेर्विचारात्तत्स्यावप्र माणप्रश्नोयुक्तस्तथापिविचारोत्तरकालेमद्वैतसिद्धेस्तदनंतरभावेप्रमाणप्रश्नोद्युत्त
एवत्यतआह।निरूपणाचेति।निरूपणोत्त रकालमद्वैतासिद्धिमुपपादयति।नथाहीति।यद्यपोत्पत्तः।स्पष्टेस्पष्टार्थः।यदत्रकोविद
कुरुकिंसत्तासामान्यस्यप्रतियोगिकोभेदानिरस्यतेकिंवाघटादिव्यक्तिप्रतियोगिकः।यद्वाघटादिव्यक्तीनांपरस्परप्रतियोगिकोभेदोनिरस्य
ते।प्रथमेऽभिमतमत्तेरं।महासामान्यस्यैकत्वात्।द्वितीयेतुजातिव्यक्तिभावेनभेदस्वतीतिविरोधः।ननुसद्भेदोनिरस्यतेनभेदमात्रं।सत्येजातिव्यक्ति
भावेनापिसद्भेदएवभातिव्यक्तीनामपिद्वत्तरूपमत्वात्।तृतीयेपिसद्रूपसतामेवघटादिव्यक्तीनांघटपटत्वादिभावेनभेदप्रातीतिविरोधइति।नर
तुराघन।यद्यपिकल्पयंतीति।तत्रसत्तायांयाघटादिव्यक्तिप्रतियोगिकस्तदनिरासेपिनजातिव्यक्तिभावेनभेदप्रतीतिविरोधःस्यात्तत्रव्यक्तिप्रा
सत्तासामान्य

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

36

नियोगिकत्वदृश्यानुपलब्धिज्ञाने रसिद्धो ज्ञानियाक्रियावा। सिद्ध इत्याह। नरूपा निर्विकल्पा। यत्रायो घटादिप्रतियोगिकास्ते दसिद्धावपि नसमङ्कदः सिद्धा त्वेषा
मसत्वाद्या नत्रूक्तं तेषामपि स्वरूपसत्वमस्तीति। किमिदं स्वरूपसत्वं घटादेर्घटादित्वं वा। सत्रावश्य प्रत्ययालंबनत्वात्तत्र वस्तुविशेषो वा। आद्ये नविना
दानहिमायाताद्दिना। पिघटादेर्घटादित्वं नेष्यति। यत्तु प्रमाणगोचरावा इत्याह। किं वेति। किं घटस्य सन्निकृष्टस्य सन्निति प्रत्यक्षमवस्वरूपत्वं प्रमाणं। किं वास्व
रूपसत्त्वात्तावघटादा सत्रा समवायानुपपत्तिः। अपरोक्षत्वानुपपत्तिर्वा। न नावद्या द्य इत्याह। नतावदिति। द्वितीयतृतीयपक्षयोरन्यथानुपप
३१ त्तिमाह। नापीति। घटादेः स्वरूपसत्वात्तावपि शत्राशहवाद्यः परोक्षब्रह्मणि परिकल्पितत्वेन सदित्यनुगतप्रत्ययालंबनत्वापरोक्ष
त्वयोरुपपत्तिर्यथा रूप्यस्य पुरोदेशसत्वा ऽवनापरोक्षत्वात्तावपि पुरोदेशसंसृष्टापरोक्षशुक्तीदमंशकल्पितत्वेन सप्रत्ययालं ३१
बनत्वापरोक्षत्व इत्यर्थः। अस्तु तर्हि तुच्छ थ्यात्वे निरवद्यस्वरूपत्वमिति नेत्याह। नचेति। दूषणान्तरमाह। ह्यात्वाद्यति। यद्य घटादिप्रति
नां परस्परप्रतियोगिकत्वेद निरासस्य स्वरूपसत्तानां घटादिप्रतियोगिनां घटपटत्वादिरूपेण भेदप्रतीतिविरोध इत्यर्थः। नच स्वरूपतत्वनिरासेन निरस्त
मप्यविकं वस्तु मन्तव्यमिति। नच द्वैतमिति व्याति विकल्पेन द्व्यान्यं जानीत्यर्थः। द्वैतं घटादीनां परस्परभेदमित्यर्थः। यद्यप लायितं घटादीनां स्वरूप
सत्वात्तावपि सद्रूपापरोक्षब्रह्मणि कल्पितत्वात् द्रूप्यस्येव सत्प्रत्ययालंबनत्वापरोक्षत्वोपपत्तिरिति। नत्राह। नचेति। रूप्यादिति परोक्षप्रत्यय
यस्य दोषजत्वाद्भावितत्वाच्च युक्तं पुरोदेशसंसृष्टापरोक्षशुक्तीदमंशविषयत्वं घटादावसदित्यपरोक्षप्रत्ययस्य कारणदोषवाक्यानुपलंभाद्य

टादिस्वरूपसत्वालंबनत्वमवनसद्रूपापरोक्षब्रह्मणो विज्ञानत्वकल्पनयातदालंबनत्वमित्यर्थः। यच्चोक्तं किमिदं स्वरूपत्वमिति। तत्राह। सर्वं व
तिपरिहरति। नेनत्याहमिति। प्रत्यक्षादिभिर्घटादीनां भेदग्रहीतपि सद्भेदासिद्धिरिति शेषः। यदुक्तं गृहीतभेदस्य घटादेः स्वरूपसत्वस्यानुपलब्धत्वाद्
कारणदोषेणासदिति ज्ञानेन सिद्धत्वान्न द्वेदापि सिध्यतीति। तत्राह। यद्यापातत इति। किमापातनको नानुपलब्धत्वाद्वा कारणदोषेण सदिति ज्ञाने
न सिद्धत्वात् स्वरूपसत्वस्य प्रधाने। किंवा सर्वथानुपलब्धत्वाद्वा कारणदोषेण। आद्य वंइप्रादेशत्वादरपि स्वरूपसत्वापातिः। द्वितीयस्तु देशकालान्तर
वाद्यवकारणदोषादाचाना सर्वज्ञस्यानु पलंभासिध्यतीति अयोग्यत्वेनाप्युपलंभोपपत्तेरित्यर्थः। ननु कालान्तरदावनुपलंभेनवा
स्यैवावामासिध्यतु। विप्रतिपन्नः कालः। घटाद्यवाधवान्। कालत्वादिदानीतनकालवदित्यनुमानात्सिध्यन्नेन निवार्यते। विप्र
तिपन्नः कालश्च वंइप्रादेशस्था घटाद्यवाधवान् कालत्वादिदानीतनकालवदित्यनुमानात्सिध्यन्नेन निवार्यते नेति ब्रूमः। घातिःशा
दावंइस्य प्रादेशत्वेऽनुहूपरिमाणश्रवणात्तमहं निवारयामीति वेत्। नेहनानास्ति किं वनसादो घटादिस्वरूपसत्वविपरीततदपक्षं श्रुत्वाद्यानु
मित्तप्रपिद्याविं वं त्वयमवनिवारयिष्यति। उवानितिनाम्नाः भिन्नयतितद्यां यन्नूक्तं स्वरूपसत्वमसत्वविपरीतप्रामाणिकत्वंमिति तत्राह। सत्वं
वतिप्रामाणिकत्वं वक्तुरादिप्रमाणसंबंधो वा प्रमयासंबंधो घटादेः संबंधात्त्वा प्रमाणयाद्यत्वे योग्यत्वं वा। उभयथापि प्रामाणिकत्वस्यापि
योग्यत्वात् प्रामाणिकत्वं स्वरूपसत्वं न प्रसक्तं स्यादित्यर्थः। वक्तुरादिसंबंधात्पूर्वं घटादेरसत्वप्रसंगश्च वक्तुरादेश्च वक्तुरादिसंबंधसंभवेनासत्व।

पत्तिश्च। नैयायिकादिनाभ्युपगतानंगीकारात्तस्यापसिद्धांतत्त्वेनिदूषत्वं। एवंतावत्स्मरणस्य प्रामाणिकत्वं निराकृत्येदानीं तदभावस्यापिप्रामाणि
कत्वंनिराकर्त्तुमाह। किंचेत्यादिना। किंप्रत्यक्षेण सर्व्वप्रतियोगिकोभेदोघटादेर्गृह्यते। कथंतिपयप्रतियोगिकं वाप्रथमसर्व्वज्ञतापात्तिः प्रत्यक्ष
णसर्व्वग्रहणं मंतरेणसर्व्वप्रतियोगिकग्रहणानुपपत्तेः। घटादपिघटस्यभेदग्रहणप्रसंगश्च। द्वितीयेपिघटाज्जडीतभेदस्यघटस्यभेदोगृह्यतेत्व
घ्यानतस्तदाद्यं। आद्येपरस्पराश्रयं। द्वितीयेघटादपि घटस्यभेदग्रहणंप्रसंगइत्यर्थः। ननुवस्तुवृत्त्या घटादिभिन्नघटप्रतियोगिकोभेदः प्रत्यक्षेणगृ ३८
गृह्यतइति चेतिनोक्तापत्तिः। प्रसंगादित्यर्थः। अथतत्रदूरत्वादोषादस्फुरणंकतर्हिइतिनेत्याहानवस्थावृत्तीतिदूरस्थया प्रतियोगिर्योद्वि
वृत्त्या। स्थितभेदस्यातितनेतनप्रतियोगिक भेदस्फुरणप्रसंगादित्यर्थः। अथतत्रदूरत्वदोषादस्फुरणंकतर्हिदूरत्वस्यदोषत्वांनतात ३८
त्त्रतियोगिर्यःस्वरूपतस्यदृष्टत्वात्। नापिभेदधर्मि धर्मिप्रतियोगिस्फुरणेवस्तुतःसतिभेदेतत्स्मतसेदग्रहणंस्यात्। तथ्यकत्वात्तस्यथाभू
र्यावंदमसारपिदूरत्वाद्भेदानावभासत्वात्। अतागृहीतभेदस्यवप्रतियोगित्वमितिवन्नदोषनादस्यस्थ। किंवत्पारभ्याकिंवदं द्वैतस्फुरणमित्यतः प्रदं
घ्याघ्रार्थः पूर्व्वप्रमेयभेदपर्यालाचनया तदप्रमत्वक्रमिदानीतदप्रमाणयालावनयापितदसिद्धिरित्याह। किंवेदमिति। स्वतोद्वैतस्फुरणमितिकोर्थः।
किंद्वैतस्फुरणंद्वैतहेतुकमित्यर्थः। किंवाद्वैतस्फुरणंद्वैतमेवेति। नप्रथमः। एकस्यकर्त्तृत्वकर्म्मत्वविरोधात्। द्वितीयेतुद्वैतस्यस्वप्रकाशत्वेनात्मा
त्मानिप्रसंगइत्यर्थः। द्वितीयंदूषयतिनापिवरमइति। किंवेत्यतः पूर्व्वस्यपूर्वार्थःवर्त्तमानस्यस्फारकेणएडजिद्धिकया संबंधमंगीकृत्यातीतानाम

कोप

तयाः कथंसंबंधसंभवत्वित्याह। किंचेति। वादयति। अतीतादिस्पादरिदानीमभावेनस्फारकसंबंधाभावात्तूरेणातीतादिवृत्त्यादेरप्यनीताद्याका
रणद्याकारेणेदानीरूपोदितिवादयति। ननुवृत्त्यावृद्यपीति। विपक्षेदोषमाह। इतरथेति। परिहरति। नातीतत्वंहानि। अतीतकालविशिष्टमनीतमुच्य
तेतत्रेदानीविशेषणस्यातीतकालस्याभावकथंतद्विशिष्टवृत्त्यादेःसंबंधः। अतीतकालस्यवर्त्तिणीत्वावृत्तेनत्वादित्याद्यातइत्यर्थः। किंवेत्यतःपू
र्वःस्यपूर्वार्थःपूर्व्ववर्त्तमानस्यस्फारकेणापाततःसंबंधमंगीकृत्यात्कामिदानीवर्त्तमानस्यापिवक्रादिस्फारकेणासंबंधेनसंयोगः शब्दलिंगा
श्यो। तदसंभवादनो। विषयविषयित्वइतिवा। ध्यमोपिकिमकअपयपरत्वं। किंवाविषयात्वा। विषयीत्वयमेवप्रथमंप्रत्याह। किंवेति।
द्वितीयमसुराक्षेपतरतराश्रयेणदूषयति। अर्थो। काविषयइत्यादिना। वक्रादिस्फारकेणसंबंधमंगीकृत्यततोजायमानंस्फुरणमा
श्रयविकल्पेनदूषयति। किंचेति। घटादिप्रमया श्रयत्वस्फुरणस्यघटाद्युपादानत्वेनघटगतरेखायेवस्फुरणेनपरप्रकाशतइत्यादिद्य
वहानानस्या। दथरेखाया अस्फुरणत्वा द्व्यवहाराद्युक्तत्वं। तर्हिजडोपादानत्वास्फुरणस्याप्यस्फुरणत्वप्रसंगइत्यर्थः। स्फुरणस्यप्रमात्राश्रयत्वा
त्र घटेनसमानाधिकरण्यंनस्यादित्याह। प्रमात्राश्रयत्वइतिस्फुरणस्यप्रमात्राश्रयत्वेपिघटाकारत्वाद्घटसामानाधिकरण्यमित्याशंक्यस्फुर
णस्यघटाकारानिरूपणेनदूषयति। कोयंस्फुरणस्यविषयाकारः। विषयएववा। विषयभेदा। विषयंचाप्यसंयोगोवा। विषयस्यघटादेःस्फु
रणप्रतिबिंबितत्वंवा। विषयकर्मकत्वंवा। विषयविशेषितत्वंवा। विषयतया विषयविशेषितत्वंवा। तत्राद्यपक्षेतत्त्वतुल्ययादोषः। पंचमंप्रत्याहान
विर श्रयेति स्पष्टः

पिं विषयकर्म्मकेन निस्फुरणं। न कर्म्मजन्यं अक्रियात्वात् आलोकवत्। स्फुरणमक्रियात्वात्। प्रकाशत्वादालोकवदप्यप्रकाशत्वं वा। ज्ञानं वकारयो रन्यत
रविशेषित्वमित्यर्थः। विषयाकारस्यापि तन्मते अनुमानादेर्विषयकर्मजन्यत्वाभावाद्व्याप्तिरित्याह। अनुमानादावेति। अनुमानादेरपि विषयकर्म
जत्वे प्रत्यक्षवत्परोक्षत्वं स्यादित्याह। इतरथेति। स्पष्टं प्रत्याह। तद्यात्रत्वं वेदिति। सप्तमं दूषयति। विषयस्येवेति। कथं तर्हि घटः प्रकाशत इति व्य
वहारः इत्याशंक्याविचारितेत्याह। तस्मादिति। निरूपणानन्तरकालमपि प्रश्नासंभवमुपपादितमुपसंहरति निश्लोकेन॥ २०॥ आचार्यसिंहेन परा
जिनानां सद्देतवादोन्मत्तकुंजराणां। स्फुर्त्तुं मतिर्लीरति मर्म्मपुरवां संलवनीयाह मनुग्रहेण। एवं तावत् आचारण्येनाद्वैतसमन्वयस्य ह
३८ तावल्लासनविरोधं निराकरोदिदानीं वैशे षिकादिपरिकल्पितमत तद्दूनावलासेन विरोधेन निराकर्त्तुं प्रच्छति। अपि वेत्यादिना। तत्र प्रथमं ३८
तावद्वैशेषिकपरिलाषामनुलापनाय दि तावदिति। लावाद्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाख्याः षडेवेत्यर्थः। तत्र प्रथमं
द्रव्यलक्षणमाह। गुणाश्रय इति। आत्माश्रयगुणकर्म्मणामतिव्याप्तिपरिहाराय गुणग्रहणं। इत्यं विलजनं। पृथिवीति। गुणलक्षणमाह। निर्गुण
इति। निर्गुणो गुण इत्युक्ते सामान्ये ऽतिव्याप्तिस्तदर्थमुक्तं सामान्यवानिति। क्रियायामतिव्याप्तिनिरासायाक्तमक्रियात्मक इति। गुणं विलजनं। रूप
रसेति। कर्म्मलक्षणमाह। संयोगविभागयोरिति। अनपेक्षकारणमसमवायिकारणमित्यर्थः असमवायिकारणं कर्म्मेत्युक्ते द्रव्यासमवायि
कारणं स्वयवसंयोगे ऽतिव्याप्तिस्तदर्थमुक्तं संयोगेति संयोगासमवायिकारणमिति कर्म्मलक्षणे परकारासंयोगासमवायिकारणं तत्त्वाका

शसंयोगे ऽतिव्याप्तिस्तदर्थं विभागग्रहणं विभागासमवायिकर्म्मेत्युक्ते परकाशविभागासमवायिनिन्तत्वाकाशविभागे ऽतिव्याप्तिस्तदुक्तं। संयो
गविभागयोरिति। कर्म्मविभागमाह। उत्क्षेपणेति सामान्यलक्षणमाह। व्यक्तिलेद इति। एकस्मिन्नवाकाशे यमाकाश इत्यनुवृत्तप्रत्ययालंबने
आकाशद्रव्ये निव्याप्तिपरिहाराय व्यक्तिलेद इत्युक्तं। परापरलाव नसामान्यस्य द्वैविध्यमाह। तत्र परमित्यादिना द्रव्यत्वादीत्यादिग्रहणेनापर
सामान्यानामानन्त्यमाह। विशेषं लक्षयति। व्यावृत्तबुद्धीति। सामान्यविशेषान्त्यविशेषलावेन विशेषद्वैविध्यमाह। सामान्येति। घटादिव्यक्तिषु अगत
बुद्धिप्रयोजकत्वेन गोत्वादयस्तु सामान्यप दलाजः। घटादीनां घटादिव्यावृत्तबुद्धिप्रयोजकत्वेन विशेषपदलाजः इत्यर्थः। अ
न्त्यविशेषलक्षणमाह। नित्यद्रव्येति। तत्र वक्रुवत्वेनान्त्यविशेषणामनान्यमाह। अंतेवसानेलवन्तीत्यन्त्याः नतस्याः परा व्यावृत्ति
बुद्धिहेतुरस्ति। गोत्वादेरिव गुणादेरिव र्थक्षतां किं तत्र यद्यत्र स्थाह। नित्यद्रव्यवृत्तय इति। अनित्यद्रव्याणामाश्रयविशेषाणेव व्या
वृत्तिसिद्धेर्न। तत्तु विशेषसद्भावे प्रमाणं। गुणानामपि माश्रयव्यावर्त्त्यावृत्तिसिद्धेर्नो विशेषकल्पनामस्मितद्यापि विशेषकल्पनं। नित्यानामपि
वृत्तिः इत्थं लक्षणानां पार्थिवाप्यपरमाण्वादीनां पार्थिवत्वादिना व्यावृत्तिसिद्धेर्नान्त्यविशेषकल्पनमतस्तु सल लक्षणानित्यद्रव्यवृत्तय इत्यर्थः।
अनेनसवतुल्यलक्षणानां नित्यद्रव्याणां व्यावृत्तिबुद्धिरन्त्यविशेषसद्भावे प्रमाणमित्युक्तं लवति। एकद्रव्यवृत्तय इत्युक्ता वस तत्रोत्या विशेषाइ
तिवलक्षणामप्रवि। तत्र सामान्यव्यावच्छेदाय एकद्रव्यवृत्तय इत्युक्तं। एकपृथक्त्वव्यवच्छेदाय स्वलावसंतानसत्रय इत्युक्तं। समवायलक्षणमा

हा। अद्युतसिद्धयोरिति व्याख्यातं। तेन तत्र प्रथमवादेन तत्र प्रथमनावत्पदार्थादित्युद्देशं निराकर्तुं पृच्छति। नत्वाद्यत इति। समासमासिभ्रनेपि किंषण्मं पदा
र्थानां समाहार इति विग्रहः। किं वा षट्पदार्थाय स्थानि। षट्कृतपात्वर्थात् स्यति वा। नाद्यः॥ द्वि प्राप्तेः न द्वितीयः। पदार्थानाम प्राप्त स्यनानुद्देशपात्तेः।
तृतीयदोषमाह। नसंख्याला इति दिग्वाचकसंख्या वाचकश्चा शब्दत्वत्र रतुल्यार्थः। संज्ञायां समस्यते यथा दक्षिणाग्निः सप्तग्राम इति पाणिनि
स्मरणात्। स्वदितिशेषासंख्ये स्यात्त्वरपरतुल्यार्थत्वेनसमासे षट्पदार्थी इति कथं विग्रं ज्ञास्यात्। नदा नसंख्या विशेषला स्ट इत्यर्थः। असमासालिभ्र
४० नपिकिंषट्पदार्थ इत्यत्र दोषः। किं वा पदा र्थान स्थष्कृतकारादिरिस्तु कृत्वा त्रापडेव पदार्थ इति। प्रथमं पत्याह। नाद्यात्तं सीवड
ति। नहिषडगाव इत्युक्ते गवात्ररेभावाल स्यात् षडेव खुभारणात् वेत इदि त्यर्थः। द्वितीयं शंकते। अथेति। भावात् षडेव त्यर्थश्च ४०
न्नवदामः। किमवकारण यागद्यवछेदः लिपतः। किं वा अयागव्यवच्छेदः। अयागव्यवच्छेदे पिषड्लक्षणयागिनीभावत्वाद्यागो
वच्छिद्यते। किं वा भावत्वाश्रयपषड्लक्षणायागः। नाद्यः। अविवादात्। न पाश्चिमः। भावत्वाश्रय एकस्मिन्नेककलक्षणायागस्याव्यन मलक्ष
णायागस्याप्रवा सर्वलक्षणायागस्य वासिद्धत्वेन व्यवच्छेदानुपपत्तेः। अथ भावत्वाश्रये द्रव्यादिषट्लक्षणानामन्यभावमेलकाव्यवच्छिद्यते। तथा
क्वलीलावती। भावत्वाविच्छिन्नाः सर्वोकप्रत्यकं प्रत्यकं या मता द्रव्यादिषट्कविच्छेदमेलकेन विवर्ज्जिता इति। तत्र षड्लक्षण न्यून मलक्षणो भा
वत्वावच्छिन्नं पदयित्वा भावत्वेन षड्लक्षणमिलिताद्व्यवच्छेदनाका पि निवारयिष्यति। तदतिरिक्तमङ्गीकरणत्वा श्रयासिद्धिदूर्मिर्या हर

प्रमाणत्वाद्यैवावा। नत्वभावत्वं। षड्लक्षणावेतावभावसमुदायवति नवर्त्तते। भावमात्रवृत्तिविद्यादिः। इत्यत्र वर्दितिनियमार्थ इति भाकृत्वाप्र
संगः। तत्रभावत्वस्यून्यूनवृत्तित्वस्था पासिद्धात्। षट्पदार्थेषु वा नाप्यापकस्यायावलक्षणत्वान्त। भावसमुदायवत्स्व भावत्वस्य वृत्ति दर्शनेन। रा
सत्वेऽथषड्लक्षणात्यूना भावसमुदायवत्त्वाकस्मिन्नवर्त्तत इति प्रतिज्ञानान्नवाधः। नन्वेकत्वमेकलक्षणयागो वा। एकत्वसंख्या योगो वा। ना
द्यः एकलक्षणयागिनि भावत्वस्य वृत्तेः। न द्वितीयः। संख्याश्रयत्वेन लक्षणत्वेनाभावसमुदायवत्त्वानुपपत्तेः। अत्र कश्चित् षड्लक्षण भावसमु
दायवता भावस्यायागीकाराय तेः। द्रव्यल क्षणविशिष्टत्वेन कस्मिन्निदध्य षड्लक्षण भावसमुदायवति भावत्वस्य वृत्तेः। अनहि द्रव्यलक्षण
णविशिष्टद्रव्यलक्षणविवर्त्तते। अंशतः अला श्रयापत्तेः एवं गुणलक्षणविशिष्टेगुणइत्यादिद्रष्टव्यं। अ षड्द्रव्यादिलक्षणतावशिष्ट
सलक्षणभावसमुदायवनिभावत्वेनेन वर्त्तत इति। मायुतानहिनिथा वृत्ताभावनवर्त्तनएवति सिद्धसाधनं। तदतिरिक्तत्वविशेष
णत्वासिद्धविशेषणत्वमित्यलं लीलावतीविस्तापविलो कानेनयदि षडेव भावा नान्या भाव इत्ययायागव्यवच्छेदमाह। तर्हि अन्न इति
अन्याभावषतीति। तेन श्रवच्छेदानुपपत्तेः। नदपतीति। तादृशव्यवच्छेदान्नयत्यादिति भावः। किं वा एवकारेण प्रतिपाद्यमानोऽन्याभावः कृत्वा वग
तः। अनुपलंभमात्राद्वायोग्यानुपलंभाद्वा। सर्वज्ञसूत्रकारवचनसामर्थ्याद्वा। नत्रि ऋषि त्याह। ननावदित्यादिना। अनुपलंभमात्रादपङ्कवर्ह
अरादेरप्यङ्गत्वप्रसंगादित्यर्थः। स्ववदस्य सूत्रकारस्य सर्वज्ञत्वेन गणीते कपिलादीनां विसंवादान स्यात्। अथ कपितादयोत्रान्तत्वाकण
५८

देनन विसंवदंति। नहि लक्षणास्थेव व्याप्तत्वात्तद्विसंवाद इति किं लक्षणादित्यर्थः। यत्व पदार्थों न लक्ष्यः प्रत्यासंत्यमानस्य विचारासहत्वात् तद्वा व च्छे
दश्व विचारासहत्वं वा शंक्यमाने पदार्थो न लक्ष्यश्व वक्तव्या नेति पक्षेपि तत्तं। परतं तं वा। परतं तत्व प्यकवृत्तिनत्वा। प्रथमे पृथिव्यादि चतुष्टयान्य
तमत्वं। स्वतंत्रत्वं त्वाकाशाद्यन्यतमत्वं। एकवृत्तित्वेप्यनित्यत्वे गुणकर्मान्यतरत्वं। नित्यत्वे विशेषत्वं अनेकवृत्तित्वेप्यनित्यत्वे संयोगविभाग
न्यतमत्वं। नित्यत्वेपि सामान्यसमवायान्यतमत्वमित्यत्र तेन वकल्पनादित्यर्थं। नन्वाह। अत्र लाघवकल्पना यामिति। द्रव्यादीन्येव पदार्था। एवं च
याः परिकल्पित द्यतिरेकेण शंक्यमानस्य ४९ शब्दादेर्द्रव्यादिगतस्य धर्मवत्वादिधर्मविकल्पनया द्रव्यादिषु तद्भावकल्पनाया गुरु ४९
यसिद्धएकस्मिन्सति द्रव्यादीनां पञ्चिकत्वा माणानां सदसद्धिकल्पनया तेन वकल्पना लघुतरेत्यर्थः। ननु सत्व द्रव्याद्यसत्राया
द्रव्यादीनां मत्तर्भावकल्पने समवायिका रणत्वादिलक्षणादितिवेत्तत्र। शब्दादेरपि गुणाद्यन्तर्भावे गुणवृत्तित्वादिलक्षणादि
ति। दोषसाम्यात्। ननु किं शब्दादेर्गुणादिवगुणवृत्तित्वं लक्षणादितापाद्यते। गुणवृत्तित्वादिना पद्यदार्थवहिर्भावः साध्यते वा। न प्रथमः
विपर्यय प्रमाणानुग्रहीतात्तर्कस्यादूषकत्वात्। द्वितीये तु शब्दादेर्गुणवृत्तित्वादितो गुणादिवहिर्भावसाधने यथोक्तस्पर्शवत्वादिरूपवहि
र्भावह्साधितस्यान्तरा वविरोधः। यथोक्तस्पर्शवत्वादिरूपहीनस्य तस्मादुपलंभादिति चेन्न। द्रव्यादीनां सत्तत्तभावसमवायिकारण
त्वादिलक्षणादित्यपि प्रसंगस्य किं वा समवायिकारणत्वादिना सद्बहिर्भावसाधनमिति विकल्पे पद्यसमानत्वादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या।

एवं तावत्पदार्थविभागसिद्धिः प्रसाध्यदानीं द्रव्यादिलक्षणानि किं द्रव्यादिलक्षणस्वरूपावगतये किं वा तादितरव्यावृत्तये इति विकल्प प्रथमे
प्रत्याह। किं तयदेतदिति। अव्याप्त्यादिदोषादिति शेषः। ॥ कथं॥ यत्र च द्रव्यलक्षणं गुणाश्रयत्वं इति। तत्राव द्रव्यं न व्याप्नोति उत्पत्तिलक्षण
वच्छिन्नाव्यक्तित्व्यातव्याप्तेरावात्। ननु न गुणसंबंधस्य द्रव्यलक्षणं येन व्याप्तिः किंतु गुणात्यन्ताभावानाश्रयत्वं नन्वोत्पत्तिलक्षणे द्रव्यं गुणात्य
न्ताभावाश्रयः लक्षणान्तरे गुणाश्रयत्वादितिवेत्त। तन्न। उत्पत्तिलक्षणावच्छिन्ने द्रव्ये गुणात्यन्ताभावप्रतिवन्धस्याप्रत्तत्वस्य त्वात्। न ह्युत्पत्तिलक्षणवि
शिष्टद्रव्यलक्षणान्तरेपि गुणाविर्भावश्च गुणानुत्पत्तिलक्षणसंबन्धत्तद्विशिष्टद्रव्यस्य वासंभवात्। यद्राती गुणात्यन्ताभाव
नाश्रयत्वं द्रव्यमिति चेन्न। द्रव्यत्वजाति विवक्षायां तदवांतरजाति विवक्षायां वाद्यापि द्रव्यत्वासिद्धा लक्षणस्यासिद्धाप्याप
त्तेः। सत्ता विवक्षायामतिव्याप्यापत्तेः। घट त्वविवक्षायामव्यापकत्वापत्तेः। गतांतराभावाच्च। किंच। गुणाश्रयत्वं इति गुणसमवा
यसंबंधोऽथवा न गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वप्रसंगः। गुणस्य समवायसंबंधित्वाद्। गुणस्य समवेतायत्वं तद्द्रव्यमिति चेन्न। गुणे पुरुत्वाभावेन तत्प्र
तिबंधकस्याप्याश्रयत्वस्य द्रव्ये संभवेन नयनेति प्रयोगानुपपन्नेश्च गुणसंबंधित्वस्य गुणत्वादावपि संभवेनात्याप्तेश्च गुणसमवायवतां का
रणद्रव्यमिति चेन्न। गुणविशेषणवैयर्थ्यात्। अस्तु तर्हि समवायिकारणं द्रव्यमिति चेन्न। कार्यसत्ता लक्षणेन समवायिना मवयवानां का
रणत्वाभावेन तद्यव्याप्त्याप्तेश्च। समवायिकारणत्वात्पत्तिप्रागभावानाश्रयो द्रव्यमिति चेन्न। न कार्यसत्ता लक्षणविशिष्टानामारंभकावयवानां

ध्या

समवायिकारणत्वात्पन्नाऽभाववत्त्वमाध्याभिनादवस्थायाः। यज्जातीयसमवायिकारणत्वं न द्रव्यमिति चेन्न द्रव्यत्वजातिविवक्षायामित्यादिना
कालान्तरत्वात्। यत्तदानिमसंबंधेन समवायिकारणत्वाश्रयद्रव्यत्वाऽभावप्रसंगात्। समवायिकारणत्वविशिष्टत्वं द्रव्ये समवायिकारणत्वधा
नरद्यामि। एवं गुणविशिष्टद्रव्यगुणाश्रयत्वारुवेनाद्यामिरिति द्रष्टव्यं। यः समवायिकारणत्वविशिष्टाद्यवानद्रव्यत्वमतोन न वन रूप
व्रतिद्वाषायानहिपदार्थान्तरमेव तदस्ति प्रसिद्धान्तश्च द्रव्यत्वजातियोगि द्रव्यमिति चेन्न ननु घंजक प्रमाणयोरसिद्धेः। गुणाश्रयत्वं घंजकमि
४२ तिचेन्न। उत्पत्तिक्षणविशिष्टे तदस्याऽभावेन द्रव्यत्वाऽभावप्रसंगात्। उक्तन्यायेन वगुणत्वादावपि द्रव्यत्वजातिसमवायप्रसंगात्। सम
मवायिकारणत्वं घंजकमिति चेन्न कार्यसत्वात्। समवायिनामवयवानां कारणत्वाऽभावेन द्रव्यत्वाऽभावप्रसंगात्। तथापि
द्रव्यमितिवेत्र। स्यन्तुगान वुद्धिद्रव्यत्वप्रमाण मितिवेत्रा। तदसिद्धेः। अन्यथा द्रव्यत्वे विप्रतिपत्त्यऽभावापत्तेः। कालाकाशदिशश्च स
न्न तरजातियोगित्वाः। संयोगविभागजनकत्वात्। कर्मवदित्यनुमानं मानमिति चेन्न। विपक्षबाधकाऽभावेनाप्रयोजकत्वात्। कालादिषु सन्न
रजात्यनंगीकारसंयोगविभागसमवायित्वे केनन क्षीयते इति चेन्न कर्मसंयोगयोः सत्तान्तरजात्यऽभावकथं संयोगासमवायित्वेत संग्रह
इत्याक्षेपस्य तुल्यत्वात्। कर्मसंयोगयोः स्थितरत्वेन तत्रिवेत्रा। यहादीर्घसंशयित्वमायुष्मतः। पथ्ययमवद्यपद्यपरिहाराच्चिनितः। तत्रापि का
लाकाशाद्यतरमवस्योव प्रयोजकत्वात्। आत्मा। घटनिष्ठा निष्ठजातिमान्। संयोगित्वात्। घटवदित्यपिना। बाधत्रा। नहि घटत्वादिकमात्म

निवर्तनद्रतीनदनिरिक्तत्वविशेषणवाप्रसिद्धविशेषणत्वा। सन्नामान्यवदिकालाकाशनिष्ठजातेरव्या। मयत्वा घटवदित्यत्रापि गतव्यायेन
वाप्रसिद्धविशेषणत्वा। सन्नामान्यवदिकालादिविशिष्टसन्नतरत्वस्यासिद्धत्वेन सिद्धसाधनत्वात्। एतेन कालनिष्ठासवान्तरजातिया
गिद्रव्यं। कर्मसमानाश्रयसत्ता व्याप्यजातियोगिवा। संयोगवद्वृत्तिसत्ताव्याप्यजातियोगित्वत्यादि द्रव्यलक्षणं प्रत्युक्तं। तथा न तज्जाति
वप्रमाणाऽभावाद्व्याप्तेश्चत्यलं प्रसंगेन।। यत्तु निर्गुण सामान्यवदक्रियात्मका गुण इति गुणस्य लक्षणं। न गुणासिद्धावसिद्धमिति प
निराकरिष्यति। यदपिजातीतराऽनाश्रयो कर्मात्मका गुण इति लक्षणं। तदपिसामान्यतिव्याप्तिदुष्टं। जातिमात्राश्रयाकर्म
त्मका गुण इति वेत्रा। मात्रशब्दाव यर्थ्या आगुणाश्रयद्रव्यव्यवच्छेदयमात्रशब्दइति चेन्ना। गुणाप्रसिद्ध्या तदाश्रयव्यव
प्रसिद्धविशेषणत्वे यथ्यतान दवस्थात्। गुणविशिष्टत्वद्रव्यत्व इति व्याप्तेः। स्वकर्मात्मक इति वा नपक्षितव्या। वृत्तिश्च क्रियायामनि
व्याप्तिश्च। न हि क्रिया क्रियात्मिका। अपनदाऽभावेन समानाविकरण्यानुपपत्तेः। उत्पत्तिक्षणविशिष्टद्रव्यातिव्याप्तेश्च। तस्य जातिमात्राश्रय
त्वादक्रियात्मकत्वाद्गुणवजातीतराऽभावत्वादित्वन्तरव्याप्तेः। जातिमात्राश्रयः संयोगविभागयोरनपेक्षानकारणं गुण इत्यपि न। स
विभागयोरव्याप्तेः। नंत्वाकाशसंयोगविभागयोः पटाकाशसंयोगविभागानपेक्षकारणत्वात्। एक इति विशेषणे दरद्वायइति चेन्ना
द्यकत्वसंख्यासंवलनलक्षणासंभवापत्तेश्च यथाकथंगुणलक्षणविशिष्टगुणाः स्यात्तेश्च जात्याश्रयावलनात्मकः समवायिकारणत्व

D. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक

गुणइत्यपिकार्यसत्ताक्षणपरिवर्त्तिनिसमवायिद्रव्यनियमाभिप्रायत्वान्नगुणेलक्षयति। अव्यापकत्वात्रूपादीनामपिसंख्यासमवायिकारणत्व
व्यवच्छेदाय गुणत्वजातियोगी गुणइतिवाच्यं। नहिगुणत्वव्यंजकंप्रमाणंवन्नाद्यं। व्यंजकंतावत्सामान्यवत्त्वेसतिसंयोगविभागकार्यद्रव्यात्र
नकत्वमितिवाच्यं। तत्रसंयोगविभागयोर्द्वयोजनकत्वासंभवत्वात्तेननगुणत्वाभावापत्तेश्चतथापिसंयोगः। संयोगत्वातिरिक्तावान्तरजाति
मान्नाजातिमत्वात्। कर्म्मवदिति। गुणत्वसिद्धावनुमानमितिवाच्यं। न। जातिमत्वध्वंससंयोगत्वध्वंससंयोगिष्यलक्षणावान्तरजातिमत्वेनापपन्नाव
४३ प्रयासकत्वात्। संयोगत्वावान्तरालिंगात्वा दिजातीसंयोगाकारणवसिद्धसाधनंगुणविशिष्टकर्म्मविशिष्टवाद्रव्यत्वात्त्वरजात्याभावेन
जातिमत्वध्वंसप्रत्यक्षिवारत्वाद्वा। संयोगाऽन्यसंयोगासमवायिकारणाद्वित्वसंयोगासामानाधिकरण्यसामान्यवत्वात्। विभागजन्य ४३
विभागासमवायिकारणाद्वित्वविभागसामानाधिकरण्यसामान्यवत्वात्गुणइत्यादिगुणलक्षणंतथाभूतजातिसद्भावप्रमाणंतावा
न्निरस्तं॥ ॥यत्वसंयोगविभागयोरनपेक्षकारणंकर्म्मेतिकर्म्मलक्षणं। नसंयोगविभागयोरतिव्याप्तिदुष्टत्वं। ननुसंयोगः नित्यासिद्धप्रस्यसं
योगविभागयोरनपेक्षकारणत्वाभावात्। नापिविभागइतिवाच्यं। अहोवत्विरमिश्रवनंतमवधारयामितत्वरितोऽसिपजमुपगच्छत्वात्। यत्संयो
गविभागयोरतिव्याप्तिरवसेयागिरउत्तरीक्रियते। नहिसंयोगः तिव्याप्तिविलक्षकं। विभागनाकिंतुसंयोगत्वेविभागयोरितिकिंपाठ्याः संयो
गविभागानपेक्षकारणत्वप्रमाणाभावेनलक्षणास्यासंभवापत्तेः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामितिचेत्। न। क्रियायाविभागमात्रेणान्वयव्यतिरेक

याउपलंभाद्विभागमात्रानपेक्षकारणत्वापपत्तेः संयोगध्वंसपूर्वसंयोगविनाशसहविभक्तनविभागेनवान्वयव्यतिरेकदर्शनाद्विभागएवानपे
क्षकारणंवक्रिया। अन्यथाविभागान्यागवविभागसमकालंवोत्तरसंयोगप्रसंगात्॥ अन्यथाकारणत्वाभावप्रसक्तेः। संयोगविभाग
योरनपेक्षकारणत्वाभावविशिष्टद्रव्यादावतिव्याप्तिश्च। नहियथोक्तकर्म्मलक्षणाभावविशिष्टद्रव्यादावतिव्याप्तिश्च। नहियथोक्त
कर्मलक्षणाभावविशिष्टद्रव्यादौयथा क्तलक्षणाभावः अंशतआत्माप्रयाद्वतोयथोक्तलक्षणाभावइति। वक्ताद्यंगत्वंत
राभावात्। विभागाजायते। जन्यविभाग समवायिकारणंकर्म्मतापिन। विभागेतिव्यापकत्वात्। नहिविभागनकृत्वास्यां।
विशिष्टविभागाविभागाज्जायते। जनक विभागस्यजनकस्यजन्मप्रसंगात्। अथतर्हिसंयोगाजन्यसंयोगासमवायिकारणंक
र्म्मेतिवाच्यं। न। उक्तन्यायेनसंयोगेतिव्याप्तेः नन्वविभागाजन्यत्वोपलक्षितविभागध्वंसविभागाजन्मनकर्म्मणइतिनप्रथमलक्षण
ति। व्याप्तिस्तथाद्वितीयपीतिचेत्। न। जन्यविभागस्यजनकपूर्वजनकविभागेनजन्मनावच्छिन्नस्यतज्जनकतदुपलक्षितत्वासंभवात्। कर्म्मत्व
जातियोगिकर्म्मेतिवाच्यं। न। व्यंजकप्रमाणाभावात् असिद्धत्वात्। कर्म्मगमनत्वाद्यनतिरिक्तावान्तरजातिमत्त्वात् संयोगविभागजनकत्वात्। घटव
दितिवाच्यं। न। घटत्वाद्यतिरिक्तावान्तरजातिमत्वस्यसंयोगादिजनकत्वप्रयोजकस्यघटादावदृष्टस्यगमनसाध्यवकल्पनात्। अप्रयोजकत्वा
च्च गमनाद्यनुगतमत्वनसंयोगादिजनकत्वात्संयोगोपपत्तेः। गमनादिष्वनुगतकर्म्मत्वजातिप्रमाणमितिचेत्। नसंयोगविभागासमवा
प्रमाणद्रष्टव्य ... कर्म्मेति संयोगविभागयोरनपेक्ष०

पि कारणत्वेन वतत्प्रत्ययापपत्तेरित्यलं ॥ अथ सामान्यलक्षणं व्यक्तिरुदाः अनुवृत्तप्रत्ययालंबनं सामान्यमिति । न च किमनुवृत्तप्रत्ययालंब
नत्वं । न कारणत्वं वा तत्प्रमाणकत्वं वा नाद्यो । अनुवृत्तप्रत्ययसामग्र्यामतिव्याप्तेः नद्वितीयोपि न कारणत्वात्तत्प्रमाणकत्वाद्वा । न तृतीयः । सामा
न्यविशिष्टेः तिव्याप्तेश्च नद्वितीयोनुवृत्तप्रत्ययप्रमापकत्वात् । अनुवृत्तप्रत्ययप्रमाविषयत्वं सामान्यमिति चेन्न घटो घट इति व्याप्तेः अ
नुगतधर्मत्वं सामान्यमिति चेन्न । संयोगादावतिव्याप्तेः । नित्यमनुगतं सामान्यमिति चेन्न । समवायातिव्याप्तेः । नित्यमनेकसमवे
४४ तं सामान्यमिति चेन्न । अन्त्यविशेषे तिव्याप्तेरेव । नित्यमनेकमनेकसमवेतं सामान्यमिति चेन्न । जातिद्वयत्रयत्वाल ४४
क्षणस्याव्यापकत्वापत्तेः । एकमित्यंशस्य वाच्च एकत्वसंख्याविवक्षायां वा संख्यावत्सामान्यतदभावाच्च । पैलादिके कर्त्वसंख्यं व्यनन्वे
लक्षणे मरुवइति चेन्न । तद्व्यविशेषवति व्याप्तिमात्मत्वं न यामपक्षवरितिव्यत्वसंख्याच्च । किंचा । नित्यत्वं । नित्यत्वं सामान्यस्य
विनाशानुपलब्धिसत्राप्रयोगित्वं वा । प्रध्वंसाप्रतियोगित्वं वा । प्रध्वंसाप्रतियोगित्वं वा । नाद्यः सामान्यस्यानिः सामान्यत्वेन तरसंख्या
न नद्दिनापः संयोगस्यापि घटप्रध्वंसाप्रतियोगित्वेन तत्रात्यापत्तेः । प्रध्वंसप्रतियोगित्वात्मत्राज तववत्वमितिचेन्न । संयोगस्यापि घटप्र
ध्वंसप्रतियोगिकात्यन्ताभाववत्त्वात् । न तृतीयः सामान्यासिद्धो उदसिद्धेरन्योन्याश्रयात् । सामान्यनित्यत्वे च किं प्रमाणं । विनाशानुपलंभ
इति चेन्न । नानपायोगरिति विनाशापलंभात् । याक्किविषयः संदृतिचेन्न । नानात्वविषयत्वे वा वक्तानुपलंभात् । अनन्तरनदस्तावप्रसंगो व ।
मितिचेन्न संयोगस्यापि घटप्रध्वंसप्रतियोगिकात्यन्ताभाववत्त्वात् २

यकमिति चेन्नाना तद्गोत्वानंतरापपत्तेः । मतं तर्हि सामान्यसामान्यत्वेन तिवेत्र । श्रूयतां । यन्मतहि नस्मदीयप्रामाणिकेन लक्षणेनादृ
व्यमानेलेन मद्धात्वस्थैवानुपथमवतरिष्यति । नव्वनरवदहितं किं विस्तुत्वत्त्वे त्ययत्नगतिरुच्यते । उच्यते परापरसामान्येषु सामान्यमित्यनु
वृत्तप्रत्ययस्थायागतिरेवेति । तत्र व्यक्तिस्थेगत्वं गतिरिति चेत् । तर्हि वंशादिषु गात्वेरूदपि सामान्याधेयत्वेनानुवृत्तप्रत्ययापत्तेरिति संताध्य
यो । ततसामान्यस्य नित्यत्वे क त्वा सिद्धेरसंरुवालक्षणस्यामनश्चात्मत्वातिरिक्तनित्यमात्रसमवेतत्वानांकीतत्वसंनिसमवेतं सत्तानाश्र
यत्वं सामान्यमिति चेन्न । तत्र सत्ताशब्दनद्रव्यगुणकर्मणां मात्रिकेन गुणकर्मणोरनित्याभिः सामान्यविशेषाणिकाने सामान्या
सिद्धावसिद्धेर्लक्षणस्य । गोत्वादावानर सामान्ये सत्ताना श्रयइत्तिलक्षणांशस्यावृत्तेरवाति । गोत्वादेरपिमहिस्थ्युनुवृत्तप्रत्य
यविषयत्वेन सत्ताश्रयत्वात्तनवगोत्वादेः स्वत्वयेकार्थसमवेतत्वेन सप्रत्ययविषयत्वात्तस्त्राश्रयत्वमिति वाच्यं । गुणकर्मणार
पि सत्त्रयकार्थसमवेतत्वेन सप्रत्ययविषयत्वापपत्त्या सत्ताश्रयत्वापत्तेः । न वावाचितसत्प्रत्ययगुणादेः सत्ताश्रयत्वमितिस्यात् । गोत्वादेरप
वाचितसत्प्रत्ययस्यानुल्लासात् । नवानवस्थादिनावकमित्यावदितं वस्थाने ॥ ॥ यदपि नित्यत्वे सद्द्रव्यत्वेपत्वत्रेत्वत्वान्यविशेषलक्षणं तत्र
वर्तेनण्वत्यवकारस्याप्रयागव्यवच्छेदार्थमात्रमर्थेश्चनित्याद्यामात्रनिष्ठायो मात्रस्य वच्छेदावान प्रथमः । मनस्यात्मत्वयोरतिव्याप्तेः । न पार
पिनित्यद्रव्यवद्दृत्वेवर्त्तनात् । न ९९ एवमुत्तराक्षत्र पक्षोहीयते । इदमपरमहितं निवारितोप्यायुष्मानुदाहरति । नत्वात्मनमर्परंवरा । स्वंजातिरनुवृत्तप्रत्यय ९९

ऽतेः। न चाद्यः द्रव्यमात्राणितद्रव्यमात्राणि तात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सति द्रव्यानित्यमात्रनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमस्ति। एकनित्य
निष्ठात्यन्ते विशेषस्याव्याप्तिः विशेषलक्षणमिष्यते(?) स्यात् तथा च व्याप्तिः। न ह्येकैकस्मिन्नित्ये विशेषनित्यद्रव्यमात्रनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमस्ति। एकनि
त्यनिष्ठात्यन्ते विशेषस्य नित्यान्तरनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्। अथ यथाश्रुतं तथा वृत्तिबुद्धिहेतुत्वाभावादन्यविशेषेषु व्याघातः। अस्तु तर्हि एक
द्रव्याः स्वभावसंता अनेका विशेषा इति लक्षणमिति चेत्। तत्र किमेकद्रव्यत्वं एकत्वसंख्यायोगिद्रव्यसमवेतत्वं वा। अद्विष्टत्वं वा नाद्यः। एकत्वसं
४५ ख्यायामपि विशेषसमवायप्रसंगात्। एवं वनित्यद्रव्यमात्रं वृत्तित्वहानिः। सामान्यवानित्यव्याप्तेः। न द्वयाप्येकत्वसंख्यायोगिद्रव्यस ४५
मवेतत्वात् स्वभावसत्वाद्। न तरः। अद्विष्ट त्वं ह्येकवृत्तित्वे सति न वृत्तित्वाभावात् दावाद्व्याप्तिः। विशेषस्याप्येकवृत्तित्वे सत्यन्यवृ
त्तित्वात्। इतरथा विशेषस्यैकपरमाणुसम वायपरमाण्वन्तरस्य निर्विशेषत्वप्रसंगात्। ननु परमाण्वन्तरविशेषान्तरसमवायान्न
निर्विशेषत्वप्रसंगः न हि विशेषान्तरस्यापि विशेषत्वादन्यवृत्तित्वं सिद्धं। सामान्यवानित्यव्याप्तेः तादवस्थ्यं वा। न च व्यापकवृत्तित्वे सत्यन्यवृत्तित्वाभावा
त्। न हि सामान्यं सर्वत्र वर्तते। किं च। एकद्रव्या इति वक्तृत्वं विवक्षितं न वा। न प्रथमः। एकविशेषवक्तृत्वाभावेन लक्षणस्याव्यापकत्वात्।
असंभवाच्च। विशेषेषु वक्तृत्वसंख्यानंगीकारात्। वक्तृत्वस्याविवक्षितत्वे एकत्वस्याविवक्षायां मनकविशेषे(?) कत्वाभावादव्याप्तिरसंभव
श्च। एकत्वस्याप्यविवक्षायां वाक्यप्रयोगानुपपत्तेः। अथ पुनर्यन्नित्यपरमाणुवृत्तित्वे सति तदन्यावृत्तिर्यत्परमाणु विशेष इति परिष्कृति(?) वि
नित्यद्रव्या

शेषलक्षणमिति चेत्। तत्र किमेतत्परमाणुवृत्तित्वविशिष्टस्य विशेषस्यान्यत्र लक्षणं। किं वोपलक्षितस्य। विशेषमात्रस्य वा। प्रथमे संभवः। न ह्य
तत्परमाणुवृत्तित्वविशिष्टे एतत्परमाणुवृत्तित्वे सति तल्लक्षणांशीभ्यसंभवति। न शतन्त्रात्मा अयापत्र द्वितीये ऽप्यसंभवः। न ह्येतत्परमा
णुवृत्तित्वोपलक्षितविशेष एतत्परमाणुवृत्तित्वसंभवः। सामोपलक्षितार्थसामदर्शनात्। अथ तत्र सामस्य साभावाददर्शनहेतुः एतत्प
रमाणुवृत्तित्वाभावादिति चेत्। न तर्ह्येतत्परमाणुवृत्तित्वे नोपलक्षितत्वं विशेषस्य किंतु विशिष्टत्वमेव तदाप्यसंभवतादवस्थ्यं। न तृतीयः। पर
माण्वन्तरविशेषेष्वव्याप्तेः। एतत्परमाणोः परमाण्वन्तरेण संयोगे अतिव्याप्तेश्च। परमाण्वन्तरेण संयोगस्याप्येतत्परमाणुवृत्ति
त्वात् तदन्यावृत्तित्वाच्च। न हि परमाण्वन्तर णसंयोगः परमाण्वन्तरवृत्तिः। परमाण्वन्तरस्यापि स्वात्मनि वृत्तिप्रसंगात्। स्वभावसत्त्वि
ति विशेषणान्नोक्तातिव्याप्तिरिति चेत्। द्रव्य मपि पादप्रसारिकान्निष्ठारायएतत्परमाणोः एतत्परमाण्वन्तरेण सत्ता विशिष्टसं
योगे अतिव्याप्तितादवस्थ्यात्। विशेषासिद्धा नित्यपरमाणुव्यतिरिक्तनित्यद्रव्यासिद्धश्चासंभवो लक्षणस्य। अथ यन्न नित्यद्रव्यत्वे दविश
षावयव्यश्च मनस्त्वात्मत्वाद्यत्वे सति नित्यमात्रसमवेतः सत्ताशून्यो विशेष इत्यपि न। सत्तायाविशिष्टशब्दे नित्याप्तेः स्याद्यपि नित्यमात्र
समवेतत्वात् सत्ताशून्यत्वाच्च। मनस्त्वात्मत्वे सति निष्पक्षिनाद्य। वृत्तिः। अत्र विशेषप्रमाणं न चाप्यसमवायं निराकरिष्यतीत्यलं न्यायादा। न
श्रा१

तया॥ ॥यदपिनित्यः संबंधः समवाय इति समवायलक्षणं। तत्रापि किं नित्यत्वे सति संबंधत्वं विनिविनाशाप्रतिप्रतियोगित्वे सत्यथा विनाशाप्र
तियोगित्वं वा। प्रथमे संयोगे तिव्याप्तिः संयोगस्यापि सति संबंधिनि विनाशाप्रतियोगित्वात्। संबंधिविशिष्टो हि संबंधी। उच्यते न च त
स्मिन् सति संबंधिना स इति। नितरथ सत्वाभं बंधनात्मनः अभावसंबंधः नित्यास्ते। तदभावत्व सतीति चेत्। न। अनपच्छित व्याप्त्र रतिप्रसंगि
त्वात्। किंच। किमत संयोगास्य लक्षणं ता ताम्भस्यवा। नाद्यः संयोगस्य नित्यत्वस्य नंगीकारात्। नेतरः। संयोग व्यतिरेकेण संबं
४६ संबंधप्रमाणे। भावात्। शाक्यं घटस्य संब धमित्यादि व्यवहार एव तत्र प्रमाणमिति चेत्। तर्हि किमिदानीं रूपसंबंधः घटस्य त्यादिव्य ४६
वहारदर्शनाद्रूपसमवायस्य घटेन संबं धस्तत्रमपि प्रमाणे चेत्। रूपसंबंधः घटस्येत्यादि व्यवहारस्य रूपसमवायघटयोः अभा
वसंबंधनिबंधनत्वात्। तस्य संबंधस्य तत्र प्रमा णत्वमिति चेत्। तर्हि रूपं घटस्येत्यादि व्यवहारस्य रूपघटयोः अभावसंबंधनिबंधनत्वा
न समवायप्रमाणत्वमिति तुल्यं। न तु रूपस्य घटस्य वा अरूपेण संबंधत्वाभावात् रूपसंबंधो रूपं घटस्येति व्यवहारः समवायस्य तु स्वरूपेण संबं
धत्वात् घटते। समवायो घटस्येत्यादि व्यवहारः अभावसंबंधनिबंधनात्। इदानीं लोहकारगर्दभस्यापि अभाव समन्वयं तु मिच्छति। संयोगस्यापि स्व
रूपेण संबंधाभावसंबंधसंबन्धेन घटादौ समवायापलापप्रसंगात्। अथ संयोगस्य संबंधत्वेन अभावसंबंधत्वेन अभावसंबंधसंबंधत्वेऽपि

नि ३

न २

गुणत्वेन रूपादि वा समवाय एव। न तु किं मिथ्यानीमघस्थमानसाक्षात्। यद्रूपादेः अभावसंबंधोपपादनेन समवायनिरासाय उद्यतं प्रति वाच्यं
तु रूपादिसमवायमात्रोदाहरणत्वायुक्तत्वात्। किंच। रूपादेरपि नमेवं संबंधतरापत्तौ गुणत्वेन किं तु संबंधात्यन्त्वेन। संबंधत्वस्य अभावसंबंधनियतत्वेन
एवात्तत्र समवायव्यवस्थापितत्वात्। अपि वा स्वरूपेण संबंधत्वे पि रूपनकत्वानित्ययीत्वयः अभावसंबंधंगीकाराद्रूपघटयोरपि स्वरूपेण संबं
धत्वेपि अभावसंबंधेन विरोध्यते। ततः संयोगादन्यस्य संबंधस्य प्रामाणिकत्वात् नित्यः संबंधः समवाय इति लक्षणसंबंधं इत्यंशासिद्धिरिति
सिद्धं। किंच। नित्यत्वेपि न प्रमाणमुपलभ मेह। यद्वा उच्यते। समवायस्यानित्यत्वे रूपघटयोरपायोःप्राप्तिसमवायः स्यात्। कुंडवद
रयोरिव संयोगस्तथा च लक्षणमुत्पन्नस्य पि रूपस्य घटसमवायो नस्यात्। तदा वरूपात्पन्ना रूपात्पन्निर्गुणस्यादित्य फकं स्यात्। घटस
मवायस्य च रूपात्ततिलक्षणत्वात्पत्तेः। न थाव रूपोत्पत्तेरदर्शनात्। तद्इति। नदतिमंदं। समवायस्यानित्यत्वे घटसमवायस्यापि
नित्यत्वाद्रूपोत्पत्तेरपि न लक्षणत्वा नित्यत्वापपत्तेः तथा व रूपोत्पत्त्यकारकव्यापारानिष्फलस्यात्। ननु समवायस्य नित्यत्वेपि घटस्यानि
त्यत्वात् रूपस्य घटसमवायानित्यः न। घटोत्पत्तेरपि तदवयवसमवायरूपत्वेन तन्नित्यत्वेनेन नित्यत्वात्। एवं तदवयवोत्पत्तेः अद्व
यवोत्पत्तेः रपि नित्यत्वमित्या परमाणुसमवायं गत्वा। तत्र च परमाणोः समवायस्य च नित्यत्वात् द्व्यणुकोत्पत्तेश्च परमाणुसमवायरू
पत्वेन नित्यत्वमित्यात्र कार्यं नित्यत्वमिति समवायं नित्यत्वं मायता साधितं शेषस्याजगतो नित्यत्वमिति संयोगस्यापि नित्यत्वा

ख २

तत्र समवायलक्षणस्या नित्यात्रिरपि लवने वसावितनितिकिं किरुना घनीयं रुवषज्ञाकाशलक्ष्या । ननु रूपसत्तासमवाया रूपोत्पत्ति
नतानाकदोषः स त्वं तथापि खाकव्याघाताय रुव तिवदं तात्त्वाजलिः । नदाहि सत्तासमवाये रूपोत्पत्तौ सत्यामपि रूपस्य घटे स
मवायानंगीकारपिव्याघाता नवना रात्र । नन्नु समवायानित्यत्ववादिना रूपमुत्पन्नस्य रूपस्य सत्तासमवायापि नेष्टस्य इति व्या
घातमुद्धाहरामि । नदपिवार्त्तं । रूपोत्पत्तौ सत्तासमवाय रूपत्वापिनान्नित्यत्वेन नित्यत्वप्रसंगस्य समानत्वात् । अथ रूपोत्पत्तौ सत्तासमवा
४७ यः रूपवैपिस्य रूपसमवायकारणस्यापा रस्माकल्पं । नाविकल्पासहत्वात् रूपस्य रूपसमवायकारकव्यापार इति कार्थः । तदुत्प ४७
त्रयत्वात् तद्यागमत्वविनाशायत्वा । तस्य सत्तासमवायेन संबंधसंता । नाद्यः तदुत्पत्तेः सत्तासमवाय रूपत्वेन नित्यत्वात् । नद्वितीय
यः कारकव्यापारस्य तदुत्पत्तिविषय त्वमंतरेण तत्प्रागसत्वविनाशविषयत्वानिरूपणात् । निरूपणे वा कारकव्यापार
णः रूपप्रागसत्वविनाशरूप रूपस्य रूपसत्ववत्तत्सत्यापि रूपेण सत्तासमवायेनंगीकारात् कारणसमवायानंगीकारे वा कालासंयोगा
नंगीकार इव व्याघातानवनाशात् । नद्वतीयः । सत्तासमवायेन रूपस्य संबंधसंबंधानंगीकारात् । न तु तथापि रूपघटयोरनित्या
संबंधकल्पिर्ग्रासिद्धना रूपिस्त्रयाससिद्धिना । यस्याग्राकावृतनस्यादिति । अहमनुपलं लाद्धवामीति चेत् । सत्यं ब्रवीषि न तु युक्तं त
दे: ३

आत्ममनसोः संयोगविनासानुपलंभेपि विनाशस्येष्टत्वात् । तत्रायोग्यत्वादनुपलंभेत्रापि समवायस्यातींद्रियत्वेन तद्विनाशस्यातींद्रियत्वादनु
पलंभ इति स्वकीनवातानां समवायस्यानित्यत्वे किं विहीयते । समवायनित्यत्वेकत्वे तु हीयत एव सर्वं तथाहि रूपविशेषितसमवायसंबंधविवा
द्धिघटाद्यपरूपवंतस्तथावात्माकाशादयोपि किं निरूपवंतः तेषामपि रूपविशेषितसमवायसंबंधित्वात् आत्मादीनां सुखादिविशेषितसम
वायसंबंधित्वेपि न रूपादिविशेषितसमवायसंबंधित्वं तथा च त्वाधितिचेत् किमिदानीं दंडकुंडलाभ्यां विशेषितो देवदत्तः स्ववलादिना
अमिति चेत्तन्न सखायेवेडीकुंडलीत्यनेदश्रुतीतिविरोधात् अविशिष्टानिष्टसंबंधे न तु रूपविशेषितसमवायस्य सुखादिविशेषितस्य सम
वायादात्माविकल्पेनेदाप्रभावे निर्दिष्टेति को नदाविघत एव एकानेत्याहावष्टंभात्पात् रूपादिसंकरस्यादेवाननु कथं तर्हि नवनाम
कस्य ब्रह्मणोमायाविद्याभ्यां विशेषितत्वेन जीवेश्वरवि भागावकल्प्यते । नाविकल्पेनावकल्प्यत एव जीवेश्वरत्वमेकस्य चेत
न्यमात्र वस्तु पि ब्रह्मणोस्य तयरपरं तु न परमार्थतः तत्वस्तुतः हिंसा सवायेपि रूपादिसंकरानाविवेकोनात्यासतिघटादेस्तत्वतो नीरूपत्वापत्त
त्रेः तस्मात् समवायस्यानित्यत्वे कत्वे रूपवद्रूपवद्विनाशाविनष्टाविनष्टविनाशाद्याद्यापि मर्दनं हि स्यादिति न नित्यः समवायः नन्वयं घटः
इति निष्ठानित्यसंबंधस्यसंबंधवान् भावत्वाद्वाच्यवदित्यनुमानसमस्तीति चेत् न विपक्षवाधकाभावेनैतदन्वयस्यापाद्वित्वात् समवायस्य त्वनि
त्यानाद्यत्वात् ॥ ॥तस्मात्त्वस्यादित्यर्थः तत्स्वरूपापावता तयात्रितिसिद्धेः इदानीं सर्वलक्षणानामसंभवमाहपरस्परं अन्योन्याश्रयादिति ॥

नि

गुणाश्रयो द्रव्यमित्युक्ते किं गुणाश्रय इत्याकांक्षायां द्रव्यमिति तन्न संभवत्केवलं वाच्यं पृथिवीत्वादीनामन्योन्याश्रयमेवावसितं तथा द्रव्यं हि लक्षणं तन्नि
श्गुणाश्रयत्वेन द्रव्यं ज्ञातं नो द्रव्यत्वेन द्रव्यस्य द्रव्यमिति परस्पराश्रय एवं गुणादिलक्षणेपीत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति नापि द्रव्यलक्षणमिति ।
भावमात्रवक्तव्यादिनेयति लक्षणे द्रव्यं प्रत्यक्षमानत्वाश्रयस्याद्रव्यस्याद्रव्याद्वन्निगमयत्रैवं द्रव्यस्याप्रसिद्धत्वात् अथ द्रव्यलक्षणेन द्रव्यं सिद्ध
मतो नद्रव्यं सिध्यतीति पृथ्वीनहि द्रव्यलक्षणेनाद्रव्यस्याव्यावृत्तेद्रव्यसिद्धेः स्यान्नतो न द्रव्यं सिध्यति तत्सिद्धौ वा तद्भावेनेन द्रव्यलक्षणेन द्रव्य
सिद्धिरिति परस्पराश्रय एवं गुणादिलक्षणेपीत्यर्थः । न नु द्रव्यादीनां लोकत एव सिद्धानां लक्षणेन विभागमात्रं बोध्यत इति नोक्त ४८
दोष इत्यत आह लोकरव्यविति द्रव्यादीनां लोकप्रसिद्धत्वे नीलादावपि तत्रापि लोकादीनां विप्रतिपत्तेस्तथ्यादित्यर्थः । कथं तर्हि
लोके सुवर्णादी द्रव्यमिति प्रयोग इति तत्राह क्वचिदिति । सुवर्णादौ द्रव्यशब्दप्रयोगा द्रूयतेन्यादीयते वीयते येन क्रियत इति योगा
शान न तु नव्यदिव्यगुणाश्रयत्वेनेत्यर्थः । गुणवान्द्रव्य इति लोकप्रसिद्धेर्येति माह । गुणशब्द इति लोके गुणशब्दस्य तात्पर्यतत्वमेव इति प्रयुक्ततेन
न त्वद्वादिव्यलक्षणयोगि निगुणवांगोस्थ्यर्श इति प्रयोगदर्शनादित्यर्थः । बलवान नवद्वायुरुषर्शगुणोमत इति पुराणप्रयोगस्य गतिमाह
पुराणादाविति गुणशब्दस्याद्योन्नवायुस्तत्रावश्याकाशस्य विभुत्वाणोः स्पर्शमात्रसंसर्गेद्धेतत्पक्रमात्र अत उपुराणादिपर्यालोचनयापि
शोब्दादरपिघटादिष्वावत्वमेव सिद्ध्यतीत्यर्थः कथं तर्हि शोब्दो घटस्येति नेदद्व्यपदेश इत्याशीक्यापचारेणेत्याह । घटस्येति उपसं

सा २

हरति तस्मादिति । द्रव्यनादिनापरिक्वाक्विते लक्षणस्यवाघकत्वम्प्रकारं शंकतायदपीति । गुणवद्धर्मि द्रव्यवजात्यविकरणं द्रव्यमिति । हेत्य दर्शयं
यति । साध्याधर्मः दर्शितस्त्वगुणादिवदित्यर्थः । दूषयति तदपीति भावमात्रवद्विवक्षतः द्रव्यगुणविभागासिद्धादेव सिद्धिरित्यर्थः । अथ गुणाश्र
यत्वेन गुणातिरिक्तद्रव्यसिद्धौ हेतुसिद्ध्यतीति तत्राह । सिद्ध द्रव्यमिति दूषणांतरमाह । किंचेति । गुणादेर्द्रव्यत्वाभाववत्त्वमिति स्वदाद्याघदिगुणादि
व्यतिरिक्तद्रव्यं प्रमितेर्थ्यान्तरसंदेहे गुणादिद्रव्यत्वाभाववत्त्वसाध्यादिक द्रव्यत्वव्याप्यादिक गुणाश्रयत्वव्याप्तिप्रागभावस्येदिग्भात्मकानिकमित्यर्थः ।
किंच भावमात्रवत्त्वादिनं यति द्रव्यव्रजातेरप्रसिद्धत्वेन त द्व्यवहारस्याप्यसिद्धत्वादप्रसिद्धविशेषणत्वमित्याह । पक्षस्याति नेनु केव
लव्यतिरेकिणि साध्यविशेष्यस्य विन्याप्रसिद्धत्वेन त्वमप लव्याकेवलव्यतिरेकिवन्नेग इति नतत्राप्रसिद्धविशेषणत्वं दोष इत्याशं
क्यासंपत्याक्षिपयति नेवति केवलव्यतिरेकिलोनेन तत्र प्रसिद्धविशेषणत्वदोषव्यागतिप्रसंगस्याद्याघटायमिति नेनु नाप्याप्रसि
द्धविशेषणत्वनास्तदनुमानत्वं किंच नुकूलतर्काभावान्नेत्याशंक्योमाप्त्येन परिहरति अत्रानुकूलेति गुणाश्रयत्वरूपाश्रयत्वव्यवप्रयोजकसामा
न्यमन्तरं हरणोफैक्रपपन्नेरितिभावः किंच गुणसमवायसंबंधिवदतोप्राप्तेर्नतत्र्यागुणत्वेव्यभिचारः । गुणसमवायिकारणत्वेवहेतो
गुणसमज्ञादरणविशिष्टेद्रव्येयत्रैश्वान्तर्गासिद्धिः विक्षणयत्वेनेतिद्दत्यर्थः एवं जातिमात्राश्रयोकर्मात्मकं गुणत्वजात्याश्रयः गुणद्र
तिश्चवदूर्त्तध्यावाजातिमात्राश्रयत्वेसत्यकर्मात्मकत्वात् कर्मादिवदित्यादिप्रयोगेपिद्वयलेंद्रसर्थमित्यभिप्रायेणोपसंहरति तस्माद्द्रव्या

दीति पुनः षाडवात्कद्देशासिद्धिमाह शक्तिश्चेति शक्तेश्चावद्गुणत्वात्तिवाद्युपादित्रयवद्भिन्नो वः सिद्धसामान्यवत्त्वेन वसामान्याश्रितत्रयवद्भिन्नोव
इति पक्षसाध्यत्वे वद्भिन्नोवश्च नावत्वेन सामान्यवत्त्वेन सिद्धं श्रुत्वा नावश्यं वक्तुं वन सर्वशक्तिप्रसङ्गाद्वा कथं नावरूपाशक्तिरनावमाश्रयेदित्याशीकानव
काशाश्रावाश्रितशक्तिकल्पने पि नश्याश्रनावश्यरूपवत्त्वेनैव कल्पनाद्वाश्रितशक्तेर्नाव वैविराश्रनावात्यंडवेति नियमासिद्धिरित्यर्थः शक्ति
श्चेति शब्दनाश्ररावयनावादस्पि पदार्थान्तरत्वमसविषये लीलावतीकारेणैकविद्गुरुत्वप्रतिबंधकत्वमाश्ररत्वे प्रतिबद्धगुरुत्वाश्रयत्वमा
श्रयत्वं यथा स्पन्दागघटयोः काविसमवायिकारणत्वमाश्र रत्वं कार्यत्वमाश्रयत्वं यथाः व्ययवावयविनागुणगुणिनाश्रयविद्यं
कत्वमाश्ररत्वं यथा कत्वमाश्रयत्वं यथा श्लिष्टात्यासित्युना नाश्ररावयव्याप्तावश्यपदार्थान्तरत्वमित्यभ्याकायितत्रैकरूप्यणाश्ररावः ५८
यनावश्यानिरुक्तिस्मावदस्तु किं गुरुत्वप्रतिबंधकत्वमिति वि वारयामः गुरुत्वकृतपतनविराविरमितिवचः किं पतनविराविरवं पतन
प्रागनावसहनाविरवं पतनप्रागनावश्य कालांतरभावि हेतुर्वापतनप्रागनावहेतुर्वा नाद्यः घटपतनप्रागनावासहनावि
नाम शकादेरपि घटाश्ररत्वापत्तेः न द्वितीयः प्रागनावश्यानादित्वा कालान्तरभावित्वाद्यापादेश्वस्वकारणायत्तवात् सैवं घ्य यानिरुक्त्वा
न तृतीयः प्रागनावश्यानादित्वान्नापि समवायिकारणत्वमाश्ररत्वे कार्योत्पत्तेरकालेकारणत्वात्ताववेताश्ररत्वाभावापत्तेः स्यादेवं
तत्वमितिचेन्न तदनभ्युपगमात् अस्तु तर्हि इत्थं स्वमाश्ररत्वं नाश्रवयविनापि इत्थं नावयवाकाश्ररत्वापत्तेः नापि धीजनकत्वमाश्ररत्वं
लोकस्यापि गावयवे जनकत्वेन तदाश्ररत्वापत्तेः शक्तिरसतीतिचेन्नाधीजकत्वादस्याश्रयशक्तित्वस्यानिरुक्तेः ज्ञात्याश्ररत्वे सति धीजनकत्वं शक्तित्व

ना३

मिति चेन्न तर्हि इदं तु भाषितं किं ज्ञात्याश्ररत्वमित्याक्षेपस्याश्रयशक्तित्वमिन्नफलं नं स्याश्ररत्वे चैकाश्ररत्वनिरूपणप्रसंगान्नायन्नाश्ररावेयनावस्य
कत्वे तस्यानयत्रतुल्यत्वेनानयवसप्रमाप्रयोगः स्यादित्युक्तं तद्गुरुत्वे इदं स्वनागघट इति नियतप्रत्ययवशेन कल्प्यमानस्याश्रराधेयनावस्य नियत
तप्रत्ययजननसमर्थस्य वकल्पनात् अथवाश्ररत्वमाधेयत्वं चेति नियतार्थाविनीपदार्थद्वयकल्प्यानां मम किंचिद्धीयते किं तु पदद्वयार्थानिरिक्त
नैकनार्थं ननवन्मुखसङ्गणप्ययतमानस्य ममनवस्तु याहा द्वितीयः संदिग्धः विशिष्टमपि पदार्थान्तरं नवं वैशिष्ट्यप्रमाणानावः दंडी पुरुष
इति प्रतीतेरवतनप्रमाणत्वात् न तु वैयर्थ्यप्रतीतिर्वैशिष्ट्यप्र माणीनद्याः पुरुषस्य गुरुत्वप्रतिबंधकत्वरूपदंडाश्ररत्वाविषयत्वादिति
वन्नूनातथासानि पुरुषे दंड इति नित्यत्वेनाप्यथा व्यक्त नहि व्यपदेशमात्रमेतदितिवचनात् अर्थविशेषमंतरेण तथाव्यपदेशा
पुरुषादंड इति व्यपदेशायत्तेः व्यस्तु विपरीतस्तु न व्यपदेश स्न नियम न निरस्तत्वान्न द्वितस्यात्फलं तन्न साधु विपरीतत द्वितानियान
श्चवापाद्यमानत्वात् किं वा अर्थविशेषाभावे तथाव्यपदेशापि किंनिबंधनः तेन तु विशेषणीदंडा विशेष्यं चैवदेवदत्त इत्यसंबंधपलाप्ये कथमानविशेष
इति व्ययं तद्बीजमिति चेत्तत्र किं न प्रवंधफलार्थकत्वेऽज्ञानस्य विशेषणविशेष्यत्वं प्रविशिष्टविषयत्वं वा तत्स्वभावे पितह्यवहारप्रवर्तकत्वं वा
नाद्यः विशिष्टांगीकारप्रसंगात् न द्वितीयः द्विवापलापप्रसंगात् शक्यते हि द्वाविति व्यवहारस्याप्यपलापो बुद्धिप्रसूतबुद्धिविशेषपरत्वोप
मिति कल्पयितुं अत्र बुद्धिविशेषस्य निर्विषयत्वाः नवप्रवृत्तेपि तुल्यमिति सिद्धं वैशिष्ट्यमिति पदे वेत्यदेशासिद्धिरिति सिद्धं इदं दानीं प
तिप्रतीति ग्रहणात् ? गुरुत्वप्रतिबंधकत्वानिरुक्तेश्च भस्तु न ? दण्ड गुरुत्व संयोगविनय ? मिति येन दण्ड गुरुत्वाप्त गुरुत्वाविनि ?

दार्थेषु षट्संख्याप्रवेशं निराकर्त्तुं पृच्छति। किं त्वयं त्वेवं तत्र इत्यादिना यत्त्वेकपदेन संगृह्य संख्याविशेषो निविशते तत्रैकं संख्याहकं द्वयोस्तथा यथा गोषु गावो द्वे-
पं त्वेते गावः इति संख्यानिवेशे संख्याहं काभावेषु घटसरूत्राह्मणाः श्वगावः एकपदेन संगृह्य संख्यानिवेशात् ह्रस्वारता इत्यादिवत् एकपदेन संगृह्य षट्।
ख्यानिवेशे संख्याद्रव्यकं वाद्योत किं भावत्वं प्रमेयत्वं वा पदार्थत्वं वेत्यर्थः। प्रथमे प्रत्याख्यानतावद्भावत्वमिति। भावत्वं भावो वा अभावो वा भावत्वं पि इत्या
क्रियैं त्वं हेतुः। सामान्यादित्रये वा न प्रथमः। विशेषिके सामान्यादिषु द्रव्यादित्रयवृत्तेरनंगीकरणाद्वा द्वितीये पि तत्सामान्यरूपत्वं सामान्या
दिषु सामान्यानंगीकरणोद्भावत्वं भावापत्तेश्च न विशेषणौ स मवायरूपत्वं तयोस्तदभावापत्तेः। अथ भावत्वमभावः। किं तत्स्वरूपी
अभावादन्यत्वमिति विवक्षितं तथा सति संसर्गाभावत्वात्या द्यात्यन्ताभावादन्यत्वेन भावत्वप्रसंगात्। अभावमात्रादन्यत्वेन भावत्वमिति ५०
ति विवक्षितं नाभावत्वस्याभावत्वेन भावमात्राद्यन्यत्वानुपपत्तेः। किं वा पकाभावस्याभावमात्रशब्दवाच्यसर्वाभावादन्यत्वेन भावत्वप्रसंगः।
संसर्गाभावादन्यत्वे सत्यन्योन्याभावादन्यत्वं भावत्वमिति विवक्षितं तर्हि संसर्गाभावादन्यस्य घटपटयोरन्योन्याभावस्य वाऽस्मिण ख्यातोऽत्यन्ताभावा
दन्यान्याभावादन्यत्वेन भावत्वप्रसंगात्। सर्वसंसर्गाभावादन्यत्वे सति सर्वान्योन्याभावादन्यत्वं भावत्वमिति विवक्षितं नापि एकस्य संसर्गाभावस्यान्यो
न्याभावस्य च सर्वसंसर्गाभावान्योन्याभावाद्यामन्यत्वेन भावत्वप्रसंगात्। अक्षिप्रत्ययविषयत्वे सत्यभावादन्यत्वं भावत्वमिति विवक्षितं न। इह घ
टसंसर्गाभावासीत्यक्षिप्रत्ययविषयस्यान्योन्यादौ वेषिनाभावादन्यस्य संसर्गाभावस्याविषिनाभावत्वापत्तेः। न वा क्षिप्रत्ययस्य सत्त्वासामान्य

विषयत्वेनाभावेन संभवः इत्यस्तु सामान्यादावपि तदसंभवापत्तेः। नन्वाक्षिप्रत्ययस्य देशकालसंसर्गविषयत्वेनाभावे तदसंभवेनासंभव इत्यपि सोऽप्र
वृत्तौ अभावस्यापि देशकालाभ्यां संभावसंबंधांगीकाराद्वा। किंत्व यथा समवाये अक्षिप्रत्ययाविषयत्वात् असंभवेन भावत्वं न स्यात्। तस्मान्न भावत्वं षट्स्व-
नुगतमस्तीत्यर्थः। द्वितीयतृतीयपक्षे दोषमाह नापि प्रमेयत्वमिति। पदार्थत्वप्रमेयत्वयोरपि भावाभावरूपत्वे षट्पदार्थेष्वनुगतत्वेऽपि षट्पदार्थविभक्त
त्वेन पदार्थांतरांगीकारप्रसंगादित्यर्थः। तयोरभावरूपत्वेऽप्यरूपत्वे वा ख्यप्रमाया अप्रसक्तेः। प्रमेयत्वं पदार्थत्वं पदार्थत्वमिति चेन्न। तर्हि प्रमा
विषयाऽभावेऽपि अत्रासंभवेन बहुसंख्यायामसंग्रहापत्तेः अस्या इति प्रमाविषयत्वं प्रमेयत्वं पदविषयत्वं पदार्थत्वमिति चेत्। तत्र विष
यत्वानिरुक्तिश्चावदस्तु अभावस्याथ्यं प्रमेयत्वपदा र्थत्वयोर्भावासन्ननुसंख्या अतिदेशप्रसंग इत्याह अभावस्यापीति। षट्पद
र्थासंभवमुपसंहरति तस्मादिति सिद्धांतयापेक्षेति तेनाङ्क्षया विषणाधीसङ्कुङ्ख्रवेत्यर्थः। ॥ २ ॥ एवं तावत् षट्पदार्थानुसं-
रणेन निराकृत्य इदानीं गतसंख्यानियमं निराकर्तुमनुभाषते। यद्यं वादीति। दूषयति तदपि दुर्निरूपमिति। पृथिव्यादीनामितरकाभावादि-
ति विशेषणं कथं यत्राव पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवी वाधिकरणत्वादन्यदेवं ननदेवं यथा वादीति। तत्र इतरशब्देन यस्तु मात्रमुच्यते॥
पृथिव्याद्यन्तं वा वस्तु। प्रथमे वाधकः पृथिव्या अपि वस्तुत्वेन तस्यैतस्मात् अपि भेदप्रसंगात्। द्वितीयेः वादिप्रतियोगिकभेदस्य पृथिव्यामसि-
द्धेः पृथिवीयाद्यन्तवस्तु सिद्धः असिद्धविशेषणत्वं स्यादेतत्। पृथिव्येकदेशघटादेर्यावद्भवनं न प्रसिद्धानादिप्रतियोगिकत्वं भेदस्य घटादाव-

वपसिद्धेत्वेनाप्रसिद्धविशेषणत्वं सत्यं तथापि घटादेरेव पक्षत्वे सिद्धसाधनतास्तु यदि मतं आपरमाणोवयत्रुगोलकं पक्ष इति न सिद्धसाधनतापि।
तत्रांशे सिद्धसाधनतापि घटादेरवसपक्षत्वात् केवलव्यतिरेकि च फलं घ्यतिदोषप्रसावस्निग्धत्वंचवादिप्रतियोगिकत्वेदव्यपरमाणुवादावसिद्धोप
लीक्तन परमाण्वाद्यपेक्षया स्वादेरितरवासंनवेनपक्षासत्वदीयतो हि ह्निः पृथिवी वर्त्यजकमानयोरसंनवेन वा श्रया सिद्धिस्वरूपासिद्ध्योर
पि गंधवत्वं तद्योजकमिति वक्ष्णनो जलादावपि गंधवत्वापत्तेः न च पृथिवीत्वप्रसंगात्वात्त्वोपाधिकी गंधवत्तातिरिति वक्ष्णंनच कविन्मुख्यवा
सिद्धावोपाधिकत्वासिद्धेः न त्वपि पाकजस्पर्शाद्यजकत्व मुजलेपितुल्यत्वात्तत्रस्पर्शपरिवर्तनानुपलब्धेरिति वदतो वज्रादावनुप
लंभस्तुल्यइत्यपरं पृथिवीजातीयं शुकादेतपनकरसंपर्के स्पर्शपरावृत्तेरुपलब्धेः स्याकजस्पर्शसिद्धौ तज्जातीयत्वेनात्रापि तत्क्रु ५१
मतिवज्रादेन पृथिवीत्वेन कुलिशादौ पाकजस्पर्शानुमानेप रसयराश्रयाय जात्यंतरेण तदनुमाने चावाधादावपि समानप्रसंगः पृथि
वीत्वजातियोगिनी गंधवती पाकजस्पर्शवती पृथिवीत्यादिलक्षणं तत्लक्षणविशिष्टपृथिव्यामतल्लक्षणाना वसुरूपादिधयादप्रतिद्या
प्रीडस्ताद्य एतेनापइतरत्वानिर्धेन स्वादित्यादित्यादिप्रयोगनिरासादक्षः व्यःश्यमानिरपेक्ष्य गौरवत्न्याद्रुपरध्वने यद्या घद्द्यवनुम
यस्थ्य परमाणुतत्कार्यरूपेण द्वेरूप्यमुक्तं तत्परमाणुनिराकरणेन निराकृतमित्याहा तत्रेति पत्नु कार्यद्रव्यस्यावयविद्यस्वमुक्तं तदवय
विनिप्रमाणाभावान्निरस्तमित्याहा अवयविद्रव्यमिति नानुपार्तत्यापत्तेः नपवायविनिप्रमाणेतत्र कार्यद्रव्यं त्यापत्तेः किमवयववय

तिवेत्यापत्तेः न किंचा शब्दांतराक्षेपेनोपलंभः न प्रथमः तदसिद्धेः न द्वितीयः अवयवानामेवसंबंधविशेषोपादानतद्गुणामिव शब्दांतरा
क्षेपोपलंभसंनावादित्याह ननावदित्यादिना नचैकत्रिनावदेकतंत्वाकर्षणे सर्वाकर्षणेनेति किं तंतूनां संबंधमात्रादस्तु यद्येकतंत्वाकर्षणे न दारुस्था
वयविनात्थाकर्षणं नद्दारं तत्केतैरतंत्वाकर्षणं नाद्यः क्वचिन्तंतूनां संबंधमात्रसत्वपथेकाकर्षणे सर्वाकर्षणादर्शनात् द्वितीये त्ववयव्यसिद्धिरिति
तत्राह नाथेकाकर्षणइति अवयविक्रियादिना पिनतंतुसंयोगमात्राद्दवयाविनत्वाद्दृश्यते किंतु संयोगविशेषात्तथारम्भमनेपि संयोगविशेषा
द्रवकाकर्षणापपत्तेर्नावयविसिद्धावप्रमाणमित्यर्थः ॥ अस्तुतार्हि केकस्मिन्नतावनुपलभ्यमानप्रावरणाद्यर्थक्रियादर्शनमव
यविनिप्रमाणमिति नेत्याह नाद्यके कस्मिन्निति तंद्व नामवसंयोगविशेषात् लिंगिनाना विशिष्टार्थक्रियापपत्तेरित्यर्थः ॥ अय
क्तलाला कलिकारणघटटायमिति प्रत्यक्षोपलंभएवावय विनिप्रमाणे सप्रमाणेन ह्यवयवानो जलप्रक्षेपलंभसंभवति तेषामस्य
वयवसमुदायरूपत्वेन परमाणुमात्ररूपत्वात्परमाणूनां च प्रत्यक्षतांतीद्रियत्वादणूनामिति करणात् स्तूत्रादित्यप्रत्यक्षत्यात्रात्यत आस
नेतावत्प्रसरेणूनामेव परमाणुत्वात्तत्समुदायरूपत्वेपि घटादेः प्रत्यक्षतानविरोध्यते नान्विमतुक्वनमतन्वनतींद्रियत्वादणूनामिति अतींद्रियपरमाणु
पक्षेपि वक्तपरमाणुसमुदायस्याप्रत्यक्षत्वेन काश्चिद्विरोधः यथा नव भूतपवनद्वाद्यापरमाणुद्व्यामाख्वेह्याणुकेमहत्वात्यन्याप्रत्यक्षतां किंच प्रत्य
क्षेत्रवक्तु निहिंसणुकेराम्बद्व्यणुके प्रत्यक्षतेति तथा प्रत्यक्षकारणवत्वस्य कार्यप्रत्यक्षप्रयोजकत्वे किमित्यप्रत्यक्षाणामवाणुनां संयोगविशे

नु

पापन्नानांवक्कत्वयोगादिप्रत्यक्षत्वंनघ्यतेविरोधसमावादितियदप्युच्यतेघटादावनुभूयमानस्थौल्यस्यावयवेष्वनुपपत्तिरितितदसांप्रतंतथा
हिकिमिदंस्थौल्यंकिमवयवानांपूर्वापरादिदिग्देशमवष्टभ्यसर्वंकिंवाप्रचयविशेषवत्त्वंवाप्रतीत्यापितत्त्रायंप्रचयावयवेष्वपियासंभवात्रावयविसिद्धिः द्वि
तीयेतुतथाभूतस्थौल्यानंगीकारेपवादस्यकोनर्थःकेवलंस्थूलइत्यनुभवस्यगतिरितिचेत्पूर्वंस्थूलंवनमित्यनुभवस्येवाबाधितगतिर्सिनाष्टीएकाष्ठाववयवा
वृत्तिनोवयविनःस्थूलत्ववकिंवावकमित्याशंक्यसंवंधसमाव इत्याह अवयविनश्चेति किंवावयविनावयववृत्तुप्रत्येकिंस्वरूपेणवृत्तिःप्रदेशेर्वा
अयमेस्वयविस्वरूपस्याघ्यारतस्थैकस्मिन्नवयवेसमवेतत्वाद वयवांतरेतदभावापत्तिश्चकथंतर्हिसंयोगजात्यादीनामेकत्रस्वरूपेण
मवायेपियत्रसमवायस्तत्रकथंविज्ञानंतर्हिसंयोगस्यापिका ल्पनिकप्रदेशान्तदभेनतरेणानेकत्रवृत्तिरिष्यतेजातिस्तुनानेकवृत्तिःकिं
तुजानावेवानेकस्यत्वघटद्दृष्टांतेकिंवाअमूर्तत्वेनसंयोगादः कथंचिदनेकत्रवृत्तिरस्तुमूर्तस्यतुकथंस्वरूपेणैकत्रवृत्तावन्यत्रवृत्ति
रुपपन्नाएतद्भागवर्तिनोघटस्यभागांतरवृत्त्यदर्शनात्तन्नद्वितीयश्चआरंभकावयवव्यतिरेकेणावयविनःप्रदेशाभावात्॥ अथकाल्प
कप्रदेशेरवयवेवयविनाहत्तिःतर्ह्यवयवेष्वपीकाल्पनिकत्वप्रसंगस्यात्तथाचपंक्षापत्तिरित्यनियतापसंहरतितस्मादिति॥ ॥२०॥
दियदपिपार्थिवाविषयेंद्रियशरीरभावेनत्रैविध्यमुक्तमानुषादिशरीरस्यपार्थिवत्वमेवेतिखण्डितंतद्दूषणंपरिहरन्नाहतस्माविकस्यशस्य
मवयविराशीनिनिराकर्तुमशक्यत्वादितियच्चभौतिकमितिदूषयतितदयुक्तमितिमानुषादिशरीरेगंधमुपलभ्यतदारंभकेगंधवत्त्वात्पृथि

वय ३

डाक्टर भाऊदाजी हस्तलिखित ग्रंथसंग्रह
Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

वीतिपार्थिवत्वंमानुषादिशरीरस्यकल्प्यतेवन्नक्लेदोष्मपृथुत्वाद्यवकाशदानानामुदकतेजोवाय्वाकाशासमवायिकारणधर्माणामुपलंभात्पांचभौतिकत्वं
किन्नकल्प्यतइत्यर्थःपृथिवीमात्रारब्धएवशरीरउदकादिभूतांतरसंयोगात्तद्धर्मोपलंभोप्युपपन्नातपीवन्नातिकल्पेप्रमाणमित्याहनत्वदकइतिप्रविष्टे
रतिनेतदेवदानमितिगंधवत्त्वाद्वच्छरीरस्याविवादितिशेषःयद्वक्लिरणावलीकाराउक्तमादमानुषादिशरीरक्लेदाद्युपलंभात्स्वादीनांकारणत्वमि
त्रमाक्षिपतिनसमवायिकारणत्वमितितत्राउपायाकेकंनियथैककतंतुसंयोगनाशेपटनाशदर्शनात्सर्वतंतूनांपटसमवायिकारणत्व
मिष्यतेतथैकैकभूतभागसंयोगनाशेपुरूपेणशरीरनाश दर्शनात्सर्वभूतानांशरीरसमवायिकारणत्वापत्तेर्जलादीनांकारण
मावश्चमित्यर्थःयच्चाच्यतेद्व्यणुकप्रक्रमेणानावकार्यारं भःतत्रयदिविजातीयपरमाणुभ्यामेकंद्व्यणुकमारभ्येततदागंधसमवायि
त्वापद्यतापकस्यगंधवदेवनारंभकत्वात्अथैकापिगंधारंभा वागंधवत्स्येवारंभेततद्वासततमारंभेतापिद्वयणुकंगंधाभावादितितदपि
वांते अनेकगंधवदवयविगंधमुखारंभकत्वेसततमारंभकत्वस्यसमानत्वात् अथगंधसहायारंभेनेकगंधवद्रसमवायिनस्समवायिकारणत्वाद्यणुक
द्यपक्षद्वाभ्यांसततमारंभकत्वेतर्ह्येकगंधवदवयविसमवायिनापेक्षानुपलब्धेःनभवतेनुगतानेकरूपादीनामारंभकत्वदर्शनात्परमाणुगतानेकगं
वदवयवारंभकत्वंयुक्तमित्यस्तुसमवायिसजातीयस्यतत्रापाविवादात्विजातीयानांतुसमवायिनामारंभकत्वेपकेवल्यगंधवदसजातीयारंभकं
चंदुक्तमित्यस्तुनविद्यतिवाधकाभावात् एतेनाप्तेजोवायुसमीरणाइत्यादिक्तपपक्षतायदप्युच्यतेपकेनगुणेनगुणारंभेज्ञातिरो

डाक्टर भाऊदाजी हस्तलिखित ग्रंथसंग्रह
Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

करप्रसंगः तथाहि पार्थिवाद्यपरमाण्वारब्धे द्व्यणुके गंधवत्त्वेन पृथिवीत्वजात्या नवितथं मांसिद्धिकद्रवत्वादिना वजलत्वजातौ एवं तेजस्त्वा यवी
यपरमाण्वारब्धेपि तेजस्त्ववायुत्वजात्या नवितथ्यं तथा च पृथिवीत्वजलत्वयोस्तेजस्त्ववायुत्वयोश्च परापरभावशून्ययोरेकत्र समावेशात्संकर इति तद
सांप्रतं घतं पृथिवीत्वादिश्लेषकरस्यात् घटादेः पांचभौतिकत्वापत्तिर्नेष्टति सिद्धत्वात् कथं तर्हि पृथिवीजलादावसंकरोप्याद्यद्व्यणुकस्थेति चेत् तत्तद्भूतभाग
वृत्त्यव्याप्यजात्या तिवद्यणानीय च यायाज्जिगंधवत्तिद्व्यणुका निगंधवद्द्विरवपरमाणुद्विनारब्धता कार्यत्वे सति गंधवत्त्वात् पार्थिवपरमाणुयारब्धद्व्यणु
कवत्ति विवादास्पदासिता परमाणावाथाऽगंधवत्वे द्व्यणुका आरब्धं तागंधवत्त्वाद्देति स्वकारणजलादिपरमाणुवदिति तत्राद्यप्रयोग
तावत्तिंगंधवत्वे द्व्यणुका निपक्षः गंधवत्त्वेपि वाऽनाग्निम सिद्धसाधनत्वात्तन्नेप्सितमगंधवत्वे वा पार्थिवाराद्धा सिद्धिः सिद्धिक ५३
द्रव्यवत्वाद्वेरपि पक्षीकृतद्व्यणुके गुणगंधवत्त्वपीत्यपि शब्देनाकृ। तत्वात् द्वितीयेपि प्रयोगे सिद्धसाधनं तेनैव जलादिपरमाणुनिरपेक्षाणां
पार्थिवपरमाणूनां गंधवत्त्वस्यैवारंभकत्वात् पार्थिवपरमाणूनां च जलादिपरमाणुसव्यपेक्षाणां गंधवत्त्वस्यैवानारंभकत्वात् बाधश्चेति तस्मात्
रारब्धभूतांतरारब्धत्वेन कश्चिद्दोष इति सिद्धौ एतेन कानिचिच्छरीराण्याप्यानि चित्तैजसानि च कानिचिद्वायवीयानि चेति प्रत्यक्तौ इ
दानीमिंद्रियाणां पांचभौतिकत्वमुपपादयितुमेकैकस्तास्वत्वं निराकर्तुमनुवदति यद्वेंद्रियाणामिति यद्यद्गुणाभिव्यंजकं तत्तद्गुणवद्द्रव्या
रब्धं यथालोकादीति यथा प्रदीपालोकादीनामपि गंधाद्यभिव्यंजकत्वेन गंधवदिमदारब्धत्वमित्यर्थः अत्रास्य शब्दगुणाभिव्यंजकस्यापि शब्दगुण

वदाकाशारब्धत्वानंगीकारात्तत्रानैकांतिकत्वमिति यन्निरूपति तदपि नेति यद्वोच्यते गंधरसरूपस्पर्शोपलब्धीनां क्रियात्वेन करणवत्त्वमयं।
ता कश्चिद्धेतनवप्राप्यकारि जनकत्वे सति तद्भावाभावजनकत्वादि प्रयुक्तत्वसंयोगाश्रयत्वाद्धेतोद्वयोस्त्वेपि भेपलब्धिकरणी पार्थिवी गंधवत्त्वा
न गंधवद्रूपाद्यव्यंजकत्वे सति गंधव्यंजकत्वात् कुंकुमगंधाभिव्यंजककर्पूरवत् तैलवत्समापलब्धिकरणी आप्या रसवत्त्वात् रसवद्रूपाद्य
व्यंजकत्वे सति रसव्यंजकत्वात् मधुरसाभिव्यंजकक्षाराद्युदकवत् रूपोपलब्धिकरणं तैजसं रूपवत्त्वात् रूपवद्गंधाद्यव्यंजकत्वे सति रूप
व्यंजकत्वात् आलोकवत् स्पर्शोपलब्धिकरणी वायवीये स्पर्शाविचारः स्पर्शवद्रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यंजकत्वात् अंगसंगि
सलिलशैत्याभिव्यंजकव्यजनवातवदिति तत्रापि प्रयोज कतामाह अतिप्रसंगिवेति घ्राणादेर्गंधाद्यभिव्यंजकत्वेपि गंधवत्त्वा
द्यनावश्यकानावादप्रयोजकत्वं अथ गंधवत्त्वाद्य वे गंधाद्यभिव्यंजकत्वात्तर्हि मनसापि गंधाद्यभिव्यं
जकत्वाद्गंधवत्त्वादिस्यादित्यतिप्रसंगपराहतत्वादप्रयोजकत्वादवस्थामित्यर्थः अपि च घ्राणादेर्यां पांचभौतिकत्वादिनेष्टतिगंधत्वात्
द्विसाधनसिद्धसाधनं अथ घ्राणेर्गंधवदेवेत्यादि साध्यते तर्हि सर्वस्य पांचभौतिकत्ववादिनं प्रति तैलादिः साध्यविकलो दृष्टा
न्तः अनवस्थतपर्यालोचनया एवकारः स्वयं र्थः नहि जलवत्तैलगंधवत्तिमधुरपवरसावत्तैत नापि मधुरस्यैव रसस्याभिव्यंजकत्वं रसमेव
करणभावरूपादिस्थादेत्त्वं घ्राणादीनां पांचभौतिकत्वे कथं गंधादौ याहकत्वप्रतिनियमः घ्राणे गंधमेव गृह्णाति न रसं रसनैव रस

मवगन्तरूपमित्यादि॥ श्रोत्रणु घ्राणस्यापि पार्थिवभौतिकत्वेपि वक्ष्यमाणपंचीकरणन्यायेन गंधवद्भूतान्तरस्यापेक्षया गंधवत्त्वाद्ग्राहकत्वमिति निय
मः॥ एवं रसनादेरप्यबादिना गन्धस्यापेक्षया रसादिग्राहकत्वनियम इति न किंचिद्दुष्यति॥ मनसस्तु समानपंचभूतजत्वाद्गन्धाद्यंवसुगंधमादि
त्सुसाक्षात्त्वेन विनाश्यता ननु कथमिंद्रियाणां पांचभौतिकत्वे तेजोमयी वागित्यादि वागादीनामेकैकभूतविकारत्वश्रवणमित्याशं
क्य पंचभूतविकारत्वोपलक्षणायेत्युपसंहरति तस्मादिति॥ अथ वेंद्रियाणां तत्तद्भूतगुणग्राहकत्वेन तत्तद्भूतारब्धत्वनियमाभावे कथं
भौतिकत्वमित्याशंक्याह तेरित्युपसंहरति तस्मादि ति॥ यद्वत्तिव्यानुमेयत्वमिंद्रियाणां वर्ण्यते इति तत्राह॥ अनुमानवेद्याना
मिति॥ क्रियाकरणयोरस्यहीन्यायाद्दीनामप्यपशुपाला दीनां ममेंद्रियाणीत्यनुभवसाक्षिसिद्धानामित्यर्थः॥ ननु तत्काविदिंद्रि ५४
यणोपांचभौतिकत्वश्रुतसत्यकेकभूतविकारत्वश्रुति विरमापलक्षणार्थाश्चादित्याशंक्येंद्रियादीनां पंचभूतविकारत्वस्या
श्रोतत्वोपपादनाय स्थूलशुद्धिं तावदाह किंचेत्यादिना॥ मायायां विरीश्वरात्तानि पंचीकृतान्यकृतवानित्येतदवसीयते दवसीयतः
त्यघयः॥ तासां तेजोबन्नानां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणीति तेजोबन्नानि द्विधा विभज्य पुनरेकैकं द्विधा विभज्यत इत्यंशानि द्विधा त्रिगुणात्मक
त्वादिति गुणोपसंहारमनाधिकरणन्यायेन छांदोग्यश्रुतौ वाय्वाकाशयोरुपसंहार्यत्वात्पंचीकरणोपलक्षणार्थं त्रिवृत्करणश्रुतिरित्यर्थः॥
न केवलं श्रुतितो भूतानां पंचीकृतत्वं युक्तिनापीत्याह प्राणिनामिति॥ एवं स्थूलशुद्धिं कृत्वा पंचभूतविकारत्वप्रश्नोत्तरत्वमिंद्रियादीनां

64

माहात्तस्मादिति॥ न केवलं श्रुतितस्माद्युक्तितो पीत्याह प्राणिनामिति॥ एवं स्थूलशुद्धिं कृत्वा पंचभूतविकारत्वप्रश्नोत्तरत्वमिंद्रिया
पृथिव्यादेः पंचीकृतत्वनिश्चयात् घ्राणादेरेकैकभूतारब्धत्वेपि पंचभूतारब्धत्वोपपत्तेर्नैकैकानुबंधत्वमिंद्रियादीनामित्यर्थः॥ शरीरस्याह
तामिंद्रियोपलक्षणे एतेन शरीरादीनामेकैकभूतारब्धत्वानुमानस्य श्रुतिबाधोपि दर्शितः॥ ननु पृथिव्यादीनां पंचीकृतत्वे ज्ञातिसंकरा
दियं पृथिवीदं जलमित्यादिव्यवहारासंकरः कथमिति तत्राह सर्वेष्विति॥ पृथिवीभागबहुत्वात्तस्मात्तादृशो शरीरे पृथिवीत्यवस्था
नगो वरः॥ एवं जलादावपि द्रष्टव्यमित्यर्थः॥ शरीर स्य पांचभौतिकत्वे निरुक्ते दोषमपनयन्ननुपपत्ते यदर्थमादीति॥ वा
य्वाकाशयोरप्रत्यक्षत्वात् पृथिव्याद्युद्भवे प्रत्यक्ष त्वात्तदारब्धत्वेन तद्भूतिशरीरं प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः॥ तत्र न प्रत्यक्षाप
त्यक्षेष्वेकवृत्तिर्वा संयोगो ह्यप्रत्यक्षेषु प्रयोजकं किंचत्प्रत्य क्षसंयोगत्वमित्याशंक्य तदपि नेति॥ विपक्षे दोषमाह॥ अन्यथेति॥ अन्तरा
प्रत्यक्षावयववृत्तित्वादिति नावश्यं आत्मनावयवानामांत्यत्वादेवाप्रत्यक्षत्वं न तु योग्यत्वात्प्रत्यक्षयोग्यायोग्यवृत्तित्वाप्रत्यक्षं तत्तेनाक्रान्ता
घटत्वाद्वा॥ अथवा द्व्यणुकवृत्तेति तत्र योग्यत्वानिरुक्तेः प्रत्यक्षपरमाणुद्व्यणुकवृत्तिसंयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षद्व्यणुकत्रयवृत्तित्वस्याणुकस्य॥
प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेश्च स्थूलेन चेत्यादिना व्यणुकत्र्यणुकमहदवयविकार्यारंभ इति नियमो निराकर्तुमसंप्रतिपन्नमवयविनिवारणानमुपादानमिति न हीति
त्र्यणुकं प्रत्यक्षं परमाणुश्चाप्रत्यक्षस्तदारब्धं वस्तु पुंके प्रत्यक्षं न स्यादित्यर्थः॥ ननु सजातीयानामेवतंत्वादीनामारंभकत्वदर्शनादिम

तीयत्र्यणुकपरमाण्वानघंकार्यमेवनास्तीतिकथंद्व्यणुनिवारइतिनेत्याहानवेति।।अथकरशिरश्चरणादीनांतंतूपादीनांवडव्यणुवत्पृथिवीत्वा
छोसमानजातीयत्वादारंभकत्वंतर्हित्र्यणुकपरमाण्वोरपिद्व्यणुवत्पार्थिवत्वान्नीसाजात्यादारंभकत्वंसमानमित्याहातत्रेति।नत्वेवमपिनत्र्य
णुकपरमाण्वोरककार्यारंभकत्वंद्व्यणुकप्रक्रमेणैवपरमाणूनामारंभकत्वनियमादित्यार्थः।कुतःद्व्यणुकप्रक्रमेणेति।कार्यद्रव्यैकारणत्र
यमपेक्षतेतत्रपरमाणुत्रयमेवसमवायिकारणंतत्संयोगाःअसमवायिकारणमीश्वरइच्छादिनिमित्तकारणमतत्रयादेवत्र्यणुकोत्पत्तौतन्मह
त्वप्रत्यक्षसमवायित्वक्तत्वाडुत्पत्तोत्र्यणुकपरमाण्वोरवसमवायित्वंतत्संयोगाश्चासमवायिनश्चतुर्णांकोत्पत्तावसंभवत्वांद्व्यणुक
प्रक्रमेणैवकार्यारंभेप्रमाणाभावाद्व्यणुकप्रक्रमेणैवकार्यारंभइत्यार्यपागमेऽस्यैवश्रद्धाविहितेतिइत्यर्थः।किंवाऽत्र्यणुकप्रक्रम ५५
णैवकार्यारंभःनानुचतुरणुकानुसारीत्याहायवत्सघटइतियःचाद्यतोऽसत्यंचतुरणुकाद्यारंभेऽत्र्यणुकप्रक्रमेणैवत्र्यणुकारंभनन्तुत्रिभि
र्द्व्यणुकैरवेति।तत्राहअस्वेति।अत्र्यणुकस्यत्रिभिश्चपरमाणुभिर्नियंतोनेवबाधकाभावात्किंद्व्यणुकैरित्यर्थः।त्र्यणुकस्यत्रिभिश्चपरमाणुभिरारंभेऽनुमा
नविरोधमाशंकते।ननुत्र्यणुकमिति।द्व्यणुकद्वारावर्जपरमाण्वारब्धंसवत्येवेतिवाचस्पत्राकांसाक्षादिति।द्व्यणुकेव्यभिचारपरिहाराययथा
र्जपरिरित्यन्तेपरिहरति।।नविपक्षेति।नचकार्यस्यापिमतःसाक्षाद्वर्जपरमाणुभिरारंभेऽत्र्यकार्यस्यापिघटशरीरादेःसाक्षाद्वर्जपरमाणुभिरारं
भःस्यात्तथाचान्तरालिकविशेषारंभापत्तेरवादिनेऽपिनच्येतत्याशंक्यनत्याहानवेति।अणुकंनसाक्षाद्वर्जद्व्यणुकानद्वौ।कार्यत्वात्घटवदित्यत्रा

पिपिविपक्षेद्व्यणुकानामेवाऽन्त्यकार्यपर्यंतमारंभकत्वप्रसंगस्यसमानत्वात्द्व्यणुकानामपित्र्यणुकारंभकत्वंनस्यादित्यर्थः।अथकथंद्व्यणुके
नसाक्षात्परमाण्वारब्धकिंकार्यत्वात्घटवदित्यत्रविपक्षेपरमाणूनामेवान्त्यकार्यपर्यंतमारंभत्वप्रसंगस्यसमानत्वात्परमाणूनांद्व्यणुकारं
भकत्वमपिनस्यादित्यर्थः।यदुच्यतेयथायमवयवावयविप्रसंगःपरमाणुष्वविश्राम्यतितथाकार्यद्रव्यस्यावयवसंख्यापकर्षोऽपि
क्वचिद्विश्राम्यतीत्येवविश्राम्यतीतितत्रनाद्वित्वस्यापिनावात्रैकत्वेविश्राम्यतीतितत्रनाऽपेक्षस्यसंयोगानुपपत्तावसमवायिकारणा
लासंभवेनानारंभकत्वात्रावयवगतानेकसंख्यात्रवेऽवयविनोऽवयवापेक्षयाधिकपरिमाणानुपपत्त्यावयवावयवि
विभागानुपपत्तेश्चएकस्यवावयवस्यविभागानुपपत्तेःनकार्यस्यविनाशासंभवेनित्यत्वप्रसंगात्तस्माद्वित्वमेवापकर्षका
ष्ठाप्तदादिरयमारंभइति।तदविवार्यद्वित्वस्याप्यपकर्षयर्यंतचानुपपत्तेरकत्वस्याप्यपेक्षयंतवाऽत्रानवेकस्यारंभकत्वासंभ
वात्रेकत्वस्यापकर्षपर्यंतत्वमितिमांमतेद्वयोरारंभकत्वेवैयर्थ्यात्कल्पनागौरवाच्चद्वित्वस्याप्यपकर्षपर्यंतत्वेऽत्रचानुपपत्तेःसमानत्वा
त्।किंवाद्वाभ्यांपरमाणुभ्यांद्व्यणुकोत्पादेऽपिद्वाभ्यांद्व्यणुकाभ्यांकार्यारंभोद्व्यणुकेननारंभोवाकिंनस्यादितिवक्तव्ये।द्व्यणुकानर्थक
प्रसंगादितिचेन्नात्रैद्वावयविनोऽद्यनारंभकत्वेनवैयर्थ्यादपलाप्यापत्तात्र।अथोपन्नोगसाधनत्वेनात्यावयविनसार्थकत्वे
तर्हिद्व्यणुकस्यापिद्वित्वयोगिनपवारंभकत्वानारंभकत्वयोरपिनवैयर्थ्यायोगिनामुपभोगसाधनत्वादित्यलीकमुतविरोधि

नाकूलकत्वेन। पूर्वपरमाणूनामारंभकत्वमुभारीदृत्यवच्छनोपरमाणूनामथारंभकत्वसंभवान्नद्व्यो। वारंभकत्वनियमद्व्यणुकमिदानीं। पर-
माणूनामारंभकत्वमेवासंभवात्किं द्वयोरेवारंभकत्वं बहूनामपि वेति विनिवनावुनरीतन्नीत्याह। किंवाल्पत्वमिति। आरंभकत्वासंभवेव बहू-
परमाणूनामारंभकत्वप्रकारांतावदाह। तथाहीति। तेषां बहूनां संयोगसहकृतानामेवपरारंभकत्वापत्तेः। त्र्यणुकपरमाण्वोरपि संयोगसहकृत-
योरेवारंभकत्वं निरूपितवत्तदूत्यर्थः। नहि परमाणुनित्यत्वेन तत्संयोगानित्यत्वात्कार्यनित्यत्वप्रसंग इति तत्राह। क्रियाजन्येति। पदिष्टद्वादो-
क्रियाजन्यस्यैवसंयोगस्योपगमात्परमाण्वोरपिसंयोग … क्रियाजन्यएवननित्यइत्यर्थः। एवमारंभकत्वविशेषमुक्त्वा दूषयतिप्र-
लयेवेति। प्रलयेपिपरमाणुक्रियोत्पत्तेस्तत्संयोगस्याव … श्यकत्वेनद्व्यणुकोत्पत्तिप्रलयव्याघातापत्तेः। स्थूलयेपरमाण्वोः। कि- ५९
याशून्यत्वेवाच्यं तदावसर्यावश्यायापुनः क्रियोत्पत्तौ किं … निमित्तमदृष्टंवापनमे पुरेच्छावेत्यर्थः। प्रथमेऽनुत्पादिनेनावदिति। किंज-
वादृष्टस्यैवतत्रमेयप्रवृत्तिहेतुरीश्वराधिष्ठितैवाननावस्थेतत्राहदृष्टस्याचेतनस्यपरमाणुप्रवृत्तिहेतुत्वंप्रलयावस्थायामपिप्रसंगादीश्वरानर्थक-
क्यापातोवेत्यर्थः। अथेश्वराधिष्ठितमदृष्टंप्रवर्तकं तत्राह। नवेश्वरेति। अदृष्टस्यात्मगुणत्वेनात्मन्येवसमवायान्नेश्वरसमवायात्गुणत्वा-
न्नेश्वरेणसंयोगाजसंयोगानंगीकाराच्चनेश्वरसंबद्धात्मसमवायः संबद्धस्यवादृष्टस्येश्वरेणवलदेशविशकलेटस्याविक्षेयत्वासंभवा-
दीश्वरज्ञाननित्यत्वेनवेश्वरेणज्ञायमानादृष्टात्परमाणुप्रवृत्तिश्चसदास्यादित्यर्थः। द्वितीयंदूषयति। नापीति। तस्यानित्यत्वेनसर्वदा

परमाणुप्रवृत्तिप्रसंगादितिशेषः। स्यादेतत्। नित्यापीश्वरेच्छाकालविशेषानुगृहीतैवप्रवृत्तिहेतुरिति। नेतदात्कालविशेषशब्दवाच्यक्रिया-
विशेषस्यापीश्वरेच्छाधीनत्वेनसदाप्रसंगस्यसमानत्वात्। नवमापिक्रियाविशेषःकालविशेषान्तरसहकारित्वेचपरंपरेतिसंक्षेपः। किंवाकि-
मीश्वरेच्छासाक्षात्परमाणुसंबद्धापरमाणुप्रवृत्तिहेतुरीश्वरद्वारेणवा। नाद्यइत्याह। तस्याःसाक्षादिति। द्वितीयंदूषयति। स्वाश्रयेति। एर्देनी-
पलक्षितजीवेच्छायाअपिजीवद्वारेणपरमाणुसंबंधात्प्रवर्तकत्वप्रसंगइत्यर्थः। अथप्रलयेजीवेच्छायाअभावान्नप्रवर्तकत्वं। कोयंपरिहा-
पातोमोक्षार्थीनाथायुष्मतः। ईश्वरेच्छावज्जीवेच्छायाअ- … पिनित्यत्वेवाधवत्काभावात्प्रयोजनाभावोवाधकमितिचेन्नाद्य-
श्वरेच्छायामपितुल्यत्वात्। नश्चितेर्थप्रयोगमाह। तथा … दिति। यद्यपिकिंकार्यकारणसमुदायप्रच्यमानेतास्मिन्नवच्छितेपवरू-
पादयोविनश्यंतिअन्येवजायंते। किंवापरमाणव … पूर्वतंआध्यव्यंते। कार्येनष्टेनिवर्ततेअदृष्टेरुपवर्तते। तत्रचकार-
णगुणप्रक्रमेणरूपादयोजायंतेइति। संदिग्धानिर्दिष्ट्केघटेतदारंभकेषुपरमाणुष्वग्निनेवाभिघातान्नोदनाद्वासंयोगविशेषात्कर्म।
णुक्वचिदंतकर्मभ्योविभागाः। विभागेभ्यपूर्वसंयोगविनाशः। ततःकार्यद्रव्यंविनश्यतिविनष्टेवतस्मिन्परमाणुगतरूपादिविना-
शस्तेनाशेवकार्यद्रव्यगतरूपादिविनाशस्ततश्चपरमाणुष्वेवमेवतत्रेषुपच्यमानेषुपुनरन्यत्ररसंयोगात्परमाणुगतरूपाद्युत्पत्तेनात्प-
श्चिप्तईश्वरेच्छानुगृहीतादृष्टसापेक्षादात्मपरमाणुसंयोगात्परमाणुषुकर्माण्युत्पद्यंतेततश्चपरमाणूनामन्योन्यसंयोगा-

स्त्र्यणुद्व्यणुकप्रक्रमेण घटारंभः कारणगुणप्रक्रमेण च तत्र रूपाद्यारंभ इति यदपादि तदनुपपन्नं यतो यद्यपाकादिति परिहृतमिति
म्रेति कुंभकारकृतकुंभस्यात्यंतविनाशाद्व्यक्तस्यैवाग्निकस्योत्पादात्तत्र च कुंभकारस्य पुरुषांतरस्य च निर्व्यापारत्वेन विशेषाभावा
त्कुंभकारं प्रति कुंभस्याविक्रेयत्वप्रसंगो मार्गगततृणादिवत्सर्वसाधारणत्वादित्यर्थः अथ पाकादिकर्तृत्वात्कुंभकारो विक्रेता न हि सो
रणेनेत्रसापेक्षे कुंभे कुंभकारस्यासाधारण्ये न स्यात् न च तत्कृतकुंभस्थानेतस्य ज्ञातत्वात्तदासाधारण्यमित्यस्तु विकल्पासहत्वात्तथा हि
किं तत्स्थानत्वं पूर्वकुंभसमवायिपरमाणुसमवेतत्वं वा पू र्वकुंभदेशनाविद्धत्वं वा पूर्वकुंभनाशोत्तरकालनाविद्धत्वं वा नाद्यः क
दाचिदामदशायामेव नष्टघटे देवदशाद्यतदानीन्तनके परमाणुभिः क्वचिद्वीरव्यायारंभे तस्य पूर्वकुंभसमवायिपरमाणुस ५७
मवेतत्वेन कुंभकारासाधारण्यप्रसंगात् अथाद्यान त्वान्नासाधारण्यं कुंभेपि न स्यान्नापि वा द्वितीयो वाह्यसंनीरूणांक
विदथ्यसाधारण्ये न स्यात् पुरुषांतरकृतकार्यारंभकपरमाणुसमवेतत्वशंकायाः सर्वत्र भावाद्दृशानीसे न वात्र नेतरो पूर्वकुंभदेश
नाविनः परकीयाश्वादेरपि कुंभोत्तरकालाभाविनोपि वक्ष्यांतरस्य कुंभकारासाधारण्यप्रसंगात् किं वा पाकेन पूर्वघटविनाशे घट
न्तरोत्पत्तौ स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानं पाकावस्थायामपि दर्शनं च परिनिश्चितपूर्वोत्तरसाधारणपरिमाणरेखोपरेखादिविज्ञाविप
र्ययश्च न स्यादित्याद्याप्रत्यक्षवाव इति यदपि मतं तत्र प्रतिभेदनिर्दलितनिवृत्तसारेणो घटादौ पूर्वघटविनाशे घटान्तरोत्प

त्तावपि सादृश्यात् स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानादि संभवत्तद्दीपादिष्विव स्यादिति तदपि वार्त्तं तत्रापि घटविनाशोत्पत्त्योऽप्रमाणाभावा
त्रोस्यात्तत्रापि कपालमात्रावयवभेदाद्व्यणुकांतावधितत्पातिरथ यथा कार्यनित्यताप्रसंगात् तन्नाशे च त्रसरेणुपर्यंतं नश्यति न तन्नाशे त्रसरेणो
रपि कार्यानिस्पेदित्यनेन क्रमेणान्त्यावयविपर्यंतो विनाश इति कथं घटस्य त्रसरेण्वपगमे विनाशो न्यत्पत्त्योऽप्रमाणाभाव इति स्यादे
तदेवं यदि द्व्यणुकप्रक्रमेण कार्यारंभनियमः स्यात् स च प्राह्निहस्सः न तु त्रसरेणुप्रक्रमेण कार्यारंभनियमोपि परमाण्वपगमेवश्यं त्र
सरेणोर्विनाशः तन्नाशे च तत्कार्यविनाश इत्यपेक्षेकदा षतोदेशादवस्थानेन तत्स्वदानीपि कथं परमाण्वपगमेपि त्रसरेणुरा
विनाशे बाधवंकोभावात्वं निराश्रयत्वप्रसंगाद्वाध कमिति चेन्न परिशिष्टावयवाश्रयं वाश्रयत्वोपपत्तेः ननु कथं
वदवयववयोग्यपरिमाणवतो न्यूनेन समवायश्च तेष दोषः विकल्पासहत्वात्तथा हि किं न्यूनेष्ववयवेष्ववयविनाः
समवायश्च तत्परिमाणस्य वा नाद्यः अवयविन एकैकावयवसमवायस्यापीष्टत्वात् अन्यथावयविनः स्वातंत्र्यप्रसंगात् सम
ग्रावयवसमवेतोऽवयवीति चेत्तन्नापि एकैकसमवायाभावे तदनुपपत्तेश्च न द्वितीयः अवयविपरिमाणस्य समग्रेष्ववयवेष्व
समवायेन विशेषणत्वयथात्र॥ अथ मतं परमाणुसंयोगनाशेपि कार्यद्रव्यं न नश्यतीत्यतः क्वचिदसमवायिनाशेपि कार्यद्रव्यनान
श्यदित्यतः स्यान्न तत्साक्षशेद्याघातो समवायिनाशस्य कार्यनाशप्रयोजकत्वादिति तन्न द्व्यणुकं परमाण्वंतरसंयोगस्यासमवायि

नाविद्यमानत्वाच्चानवत्तथापि।किमेकासमवायिसद्भावात्कार्यमस्तु।किंवापरासमवायिनाशात्कार्यंविनश्यत्वितिसंदेहःतत्रास्तु।सामग्र्या
न्तरानावसत्त्वघ्नकसामग्रीनावेकार्यनावोपलंभेनकारणनावस्यैवकार्यभावप्रयोजकत्वोपलब्धेसंदेहनिरासःसिद्धश्च।किंतर्हि
कार्यनाशकारणमितिचेत्।यावतावयवसंयोगानांविनाशेकार्यविनाशबुद्धिस्तावदवयवसंयोगविनाशादितिब्रूमः।अतएव
सूत्रीत्रतिन्नेदनिर्द्दलितकत्रसरखणाघटेनविनाशात्यन्नादितिसाहहाप्तःकिंत्वाद्यसंयोगात्घटविनाशेकिंप्रमाणं।पूर्वरूपविना
शोत्तररूपोत्पन्नादितिचेत्।नाघटाविनाशेप्यसंयोग गादेवतयोरुपपत्तेः।यदुक्तं।तत्किमनेकतिपयघटावयवपाकः।
सर्वावयवपाकोवा।नाद्यःकार्यकारणरूपस्तुकाना नुपपत्तिप्रसंगात्।नहिश्यामावयवाश्चावयवीविनष्टइतिश्यामालि
कोनद्वितीयः।निःशेषपाकेपरमाणुतेजःसंयोगस्य वश्यकत्वेनतत्संयोगत्वेनतयावयवावयविनोदनाभिघातयोरन्यतर
त्पसंयोगस्यावयविविनाशहेतुक्रियाजनकस्यसंभवेनकार्येद्रव्यविनाशस्यावश्यकत्वात्।अत्राह्यतोकतिपयपाकेपिकार्यका
रणारूपानुकारानुपपत्तिरितिदूषणं।निरस्तोपक्षत्वयाविनापिनिरवयवानांकार्यस्योपलंभात्।निःशेषावयवपाकेपिना
परमाणुतेजःसंयोगेनकत्यमस्ति।प्रथमाभिसंसृष्टावयवसंयोगादेवापरमाणुपाकोपपत्तेः।अतएवबाह्यावयवपाकेपिरूपा
न्तरान्तरावयवेष्वपाकताभ्यन्तरेमुपलब्धेते।पेचपयोगः।पार्थिवावयविरूपादीनांप्रागवयविनाशादेवविनश्यति।अवयवि ५८

नृपादिविशेषात्तदनुपपत्तेरूपादिवदिति।तत्रत्वसमानाधिकरणरूपादिहेतुद्रव्यविनाशात्प्रतियोगित्वेसतिरूपादित्वस्योपाधित्वेनप्रति
कूलतर्कसद्भावेनवाप्रयोजकत्वमाहोपित्रादीति।पूर्वरूपविनाशोत्तररूपोत्पत्त्योःपूर्वद्रव्यविनाशेनद्व्याणुकारात्पत्तिप्रमाणाभावेपित्रा
द्विशरीराणामपिसाविभागादिनउक्तसंबंधेपूर्वरूपविनाशोत्तररूपोत्पत्त्योरुपपत्तेर्नविनाशावगमात्पित्रादिद्व्यवहारानावप्रसंगइ
त्यर्थः।ननुचैवंनश्वरत्ववत्ब्रह्मण्यस्यापत्त्याप्रसिद्धांतोनैवनापिब्रह्मणःपृथिव्याद्युपादानत्वंवदतांतस्यैव्याप्त्यादित्याशंक्याहात्रारंभा
संभवात्सोदृश्यमितिश्लोकेननह्मरूपृथिव्यादित्वत्व ब्रह्मयमपलपामिकिंतुतस्यतत्त्वार्थेवपरमाणुनिरासेनास्मिन्मेन
वयविनाशसंभवेनवपाकाद्विनाशात्वत्वात्मनिरूपणेन थानिर्वाह्यावश्यपपादयामितेनोक्तदोषइत्यभिप्रायःशब्दाश
एवंतावत्सर्वंद्रव्यवत्ब्रह्मण्यस्यानिर्वाह्यात्ब्रह्मसुक्तेदानींयदा काशस्यानित्यतानिरूपणेकृतवत्तत्ब्रह्मणआकाशाद्युपादान
त्वसमन्वयाविरोधीतिनिराकर्त्तुमनुभाषते।यदध्याकाशस्येति।इत्यथवादित्यंतेनाकेश्वयविद्रव्येत्यनिवार्यस्तदर्थेनिरवयवद्रव्यत्वेनिरव
यवादित्वात्केक्रियागुणयोरनैकांतिकत्वंतदर्थेद्रव्यवादित्यन्तेकेतत्रश्रुतिविरोधसंकोतोत्ययापदिष्टतामाहोनदपीतिश्रुति
विरोधमुपपादयतितथाह्यात्मादिनाद्युत्पत्तिश्रुतिश्चवशब्दवाच्याकाशस्यात्पत्तिंबुवाणाःनित्यत्वंबाधयतीत्यत्रत्वत्रेन
नुनेयंश्रुतिनिराकाशस्योत्पत्तौप्रमाणेतत्रनात्पर्याभावादित्यतउक्तंपृथिव्यादिवदितिआकाशोन्यत्रोनात्पर्याभावएकवा

कत्वात्पृथिव्याद्यत्यन्ताव(पि)तात्पर्यन्नस्यादिति चाक्षेनन्तु तथापि नेयं श्रुतिराकाशोत्पत्त्यंशे प्रमाणं नित्यत्वानुमानविरोधात् श्रुतिविरो-
धादनुमानमप्रमाणमिति चेन्न परस्पराश्रयादित्याह नन्वनुमानस्येति नानुमानाप्रामाण्याधीनं श्रुतेः प्रामाण्यं किन्तु शक्तितात्पर्या-
धीनमिति नेतरेतराश्रयत्वमित्याह न श्रुतेरिति किं च परस्पराश्रयेपि नाकाशस्य नित्यतासिद्धिः श्रुतिवदनुमानस्यापि प्रामाण्यासं-
देहादिति इष्टापत्तौ ननु तथापि श्रुतिवदनुमानस्यापि स्वतः प्रामाण्यान्न हि नाश्रुतेर्वाप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह श्रुतेरनुमा-
नस्य चेति नानुमानं श्रुतिवत्स्वतः प्रमाणं किं तु स्ववि- | षयबाधराहित्यमपेक्षत इत्यर्थः उपसंहरति तत इति स्वतः सिद्धप्र-
माणभावया श्रुत्या विरोधादनुमानमप्रमाणमित्य- | र्थः ननु नेयं श्रुतिराकाशोत्पत्तौ तात्पर्यवती अद्वैतप्रकर- ५८
णपठितत्वेन तत्त्वतात्पर्यादित्यत आह अद्वैतप्र- | करणपठितत्वेन ब्रह्मणः स्वकाशादेः आकाशादेः पृथग्वस्तुत्वाना-
क्तौ प्रतिपादनतात्पर्यापेक्षया केन द्वारेण ब्रह्मण एवाकाशादेरुत्पत्तिप्रलयाभिधानद्वारेणोत्पत्त्ययः अयं भावः ब्रह्मज्ञाति
ति निष्कस्याकाशादेर्वस्तुत्वाभावमद्वैततात्पर्यसिद्धये श्रुतिर्द्वारमपेक्षते तत्र ब्रह्मण एवाकाशादेरुत्पत्तिप्रलयोक्तितस्तत्राद्यवीत
रतात्पर्यवती सानित्यानित्वात्को दोष इति अनुमानविरोधादपि कालात्ययापदिष्टतामाह किं चेति आत्मान्यत्वे सति विशेषगुणव-
त्त्वं महाभूतत्वमतो न महाभूतत्वानिरूढैः स्यासिद्ध्यादिशंकेति इष्टापत्तौ न वयनमाप्तुष्वयमित्यर्थः तेषामप्यनित्यत्वस्यान्न

त्वात् ननु महाभूतत्वस्य निरवयवद्रव्यत्वेनाविशेषाभावे कथं तद्बाधकत्वमित्यत आह अमूर्तेति वक्ष्यमाणन्यायेनाकाशस्यापि सावयव-
त्वान्निरवयवद्रव्यत्वमसिद्धमित्यर्थः तत्रासिद्धत्वात्तदेव बाध्यमित्यर्थः इदानीमजन्यत्वेनाकाशस्य नित्यत्वसाधनायाकाशस्याजन्यत्वं साध-
यितुं घटादेरारम्भप्रयोजकत्वाद्वृद्धारम्भकत्वादौ व्यभिचार निर्गुणाद्यावर्तितव्याप्तिपरिहि ननु व्यज्यतत इति वेदोक्ति न प्रतिकारणत्रयस्यासिद्धत्वात्तल्लक्षण-
तत्रसाधयन्नाह तत्र यत्समवेतमिति जातिसमवायिनिर्गुणाद्यावर्तितव्याप्तिपरिहाराय कार्यमित्युक्तं असमवायिकारणलक्षणमाह का-
र्यप्रत्यासन्नमिति द्रव्यगुणासमवायिकारणसंग्रहार्थं | प्रत्यासत्तिद्वैविध्यमाह प्रत्यासन्नत्वमिति यस्य कारणस्य कार्येण सह
कस्मिन्नर्थे समवायिकारणे समवायस्तदसमवायिकार- | णमित्येकः प्रकारः यस्य कारणस्य समवायिकारणेन सह का-
स्मिन्नर्थे समवायस्तदसमवायिकारणमित्यपरः प्रकारः | यस्य कर्मणोदाहरणमाह तन्तुसंयोगस्येति संयोगस्तु तन्तुनी
कारणत्वात् तन्तुसंयोगस्यापि कारणत्वं वाच्यं तस्य चरमकार्येण पटेन सह समवायिकारणेषु तन्तुषु समवायादसमवायिकारणत्वमि-
त्यर्थः द्वितीयमुदाहरति तन्तुरूपस्यैव रूपं पटानुत्पन्नतन्तुगतशौक्ल्यस्य पटगतशौक्ल्यकारणत्वं वाच्यं तस्य च स्वकारणसमवायिपटगतरूपं प्रति य-
समवायिकारणेन पटेन सह तन्तुष्वेव समवायात् पटगतरूपं प्रत्यसमवायिकारणत्वमित्यर्थः निमित्तकारणलक्षणमाह समवा-
यीति ननु प्रकृतोपयोगाभावात् कारणत्रयाज्ञाने च नियमाभावात्तदाकाशस्य किमायातमित्याशंक्याकाशस्य कारणत्रयादर्शनादज-

भावत्वं सिद्धमित्याहुः। नावेत्त दिति। अनुभावत्वेवा किमित्याशंक्याल्भवन्नित्यत्वमित्याहुः। अतइति। दूषयति। तदेतदिति। कारणत्वयस्ये
वतावद्दुर्निरूपत्वादितिशेषः। तत्रसमवायिकारणस्यदुर्निरूपतामाहुः। तथाहीति। वैशेषिकनयेसमवायस्याप्रत्यक्षत्वात्कार्यस
मवायोऽनुमेयतांच्युमात्रयायद्विशेषितंकार्यंभातितत्तद्वा। कारणद्रव्यंवासमवायिकारणंवा। नाद्यः। घटस्ययत्रकुत्रचिदाकाशा
दिद्रव्ये समवायप्रसंगात्। नद्वितीयः। सुवर्णघटइतिनिश्चयसुवर्णविशिषितत्वेनतत्रघटस्यसमवायप्रसंगात्। नतृतीयः। दंडादा
वपिसमवायप्रसंगात्। नचतुर्थः। असमवायिकारणा पनिज्ञानात्। यत्रकार्यसमवायस्तदितिचेत्। असमवायिकारणा
ज्ञानात्तत्रसमवायज्ञानमिष्टज्ञानासमवायिकारणत्वा ज्ञप्तिरितिपरस्परा। श्रयादितिचेत्। समवायाधीनत्वादसमवायि
कारणलक्षणस्यतस्यचनिरस्तत्वादसंभवाल्लक्षणस्य त्वाद्दः समवायस्यचेति। किंच। यत्समवेतंकार्यमित्यस्यकार्यस
मवायसंबंधित्वं यदित्यर्थः। तदाघनिरस्तवोघटस्वजातेरपिघटसमवायसंबंधित्वेनसमवायिकारणत्वप्रसंगात्। कार्यसमवेतेयत्र
तत्समवायिकारणमितिचेत्। नाविकल्पासहत्वात्। तथाहि। किंकार्यसमवायसंबंधित्वे सतिकार्यगुरुत्वप्रतिबंधकत्वं समवायि
कारणत्वं किंवा कार्यसमवायसंबंधित्वेसतिकारणत्वं। कार्यसमवायसंबंधित्वे सति समवायिकारणत्वंवा। नाद्यः। गुणादि
समवायिकारणेऽव्याप्तेः। गुणक्रिययोर्गुरुत्वाभावेन तस्यैसमवायिकारणस्य तत्प्रतिबंधकत्वानुपपत्तेः। नद्वितीयः। कार्यसमवा १०

यसंबंधिनोद्रव्यत्वादेरपिकारणस्यसमवायिकारणत्वापत्तेः। नतृतीयः। आत्माश्रयप्रसंगादित्यभिप्रायेणाहुः। दुर्निरूपंतावदिति।
असमवायिकारणलक्षणस्यापिसमवायसिद्ध्यधीनत्वेनतदसिद्धावसिद्धिरित्याहुः। समवायेति। किंवा। भेरीदंडसंयोगात्संजातप्रथ
मशब्दस्यप्रदेशांतरेजायमानशब्दोत्पत्तिंप्रतिनवद्भिःसमवायिनोवोत्रेसमवेतकारणत्वमिष्यते। तस्यचपूर्वप्रदेशवृत्तित्वेनप्रदेशांत
रवृत्तिनाशब्दांतरेणएकार्थेनसहैकस्मिन्नर्थेसमवायाभावेनासमवायिकारणेनाकाशप्रदेशोतरेणसहैकस्मिन्नर्थेवाकाशप्र
देशेसमवायासंभवात्प्रदेशस्यप्रदेशांतराद्भेदेनत त्रव्याप्तिरित्याहुः। शब्दस्यचेति। अथवाव्याप्यादुक्तेश्चेत्तस्याय
मर्थः। प्रत्यासत्तिर्द्विविधा नलक्षणा द्विविधैवतावदुक्ता नत्वेककार्येकार्थसमवायेनकार्यप्रत्यासन्नासमवायिनिकारणे
कार्थसमवायेनकार्यप्रत्यासन्नत्वाभावात्कारणै कार्थसमवायेनकार्यप्रत्यासन्नासमवायिनिकार्येकार्थसमवा
येनकार्यप्रत्यासन्नत्वाभावादव्याप्तिरिति। समवाय्यसमवायिकारणासिद्धौ तदन्यत्वेनतदधीननिरूपणस्यनिमित्तस्याप्यसिद्धि
रित्याहुः। निमित्तेति। किंच। व्याप्तौतावत्समवायित्वादिविशेषणं कारणमात्रस्वरूपमेवनिरूप्यतां। तत्र किंपूर्वकालभावित्वं वा
नियमेनपूर्वकालभावित्वं वा अन्यथासिद्धिरहितं वा सामग्र्येकदेशत्वं वा व्यापारवत्वंवा। नाद्यः। घटपूर्वकालभाविनो गर्दभादेरपि
कारणत्वापत्तेः। नद्वितीयः। पूर्वकालः स्यान्नेशकालस्यकालातीतत्वाभावेनपूर्वकालस्यप्राक्कालनियतत्वाभावात्। नतृतीयः। का

र्थः तिद्याप्तेश्चातस्याद्यच्चयद्यतिरेकिवाराकार्यात्त्रियव्यतिरेकित्वंकारणत्वमितिचेन्नाकारणासिद्धोकार्यासिद्धालक्षणासंभवापत्तेश्च न
वस्तुर्थःसामग्र्यामव्याप्तेःनपंचमःद्यापाराद्यापनान्नप्रागवधित्वंकारणत्वमितिचेन्नाघटोत्पत्तिसमसमयजायमानपटकारणस्या
पिघटप्रागवृधित्वेनघटकारणत्वापत्तेःयज्जातीयकार्यंप्रतियस्याव्यभिचारिनियतंप्रागवधित्वंतत्कारणमितिचेन्नरासभोपलक्षितविशेषस्या
प्तेश्च तस्यघटोत्पत्तेःप्रागवधित्वात्नावाद्यःयज्जातीयकार्यंप्रतियज्जातीयस्याव्यभिचारितंप्रागवधित्वंतत्कारणमितिचेन्नान्यथासिद्धेःकारणत्व
त्वपसंगात्रयज्जद्रव्यस्यवस्तुमात्रार्थत्वे तिद्याप्तेश्चवस्तुविशेषा ॰॰॰ निषत्तेद्यापकत्वादित्युक्तौपवंकारणत्रयनिराकृतौपरानीतद ८
न्नभ्युपगमेपियज्जायतेतत्कारणत्रयादितिनियमोनास्ती त्याहनापीति दंडादिकारणाघटोत्पत्यनुकूलव्यापारस्य
कारणत्रयजन्यत्वाभावात्तत्रव्यभिचारादित्यर्थः दंडव कादीनांपरस्परंसंयोगविशेषोघटानुकूलोव्यापारस्तस्यदंडादिः
समवायिकारणंतत्कर्म्मासमवायिकारणंतत्त्वयोरेवनिमित्तकारणमतस्तस्यापिकारणत्रयजन्यत्वात्नतत्रव्यभिचारइतिचेन्ना
दंडादिसंयोगजनककारणत्रयस्यापिसंयोगानुकूलव्यापारांगीकारेतत्रव्यभिचारस्यतुल्यत्वात्तत्रापिकारणत्रयकल्पनेन
थंचपरंपरेतिइदमुक्तंभवद्भ्वाकार्यस्यकारणत्रयजन्यत्वनियमःतथापिनाकाशस्यारंभावत्तसिद्धिःगगनारंभकद्रव्याणांसमवायि
न्यैतस्मिंश्चेतत्वासमवायिनाजीवादृष्टसनिमित्तायतदुत्पत्तिसिद्धेःनचाकाशंतावत्महदतस्तत्समवायिकारणेवहुत्वंतावद्बहूनामेवती
तूनांमहत्तारंभकत्वदर्शनात्परमायाव्रह्मणोस्तुवहुत्वाभावान्नाकाशसमवायित्वमितिनेत्याहानवानेकमेवेतिमहत्कार्यसमवायिकारणं
नवहुत्वेपेतमेवएकस्यापिदीर्घस्यमहद्दीर्घारंभकत्वदर्शनात्तेमायाव्रह्मणोरथाकाशसमवायिकारणत्वेनविरुद्ध्यतेतत्महत्त्वेवका
रणमहत्त्वादितिनाकःयदुच्यतेवहूनामेवहीनावयवानांदीर्घारंभकत्वेकोदोषायेनहीनावयविनएवदीर्घारंभकत्वमसंगद्यिोता
दृष्टिः अथैकस्यात्तौमितितत्रहीरवद्वापिमधुरताप्रसंगस्नावत्तिष्ठकपालेघटारंभस्तत्रापिपरमाणूनामेवघटारंभकत्वप्रसंगात् य
तादृष्टिः अथैकस्यहीनावयविनासमवायिसंयो गासंभवेनसमवायित्वानुपपत्त्यातद्वयवानामारंभकत्वकल्प
नाकियाताघटारंभकत्वेनाप्युपपत्तिसिद्धानेषद्वा षःहीनावयविनपवारंभकत्वोपपत्तौनकल्प्यानुपपत्त्यानिरासासिद्धे
केनतर्हिसमवायिसंयोगस्यासमवायिकारणत्वमिति चेन्नायदिमाघमाणीकनोत्पायुष्मात्तंतर्हियत्रानेकसमवायिना
मारंभकत्वंतत्रतत्संयोगस्यासमवायिकारणत्वमितिचेन्नायत्रत्वेकस्पेवमहत्कारिमसुपष्ठापितविशेषस्यसमवायित्वंतत्रतत्संयोग
स्यासमवायित्वमितिपरिशुध्यत्वेनवाग्नौकिंवायदिसमवायिवहुत्वमतत्तेनमहत्कार्यारंभइतितेनिनिवेशस्तद्योकाशेस्यापि
महत्त्वतत्वेनमहाभूतत्वपृथिव्यादिवत्कार्येचमनुमायकार्येइत्यास्यावयवजन्यत्वनियमात्तद्गुणगुणाशब्दगुणत्वादनेकावयवानांस
मवायिकारणत्वकल्पनेकोनिवारकइत्याहमहाभूतानांमिवेति आकाशात्स्यसावयवत्वेनतस्मैवभूतोभूतानामभिधानादिप्र
समवा ८

संगृह्णमोवादेनिराकृतोन्नविषयत्वेकथ्यायत्राविल्यनिशयेणोपसंहरति तस्मादिति॥ एतेनयदाहुः आकाशस्यनित्यत्वादेकत्वाद्यन
कृताकाशत्वजात्यभावान्नाकाशशब्दोजातिवाचकः किंतुशब्दगुणवतिसंकेत्यतइति तदपिनिरस्तमित्याह संकेतोपीति उक्तनीत्याका
शस्यापिकार्यत्वात्तन्नित्सर्गमन्यत्वोपपत्त्यातदनुगतजातिसंभवान्नदनिष्टानोपपन्नमित्यर्थः यदप्युक्तं दतिशब्दस्यतावत्कार्यत्वात्सामान
वत्वात्सामान्यादित्रयवर्हिभावः सिद्धः स्पर्शरहिततयापृथिव्यादिद्रव्यवदनुत्पाद्यवहिर्भावोवहिरिंद्रियग्राह्यत्वाचेतरद्रव्यत्वाद्दनिवि
घनिनियतेंद्रियग्राह्यतयावत्कर्मत्वानुपपन्नोविशेषगुण त्वंवाच्यंनत्रनस्पर्शवद्विशेषगुणः एवमात्मगुणत्वेइंद्रियग्राह्यत्वा
पपन्नत्वेषामतींद्रियत्वात्रनापिनेरोशिवादिविशेषः अ यावद्द्रव्यभाविसारोवेतुप्रत्यक्षत्वेसतिस्पर्शवद्विशेषगुणानन्तसति १२
स्पर्शवतिनिवर्तंतेयथारूपादयः शीखादिव्यतिरेकेण कर्पूरशकुलीप्रदेशेदर्शनाचानवात्मविशेषगुणः वहिरिंद्रिय
ग्राह्यत्वाद्वायुनापिदिक्कालमनसांविशेषगुणः तेषांविशेषगुणाभावात् अतः शब्दाद्रव्याश्रयः गुणत्वात्रूपवदितिशब्दलिंगे
नाकाशानित्यानुमेयइति तदयुक्तमित्याह शब्दगुणेनेति शब्दस्यगुणत्वद्रव्यान्तरनाश्रयत्वादितियदाकाशानुमानप्रयोजकंतद
नानतामपिगोपालस्त्रीबालादीनामाकाशेपक्षीसंचरतीत्याकाशप्रतीतिदर्शनान्नाकाशस्यनित्यानुमेयत्वमित्यर्थः यच्चोच्यते इहा
काशपक्षीनेहेति प्रत्ययस्यालोकमंडलविषयत्वान्नाकाशस्यप्रत्यक्षत्वमिति तदतिमंदं आकाशविषयत्वेवाधकाभावात् उद्भूतरूपा

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

पादिहीनद्रव्यस्यप्रत्यक्षत्वानुपलंभोवाधकमितिचेन्नानग्रहेवोपलंभात् आकाशशब्देनालोकेनप्रतीतेरालोकविषयत्वमितिवक्तुमापितो किं
चाइहाकाशेआलोकमंडलेनेहेतिप्रतीतेरालोकचैवनैवायां आलोकावयवाक्षेपादालोचनमितिचेन्न इहाकाशेआलोकत्रसरेणुरितिप्रत्ययस्य
त्रसरेण्ववयवानांप्रत्यक्षत्वानुपपत्त्यातदालोचनत्वानुपपत्त्यावाकाशालोचनस्यावश्यकत्वात् तस्मादाकाशस्यप्रत्यक्षत्वमाह सिद्धत्वं वतिन
किंचिद्दुष्टानीति किंवाशब्दस्यगुणत्वसिद्धोतेनाकाशस्याद्युमास्यात्ससिद्धात्वकिंप्रम। तं वाह्येकेंद्रियग्राह्यत्वमितिचेन्न त्रूपत्वेव्यभिचारात्
सामान्यवत्त्वेमतीतिचेन्न अस्मन्मतेअवांतरसामान्या नामुक्तेनन्यायेनसामान्यवत्त्वाद्रूपत्वेव्यभिचारस्यतदवस्थत्वात् शब्दस्य
वस्पर्शरहिततयावहिरिंद्रियग्राह्यतयावद्द्रव्यवहिर्भा वसिद्धोवाह्यैकेंद्रियग्राह्यतयावत्कर्मवहिर्भावसिद्धौगुणसामान्या
विशेषसमवायेष्वन्यतमत्वसंदेहेकथमविचार्यसामान्य वत्त्वसतिवाह्यैकेंद्रियग्राह्यत्वेनगुणत्वंसाध्यते तस्यसामान्यादिव्य
कयासामान्यवत्त्वसंदेहात् नन्वप्रत्यक्षेणैववकारशब्दः षकारशब्दइतिशब्दस्यानितिसशब्दस्यसामान्यमान्यवत्वोपलंभेनात्रसामान्यादिव्यं
केनिसोप्रतंगोत्वादीनामपिगोत्वसदिक्षयलंभेनासामान्यवत्त्वसिद्ध्यासामान्यत्वापत्त्याप्रसंगात्। किंच शब्दस्यगुणत्वेपिनाकाशसिद्धि
आत्मगुणत्वोपपत्तेः स्यादेतत् शब्दोनात्मविशेषगुणः वहिरिंद्रियग्राह्यत्वाद्रूपवदिति तन्नसारं सुखादेरपींद्रियग्राह्यत्वेनगंधवदात्मगु
णत्वानापत्तेः वहिरिंद्रियग्राह्यत्वेतत्रापाविरितिचेन्न अत्रापिस्पर्शवन्निष्ठग्राह्यकासाधारणेंद्रियग्राह्यत्वस्योपाधित्वात् यदुच्यते शब्द

स्यात्मगुणत्वेकथंवीणावाद्यतेवेणुःश्रूयतइतिकस्वंनसामानाधिकरण्यमिति।तदपिवार्त्तं।आकाशगुणत्वेप्यस्याद्देपस्यानुत्पत्त्याश्रयदि
मन्येताशब्दस्याकाशगुणत्वेपिवीणाद्यवच्छिन्नाकाशसमवायाद्वात्यावीणादिसामानाधिकरण्यप्रतीतिरिति।तदस्मत्।आत्मगुणत्वे
पिशब्दस्यवीणावच्छिन्नात्मसमवायात्तथाप्रत्ययोपपत्तेः।किंचविशेषंविनाद्युत्पत्त्वान्निदेशांतरोत्पन्नावपिवीणात्वेगन्यापेनाकाशगुणत्वइ
वात्मगुणत्वेपिकर्णदेशगमनस्याप्युपपत्तेः।तथाचानुमानतस्तवाकाशसिद्धिमभिवांछतस्तदंतरसिद्धिरित्यभिप्रायेणोपसंहरति।तेनतस्माद्विदिति।
नित्यानुभवस्याद्दीतद्विषयस्याप्ययमाकाशानानुमान गम्यइत्यर्थः।शब्दस्यगुणत्वमाकाशाश्रयत्वंवानुमानतोनसिद्ध्यतीत्य ६२
क्तेनवस्तुहत्तमपेक्षेति।नशब्दगुणमाकाशमितिसिद्धांत विनोयइतिइत्थं।।७।।८।।इदानींकालंनिराकर्तुमुपक्रमते।यदपी
ताकल्पितवेत्इत्यर्थः।तत्रपशाद्मपादन्नाध्यंपरतिकाल इतितस्यार्थः।परायरेतिज्ञानवशक्षेनानिर्देशः।परत्वयोस्वीतिकनादि
क्कृतपरत्वापरत्वाभ्यांविपरीतपरत्वापरत्वेइत्यर्थः।परापरव्यतिकरश्च।योगपद्यायोगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययाश्चेतिलिंगानियस्यसतथा
क्तश्चकालइति।दूषयति।तदथलीकमिति।तेषांकालदिंगत्वाभावादितिशेषः।तत्रपरापरव्यतिकरस्यकालदिंगत्वासंभवेवदेकेनस्वम
रूपितावदाह।तथाहीति।तरुणेदिकसंयोगादासमवायिनःसंजातपरत्वसमवायितयाद्यपरत्वंतत्रावदेके।प्रत्ययग्रहणेतदसिद्धेर्नि
त्रासायपदवस्त्वत्रापिरहिद्वविदिकसंयोगादसमवायिनःसंजातापरत्वसमवायिनियत्परत्वंतद्धीतीयंतयोर्व्यतिक्रमोदिक्कृतपरत्वापरत्वा

परत्व ५

परत्वे

रा२

भ्यांव्यपनीतामित्यर्थः।अदिक्कृतपरत्वापरत्वाभ्यांविपरीतेपरत्वे।किंज्ञातेकालेलिंगमयतःअज्ञातेवानांत्यःअज्ञातलिंगस्यागमकत्वेरितिप्रसंगात्।आद्य
यमेपिकिंतयोर्ज्ञापकंवस्तुमात्रदर्शनंवा।कालाल्पत्ववहुत्वदर्शनंवा।वस्तुसंस्पष्टसूर्यपरिस्पंदाल्पत्ववहुत्वदर्शनंवा।नतावदाद्यइत्याह।समवाय
मिति।कश्चित्परत्वापरत्वयोःसंदेहाभावप्रसंगादितिभावः।द्वितीयमनुवदति।किंचेति।दूषयति।नतश्चेति।कालासिद्धौतदल्पत्ववहुत्वज्ञा
नात्परत्वापरत्वसिद्धिः।ताभ्यांचकालसिद्धिरितिपरस्पराश्रयमित्यर्थः।तृतीयेपिकिंपूर्वापरभावेनवर्त्तमानसूर्यपरिस्पंदाल्पत्ववहुत्वज्ञानात्प
रत्वापरत्वज्ञानं।किंवासूर्यपरिस्पंदमात्राल्पत्ववहुत्वज्ञा नात्।प्रथमेपिकिंपूर्वापरत्वंसूर्यपरिस्पंदानांपूर्वापरकालेनावावा
पूर्वापरोपाधियोगाद्वा।नाद्यः।पूर्वोक्तनीत्यावक्र कापातात्।नद्वितीयःउपाधीनामपिपूर्वापरकालभावस्यपूर्वाप
रत्वेचक्रकापातादेवपूर्वापरोपाधियोगमित्येवनवस्था। नात्।नद्वितीयःसूर्यपरिस्पंदमात्रेल्पत्ववहुत्वज्ञानासंभवात्।किंच
आलाभांपरत्वापरत्वयोर्यथातथावगमः।केवलंतुकथंतयोःकाललिंगत्वमित्यालोचनीयं।यद्वोच्यतेवहुतरतपनपरिस्पंदान्तर
लितजन्मानिस्थविरयुवानमवधिंकृत्वापरत्वमुत्पद्यमानंधर्म्मि।असमवायिकारणजन्यंभावकार्यत्वात्।पटवत्।रूपादीनांवना
समवायिवत्।व्यभिचारश्चात्र।नापिसूर्यपरिस्पंदानांतेषांसूर्यसमवेतत्वेनस्थविरगतरूपत्वेनकार्यसमवायासंभवेनासम
वायित्वानुपपत्तेः।किंविद्धूसंयोगासमवायिकारणमितिगम्यते।तद्यदल्पतरसूर्यसंचरणापेक्षयावहुतरतपनपरिस्पं

अनः

द्रांतनित्तचेष्टाविशेषणीरेविप्रकर्षसहकृत्युग्धतुल्यंवायोः(परवस्पविप्रकृष्टस्यतुग्धवीनत्वेनतदभावेऽनुत्पन्नः।तथावनमूर्त्तद्रव्यसंयोगस्या
समवायित्वेऽमूर्त्तद्रव्यस्यापिर्यच्छाविरशनाराद्द्यावसंवंधसंस्त्रवेनष्टतिरस्पूर्शपरिस्पंदसंचारयितृत्वाद्युपपत्त्याविप्रकृष्टत्वद्युद्धनुकूलत्वादु
पपन्नः।ततोविभुसंयोगस्यासमवायित्वसिद्धिरतोतत्रापिनात्माकाशसंयोगस्तथात्वविभुमहीतितयोःखसंयुक्तेद्रव्येखसंयुक्तद्रव्येत
रधर्मसंवानेसामार्थ्याभावात्।अन्यथाएकस्यापिनेयमविष्ठितायांसर्वत्रलीपुरवाद्युत्पत्तिप्रसंगात्।वाराणसीस्थितेननीलेनपीट
लिपुत्रस्थितस्यस्फटिकमण्णोरूपरंजनप्रसंगाच्च।का लस्यतुतत्स्वभावत्वादयमदोषः।असिद्धिदशायांवप्रसंगस्यात्रया
सिद्धः।सिद्धिदशायांवाबाधितत्वात्।नद्ययंप्रमाणाम र्थः।स्थितविरादोपरत्वेधर्मितपनपरिस्पंदप्रकर्षवृद्धिजन्यंतद
नुविधायित्वात्।यद्यदनुविधायितत्तज्जन्यं।यथाप टाकुविंदेनातिववतपनपरिस्पंदाःश्लोकस्यनारप्रत्यासत्तिमयेदेत
स्वभावतात्प्रत्यासत्त्रावैवसतितदवच्छेदकत्वात्।महानजननागवशवैःसावप्रत्यासत्तिःइत्याहुकेतात्प्रकारोत्तमात्पंभवेसतिप्रत्यासत्
त्तिरात्।पटेमहारंजनरागप्रत्यासत्तिवत्।विपक्षेपरत्वानुपपत्त्याव्यवहारविलोपप्रसंगः।तद्वद्द्रव्यमितरेत्यानिश्चतोविशिष्टपर
त्वानुमेयत्वात्।पश्चात्पुनर्नतेश्याविनियतनतद्वेयथाप्रथिव्यादीतिपतेनापरत्वंकालगमकतयाव्याख्यातमिति।अत्रोच्यते।यन्नाव
यनक्त्यासमवायिकारणजन्यत्वमसाधितत्वेनावसिद्धसाधनं।यत्नमेश्वरसंयोगेनासमवायिनाजन्यत्वोपपत्तेः।अथनेश्वरस्यख

त ३

६४

संयुक्तसमवायितार्धर्मस्यखसंयुक्तत्वंतत्रतरमवच्छेदसामर्थ्यौकाश्मीरवर्तिनाकुंकुमरागेणकर्णाटवक्रवर्तिकरकमलस्यावच्छेद
कत्वप्रसंगात्।ननुनेतद्युक्तं।परमेश्वरस्यखसंयुक्तसमवेतधर्मविशेषेणखसंयुक्तधर्मविशेषप्रत्यवच्छेदकत्वसामर्थ्यात्।इतम
रथाकालपक्षेऽपितिप्रसंगदोषस्यसमानत्वात्।यत्तुकालस्वभावविशेषान्नातिप्रसंगइतिब्रूयात्।सगौरवान्निरसनीयः।तथाहि
सद्व्यातिरिक्तेद्रव्येतावत्कल्पनीयंतस्यवाविभुत्वंयम्भविशेषणेवान्यदवच्छेदकंवाताद्दशकल्पनीयमितिगौरवेऽभ्यसिद्धम
श्वरेनुविभोःस्वभावभेदस्यैवकल्पनात्लाघवंनतु प्रमाणासिद्धत्वात्कालस्यपुनःगौरवापत्तिश्चेति।किमिदानींप्रमाणमनु
पिंनवदभिप्रायंगुरुतरकल्पनान्तरमेवपरमनुवर्तते। ड्ढेमितिचेत्।प्रमाणमेवाननमंत्रेणानाधययइवदभिप्रायेड्डसम
ध्याराधितमनुवर्तिष्यतेनमांरतद्वाराधयामीतिचे य।तद्धित्वयैवधैर्यवतारायुष्मतःश्राराधितस्यापितस्यपरत्वात्।
द्वकद्रव्यसंयोगमात्रस्यासमवायित्वआक्षेपकत्वेनअयदभिप्रायानुवर्तित्वात्प्रत्यक्षतानुमानस्यतर्कसव्यपेक्षत्वात्लाघवमेवानु
वर्तिष्यतोऽप्येतनस्तु।विरशानांस्यतपनपरिस्पंदप्रत्यासत्तिःइद्द्व्यसापेक्षेतिप्रयोगेऽपिपरमेश्वरद्रव्यसापेक्षत्वेनसिद्धसाधनंइसद्द
किंवापरमेश्वरस्यवस्तुविनयनाअदोतपनपरिस्पंदावच्छेदकत्वेनपरत्वाद्युत्पादकत्वेस्मृतिरप्यनुगृहीतास्यात्।कालोऽस्मिलोक
रूपहृत्प्रवृद्धोवाकालःसमाहर्तुमिहप्रवृत्तइतिपतेनापरत्वस्यापिकालालिंगत्वंप्रत्युक्तं।यौगपद्यायौगपद्यमेकालन।अयौगपद्य

के

मनेककालता। विचैर्दीर्घकालता। द्विक्षणमल्पकालता। कालयाद्धेनवात्रसूर्या। दिगतिरुच्यते। तेननपरस्पराश्रयौ। तेषां। योगपद्या-
दीनां प्रत्ययेक्षालिंगमपतइत्युक्तं। तत्रकिंयौगपद्यादिप्रत्ययाविषयत्वेनकालिंगमयंति। निमित्तत्वेनवा। नाद्यअन्यथअतेकालस्या-
तींद्रियत्वेनेंद्रियकयोगपद्यादिप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः। न द्वितीयः। आत्मेंद्रियादीनामेवनिमित्तत्वात्। यदन्यदुच्यते। योगप-
द्यप्रत्ययस्तावदेकसूर्यपरिस्पंदविशिष्टवस्तुप्रतीतिरूपः। तत्सावविशेषणसूर्यपरिस्पंदेनवस्तुनसंबंधसद्यपेक्षा। स्वनपरिस्पंदव-
६६ स्तुना। साक्षाद्दिति। तत्संयोजयितृ किंचिद्द्रव्यंकल्प्यते सवाक्कनाख्याकालइति। तदपिवार्त्तं। परमश्वरस्यसंयोजयितुरुक्त ६५
त्वेनकालासिद्धेः। किंवापरिस्पंदवस्तुनोः कालकृत प्रत्यासत्तिरुवाकानपिनविशिष्टप्रत्ययोपपत्तिः। कालस्याप्रत्यक्षत्वे-
नतत्कृतप्रत्यासत्तेरप्रत्यक्षत्वात्। नचविशिष्टप्रत त्ताविशेषणप्रतीतरवाकारणत्वंनसंबंधप्रतीतेरपि। तदसत्त्वे वि-
शिष्टप्रतीतौ विशेषणसंबंधप्रतीतेरपिकारणत्वस्याकत्वात्। यदपिविशेषणसंबंधप्रतीतिर्विशिष्टप्रतीतिहेतुत्वे सुखात्मनारपि
विशिष्टप्रतीतिर्नस्यात्समवायस्याप्रत्यक्षत्वादिति। तदपिवैशेषिकस्य वचोमात्रं तत्रगतेर्गीतिरिवाक्षभुग्नास्मासु। किंवा समवाय-
रूपयोरिवपरिस्पंदवस्तुनोरपिस्वभावसंबंधादेवविशिष्टप्रत्ययोपपत्तेर्नकालकल्पनेति। किंचनचनभ्रान्त योगपद्यादिप्रत्यया-
नेदापिनसिध्यतिकालस्यैकत्वादित्याह। किंचैककालकृतमिति। नचकस्यसूर्यपरिस्पंदावच्छेदेनकृतमनेकंयुगपत्प्रत्यय

अत्रवत्साद्विकुरुपृथिव्याद्यपेक्षयानद्याद्विलोककर्मोदिगत्येवमकस्यादिशादशत्वमुपचारेणनविरोध्यते। तत्राह। किंचैकोदिशमितिप-
कंदिग्द्रव्यपरिकल्पनाप्राच्यादिविज्ञानस्यसूर्यसंयोगविशेषापेक्षविकल्पककल्पनयाः। अक्षमतत्रीयदुन्नयवादिसिद्धाकाशप्रदेशपंक्ति
र्व्वितसूर्यसंयोगाद्द्विकृतायंप्राच्यादिव्यवहारइतिकल्पनायालघुत्वादित्यर्थः। यच्चकालकृतपरत्वापरत्वविपरीतपरत्वापरत्वा-
पत्त्वान्यथाद्दिशाऽनुमेयत्वमुक्तं। तत्राह। मानांतरानतिरेकज्ञानामितिस्पष्टाकनोपरत्वपरत्वयोरपिदिग्लिंगत्वंकाललिंगत्वापाकरणन्या-
येननिरसनीयं। यद्वाद्यतोकालस्यमनोतिरिक्तत्वेशब्द द्विशेषणशून्यद्रव्यान्यत्वेमनोतिरिक्तशब्दद्विशेषगुणशून्यद्रव्य-
त्विकरणज्ञात्याश्रयोवा। सामान्यवत्त्वात्। मनोवत्। तदपिनदिशोगमयत्र्विपक्षवाधकाभावेनकालाद्यन्यत्वस्याप्रावि-
त्वात्। कालदिशामनोतिरिक्तशब्दद्विशेषगुणशून्य द्रव्यान्यत्वेतथाभूतद्रव्याधिकरणज्ञात्याश्रयत्वा। सामान्यववत्त्वात्। म-
नोवदितिनिदर्शनमद्रव्यस्यप्रामाणिकत्वापत्तेः। अज्ञात्याश्रयत्वसाधनत्वस्यसिद्धसाधनमित्यपि। ॥४९॥ इदानीं प्रसंगात्मपाद्यार्थस्यशरीरेंद्रि-
यमनोबुद्धिप्राणाद्यतिरिक्तत्वं जीवेश्वरभावेनद्वैविध्यं जीवस्यप्रतिशरीरंभेदइतिनिरूपयति। तत्रशरीरादिभ्योतिरिक्तत्वेनवक्ष्यमाणस-
मथयविनाश्यीतितद्वेपक्षजीवेश्वरभावेनाद्वैविध्यं जीवस्यवानंत्यंनिराकर्तुमनुभाषते। यदपीति। अनंतइतिप्रतिशरीरंभिन्नइत्य-
र्थः। जीवेश्वरयोर्भेदप्रयोगमाह। तथाचेति। किमत्र जीवेश्वरयोर्भेदमात्रंसाध्यते। ताविकावामेदः। प्रथमसिद्धसाधनं। जीवेश्वर

याविंबप्रतिबिंबभावेनालीकत्वेदाहरूपगमादित्याहोतत्रेतिद्वितीयेपिकिंविरुद्धधर्मोक्रांतत्वमात्रंहेतुस्तत्किंवाप्रथमेबिं
बप्रतिबिंबयोरलीकविरुद्धधर्माक्रांतयोरपितात्विकत्वेदाभावादनेकांतिकोहेतुरित्याहोतथतइतितात्विकत्वेदानुमानेकान्ती
त्ययापदिष्टश्च हेतुरित्याहाश्रयमात्मेतिदहनतुहिनयोरथस्मात्कतात्विकत्वेदाभावासाध्यद्वानेहद्दष्टांतइत्याह साध्यविक
लइतिकिंवातात्विकविरुद्धधर्माक्रांतत्वस्यधर्मिणोस्तात्विकत्वेदसिद्धयोनत्वाजीवेश्वरयोस्तात्विकत्वेदसंदेहतात्विकविरुद्धध
६९ र्माक्रान्तत्वस्यापिसंदेहात्संदिग्धसिद्धिरित्याहाकिं त्वकस्मिन्नितिद्वितीयेवैशेषिकमतपर्यालोचनयापीश्वरस्य
जीवविरुद्धधर्माश्रयत्वासिद्धइत्याहाथदपीतिकिं सर्वविषयज्ञानकर्तृत्वादीश्वरस्यसर्वज्ञत्वमुच्यतेकिंवातदा ६१
श्रितज्ञानस्यसर्वविषयत्वात्रनतावदाद्यःसर्वज्ञ त्वमीश्वरज्ञानस्यनित्यत्वपक्षेसिध्यतिपरमेश्वरस्यनित्यज्ञाना
त्वतयकारकव्यापारप्रयोक्तृत्वस्यस्वातंत्र्यस्यासंभवादित्यर्थःद्वितीयंसर्वज्ञत्वप्रकारमनुभाषतेअथेतिपरिहरतिनेति
एकस्यविषयविधिव्यासंगवत्नेश्वरज्ञानस्यस्वविषयत्वासंभवान्नसर्वविषयत्वमित्यर्थःअपिवाकथमीश्वरज्ञानस्यसर्व
विषयत्वंसाक्षात्सर्वसंबंधस्याश्रयसंयोगद्वारेणसर्वसंबंधज्ञानाद्यईश्वरज्ञानस्याश्रयएवसमवेतत्वेनसाक्षात्सर्वसं
बंधासंभवात्रनद्वितीयःजीवज्ञानस्यापिस्वाश्रयसंयोगद्वारेणसर्वसंबंधात्सर्वविषयत्वापत्तेतदाश्रयजीवस्यापिसर्व

२ः अद्विशेषगुणाश्रयत्वंयद्यर्थंतदधिकरणंयत्परिमाणंतद्दृतिवंसाध्यतेनप्रथमःदिगतिरिक्तशब्दाद्विशेषगुणशून्योधिकरणंवयध्यस्मम
हत्परिमाणगुणस्तस्मिन्महत्वजातिर्वत्वेनस्वरूपतत्वेनसिद्धसाधनत्वादित्यर्थःद्वितीयदोषमाहाद्रव्यविशेषणेवेतिदिगतिरिक्तद्व्याद्विशेषगुण-
शून्यध्यमानोअतिरिक्तस्यद्रव्यस्याप्रसिद्धत्वेनतदधिकरणवृत्तित्वस्याप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यर्थःअयमनसएवप्रसिद्धत्वात्राप्रसि
द्धविशेषणतेतिचेन्नत्याहतदपिनसाधुमहत्वजातेस्तथाभूतमनोधिकरणवृत्तित्वसाधनस्यवाधितत्वात्किंवामनसापिदिगतिरिक्तशब्दाद्वि
शेषगुणशून्यत्वाद्वाद्वैतमतपर्यालोचनयाधर्मित्वात्तत्व धिकरणपरिमाणवृत्तित्वस्यसत्वात्सिद्धसाधनमित्याहतेनाहह्यपेति
दूषणांतरमाहजातेश्चेतिकिंचान्यमहत्वमनसापि मध्यमपरिमाणत्वात्सुखादिविशेषगुणवत्वात्साध्यवैकल्यमित्याह॥
साध्यविकलश्चेतिकालनहिकालप्रसिद्धइतिरित्यतआ हानस्मादितिसूर्यादिस्पंदस्याक्रियाअतीतःकालःप्रध्वंसप्रागभा
वप्रतियोगित्वप्रध्वंसप्रागभावाप्रतियोगिन्याक्रियावर्तमानःप्रागभावप्रतियोगिनीक्रियानागतःकालइतिसूर्यादिक्रियाणांप्र
ध्वंसप्रतियोगित्वप्रागभावप्रतियोगित्वप्रध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वधर्मोपाधिएवातीतानागतवर्तमानकालप्रसिद्धेरानैवनमित्यर्थः
ननुसूर्यादिपरिस्पंदधर्माणांघटादिसंबंधप्रमाणाभावात्कथंघटादौवर्तमानत्वादिव्यवहारइत्यतआहसाक्षिसिद्धइतितस्यापिप्र
प्रागभावादिप्रतियोगिनोसूर्यादिपरिस्पंदस्यापिसाक्षिसिद्धत्वात्तेषांघटादिसंबंधोपिमिथ्यासंबंधत्वात्साक्षिसिद्धइतिनतत्रप्रमाणेन

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

67

कृत्यमिति॥ ३४॥ इदानीं दिशं निराकर्तुमाह यद्यपीति। एकं मूर्त्तमवधिं कृत्वा मूर्त्तेष्वेव यदिदं परं पूर्वमिति इदमपरं पश्चिममिदं दक्षिणमुत्तर
मेवेति प्रत्ययः स दिशो लिंगमिति निरूपणमित्यर्थः। तत्र वदामः। किं पूर्वापरादिप्रत्ययो देशभेदमंतरेणानुपपद्यमानो देशभेदं गमय
तीत्युच्यते। किं वा एकं मूर्त्तमवधिं कृत्वा मूर्त्तांतरे पूर्वप्रत्ययो नाम प्रथमादित्यसंयोगविशिष्टवस्तुप्रत्ययः। अपरप्रत्ययो नाम चरमादित्यसं
योगविशिष्टवस्तुप्रत्ययः। स चादित्यसंयोगस्य मूर्त्तांतरे घटादावनुपसंक्रांतो नानादत्र मीमांसोऽनवादित्यसंयोगस्य घटान्मूर्त्तांतरे उपसंक्रां
तिः आदित्यस्य समवायात्। अतः आदित्यसंयोगस्य मूर्त्तांतरेऽनुपसंक्रांतिरतः तत्रादित्येन मूर्त्तांतरेण च संयोगादियोग
६९ मयतीत्युच्यते नेति वदाम इत्याह तदपीति। न ह्येकदशसंस्थे पूर्वापरप्रत्ययस्तथा च देशभेदप्रत्ययपूर्वकः परापर ६९
प्रत्ययस्तुल्यदेशभेदप्रत्ययः इति परस्पराश्रयात् न देशभेदसिद्धिरित्यर्थः। नेत्यर्थः आदित्यसंयोगस्य मूर्त्तांतरसंक्रां
तिहेतोराश्रयस्य संभवात् आदित्यसंयोगस्य मूर्त्तांतरेण स्वभावसंबंधसंभवाद्वा॥ अपि चापूर्वादिप्रत्ययलिंगेन कल्प्यमानादिक सर्वमू
र्त्तसंयोगिन्येका कल्पनीया तथा च प्राच्यादिभावेन दशो दशधा तस्यानेन दिशा एकत्वेऽपि मेरुप्रदक्षिणे परिवर्त्तमानस्य भगवतः सू
र्यस्य संयोगभेदाद्दशत्वमुपपद्यते तथा हि प्रथममस्यां संचरति सवितेति प्राची। प्रतीपमस्यां संचरतीति प्रतीची। उदगस्यां संयातीत्यु
दीची। अवागस्यां संचरतीत्यवाची। प्राचीपश्चिमादिग्दक्षिणानामंतरालप्रदेशास्तथांतराले दिशः। अतस्तस्याः सूर्योपरक्तया पृथिवी

गावरइति नोक्तदोषः। अनाश्रयेन कृत्वा दिपरिस्पंदे युगपत्प्रत्ययापलापप्रसंगात्। नहि तेषामेकसूर्यपरिस्पंदयोगः संभवी।
तत्र वक्तव्यं तत्रैकक्रियायोगात् युगपत्प्रत्यय इति चेत् न। अश्रेयपरंपराप्रसंगात्। न च कालस्यैकत्वेऽप्येकपरिस्पंदावच्छिन्नकालकृ
तमनेकं युगपत्कृतं अनेकपरिस्पंदावच्छिन्नानेककालकृतमनेकमयुगपत्कृतमिति विभाग इति चोदयति अथेति दूषयति तर्हीति
एकसूर्यपरिस्पंदावच्छिन्नैककालकृतानि यागदानाध्ययनकर्माणि न ते युगपत्प्रत्ययः स्यात् एकसूर्यपरिस्पंदावच्छेद
न कालैकत्ववद्यागदानादिकर्मावच्छेदेन कालानेकत्वस्यापि संभवादित्यर्थः। पूर्ववादिनामतमाह अथेति
यः क्रमभाविक्रियाभेदावच्छेदेन कालभेदस्तस्य वा युगपत्प्रत्ययप्रयोजकत्वान्नोक्तदोष इत्यर्थः। तत्र वदामः
किमिदं क्रियाणां क्रमभावित्वं क्रमवत्क्रियांतरयोगो वा पूर्वापरभावेन वर्त्तमानानामेककालयोगो वा नाद्यः। अनव
स्थानात् तत्रापि क्रियाणां मध्ये क्रमवत्क्रियांतरयोगोरूपत्वात्। द्वितीयेऽपि किं कालस्यानेकत्वे सति न परंतो वा नाद्यः सिद्धांत
विनाशात् द्वितीयेऽपि कालानेकत्वाधीनो यः क्रमभाविक्रियाभेदस्तदधीनं च कालानेकत्वं किं वा क्रमभाविक्रियांतरभेदाधीनं
नाद्यः अनवस्थानात् प्रथमे दोषमाह तर्हि प्राप्तमिति परस्पराश्रयदोषमनुवाद्यति दिशतीति चिरक्षिप्रत्यय इति कालस्याल्प
त्वबहुत्वतः क्रियाल्पत्वबहुत्वाभ्यां वा प्रथमः पक्षः सिद्धांतः द्वितीये क्रियाल्पत्वबहुत्वेऽपि क्रियांतराल्पत्वबहुत्वाभ्यां वा कालेनाल्पत्वबहु

त्वान्यां वा आद्येऽनवस्थाद्वितीये तु क्रियाल्पत्वबहुत्वसिद्धौ कालाल्पत्वबहुत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च क्रियाल्पत्वबहुत्वसिद्धिरिति परस्पराश्र-
य इति कालाल्पत्वबहुत्वयोश्च क्रियान्तराल्पत्वबहुत्वयोश्चैकत्वेऽनवस्थेत्यर्थः। कालसिद्धावनुमानान्तरमनुमापयति यद्वेदमिति। अणुत्वज्ञा-
नेमनःपरिमाणवृत्तित्वेन सिद्धसाधनवारणाय महत्त्वजातिनित्यत्वं च। दिगविकरणीयमहापरिमाणवृत्तित्वेन सिद्धसाधन-
निरासायोक्तं दिगतिरिक्तद्रव्याश्रितं यन्महापरिमाणं तद्वृत्तित्वस्य पक्षत्वात् सिद्धसाधनं तत्राह नित्यात्मेति। दिगतिरिक्तनित्यात्माकाश-
५८ ६७ श्रितं यन्महापरिमाणं तद्वृत्तित्वेन सिद्धसाधनं तदर्थ- मुक्तं विशेषगुणशून्याधिकरणवृत्तित्वेति। यस्य दिगतिरिक्तस- ६७
द्विशेषगुणशून्यत्वे सति महापरिमाणाश्रयः स का- लज इति तारतम्यविश्रामास्पदजातित्वादित्यत्र प्रकृतमहत्त्वजाति
लोऽपि शान्तत्वतारतम्यविश्रामास्पदत्वात् विशेषगुण- शून्याश्रितवृत्तित्वाभावाद्व्यभिचारवारणाय तदर्थमुक्तं परिमाण
तापरिमाणतारतम्यविश्रामास्पदत्वादित्युक्तेऽणुपरिमाणत्वे परमाणुत्वादौ परममहापरिमाणत्वे चात्मादौ व्यभिचारस्तन्नि-
रासाय यथोक्तद्रव्याश्रितवृत्तित्वाभावात् तदर्थमुक्तं जातित्वादिति या परिमाणतारतम्यविश्रामास्पदजातिः सा दिगतिरिक्तशब्दवि-
शेषगुणशून्याधिकरणवृत्तिर्यथा दिगतिरिक्तशब्दविशेषगुणशून्ये मनसि तदाश्रितपरमाणुपरिमाणवृत्त्यणुत्वमित्य-
र्थः। तदपि न कालं गमयतीत्याह किं दिगतिरिक्तशब्दविशेषगुणशून्यं तदधिकरणं तद्वृत्तित्वं साध्यते किं वा दिगतिरिक्त-

मा २

द्व्यापत्तेर्न जीवेश्वरयोर्वैधर्म्यसिद्धिरित्यत दोषाद्विषयेणासाद्यादित्यादिना। अस्तु तर्हि ईश्वरस्य नित्येच्छादियोगो जीववैधर्म्य-
मिति नेत्याह न चेच्छादेरिति। ईश्वरानुमानस्येश्वरेच्छादिनित्यत्वापर्यवसानस्योक्तत्वादित्यर्थः। अयमनुमानमनोहरकारणेश्वरज्ञा-
नादेर्नित्यत्वप्राप्तिः। ईश्वरज्ञानं नित्यं दिक्कालाद्यतिरिक्तत्वे सतीश्वरनिष्ठत्वात् एतन्निष्ठमहत्त्ववदिति तत्राह अनित्यत्वे वास्तीति ई-
श्वरज्ञानमनित्यं ज्ञानत्वात् जीवज्ञानवदित्यनेन सत्प्रतिपक्षान्न तदीश्वरज्ञानादिनित्यत्वप्रमाणमित्यर्थः। यद्यप्युक्तेन ज्ञानत्वादि-
त्यनेन प्रकरणसमत्वे कारणसद्भावस्य तत्रापाधि- त्वादिति तदिति मिदं ईश्वरज्ञानेऽपि ज्ञानत्वेन कारणसद्भावानु-
मानबाधकानुपलब्ध्यसाधनव्यापकत्वात्र नवेश्व- मानेनेश्वरस्याशरीरेन्द्रियादिशून्यत्वपर्यवसायिना बाधव्य-
त्यस्तु ईश्वरानुमानस्य तदपर्यवसानस्योक्तत्वात्। क्तिवीश्वरस्य शरीरादिराहित्येऽपि तज्ज्ञानस्य कारणसद्भावानुमाने
न बाधः। अनित्यस्यैवेश्वरेच्छादेः कालविशेषजगत्सृष्टिस्थितिसंहारस्वहेतुत्वेन न वदन्निमतस्याहृष्टमात्रस्यैवेश्वरज्ञाना-
कारणत्वबाधकाभावात् कथमनिन्द्रियस्याहृष्टमात्रस्य ज्ञानकारणत्वमिति चेन्नैतत् हि द्वीन्द्रियत्वव्यवस्थापकी चक्षुरादिष्व-
मिति वक्तव्यं न तस्य व्यभिचारित्वात् ज्ञानजनकत्वमिति वक्तव्यं कथं तर्हि तादृशादृष्टस्यानिन्द्रियत्वे तस्यापि ज्ञानजनकत्वेन नेन्द्रि-
यत्वापपत्तेः। अत एवेश्वरज्ञानाद्युत्पादकविनाशकयोरदृष्टविशेषाद्भावानुद्भवयोरन्तोकिकत्वासामान्यतोदृष्टानित्यत्वेऽकं किं-

वाघटनिरूपितश्वरसंयोगेऽनेकांतिकोहेतुः तस्यापिद्विष्ठव्यतिरिक्तत्वेसतितन्निष्ठत्वाभावान्नहिघटनिरूप्यःसंयोगोघटवृत्तितयाघ
टस्यापिस्वात्मनिहत्त्निष्ठसंयोगाश्रयः अथद्विष्ठत्वंद्वित्वनिष्ठजातियोगित्वं तथाद्यस्योक्तदोषतादवस्थ्यं घटनिरूप्यसंयोगस्यघटेपिसं
योगत्वात्तस्यापिसंयोगत्वाद्वित्वः ॥ विपक्षबाधकाभावेनजीवज्ञाने नित्यंद्विष्ठव्यतिरिक्तत्वेसतितन्निष्ठत्वाभावात्तन्निष्ठमहत्त्वंवद्विदित्यति
प्रसंगपराहतत्वेनव्युपक्षेतरत्वस्यापाधिवाच्च नेनुसर्वज्ञत्वेनपीश्वरज्ञानस्यानित्यत्वंकथमीश्वरस्यसर्वज्ञतानित्यज्ञानशब्दवाच्यमायाय
रिणामस्यसंततत्वान्निरितिवदंतइतिचेत्कीनावधि यद्यतावद्विकंविरुद्धधर्माक्रांतत्वंहेतुस्तत्राहनात्स्मादितिप्रता
२० त्विकरुद्धधर्माक्रांतात्वेनतजीवेश्वरयोस्ताविकभेदसि द्धिस्तस्याद्यावद्धारिकनेदादेवतस्यापपत्तेरित्यर्थः ॥ कथंतर्हिजी २०
वेश्वरविभागः ॥ तात्त्विकानकथंवितर्क्यस्ताविकत्वानुमा याविद्याप्रतिबिंबितत्वेननिवक्ष्यतेप्यवैतावताजीवेश्वरयोस्ताविक
भेदप्रमाणासिद्धिंप्रसाध्येदानींप्रतिक्षेत्रंक्षेत्रज्ञभेदनप्रमाणसिद्धिरित्याहानवजीवस्यापितिक्षेत्रज्ञभेदः अनुमानमाह यश्चेतिजात्याश्र
यहत्युक्तसत्ताश्रयत्वेनासिद्धसाधनीतदर्थमुक्तमपरजात्याश्रयइतितत्रापिद्रव्यत्वलक्षणावांतरजात्याश्रयत्वेनसिद्धसाधनतात्स्या
तत्राप्तांद्रव्यत्वव्यतिरिक्तेतिद्रव्यत्वव्यतिरिक्तावांतरजात्याश्रयत्वासिद्धाआत्मत्वव्यक्तिभेदःसिध्येत्पाकव्यक्तिजात्याश्रयत्वानुपपत्तेः दि
क्कालयोरनैकांतिकत्वपरिहारायविशेषगुणाधिकरणत्वादित्युक्तेतत्राद्याकाशेऽनैकांतिकत्वनिरासायाक्तौश्रावणेतिश्र
त्वे२
२०

श्रयविकल्पेनदूषयतितत्रेतिजातेर्जात्याश्रयत्वस्यानभ्युपगमात्प्रथमेपसिद्धांतः ॥ द्वितीयेपिकिमात्मत्वजातेर्व्यंजिकाव्यक्तिराश्री
कृताउतद्रव्यत्वादिव्यंजिकावा प्रथमेआत्मत्वजात्याश्रयत्वसंदेहतद्व्यंजकत्वस्यव्यक्तित्वस्यापिसंदेहात्संदिग्धविशेष्यत्वं यद्यज्ञानाः ॥
यत्किंचिज्जातिव्यंजकव्यक्तिपक्षीकरणेसिद्धसाधनत्ववास्तवितत्यर्थः ॥ ननुनात्मत्वजातेर्व्यंजकव्यक्तत्वापक्षता किंतुलोकप्रसिद्ध
स्यात्मनस्तन्नानात्वेदोषइतितत्राह अथप्रमितपक्षेतिदूषणांतरमाह किंचेश्वरइतिईश्वरस्यद्रव्यत्वव्यतिरिक्तापरजात्याश्रयत्वा
साधनस्यात्मत्वेनार्थांतरत्वात्तन्नानिष्ठतान्तिवरतद्यो त्मनापियथोक्तजात्याश्रयत्वसाधनस्येश्वरत्वेनार्थांतरत्वान्नात्मत्वसा
धकतेतिदीयतांतर्हिसोईश्वरत्ववदात्मत्वस्यापिपक्षध त्वसिद्धत्वसाम्यत्वात्तस्मादुक्तमतिप्रसंगपराहतत्वाच्चकुलतर्कवि
रहान्यामप्रयोजकत्वंहेतोरितिनत्वनिरूपाधिकस्य साध्यपरित्यागस्वनावपनित्यागोवाव्यक्तमित्यस्तुरष्टत्वंतस्यापा
धिलात्रेअस्मन्मतानुसारेणवासिद्धिरित्याहसुखादीतिउक्तदोषमन्यत्राथितिदिशतिएतेनेदमितिनद्विशरीरात्मसंदेहस्या
साश्रयत्वमात्मनाद्यात्माश्रयत्वापत्तेरित्यसिद्धिनितिवद्दूषणीयकत्वसंख्यायास्वंस्यात्मनात्मवत्वस्यसिद्धत्वात्सिद्धसाधनंते।
निरासायअनुमानांतरमनुभाषतेयद्वेति प्रतिवादिशरीरसिद्धसाधनत्वनिरासायस्वसंख्यासंख्येयात्मवंतीत्युक्ते मृतशरीर
स्यानिवारपरिहारायजीवच्छरीरत्वादित्युक्तं संप्रत्यनुमानांतरमनुभाषते यद्वेति प्रतिवादिशरीरसिद्धसाधनत्वपरिहाराय

मृतशरीरे व्यभिचारपरिहाराय विवादपदस्य ग्रहणे । एकत्वसंख्यया संख्येयात्मवत्त्वस्य सिद्धत्वादसिद्धसाधनं तन्निरासाय स्वसंख्यासंख्ये
यात्मवत्तीत्युक्तं । मृतशरीरे व्यभिचारपरिहाराय जीवच्छरीरत्वादित्युक्तं । संप्रतिपन्नैकशरीरवदित्यर्थः । परिहरति । तदपीति ।
विप्रतिपन्नानेकशरीराणामेकत्वसंख्यायामपि स्वकीयत्वात्संख्येयात्मवत्त्वेवदीति नेप्रत्यपि सिद्धत्वादसिद्धसाधनमित्यर्थः । उक्त
दोषपरिहाराय पूर्ववादिनो मतमाह । अथेति । विप्रतिपन्नानेकशरीरसमवेतानेकसंख्यासंख्येयात्मवत्त्वस्य साध्यत्वान्नोक्तदोष इत्य
र्थः । सिद्धसाधनत्वाभावेपि संप्रतिपन्नैकशरीरस्य स्व समवेतानेकसंख्यासंख्येयात्मवत्त्वाभावात्साध्यविकल्पमित्याह
७१ नदेति । अथ सकलशब्देन संख्यासाकल्यमुच्यते तथा पि स्वशब्दस्य पदीक्षितानेकशरीरनाथत्वे । तत्समवेतसंपूर्णानेकसं ७१
ख्यासंख्येयात्मवत्त्वस्य संप्रतिपन्नैकशरीरे स्वमनाकैव । साध्यविकल्पे साधारणार्थत्वेपि किं विद्वद्गतसंपूर्णैकसंख्यासं
ख्येयात्मवत्त्वस्य सव्यासिद्धसाधनमिति भावः । अनुमानं तत्रमाह । यद्येति । अवर्तमानापरोक्षज्ञानस्य वर्तमानपरोक्षज्ञाने नेकाश्र
यत्वस्य संभवान्निषेधबाधः स्यात् तदर्थं वर्तमानमपरोक्षज्ञानमिति विशेषणं द्रष्टव्यं भिन्नाश्रयमित्युक्ते रूपाश्रयाद्भिन्नत्वेन सिद्ध
साधनता स्यात् तदर्थमुक्तं ज्ञानाश्रयादिति । ज्ञाने ज्ञानाश्रयाद्भिन्नाश्रयमित्युक्ते वा घटस्य तदर्थमुक्तं परोक्षज्ञानाश्रयादिति । वर्त
मानपरोक्षज्ञानस्यावर्तमानापरोक्षज्ञाने नेकाश्रयत्वसंभवान्निषेधबाधः स्यात् तन्निरासार्थं वर्तमानग्रहणं अपरोक्षत्वादि

नात्मनो मैत्रशरीरावच्छिन्नो । ८

त्युक्ते अपरोक्षेण आत्मनि द्वित्वनिवारणस्य स्वतंत्रत्वेन भिन्नाश्रयत्वाभावात्तदर्थमुक्तं । परतंत्रत्वे सतीति । परतंत्रत्वादिकं त्युक्ते वर्तमानपरोक्ष
ज्ञानाश्रयगतात्मा द्वित्वनिवारणपरिहाराय अपरोक्षत्वादित्युक्तं । दूषयति । तदपीति । अस्यार्थः । अर्थः किं तत्त्वतो भिन्नाश्रयत्वं साध्यते ।
भिन्नाश्रयत्वमात्रं वा । आद्ये द्वितीयश्रुतिविरोधः स्यात् विकल्पद्वयस्यासंभवात् । अनात्मसमवेतत्वस्यौपाधिकत्वं द्वितीये सिद्धसाधनं । अविद्या
नेक्षौपाधिकात्मभेदाभ्युपगमादिति । अस्तु तर्हि चैत्रः सुखी मैत्रो दुःखीति व्यवस्थात्मभेदे प्रमाणमिति चेत् । न । तस्याप्येकस्मिन्नपि कण्टकांकु
रंकरणेन तं दुःखि सुखि च व्यवसंदर्शनं पंकस्यर्थि ललाटं नेत्यपि तिवादेकात्म्येऽथौपाधिकात्मभेदादुपपत्तेः । ननु नेतदवदाती तथा स
तिचरणेन न मे दुःखं ललाटतटे च सुखमिति वा चैत्रे मै मुखं मे तद्दुःखमित्येकस्यानुसंधानप्रसंगादिति तत्राह । अननुसंधान
मपीति । किं चैत्रशरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशस्य मैत्रगत दुःखानुसंधानमापद्येत । किं वात्ममात्रस्यानाद्यः । ललाटावच्छिन्ना
त्मप्रदेशस्य चरणतलावच्छिन्नात्मप्रदेशगतदुःखानुसंधानवदौपाधिकात्मभेदादेव चैत्रशरीरावच्छिन्नात्मा गतदुःखानामनु
संधानापपत्तेः द्वितीये त्वविद्यापत्तिः । आत्मनो मात्रस्य सर्वशरीरानुनायिनः सर्वदा साक्षित्वेन सर्वशरीरगतदुःखानुसंधानस्येष्टत्वान्न च नव
कर्णाटललाटादिशरीरप्रवृत्तिः सांकर्यं इति वाच्यं । अनुसंधानं स्वतन्त्र्यमात्रवद्यपाग्रनात्वादि [illegible] । तर्हि सुखादिवत् स्मदा
दिर्वद्वंद्वति व्यवस्थात्मभेदे प्रमाणमिति नेत्याह । वद्वमुक्तेति । अविद्याभेदौपाधिकात्मभेदादेवकाविद्याविनाशेन तदवच्छिन्नेका

त्मनि मुक्तेथ्य विद्यान्नावछिन्नोध्वंस आत्मावद्ध इति व्यवस्थानात्विकात्मभेदानाववपिनविनेराश्यत इत्यर्थः तस्मादात्मभेदकल्पनस्य
सिद्धांतवनाद्वैव मूलमित्यपसंहरति तस्मादिति ॥ मू ॥ ४५ ॥ यदपि सुखसाक्षात्कारः इंद्रियजन्यः साक्षात्कारत्वात् रूपसाक्षात्कारव
त् विवादपदमात्मादि इंद्रियजन्यज्ञानाविषयः वस्त्रत्वात् घटवत् आत्ममूर्त्तसंयोगासमवायिकारणजन्यविशेषगुणाश्रयः नित्यत्वसा
त्वे विशेषगुणाविकरणत्वात् पार्थिवपरमाणुवदित्यादिना मनः सपसाध्यतस्य इत्थानारंभकत्वे न स्पर्शरहितत्वे विभुसंयोगित्वा
३१ मूर्त्तत्वे स्पर्शशून्यत्वे सति द्रव्यत्वात् आत्मादिवन्नित्यत्वं नि त्यत्वे सति मूर्त्तत्वात् परमाणुपरिमाणवत् नित्यत्वान्निरवयवत्वमसा
धि तत्र मनोमात्रानुमानस्य मनसा नित्यानुमेयत्वात् सिद्धा यत्नप्रयोगे मममनोऽन्यत्रगतमित्यनुमानात् संक्षनशून्यानामपि प्र ३२
सिद्धिविरोधश्च मनोऽपलापि निराकरणाभिप्रायेणाह योगसिद्धसाधनमिति मनसो नित्यत्वनिरवयवत्वपरमाणुपरिमा
णत्वमिति निराकरणाय तावत्मात्रमनुभाषते यद्वनित्यमिति तत्र श्रुतिविरोधकालात्ययापदिष्टतामाहान्नदपीति किंच मनः न
परमाणुमपरिमाणं न नित्यं न निरवयवं वा इंद्रियत्वात् चक्षुरादिवदिति प्रकरणसमत्वमित्याह कनणाच्चा दिति नित्यत्वनिरव
यवत्वनिराकरणे चिकमाह नित्यत्वे तिमनो न नित्यं सावयवत्वात् सावयवत्वं संयोगित्वात् घटवदित्यनुसंधेयमित्यर्थः मनसः
परमाणुपरिमाणत्वे नुमानांतरमाशंक्याह मनः परमाणुपरिमाणमिति समवायेनैकांतिकत्वपरिहाराय समवायिचे सा २२

तदुपेन्द्रय ५

तद्वदकादिपरमाणुत्रयादौ व्यभिचारनिरासाय समवायिनीत्युक्तं नहि सत्रादिकस्य विदसमवायिनी ॥कृ॥ समवायि ४

ति नित्यत्वादित्यक्तं सतोत्रादिसामान्यसमवायिकारणं मनसः ह्रु यं यत्नसमवायिनः प्रयत्नवदात्ममनःसंयोगस्य समवायि
न्यात्मनि व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं ग्रहणं तेनाकाशसंयोगस्य पटाकाशसंयोगासमवायिनः समवायिन्याकाशे व्यभिचारनिरासाय विशे
षगुणग्रहणं श्रोत्रशब्दासमवायिकारणोत्पत्तिशब्दसमवायिन्याकाशे सुखाद्यसमवायिकारणमनःसंयोगसमवायिन्यात्मनि व्य
भिचारपरिहाराय परग्रहणं अवयविद्व्यणुकगतविशेषगुणरूपाद्यसमवायिरूपादिपरमाणुवदित्यर्थः वेदांतिमते सुखादी
नां मनोगुणत्वेन परगुणत्वात् मनसो नित्यत्वा नंगीकाराद्वा सिद्धिरिति परिहरति इत्यप्यसदिति दृष्टांतासि
द्धिरित्याह द्व्यणुकेति द्व्यणुकसमवायिकारणे तत्परमाणुपरिमाणे यच्चपरमाणुपरिमाणं ततद्व्यणुकसम
वायिकारणमिति साध्यसमव्याप्तिनामनस श्रद्ध थानंगकत्वानंगीकारेण द्व्यणुकसमवायित्वाभावात्साध्य
नाथ्यापककेन द्व्यणुकसमवायिकारणे तत्परमाणुपरिमाणं यच्च परमाणुपरिमाणं ततद्व्यणुकसमकासमवायिकारणमि
ति साध्यसमव्याप्तिनामनस श्रुद्धं चापधिनाव शब्दान्नित्यत्वे सति स्पर्शवत्वोपाधिना वाह तच्चाद्याध्यत्वसिद्धिरित्यर्थः यद्यमनो नित्यं स्प
र्शशून्यद्रव्यत्वादात्मवदित्यक्तं तत्रासिद्धाहेत्वनित्या हासदास्पर्शेति यद्यमनः स्पर्शहीनं द्व्यणुनारंभकत्वात् आत्मवदित्यनालि त
दतिमंदस्यान्त्यावयविद्व्यणुव्यभिचारात् व्यभिचारानिरासाय तु द्रव्यानारंभकनिषद्रव्यत्वावांतरजातिरहितत्वस्यात् तच्चाकथमुक्तदोषानुषंगः ॥

नत्रमानसो नो निकृत्वेन स्पर्शवत्वाद् २

नकथंचिन्निरूपणं तु मनस्त्वजातिरहितपक्षिणी सैदिग्धासिद्धिस्तु याद्यातत्रानवद्भिर्नवद्भिः मनसेसः स्पर्शहीनत्वसंदेहे द्रव्यारंभकनिबद्धद्रव्यत्वावां
तरजातिरहितत्वस्यापि संदेहात्रा किंवास्मन्मतपर्यालोचनेनयामनसोपि वस्तुना दिवत्पृथिव्यादिकार्यत्वाद्द्रव्यारंभकनिबद्धद्रव्यत्वावां
रजातिरहितत्वासिद्धेः स्वरूपासिद्धिः एतेन दमपास्तं यदाहुः स्पर्शजातीयकवित्पशोपलब्धिसजातीयस्पर्शानुपलंभेनत्वाद्धेतुद्भव
कल्पते यथाचक्षुषि मेनाजातीयत्वं तु कावितदपिस्पर्शानुपलब्धेः कथमनुद्भवः कल्पत इति मनसोपि पृथिवीत्वादिजातीयत्वेनतज्जाती
टादेस्पर्शोपलंभादेवतत्त्वानुद्भवकल्पनोपपत्तेः यच्चमनः परमाणुपरिमाणं मूर्तत्वे सति नित्यत्वात्परमाणुवदि
न्यथायितत्र प्रतिकूलतर्कपराहतत्वेनाप्रयोजका तामाह मध्यमेति इष्टापत्त्या दिसपत्यसंपत्योर्मनसश्चाराप्यत्वयो
पलभ्यमानो मध्यमपरिमाणत्वेयुध्यते न परमाणुप रिमाणत्वेइत्यर्थः नत्वेवं मनकुञ्चानीत्यापंवमहाद्रतान्यात्मावेति
दुवद्द्रव्याणि स्युः दिक्कालयोरथयुस्तोत्वस्यनिराकृतत्वात्मनसश्चनेतिकचादतः कथंनवद्रव्यानिरूपणमित्यतआह तस्मादिति
त्रोतेत्यर्थः ॥ २६ ॥ का एवंतावद्द्रव्याणां नवत्वंनिरस्येदानींनवत्वेवकारस्यदशमादिद्रव्यव्यवच्छेदकस्य व्यर्थतामाह किंचेति
गुणाश्रयो द्रव्यमिति युष्मदीयद्रव्यलक्षणी तमस्यपि वर्तत इति तस्यापिद्रव्यत्वं वाच्यं इतरथा तत्र द्रव्यलक्षणस्यातिव्यापकत्वा
पत्ते नित्यवकारोऽव्यर्थ इत्यर्थः ननु कस्य गुणस्याश्रयत्वेन तमसो द्रव्यत्वं प्रथमं तावद्रूपस्येत्याहु तथाहीति ननु भावरूपतम

सः पक्षत्वमालोकाभावरूपस्यवा नाद्यः भावरूपेतमसिप्रमाणाभावेनाश्रयासिद्धेः नद्वितीयः धर्मिग्राहकप्रमाणबाधादित्यार्थे
कयनेत्याह नचतमसा इति न भावरूपमभावरूपंवातमोत्रपक्षः किंतुभावरूपाद्याभावरूपत्वप्रतिपत्त्यालंबनंतमोमात्रंतस्यचानुगा
वादिसिद्धत्वान्नोक्तदोष इत्यर्थः ननु तथापि भावत्वाभावत्वानालिंगितस्याप्रमाणिकत्वादाश्रयासिद्धिः स्फुटेत्यतआह प्रमाणेति
अयंभावः तमोमात्रंप्रतीतंनो वा प्रतीतंचेत्कथमाश्रयासिद्धिः नप्रतीतंचेत्कथं तत्रतथापि भावत्वाभावत्वसंदेहः नहि केनविदाका
नेनास्थाणोरप्रतीतौ तत्रस्थाणुत्वपुरुषत्वसंदेहो दृष्टः अथ प्रमाणेनप्रतीतं नप्रतिबिंबादिवत्प्रतीतिमात्रेणास्य
त्वात्स्यापपादितत्वात्प्रमाणविशेषणस्यनिष्फलत्वात् त्वादिति नन्वेवमथ सिद्धो हेतुः स्वमसो रूपकेवत्वेप्रमाणाभावादि
ति तत्राह अंगेन इंसंभारेतिनीलंतम इति रूपविशे षणवत्त्वयात्तमसोवगम्यत्वान्नस्वरूपासिद्धिरित्यत्वयः यद्यत्रापि
तेनात्रनीलप्रतीतिरस्ति किंतु सितरूपाप्रतीतौविपरीतप्रतीति भ्रमोमंदानां नीलपदप्रयोगश्च सिताभावेप्यनादसितंनी
लमिति हि लौकिकप्रयोग इति तत्राह अंगेन इंसंभानेणगंनीलस्य प्रत्यक्षानिमेयस्यनीलरूपवत्तयाप्रतीयमानत्वादित्यर्थः
अयंभावः अवाधितनीलरूपप्रतीतेर्यथा मिमेघस्यनीलरूपं सिध्यति तथा तमसोपि सर्वजनानां नीलरूपप्रतीतेरवाधितत्वान्नी
लंरूपमस्त्येव विनाबाधं भ्रांतिकल्पने अतिप्रसंगादिति स्यादेतत् रूपवत्वालोकनिरपेक्षस्य चक्षुषो रूपप्रत्ययजनक

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

त्वानुपपत्तिर्बाधकमिति तत्राह नित्यानुमेयगम्यत्वादिति इदमिहाकूतं आलोकनिरपेक्षस्य चक्षुषो नीलप्रतीतिजनकत्वेपि साक्षि-
त्वेतत्सर्वसीद्धवनीलं तमइति प्रत्ययोन विघ्यति नयत्रो नोवाधस्तनाचादिति अपिचालोकनिरपेक्षस्यापि चक्षुषो रूपप्रतीति
जनकत्वे किं बाधकं रूपप्रतीतिजनने चक्षुष आलोकनैरपेक्ष्यस्यानुपलब्धिरिति चेन्न रूपि चक्षुषो रूपप्रतीतिजनकत्वे किं वा
विशेषप्रतीतिजनकत्वे चक्षुष आलोकनैरपेक्ष्यं बाधकाभावात् आलोकाभावेपि नीलघटप्रतीतिप्रसंगो बाधकमिति चेन्न
२५ तद्वदसतीति हि घटे नीलरूपप्रतीतौ चक्षुषा आलो- कनैरपेक्ष्यं वदामः किन्तु नीलत्वाद्यवान्तरजातिविशेषयोगिरूप २५
प्रतीतौ चक्षुष आलोकानपेक्षत्वं वदामः किन्तु नि- लत्वाद्यनजातिविशेषयोगिरूपप्रतीतौ अतएव नेत्तदपादे या-
हाकृः तमसो रूपवत्वेपि न द्रव्यान्तर्भावः पृथिव्या- दिविकान्तर्भावोपपत्तेरिति तमसो रूपविशेषत्वेन पृथिव्यादि-
ष्वान्यत्वोपपत्तेः न हि पृथिव्यादीनां रूपवत्वमात्रेण भेदः नास्ति नास्ति रूपविशेषसमवायेन भेदस्येष्टत्वात् तमसो रूपवत्वप्र-
तीते बाधकान्तरमाशंकते नन्विति रूपवद्द्रव्यमिति यत्र रूपसमवायस्तत्र स्पर्शसमवाय इति व्याप्तिस्तावत्सर्वजनीना तमसि तु स्प-
र्शानुपलब्धेः स्पर्शसमवायो व्यापको व्यावर्तमानो रूपसमवायमपि स्वव्याप्यं व्यावर्तयतीति तमसि रूपप्रतीतिर्भ्रान्तिरित्यर्थः
तद्दूषयति न त्र्यणुकवदिति त्र्यणुकवत्तमसि स्पर्शानुपलब्धेः स्पर्शस्यानुद्भूतत्वादुपपत्तेर्न तत्र स्पर्शसमवायव्या[illegible] २७

प्रमाणमित्यर्थः नन्वणुकार्यत्वेन त्र्यणुकादौ तमसि स्पर्शानुपलब्धौ स्पर्शोपलब्ध्या त्र्यणुकस्पर्शसिद्धौ तदनुपलब्धेः तदनुद्भूतत्वं
गतिः कल्प्यते तमसि तु न स्पर्शसद्भावे प्रमाणं यद्दृष्टान्ते तदनुपलब्धेस्तदनुद्भूतत्वं गतिः स्यात् न तदपि वा न्नं रूपवत्त्वस्यैव प्रमाणत्वा-
त्स्पर्शसिद्धौ तदितिवत्त्रोन सर्वजनीन रूपवत्त्वस्पर्शवत्त्वव्यापकस्पर्शवत्त्वापपादकत्वेन सर्वसंदेहनिवर्तकत्वोपपत्तेः नापि ह्यभावकूटानु-
पलब्ध्यासंदिग्धेः अथवा आलोकत्वं यद्ग्रूपरूपकस्पर्शविरोधापादि समवायस्यैव स्पर्शसमवायेन व्याप्तत्वात्तमसि वा आलोकत्वं यद्ग्रूपसमवा-
याभावान्स्पर्शानुपलम्भो बाधकमिति द्रष्टव्यं ननु तमोद्रव्यं न चकार्यद्रव्यमचकार्यद्रव्यमकार्यद्रव्यं वा स्यान्नित्ये नता
वदकार्यविनाशोपलम्भाभावानोपितमसः कार्यद्रव्यं आरंभकविकल्पवात् आत्मादित्याशंक्य नेत्याह हानयान्तरं केति
तमसो रूपवत्त्वोपलब्धाद्रव्यत्वस्य विनाशोपलब्धा कार्यत्वस्य च सिद्धा न तदनुरूपाणां नामसापनमाणूनामारंभक-
त्वकल्पनाप्रयत्ने नारंभविकल्पत्वमसिद्धमित्यर्थः ननु तमसो महाकार्यद्रव्यत्वे तद्विनाशे तमः खण्डावयविनो घटविनाशवत् कपा-
लानामुपलम्भः स्यादित्याशंक्याह विघकदाचापि वेति विघकदापि द्व्यणुकानां महाकार्यद्रव्यत्वेपि तद्विनाशे खण्डावयविनाम- म
नुपलम्भवत्स्यादित्यर्थः अथवा तमसो महाकार्यद्रव्यत्वे कथमविलयेनोत्पादविनाशावित्याशंक्याह विघकदाचापि वेति एवं ता-
वत्तमसो द्रव्यत्वं प्रसाध्य दानीं यदवादि तमश्च तदं प्रकाशाभाव वाचकं प्रकाशानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वाबाधकपदव्यापारसंप्रतिपन्नानां का-

भावव्यवच्छेदकपदस्य तस्मात्प्रकाशाभावाप्रसङ्ग इति।तदनुभाषते यद्वा वादीति।लक्षयति।तदपि मानैर्हीनमिति।प्रेरकतस्या।तिप्र
संगिवादिति शेषः प्रतिप्रसंगि वमेवाह यद्यपि यत्कालेत्यादिना।यद्यालोकनिरपेक्षेण चक्षुषा गृह्यमाणाव्यवकारत्वात् देशप्र
काशादर्शनादित्यालोकनिरपेक्षेण चक्षुषालोकाभावस्य गृह्यमाणत्वादालोकाभाव्यवकारपदार्थ इत्यव्यतरेण तदालोकसा
पेक्षेण चक्षुषा गृह्यमाणप्रकाशाद्यारोपादेशतमसोऽदर्शनादित्यालोकसापेक्षेण चक्षुषा तमसोऽभावस्य गृह्यमाणत्वात्तमःसं
सर्गाभावः प्रकाशपदार्थइत्यन्यतामित्यर्थः।अत्र यैसंत्रपार्थेः तमस्पदं।आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यभावकपदे नवचु
आलोकाभावकं वाचकं न न विद्यते।विपक्षेवाच्का भावादालोकपदं तमसोऽभावव्याचको आलोकसापेक्षचक्षु २१
र्ग्राह्यभावकपदत्वात्तमसोऽभावव्यावकपदवदि त्यतिप्रसंगपनाहतत्वाद्यप्रयोजको हेतुरिति।न वालोकस्यप्र
पवत्प्रतीत्यांधकाराभावान्यत्वमित्युक्ते तमसोपि द्रव्यवत्प्रतीत्यालोकाभावादन्यत्वस्य समानत्वात्।किंचालोकाभाव
पदस्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यभावकपदत्वासिद्धसाधनविकल्पो दृष्टांत इत्याह।किंचेत्युक्तेति।चक्षुःसंयुक्तद्रव्यनागविशे २५
षणतया चक्षुर्ग्राह्यघटाद्यभावस्य चक्षुषैव गृह्यते मायावाद्यभावस्यासाक्षिसिद्धत्वात्।किंकारणमित्यत्र कंप्रेव कारव्यात्वेतद
शेप्रकाशसंयोगासंभवात्नतद्विशेषणतयालोकाभावश्चक्षुषा गृह्यते विशेष्यतेघटाद्यभावस्यापि ग्रहण प्रसंगादित्यालोकाभा

वपदस्य चक्षुर्ग्राह्यभावकत्वाभावाभावे न वाच्यमिति न प्रकाशसंसर्गाभावं वाचकान्त्यर्थः।आलोकस्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्रा
ह्यतया तदभावस्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात्मतत्नागस्य तस्मृतस्यैव विशेषणत्वानोक्तदोष इति चेन्न।आलोकालोकावयव
विनष्टद्रव्ययवाभावेतरेतरापेक्षचक्षुर्याघ्रत्वापगमात्।स्मृततन्नागविशेषणस्याध्यवस्य प्रत्यक्षत्वे पुरोदेशवर्तिनो घ
टाभावस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसंगात्।एवं भावतमसः प्रकाशसंसर्गाभावत्वे मानाभावेन वक्तृतात्।द्वेषनीत्यप्रमाणमाह।किंचेति।तमसः
प्रकाशजातीयसहस्रवित्त्वस्यासिद्धिमाशंक्याह मंदप्रदीपइतिइत्यस्ति तावन्मंदप्रदीपइति।अस्ति तावन्मंदप्रदीप
परिवर्तिन्यापवरकेस्पष्टरूपदर्शनेनतत्र चकारम णेतत्रासंभवात्तमसोऽनुद्भूतत्वं कल्प्यते तेनातानासिद्धिरित्य
र्थः।ननु प्रकाशांतरेण प्रकाशितेनाभावस्यापि तमसःसहप्राणिक्रियमाणविपक्षेवाच कान्तावान्।तएवमंदप्रदी
पेदेशमन्यस्य स्पष्टरूपदर्शनेप्रकाशांतरसंसर्गाभावादित्याशंक्याह।यदितत्रेति।बहुलालोकमंडलावलीविन्यपिदेशे प्रकाशा
तनसंसर्गाभावस्य संभवात्तस्य स्पष्टं रूपमुपलभ्येतेत्याह।तर्हि दिनकालाविदितित्यन्ननन वे कालोकसङ्गावपि प्रबलं नत्वंतमः प्र
तीतिप्रसक्तिर्बाधिकेत्यर्थः कैदाक्षरम्।किंच चक्षुः प्रकाशनिरपेक्षतया रूपग्राहकं रूपेंद्रियग्राहकेंद्रियत्वात्त्वगिंद्रियव
दित्यनिप्रायेणाह।अनः सिद्धमिति।न चरूपग्राहकत्वसति द्रव्यग्राहकेंद्रियत्वमुपाधिः रूपग्राहकत्वे सति द्रव्यग्राहकस्या

पिमनसःप्रकाशनिरपेक्षतयारूपिग्राहकत्वाभावेनसाच्चासमवायिचाक्षुरूपग्राहकत्वेसतिरूपिद्रव्यग्राहकंइंद्रियंचक्षुरिति
चेन्न नरूपग्राहकत्वविशेषणस्यपक्षमात्रव्यावृत्तिप्रयोजनत्वेनपक्षेतरत्वान्न तमसोद्रव्यत्वेप्रमाणांतरमाह छायायाश्चेतिछा
यंप्रावक्षमोद्रव्यं क्रियावत्वात्स्पर्शवद्बाह्यघटवदितिवासिद्धिः छायायोविरलावयवतमसिक्रियोपलंभस्यसर्वानुभ
वसिद्धत्वात्पथिगच्छतोगच्छंतीनोऽस्मुखिनोऽसुखस्पर्शोद्भूतच्छायेत्यनुभवाद्वानतत्राभिसंमुखोवाधकाभावादित्यलंदत्तवर्दिकाया।
९८ द्रव्यपदार्थसंगमुपसंहरतितस्मादिति।निरूपितो द्रव्यपदार्थसंगानवप्रकारोमुद्गमाननावृत्त्यनीतविश्वप्रसरस्पर्श ७८
नाः कथंविदालोकनहेतुरस्य॥ ॥कु॥इदानींगु णादिपदार्थपंचकंनिराकर्तुंनिराकृतमपिगुणलक्षणंप्र
कारांतरेणनिराकर्तुमुपक्रमते यदपिनिर्गुणइ त्यादीत्यादिनाअत्रगुणासिद्धौगुणलक्षणेशस्यनिर्गुणत्वस्या
सिद्धेरसंभवोलक्षणस्येतिभावः एवंप्रासंगिकंलक्षणनिरासंपरिसमाप्यप्रकृतंविभागनिरासमुपक्रमते यदपिरूपत्वसं
बंधादित्यादिनादूषयतितदपिदुःसंपादमिति अतिव्यापकत्वादिदोषादितिशेषः कथंयत्तावद्रूपसंबंधमद्रूपमितितस्यतावद्रू
पत्वसमवायसंबंधीत्यर्थः तत्रवदामःकिंरूपत्वसमवायस्यविशेषणत्वमुपलक्षणत्वंवानाद्यःरूपत्वस्यापिसमवायसंबं २६
धित्वेनरूपत्वापत्त्यासमवायवत्संबंधत्वापत्तेःसमवायोनाधेयापत्तापप्रसंगात् द्वितीयेतुरूपत्वेतिव्याप्तिःतस्यापिस्वोपल
× रूपत्वसमवायव्यापत्तंबधर्मत्वनाविशेष्यानुपपत्त २

क्षितसमवायसंबंधित्वाद्रूपत्वं समवेतंयत्रतद्रूपमितिचेत्तन्नागुरुत्वप्रवृत्तिनिबंधकत्वस्ययत्रशब्दार्थत्वेःसोनवापत्तेःयजनक
त्वस्यतदर्थत्वेवक्तुंनादावत्यापत्तेःरूपत्वसमवायसंबंधित्वसतितद्योजकेरूपमितिचेत्तन्नरूपत्वेतिव्याप्तेःतस्यापिरूपत्वस
मवायसंबंधित्वात्स्वयोजकत्वाच्चरूपत्वसमवायसंबंधित्वेसतिरूपत्वादन्यद्रूपमितिचेत्तन्न गंधसद्भावेतिव्याप्तेः गंधस्यापिस
मवायेकत्वत्वाद्रूपत्वोपलक्षितसमवायसंबंधित्वाद्रूपत्वादन्यत्वाच्च वक्तुरुषेवग्राह्यगुणोरूपमितिचेत्तन्नपरमाणुरूपे
व्याप्तेःतस्यातींद्रियनिष्ठत्वेनवक्तुर्योग्यत्वानुपपत्तेःवक्तुरुषेवग्राह्यजात्याश्रयरूपमितिचेत्तन्नप्रकृतान्तरत्वात् यत्र
किंवारूपव्यक्तिनेदासिद्धाकथंरूपत्वजातिःक ल्पते अथनीलपीतश्वेतादिभावनरूपव्यक्तिभेदःप्रत्यक्षसि
द्धःनरूपत्वजात्यसिद्धौनीलपीतादीनांरूपव्यक्ति त्वासिद्धेःतथात्वनीलपीतादीनांरूपव्यक्तिभेदत्वसिद्धौतत्ररू
पत्वजातिसिद्धिःत्वसिद्धोवतसंबंधान्नीलपीतादीनांरूपव्यक्तिभेदत्वासिद्धिरितिपरस्पराश्रयमित्याहरूपव्यक्तिभेदा
सिद्धाविति अनेनरूपमितरेभ्योभिद्यतेरूपत्वसमवायसंबंधित्वाद्वक्तुरुषेवग्राह्यगुणत्वाद्वाव्यतिरेकेणगंधादिवदित्य
पास्तं एवंस्मादिष्वसिपिलक्षणेनिरासोद्रष्टव्यः किंचसंख्यायाः किंनदकंएकत्वादिव्यवहारहेतुत्वंवासंख्याजातीयत्वंवा
नप्रथमःसमुच्चितेकत्वादिव्यवहारहेतुत्वस्यासिद्धेःएकत्वव्यवहारहेतोःसंख्यात्वसिद्धिद्वादिव्यवहारहेतुःसंख्याजातिस्याः

नद्वितीयः संख्यायाः जातिसद्भावे प्रमाणाभावात् एकस्मिन्द्वयोस्त्रिषु च संख्यातमिति प्रयोगेष्वत्र प्रमाणमिति चेत् न । इह च परिमित
दीर्घादि परिमाणे तुलापरिमितगुरुत्वे चावांतरैकजात्यभावेपि परिमितप्रयोगवदेकत्वद्वित्वादिषु संख्यात्वजात्यभावेपि तद्विशिष्ट
संख्यातप्रयोगोपपत्तेः । नचैकत्वद्वित्वादिषु सैयाहकगुणत्वावांतरैकजात्यनंगीकारे रूपरसादीनामिवैकत्वद्वित्वादीनामपि
विजातीयगुणत्वप्रसंगः । नचैतत् सत्तावद्दोषः स्यादिवादत्र विशेषः । तस्मात् त्रिशुणोत्पत्तौ चैकत्वादीनां सजातीयगुणत्वमंगीकार्यम्
६८ न्यायदोषात् स्वभावस्तुनां न वस्तुनां स्वरूपाद्वा । यदपि न तस्य विषयत्वात् । गुणानां चतुर्विंशतित्वव्याघात इति चेत् । तर्हि किमिदानीं प्रत्यर्थि ६८
नृपनिरासापि तृपांतरं दुःखाकरोति । येन गुणादो विभागनियमं निराकुर्वाणो विभागनियमनिराकरणप्रसंगेन
वनिराकरोत्यायुष्मान् । किंवा एकत्वस्य सामान्य रूपत्वे को विरोधः । द्रव्यत्वेन तुल्यव्यक्तित्वमिति चेत् न । एकत्वस्य
गुणादावपि वर्तमानत्वे प्रमाणाभावात् । द्रव्यैकत्वयोश्च तुल्यव्यक्तित्वेनान्यतरस्य सामान्यत्वत्यागप्राप्तौ किमित्येकत्वस्यैव सामान्य
त्वत्यागो विशेषाभावात् । अनित्यत्वादिति चेत् न । तदसिद्धेः । द्वित्वादेरपि कालातिरिति चेत् न । कार्यत्वस्य पृथक्त्वाभावात् । कथं
तर्हि पदार्थाद्वयमेतत्त्रयमित्यादिव्यवहार इति चेत् । बुद्धिविशेषादिति ब्रूमः । तथाहि । यथा नवस्रतेष्वयमेकोऽयमेक इत्यपेक्षाबुद्धेर्द्वि २२
त्वोत्पत्तिस्तथा विनापि द्वित्वोत्पत्तिमपेक्षाबुद्धेरेव द्वित्वव्यवहारोऽस्माकमिति न किंचिद्दुष्यति । एकत्वद्वित्वाभावे कथं तदाकारता

व्यवहारस्येति चेत् । तर्हि किमिदानीं द्वित्वमपि काल्पनिकत्वात् परमार्थस्यास्तु । तस्मादपेक्षाबुद्धिवैचित्र्यादेव द्वित्वादिव्यवहारवैचित्र्यमिति न सं
ख्यासिद्धिः । ननु संख्याभावे कथमनेकवस्तुसंख्यायाः कार्यमहत्त्वस्य परिमाणविशेषस्योत्पत्तिरिति चेत् । आश्रयविशेषः परि
माणमेव किमुच्यते । मानव्यवहारकारणमिति चेत् । कार्यमानव्यवहारः । ह्रस्वं वितस्त्यादिव्यवहाराभावात् । अणुमहद्व्यवहाराभावात् सर्व
गतत्वव्यवहाराभावात् । परिमितत्वव्यवहाराभावात् । नाद्यः । परमाणुपरममहापरिमाणयोः परिमाणत्वाभावप्रसंगात् । नद्वितीयः । ह्रस्वत्व
दीर्घत्वयोः परिमाणत्वाभावापत्तेः । नतृतीयः । गुणादावपि परिमाणप्रसंगात् । यत्परममहापरिमाणं परिमाणं
त्वाभावप्रसंगात् । नचतुर्थः । तुलापरिच्छिन्नगुरुत्वस्यापि परिमितव्यवहारेण च तत्परिमाणत्वप्रसंगात् । नच परिमि
तव्यवहारस्तुलानिरूपितायामपि संख्याविषय इति चेत् । तर्हि द्रव्यांतरसमवायनिर्वचनः परिमितव्यवहार इति न परिमाण
सिद्धिः । कथं तर्हि अणुत्वपरिमितव्यवहार इति चेत् न । कथं विशेषपरिमाणत्वजात्यसिद्धावणुत्वस्य वा सिद्धः । व्यणुकादारब्धे त्र्यणुकोपादा
ने गुणत्वावांतरजात्या महत्त्वैकजातीयगुणवत्त्वं द्रव्यत्वात् घटवत् । यश्च त्र्यणुकोपादानद्व्यणुकमहत्त्वैकजातीयो गुणः तन्नम
हत्त्वं द्व्यणुकप्रत्यक्षतापत्तेः । अतोऽणुपरिमाणसिद्धिरिति । तत्र वदामः । किं महत्त्वजात्या एकजातीयगुणवत्त्वं साध्यं जात्यैव तेन गुण
त्वानाद्यः । द्व्यणुकादावपि महत्त्वापत्त्या प्रत्यक्षत्वप्रसंगात् । न द्वितीयः । तदसिद्धेः । नानामद्रव्यसाधारणजातिमात्रेणेति चेत् । तत

इवेप xका२६

दपि महत्त्वं वा तदतिरिक्तं चेति गतदोषत्वेष्वं महत्त्वस्यौपाधिकत्वात् किं च महत्त्वसद्भावेपि न प्रमाणं यत्रामथवङ्कुतरं द्व्यसम
वायेनेव महदिति प्रत्ययोपपत्तेः आत्मादौ च महत्त्वप्रत्ययस्य सर्वाधिकत्वस्य न निर्वचनत्वात् ननु किमवयवबहुत्वमात्रं महदिति
प्रत्ययगोचरबहुत्वविशेषो वा नाद्यः तस्य महदल्पसाधारणत्वात् उभयत्र प्रत्ययतुल्यताप्रसंगात् द्वितीयेपि किमवगतो बहुत्व
विशेषो महदिति प्रत्ययगोचरः अनवगतो वा नाद्यः अवयवबहुत्वे यत्नात् निश्चयेपि घटादौ महदिति प्रत्ययाभावात् न द्वितीयः महा
७८ त्वप्रकर्षापकर्षप्रतीत्यनुदयप्रसंगादिति चेन्न अत्राप्यतो किमत्र महत्त्वप्रतीतिमात्रस्य गोचरं पृच्छसि महत्त्वप्र
कर्षापकर्षप्रतीतेर्वा आद्ये अवयवबहुत्वमात्रेत कर्षो वर इति वदामः द्वितीये तु बहुत्वविशेषावगतः तदवगतेस्ता ७८
स्पष्टादेवा किं च भवतापि अवयवबहुत्वविशेषा वगमादेव महत्त्वविशेषावगतिरेष्या इतरथा [illegible] तत्रैव धा
२४ यविनि परिमाणविशेषसंहानस्याप्तात् तस्मात्रापरिमाणसिद्धिः ननु महदल्पपरिमाणभेदाभावे कथं महतोऽल्पे पृथगिति
चेन्न पृथक्त्वस्यैवतावता किं प्रमाणं पृथगिति प्रत्यय इति प्रत्ययेन्न न तस्यान्योन्याभावविषयत्वात् घटः पटो न भवतीत्यन्योन्या
भावविषयप्रतीतेर्घटात्पटः पृथगिति प्रत्ययस्याविलक्षणत्वात् अनेकविषयत्वमिति चेन्न तत्र धर्मस्यैवान्योन्याभावस्य पृथगादिश
ब्दवाच्यत्वोपाधिनिर्वचनत्वेन प्रत्ययवैचित्र्योपपत्तेः ननु न शब्दभेदोपाधिनिर्वचनः प्रत्ययभेदः किं त्वर्थभेदनिर्वचनपर

द्वि ३

अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन प्रतीतेः पृथक्त्वस्य चावधिनिरूप्यत्वेन प्रतिभासादिति चेन्न अवधिप्रतियोगिनोरर्थभेदा
भावात् यत्राप्युक्तं अवधिप्रतियोगिनोरर्थभेदाभावे अवधिवत्प्रतियोगिन्यपि पंचमीप्रयोगप्रसंगः स्यादिति तन्न हि घटा
त्पटो नेति प्रतीतिर्दृश्यते इति तत्राप्यतो न ह्यवधौ पंचमीविधानेन नावधिप्रतियोगिनोर्भेदात् प्रतियोगिन्यपि पंचमीप्रसंगः
किं त्वन्यादिपदयोगात् अतः पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वेपि घटः पटो न भवतीत्यत्र न पंचमीप्राप्तिरन्यादिपदप्रयोगाभावात् घ
टात्पटोऽन्य इत्यादौ स्यादन्यादिपदयोगादिति संतोषस्त्वं अथान्यारादितरर्ते दिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्ते इति
८ सूत्रेणान्यपर्याययोगे पंचमीविधानमिति तन्नान्य पर्यायत्वे घटः पटो न भवत्यत्रापि पंचमीप्राप्तिः तदपि वा नत्रोक्त
विभक्तयोरन्योन्याभावविषयत्वे अभावमात्रवाचक त्वेनान्यपर्यायत्वाभावात् अन्यथा तदभाववत्वं तदन्यत्वमिति न पिन
ञः प्रयोगात् इयं अतत्पर्यालोचनयापि नञोऽन्यपर्यायत्वादिदमिदं नेत्यत्र पंचमीप्रयोगप्रसंगस्य समानत्वात् तस्मादन्यादि
शब्दविशेषनिबंधनत्वमेव पंचमीविधानं न पृथक्त्वापेक्षिनिबंधनमिति न पृथक्त्वसिद्धिः एतेन द्विपृथक्त्वमथ यादृशमन्योन्या
भावस्य द्विनिष्ठत्वेन प्रतीत्युपपत्तेः पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वे गुणादावपि रूपादेः पृथगिति प्रत्ययोपि विना बाधेन त्वं
तः कल्पितः स्यादिति ननु घटपटयोः पृथक्त्वाभावे संयोगो न स्यादिति चेन्न संयोगप्रत्वावत्प्रमाणं परिमाणं परापरमः द्वर्थी द्व

द्वित्व ३

र्थांतरेण संयुक्तमिति प्रत्ययस्य च संयोगे प्रमाणमिति चेन्न । नायं दृष्टवस्थद्रव्ययोर्जातसंयोगोत्पत्तिस्तदवस्थयोरेव संयुक्तप्रत्ययविष
यत्वोपपत्तेर्यच्च संयोगानंगीकारे द्रव्यगुणकर्मणामनुत्पत्तिरेव स्यात् । अवयवसंयोगमंतरेण द्रव्योत्पत्तेरसंभवात् । परमाणूनाम
ग्निसंयोगमंतरेण पाकजरूपाद्यनुपपत्तेः बुद्ध्यादीनामात्ममनःसंयोगमंतरेणानुपपत्तेः नुन्नाभिघातवायुसंयोगमंतरेण क्रियानु
त्पत्तेः अतः संयोगापह्नवे दूषणमुक्तं तदपि न विचक्षणपरीक्षाक्षममीक्षामहे संयोगसामग्र्या एव द्रव्याद्युत्पत्तिसिद्धेः तथाहि यादृ
१२ श्यारंभकसंयोगसामग्री तस्या एव द्रव्योत्पत्तिसिद्धेः किं मध्यवर्तिसंयोगकल्पनया बुद्ध्यादौ हननादिक्रियायां वा दृष्टत्व
स्य परिमाणविशेषस्य वा पिंडेवसमवायित्वं न विघ्न ति । संयोगस्वरूपानिरुक्तेश्च तथाहि किमप्राप्तयोः प्राप्तिः सं १२
योगः अनित्यसंबंधो वा द्रव्यासमवायिकारणी गुणो वा । न प्रथमः अप्राप्तिर्हि प्राप्तेः प्रागभावो वा प्राप्तेरत्यंताभा
वो वा स्यात् । नाद्यः अनित्यसंबंधस्य सिद्धौ प्राप्तिप्रागभावासिद्ध्या लक्षणस्यासंभवापत्तेः न द्वितीयः । असंभवादेव न सिद्धिः प्राप्त्र
त्यंताभाववतोः प्राप्तिः संभविनी । न द्वितीयः अनित्यसंबंधसद्भावे प्रमाणाभावात् । व्याप्यव्यतिरेकौ प्रमाणमिति चेन्न
न सिद्धस्यैव संबंधस्य संबंधावच्छेदकत्वेन तयोरन्यथासिद्धेः यथा तंतुपटसमवायिस्यकारकव्यापारवत्ययव्यतिरेकयोरवच्छेदक
तया न्यथासिद्धिः अन्यथा समवायस्याप्यनित्यत्वापत्त्या तिव्यापकत्वापत्तेः । न तृतीयः द्रव्यासमवायिकारणस्य गुणस्य प्रमाण
कार्यत्रयत्रिज्ञानुपपत्तिस्त कर्मासमवायित्वपक्ष व संयोगासमवायत्वपारूपि
प्रमानबुच्चोर्द्दो ६

नावात् । कार्यद्रव्यं असमवायिकारणगुणजन्यं क्रियाजन्यत्वाद्यत्त्वसतिभावकार्यत्वाद्रूपवदित्यनुमानं मानमिति चेन्न तदपि
न मनीषिमानसमुल्लासायित्वमीक्षते नवक्षमतसंयोगानुकूलक्रियाया एव द्रव्योत्पादकत्वांगीकारेण हेतोरसिद्धत्वात् । अ
वयवक्रियाविशेषस्य वा द्रव्यासमवायिकारणत्वेन तन्नाशद्रव्यनाशस्यादिति चेन्न । न समवायिनाशस्यारंभकावयवानां का
र्यप्रतिकूलक्रियान्तरोत्पादस्य वा कार्यद्रव्यविनाशहेतुत्वस्याभ्युपगमात् । कथं तर्हि तंतुविभागात्पटनाशोपलब्धिरिति चेन्न
नु विभाग एव किं प्रमाणं विभक्तप्रतीतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न । नायं दृष्टवस्थद्रव्ययोर्विभागोत्तिभवतीत्ता १५
दृगवस्थद्रव्ययोरेव विभक्तप्रतीतिविषयत्वोपप पत्तेः संयोगप्रध्वंसविषयत्वोपपत्तेर्वा । न चैवं ध्वंसस्यैकसंयोगि
विनाशेन संयोगनाशे विभक्तप्रतीतिः स्यादिति चेका भूतेनस्यादिति तस्मिन्नेव सति नायं विभक्त इति प्रतीतेः सर्वजननी
नत्वात् संयोगिविनाशेन संयोगविशिष्टद्रव्ययोर्वा विभक्तप्रतीतिविषयत्वं तत्र विशेष्याभावे विशिष्टप्रतीतिप्रसक्ती
तिप्रसक्तौ लोकप्रसिद्धेति नैकसंयोगिनाशे विभक्तप्रतीतिप्रसंगः अपि च विभागोपि कर्मजन्यसंयोगपूर्वको विश्लेषो वा
संयोगविरोधी गुणो वा संयोगनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिनित्यमात्रनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिकालनिष्ठनिष्ठात्यंता
भावाप्रतियोगपेक्षाबुद्धिजन्यानिष्ठगुणत्वाद्यांतरजातियोगी वा । नाद्यः विश्लेषशब्देन विभागाभिधाने विभागेनैव विभा

संयोगस्यापि पार्थिवपरमाणौ संयोगव्यतिरिक्तपाकजरूपाद्युत्पत्त्यसमवायित्वेन हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वं ॥ १०

गनिरूपणापत्तेः संयोगपूर्वक इति विशेषणवैफल्यापत्तेश्च संयोगविरोधिमात्रस्य नियमेन संयोगविनाशे नियामकः न द्वितीयश्च
आत्ममनःसंयोगविरोधिविभागस्य क्रियाकृयाजन्यत्वे सति विभागेन अदृष्टस्यापि तीर्थयात्रादिक्रियाजन्यत्वात्र असमवायित्वेन क्रि
याजन्यत्वे सतीति विभागेन उत्तरतराश्रयाश्रसंयोगविभागसिद्धौ तदसमवायिकारणं क्रियासिध्यति क्रियासिद्धौ असमवायित्वेन
कृयाजन्यः संयोगविरोधी विभागः सिध्यतीति सिद्धौ तत्संयोगविभागसिद्धिरिति न तृतीयः तथाभूतजातावेवत्रा
१२ गुरुनीत्या इति व्यापकत्वाश्च तथाभूतजातिर्वि ॥ शिष्टे वा व्यापकत्वात् तथाभूतजातिसद्भावप्रमाणाभावा
त्संयोगविभागमात्रनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि नित्यमात्रनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिकालनिष्ठनिष्ठात्यंता १०
भावप्रतियोगपापत्ता बुद्धिजन्यानिष्ठगुणत्वावांतरजा तियोगिनो गुणांतरस्यापि वैकल्पनात्रैत्रश्च यद्वाभमाते
विभागसिद्धौ कर्मसंयोगातिरिक्तासमवायिकारणं समवायिकारणाद्यात्र रूपवदिति तत्र कृयापायापवद्दा
समवायिकारणत्वांगीकारासिद्धसाधनं अथ संयोगव्यतिरिक्तगुणासमवायिकारणत्वं साध्यते तर्हि
गुणत्वोपाधित्ववादीयतां दृष्टान्तश्च अपि वा कर्मसंयोगविभागातिरिक्तासमवायिकारणं संयोगविभा

अन्यगवयापित्वे विसंगानसमवायित्वोपाधौ — योगातिरिक्तत्वे सति त्र —
करण —

गव्यतिरिक्तत्वे सति असमवायिकारणत्वात् रूपवदित्यतिप्रसंगपरहतत्वाद तदुक्तं लतर्कालावाद्या
प्रयोजकत्वे त्यलं विभागगवेषणया संयोगविभागानंगीकारे कथं परत्वापरत्वयोः प्रतीतिरिति
चेत् परत्वापरत्वयोरेव क्रियमाणे परापरप्रत्ययाविति चेत् नासूर्यपरिवर्तनदेश
संयुक्तसंयोगाल्पत्वबहुत्वयोरेव परत्वापरत्वयोरेव क्रियमाणे परापरप्रत्ययावि
रापरप्रत्ययनिमित्तत्वात्र यद्वाच्यते संयुक्तसंयोगाल्पत्वबहुत्वयोरेव परापरप्रत्ययनिमि
त्तत्वे प्रमातर्यपि परापरप्रत्ययप्रसंगः तत्राऽपि तयोरविशेषादिति तदपि मंदं तत्र वन्मतेपि

पत्र २

संयुक्तसंयोगाल्पत्वस्य यस्त्वयोः परत्वापरत्वोत्पत्तिहेतुत्वेन प्रमातर्य पितयोरविशेषेण परत्वाप
रत्वयोरुत्पत्त्यापरापरप्रत्ययप्रसंगस्य समानत्वात् । यद्यपेक्षेयमतः । संयुक्तसंयोगाल्पत्वस्य यस्त्वयो
योर्मूर्त्तयोरपरत्वापरत्वोत्पत्तिहेतुत्वसाम र्थ्यान्नक्षप्रमातर्यपितइत्यत्यापत्तिरितितर्हि मूर्त
२२ विशेषणयोरवसंयुक्तसंयोगाल्पत्व त्वयत्वयेयोः परापरप्रत्ययनिमित्तत्वमितिनम २२
प्रमातर्यपितत्प्रत्ययप्रसंगइतिस मानंतस्मान्नपरत्वापरत्वसिद्धिः । तत्रलक्ष
णसंयुक्ते इयतदन्नावत्यापि । अध्याक्षेराधिकव्याप्तेर्निरासोलक्षणस्यत्वबुध्यादेर
त्वावैक्षयः प्रत्येकंयथगोरवात् । नीतेनीकानिसास्मीनिघ्यथथथथददददघघघनननन) ८१

ग्रंथ
गुवर्ण्वक्कावयवसंख्यागादो । ४

विशेषगुणलक्षणलक्षणं । स्वाश्रयस्यपृथग्वच्छेदकत्वं नरजातियुक्तगुणत्वमिति तत्रस्यास्वशब्दार्थो निरुक्तितः । गुणमात्रान्निवानेस्या
संख्यादेरपिसंग्रहः । तद्विशेषानिक्षानेस्यादव्याप्तिम्नदसंक्रमात्राद्द्रव्यस्यद्रव्यविछेदादकपकव्याथजातिमानगुणश्चेदधिकव्याप्तिः । गुरु
त्वादौ यदीष्यतेद्रव्यात्वावानसेकस्यसामान्यस्ययदाश्रयः । तद्यावच्छेदकत्वंचविशेषत्वंगुणेतदाशंक्याधिराथेकस्यगुणस्याश्रयभेद
काविशेषत्वंगुणेज्ञेयातिथ्यास्त्रिःस्मृत्वर्त्तिनि । । किंवा । गुणानांचतुर्विंशतित्वसंख्याविशेषविषमनमध्यसंगतेः संख्यालक्षणगुणाश्रय
त्वेनद्रव्यत्वप्रसंगादित्याह । किंचचतुर्विंशतीति । ननुरू पादिषुचतुर्विंशतित्वस्योपचारिकत्वान्नद्रव्यत्वप्रसंगइति । तत्रा
हान्वपवानइति । नन्वपचारस्यकानणोपूर्वकत्वेकिंनि यामकमितितत्राह । कार्यादिति । मुख्यशब्दार्थगुणादिसंयोगविनो
पचारसर्वत्रसिंहादिशब्दोपचारः स्यादित्यर्थः । प्रकृत र्हिसंख्यावद्द्रव्यसमवायोगुणेषुसंख्योपचारकारणमित्याशंक्यानेत्
याह । संख्याविशेषेति । नसंख्यावद्द्रव्यसंबंधविनिगुणेचतुर्विंशतित्वोपचारः । किंतुसंख्यामात्रोपचारः स्यात् । अथद्रव्येचतुर्विंशतित्व
स्यापिनावान्नसंबंधविनिगुणेतदुपचारः । तर्हिद्रव्यपनार्द्धादिसंख्याविशेषस्यापिसंभवात्संबंधविनिगुणेतदुपचारोपिस्यादित्यर्थः । ना
चनेकसंख्यावद्द्रव्यसंबंधविन्यपिगुणेचतुर्विंशतित्वस्यैवोपचारो गुणानांन्यूनाधिकसंख्यानिवारणार्थो नविद्यतीत्याशंक्यनेत्याह ।
नचन्यूनेतिगुणेषुवास्तवचतुर्विंशतित्वसंबंधाभावेकथंतन्न्यूनाधिकसंख्यानिवारणेशक्यानहिद्रव्यदत्तस्योपचारिकसिंहत्वेनाहिंसिं

दृत्वनिर्वाचनेऽशक्यमित्यर्थः किंवा गुणानां चतुर्विंशतित्वप्रतिज्ञायां तेऽन्यूनानधिकसंख्यानियन्त्रितेषु द्विविधदितानवचतुर्विंशतित्वस
म्बाध्यस्तद्विगुणेषु नचतुर्विंशतित्वापेक्षया न्यूनाधिकसंख्येनापि चतुर्विंशतित्वमित्यसंख्यातान्तदृत्यफलं स्यात्तथा च गुणानां चतुः
ख २ विंशतिप्रतिज्ञायाः असंख्यात्वप्रतिज्ञात्वघी प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादित्याह संख्याहीनत्वे तीति पर्वतादय
रूपादीनां स्वरूपानिर्वचने न चतुर्विंशतित्वसंवंध निरूपणेन च गुणानां चतुर्विंशतिनियमं निराकृत्येदानीमाधिक्यप्रदर्शनेन तन्नि
२६ ८२ राकुर्वन्नाह कारुण्यादयनिपठितेति न च क्रोधद्वेषः शौर्यप्रयत्नइति नाधिक्यमिति सांप्रतं क्रोधस्य द्वेषकार्यत्वेन तत २६
न्यायस्य शौर्यस्य च प्रयत्नत्वेन मात्रप्रयोगादर्शनेन तत तोऽन्यत्वस्यानुपपत्तिसिद्धत्वान्नद्वि तरथा द्वेषस्यापि प्रतिकूले क्षमात्व
रूपत्वेनकाद्वेषयोनपिभेदाभावप्रसंगादितिद्रष्टव्यं आदिशब्देन नोनालस्यौदार्यकाठिन्यलघुत्वादयो गृह्यंते यावतेषां
लीलावतीकारोन्नीतात्र न्यथासिद्धिः साध्यत्वविरुद्धत्वादतिप्रसंगित्वाच्चोपेक्षणीयेति संक्षेपः कर्मणां पंचत्वनियमं निराकुर्वन्नाह
ह कर्माणामपीति नयेतिशिष्यादृशा मनमात्रमित्यर्थः चक्रादौ भ्रमणस्य वक्षादूर्ध्वज्वलनस्य वायोस्तिर्यक्पवनस्य दर्शनान्न पंच ८२
वकर्माणीत्यर्थः अथ भ्रमणादेर्गमनविशेषत्वं गमनेन्तर्भावः तत्खंडपणादेरपि गमनत्वहिर्भावे प्रमाणाभावाद्गमनमेव एकं कर्म स्यादित्या
ह तस्यापीति न च गमनेनावश्यान्तत्वसिद्धमित्याद्वैतत्वतिरित्यत आह गमनमपीति गच्छतो गमनेऽनवस्थानादगच्छतो गमने वा सम

द्गमनस्य दुर्निरूपत्वादग्रोतिमात्रगोचरत्वमेवेत्यर्थः अथ गमनप्रानेगना च चतो गमनमिति नाक्तदोषः तदपि वाद्गमनप्रागभावोपि ग
च्छतो अगच्छतो वेति विकल्पदोषस्य समानत्वादिति ये तु सौगताः प्रतीतिमात्रगोचरमपि कर्म नेच्छंति तान्प्रत्याह नत्वास्तीति च म
न्नतिप्रत्ययस्य निरालंबनत्वप्रसंगादित्यर्थः ननु क्रियाभावेपि चलतिप्रत्ययस्य संततसंयोगविभागालंबनत्वान्न निरालंबनत्वमि
त्याशंक्यानेत्याह नत्वासावितिस्रोतः स्विनीमध्यमध्यासीनेन भीदाबंस्रासततसंयोगविभागाश्रये चलतिप्रत्ययप्रसंगादिति
शेषः किं च गगनस्याप्रत्यक्षत्वेन तेन सह यद्विगुणौस योगविभागयोरप्रत्यक्षत्वाद्गगने च गगो गच्छतीति प्रत्ययानस्या
दित्याह खगगमने संयोगस्येति यदपि केश्चिदुच्य तो संयोगविभागौ कादाचित्कातिशयत्वकारणजन्यौ कार्य
त्वाद्घटादिवदितिसंयोगविभागाभ्यां नित्यानुमेया त्वे यतितदथाकाशपक्षिसंयोगविभागयोरप्रत्यक्षत्वेनालिंग
त्वादाकाशे पक्षी गच्छतीति प्रत्ययाभावप्रसंगेनापास्तमित्याह अत एवेति आकाशस्याप्रत्यक्षत्वमरूपिद्रव्यत्वादिति द्रष्टव्यं किं
च संयोगविभागयोः कादाचित्कातिशयजन्यत्वाभावे वाधकाभावादप्रयोजकता हेतोः नचसंयोगविभागयोरुद्भवमात्रजन्य
न्यत्वे सदा तत्त्वापत्तिर्वाधिकमिति सीधतीन्न वदिष्टातिशयजनकसामग्र्याप च संयोगविभागजनकत्वादित्याहाय तः कृयेति किं
च सा च सेऽतिशयोऽतिशयान्तरजन्यो न वा द्वितीये तत्रैव कार्यत्वस्यान्यत्वनिवारः प्रथमेऽनवस्थानात्स्य तस्याप्यतिशयस्यातिश

याप्यव्यापकवाध्याःपरस्पराश्रयादि धीनसिद्धवादि
यथा।

×कर्मेति सिद्धेः१

यांतरपूर्वकत्वादित्याह।साध्यतिशयेवेतितस्याद्धोतिमात्रसिद्धैः।सामान्यविनागंनिनाकनेतिसामान्येतिएकस्मिन्सामान्येऽर्थविकल्पे
त्वसिद्धोतदपेक्षयान्यस्मिन्सामान्येन्यूनवृत्तित्वसिद्धिस्तत्सिद्धावतदपेक्षयायंतत्राविकल्पत्वसिद्धिरितिपरस्पराश्रयमित्यर्थः॥किंच
सामान्यानांपरापरभावानंगीकारेकिंबाधकं।यत्रपार्थिवत्वंनतत्रेंद्रियत्वंघटादौयत्रेंद्रियत्वंनतत्रपार्थिवत्वंचक्षुरादौ
निवारादितिपरापरभावशून्ययोरपिपार्थिवत्वेंद्रियत्वेनतत्रेंद्रियत्वंघटादौयनिवानात्रयत्रेंद्रियत्वंनतत्रपार्थिवत्वंचक्षुरादौ
२५ त्यानांपरापरभावानंगीकारेकिंबाधकं।यत्रपार्थिवत्वं ननत्रेंद्रियत्वंघटादौयनिवारात्।यत्रेंद्रियत्वंनतत्रपार्थिवत्वंचक्षुरादौ
८२ यनिवारादितिपरापरभावशून्ययोरपिपार्थिवत्वेंद्रि यत्वायाघ्राणेसमवायप्रसंगस्तथाशरीरत्वपार्थिवत्वयोरस्मदादिश
श्री रीरइतिवत्रांयत्राप्यनेनुगतमतिप्रावसामान्यकल्प नाहेतुरतोघ्राणेपिपृथिवीत्वनुगतेमेरिंद्रियमितिमतेश्चात्रयसंस्था
नयप्रसंगस्पष्टत्वात्रांतत्रवसतिघटत्वपटत्वयोरप्येकस्मिन्समवायइसस्यात्रोस्यादित्रोयघेकस्मिन्भाषीनुगतमतिःस्यात्रांकिंचापरथा
वत्वेंद्रियत्वयोःपरापरभावानुपपत्त्यान्यतरस्यसामान्यत्वत्यागेइंद्रियत्वस्यैवतत्त्यागोनपार्थिवत्वस्येतिनियमेबीजाभावेनिर्बीज
प्रमाणप्रयोजनयत्रतुल्यत्वादितिकिंचसामान्यसर्वगतत्वमूरीकृत्यतस्यपरापरभावावार्थनेनपुंसकमुक्ताद्यप्रसंगयाःप्रत्रप्रार्थनमिवावध
रयामितथामतिसर्वसामान्यानांसर्वत्रसमवायेनपरापरभावानुपपत्तेःन्यायंदोषःसामान्यस्यव्यक्तिसर्वगतत्ववादिनांवैशेषिकाणां

तृतीयेवात्मादिवत्सामान्यस्यापिस्वसत्तापर्यवसायित्वात्किंयद्व्यक्तिपारतंत्र्येपिप्रमाणंमितिसामान्यवद्व्यतिरनेकवृ
त्तित्वाभावादित्यर्थः।नेत्रगोत्वादेःसर्वव्यक्तिसर्वगतत्वेघटादावपिगोत्वमितिप्रत्ययप्रसंगइत्यतआहातस्मादितिजात्रे
स्यसर्वव्यक्तिसंबंधेपिसास्नादिव्यंग्यत्वात्खंडादावेवगोत्वमितिप्रत्ययानघटादौ।व्यंजकाभावादित्यर्थः॥तदेवंसर्वसामा
न्यानांसर्वव्यक्तिसंबंधेपरापरभावानुपपत्तिरितिसिद्धं।विशेषेदूषयितुमाह।यत्रास्मदादीति।समानजातिगुणकर्म
कार्याःपरमाणवःअन्यान्यव्यावर्तकधर्मसं बंधिनानवितुमर्हंति।व्यावर्तकज्ञानविषयत्वात्घटादिवदि
त्यनुमानाद्यदंत्यविशेषकल्पनमित्यर्थः।परि हरतितदयौक्तिकमितियोगिनांपरमाणुबुद्ध्यादितिज्ञा
सिद्धेः।योगिनांनुवृत्तकल्पनेविशेषकल्पनाबी नमिति।व्यावर्तज्ञानसिद्धौतद्विषयत्वेनात्यविशेषसिद्धिःविशेषसिद्धि
द्वावव्यावर्तज्ञानसिद्धिरितिपरस्पराश्रयत्वेनहेतोरसिद्धत्वादित्यर्थः॥यद्वाझुमानेतरंसमानजातिगुणकर्मकार्याःपर
माणवःअन्यान्यव्यावर्तकधर्मविशिष्टबुद्धिविषयाःइदयत्रात्रघटादिवदिति।तत्राहाव्यर्थावांत्येतिपरमाणूनामन्या
न्यव्यावर्तकपृथक्त्वधर्मविशिष्टबुद्धिविषयत्वेनार्थांतरत्वान्नांत्यविशेषसिद्धिरित्यर्थः॥यद्वोच्यते।यदेवंपरमाणुः

MEMORIAL
MEMORIAL

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

84

वृत्तिपृथक्त्वं न तस्य परमाण्वंतराद्यावर्त्तकत्वं तस्य परमाण्वन्तरवृत्तित्वेनापृथक्त्वेन सदृशत्वादिति। तदपि वार्त्तं पृथक्त्वस्य
व्यावर्त्तकत्वाभावे व्यावृत्तिबुद्धिविषयत्वासंभवेन तस्यैवापलापप्रसंगात् विशेषपुरुषमानत्वाच्चेति यच्चेदमनुमानं सत्तासा
मान्यसमवायव्यतिरिक्तत्वाभावासंसर्गिणी जातित्वाद्गोत्ववदिति। तदपि न मानं विपक्षबाधकाभावेन सत्तासामान्य
विशेषसमवायव्यतिरिक्तत्वाभावासंसर्गिणी जातित्वाद्गोत्ववदित्यतिप्रसंगपराहतत्वेनाप्रयोजकत्वादिति। समवायवि
९९ भागाभावाख्यप्रमाणनिरासेनैव तन्निरासः सिद्धइत्याह समवायस्येति तस्मात्कारणाद्यनिकल्पितं तद्वे
८५ तावभासेनेनात्वेतसमवायस्याविरोधइत्यपसं हरन्नाह तस्मादिति॥ ॥२५॥ ॥ वैशेषिकादीरितनावन्न ८५
दंनं ख्यापिता भेदविवर्जितायः प्रत्यर्थिनं संप्रति गोतमीये प्रक्रम्यते कल्पितभेदस्त्रीगद्दतां नैयायिकमतेना
विरोधमुपपादयितुमाह प्रायदिनैयायिकेनेत्यादिना प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय
वादजल्पवितंडाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यक्षपादसूत्रादि क्षपदार्थानुनवद
न्निरस्तहि तेन नेच्यमिति। उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधन्यायशास्त्रस्थितिः विभागस्याद्देशएवांतर्भावात्तत्राद्देशमा

व २

त्रेण पदार्थनियमासिद्धेर्लक्षणपरीक्षेवक्तव्यते वेनापपद्यते इत्येतदाह तदपि दुर्निरूपमिति। प्रमासाधनानि प्र
माणानीति सूत्रमुपलभ्य यद्यासि वेदनं प्रमाणलक्षणं कल्पितं तं बेत्रावदनुवदति यत्रावदिति स्मृतिसाधनव्यवच्छेदा
यानुभवग्रहणं संशयविपर्ययरूपानुभवसाधनेदोषः निवारितपरिहाराय सम्यग्ग्रहणं सम्यगनुभवशब्दार्थं विक
ल्प्य दूषयति तत्रेति स्मृतेरपि सत्यार्थप्रतिभासत्वात्साधनमपि प्रमाणं स्यादित्याह प्रथमे स्मृताविति ननु स्मृतेः
सत्यार्थप्रतिभासत्वेप्यनुभवपदेन व्यावृत्तेः न तत्साधनस्य प्रमाणत्वप्रसंगः स्मृत्यनुभवयोर्भेदकाभा
वात् अथ संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति ल क्षणात्स्मृतेरनुभवभेद इति तत्राह स्मृतिः संस्कारेति सं
स्कारमात्रजन्यत्व शब्देन कारणांतर जन्यत्वाभा वो विवक्षितः किं वा असाधारण्येन संस्कारजन्यत्वं विवक्षि
तं नाद्यः स्मृतेरपि मनःसंयोगादिजन्यत्वात् अन्यथेंद्रियजन्यत्वाभावेन ज्ञानत्वं न स्यान्न द्वितीयः सएवाहमित्यात्म
प्रत्यभिज्ञानस्यापि स्मृतित्वापत्तेः तस्यापि स्मृतित्वापत्तेः तस्यापि मनःसंयोगस्य साधारण्येंतत्र तस्यैवासाधारणेन
न संस्कारजन्यत्वादिति नाद्यः अथ मनःसंयोगस्य बाह्यघटादिज्ञानसाधारणत्वेपि नात्मज्ञानसाधारण्यं तत्र तस्यैवासाधा
रणत्वादतो नात्मप्रत्यभिज्ञानस्यासाधारण्येन संस्कारजन्यत्वमिति चेन्न मनःसंयोगस्यात्मज्ञानवद्बाह्यज्ञानसाधारण्य

एर्यपिनज्ञाततयावास्यज्ञानसाकरण्यंतत्रतस्यैवासारण्यत्वादेतानस्मृतेरथसाकरण्येनसंस्कारजन्यत्वमितिलक्ष
णासौनाव्याप्तेःसंस्कारस्यवज्ञानावच्छेदसाकरण्यत्वात्मप्रत्यभिज्ञानेपिसममेवअस्कन्दितदृष्टीतज्ञानेस्मृतिरितिचेन्न
धारावाहिकविज्ञानेतिव्यापकत्वात्अथतत्रान्तरकालकालावच्छेदस्यपूर्वज्ञानाज्ञातस्यबुज्ञापनान्नातिव्याप्तिःत
र्हिस्मृतावप्यतीतकालावच्छेदस्याज्ञातस्यवज्ञापनादव्याप्तिरित्यस्तुस्वविषयनियमसमानविषयत्वेनलक्षणज्ञानाप
१८ दंज्ञानंस्मृतिरितिचेन्नासदुत्पत्तिकालावच्छे दावगाहिस्मृत्याःपूर्वज्ञानस्यवर्तमानकालावच्छेदावगाहि
८६ नाःसामानविषयत्वेनलक्षणासंभवापत्तेःक्व थस्मृतेरतीतकालावच्छेदांशेपूर्वज्ञानानपेक्षत्वेपिवस्त्वंशे १८
सापेक्षत्वान्नासंभवःतर्हिप्रत्यभिज्ञानेतिव्या प्तिःतस्याप्यतद्देशकालावच्छेदांशेनापेक्षत्वेपिवस्त्वंशा ८६
सापेक्षत्वादितिअस्तुतर्हिस्मृतित्वाश्रयःस्मृतिरितिचेन्नानर्थक्यप्रमाणयोरसिद्धेःसंस्कारमात्रजन्यत्वादेर्न्नि
रस्तत्वान्नस्मृतित्वंजातिःकथंस्मरामीतिप्रतीतिस्तुज्ञातज्ञापनोपाधिनिबंधनत्वान्नतत्रप्रमाणमितिअत्रोच्यतेयथात
थास्मृतिरनुभवस्यस्वरूपमुच्यतेस्मृत्यतिरिक्तंज्ञानमनुभवइतिचेत्तत्राहस्मृत्यतिरिक्तमितिइत्यप्यसाधितं
पूर्वेणान्वयः।घटस्मरणस्यपटस्मरणाद्यतिरिक्तत्वेनतत्रातिव्याप्तिरितिशेषःअथस्मृतित्वाभावाश्रयोज्ञानमनु

भवइतिचेत्तथात्वदर्पणानुभवेनतावत्तव्याप्तितास्ववस्थायांतस्याअपिस्मृतित्वाभावान्योन्याभावाश्रयत्वात्स्मृतित्वसंसर्गाभावा
श्रयोज्ञानमनुभवइतिचेत्तत्रैवातिव्याप्तिःस्मृतेरपिस्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावाश्रयत्वात्यदिस्मृतित्वसंसर्गसंसर्ग
भावाश्रयइतिविशेष्यतेतर्ह्यनिवेशाधिकातिव्याप्तिस्तुतद्वस्तुतिवसंसर्गमात्रप्रतियोगिकाभावोपिस्मृतित्वसंसर्ग
विशिष्टाभावात्यतिव्याप्तिरवोहप्रणीतरमादाहइत्यपिप्रमाणेनत्यादिनाइत्यपिशब्दस्यकाकाक्षिवसंबंधेऽन्वयःकिं
वाक्येतागमस्येवत्यतःपूर्वस्यस्थार्थःएवं स्मृतावतिव्याप्तिमभिप्रायेदानीमनात्मप्रत्यक्षादावव्याप्ति
माहकिंवाहेतेतिअननुभवस्यापिमृत्य चस्याप्रकृतत्वात्वक्ष्यमाणत्वाच्चनतदनुभवसाधनप्रत्यक्षादि
सत्वाधीनानुभवसाधनमित्यव्याप्तिरित्यर्थःद्विती यंप्रत्याहद्वितीयइतिधारावाहिकविज्ञानस्यपूर्वज्ञान
ज्ञातविषयत्वेनाज्ञातार्थप्रतिभासत्वाभावान्नतत्साधनेज्ञानार्थप्रतिभाससाधनमित्यव्याप्तिरित्यर्थःननुधारावा
हिकविज्ञानस्यान्तरकालावच्छिन्नाज्ञातवस्तुप्रतिभासत्वान्नतत्साधनेऽव्याप्तिरितिवादयति।।तत्रापीतिनैयायिका
मतेकालस्याप्रत्यक्षत्वात्तदवच्छिन्नस्यवस्तुनोनप्रत्यक्षत्वधारावाहिकविज्ञानवद्यत्वमितिपरिहरतिनकालस्येति
अथान्तरकालावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नवस्तुविषयत्वंधारावाहिकविज्ञानस्यातिमतं।तथापिस्मृतावतिव्याप्तिःतस्या

अथातीतकालावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नाज्ञातवस्तुविषयत्वादिति। अपि वा अज्ञातत्वस्याप्रामाणिकत्वात्तद्विशेषितार्थ
प्रतिज्ञासाध्यप्रमाणिक इति विशिष्टलक्षणासंभव इत्यभिप्रेत्याह। किं चेत्ततावदिति। किं ज्ञाते घटेन तदवच्छिन्नमज्ञात
त्वं ज्ञायते अज्ञाते वा। नाद्यः घटज्ञातत्वकालविरोधादज्ञातत्वासंभवेनाज्ञातत्वावच्छिन्नघटज्ञानासंभवात्। न द्विती
यः घटाप्रतीतौ तद्विशिष्टाज्ञातत्वाप्रतीतेः। न हि दंडाप्रतीतौ तद्विशिष्टप्रतीतिर्दृष्टेत्यर्थः। ननु घटज्ञातत्वकाले त
७९ दज्ञातत्वं विरोधान्नावगम्यते यत्र हि तत्पूर्वकाल ऽवगम्यतां विरोधाभावादिति वादयति तर्हि ज्ञाते घट इति।
किं घटस्य ज्ञातत्वान्यथानुपपत्त्या पूर्वमज्ञातत्वावगमः। किं वेदानीमेव ज्ञातत्वान्यथानुपपत्त्या। नाद्यः। ७९
स्मृतिज्ञाते पूर्वाज्ञातत्वादर्शनेनान्यथानुपपत्तेः नान्त्यः। सिद्धे पूर्वाज्ञातत्वे इदानीमेव ज्ञातत्वं सिद्ध्यतीति तस्मि
द्धे च तदन्यथानुपपत्त्या पूर्वाज्ञातत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रयादित्याह। न तावदज्ञातत्वमात्रादित्यादित्यादिना। एवमज्ञातत्वे
प्रमाणासंभवमुपपाद्येदानीमज्ञातत्वस्य प्रमाणज्ञाप्यत्वकल्पने दोषमाह। प्रमाणज्ञाप्यत्वे चेति।। यत्प्रमाणज्ञाप्यं न तत्प्रमा
णाहार्यं। यथाग्निरग्निज्ञप्तेरित्यर्थः। अज्ञातत्वासंभवेनोपपादितं प्रमाणलक्षणासंभवमुपसंहरति तस्मादज्ञातत्वेति।
प्रमाणातिरिक्तं ज्ञानं सम्यगनुभव इति पक्षे दोषमाह। तृतीयेति। इदानीं साधनशब्दार्थानिरुक्त्या लक्षणं दूषय

न्नाह। किं च सम्यगनुभवस्येति। धूमादेर्लिंगस्य ज्ञानं तावल्लिंगिसम्यगनुभवसाधनं तस्य च निर्व्यापारत्वेन व्यापारवत्का
रकत्वरूपकरणत्वासंभवेन प्रामाण्यं नास्यादित्याह। प्रथमलिंगेति। ननु धूमादेरेव स्वपरामर्शव्यापारवतो लिंगस्यानुभव
साधनत्वान्नोक्तदोष इत्याशंक्य नेत्याह। न च लिंगस्यैवेति। यदि धूमादेरेव लिंगस्यानुभवसाधनत्वं तर्हि। न ह्यधूमतत्कार्य
धूमसारादिदर्शनेन धूममनुमाय वह्न्यनुमानं स्यात्। न ह्यस्य करणत्वादर्शनादित्यर्थः। करणत्वानिरुक्तेश्च। किं कारकां
तरस्य समासव्यापारं कारकं करणं। कर्तृव्यापा रगोचरं वा। यस्मिन्प्रतिफलायोगव्यवच्छेदस्तद्वा। व्यापारवत्त्वे
सति फलायोगनिवारित्वं वा। अत्यंतं व्यापारं वा। यद भावकर्तृकर्मणि कार्यं नोत्पादयतस्ताह। नाद्यः। कर्मकारके
प्रतिव्याप्तेः घटोऽयमिति ज्ञानकर्मकारकस्य घटस्य चक्षुःसंयोगव्यापारस्य कारकांतरस्य परिसमाप्तेः न द्वि
तीयः। कर्तुः छेदनप्रयत्नव्यापारगोचरस्य शरीरादेरपि करणत्वप्रसंगात्। न तृतीयः। करणाव्याप्तेः अतिव्याप्तेः सामग्र्या
मतिव्याप्तेः। न चतुर्थः। फलायोगव्यवच्छेदकस्य फलायोगनिवारित्वस्य कर्त्रादिसाधारण्येन तदतिव्यापनात्। समनंतरफलत्व
स्य फलायोगनिवारित्वस्य सामग्र्यामपि लब्धत्वेन तद्व्यापनात्। योगादेः समनंतरफलत्वाभावेन तदव्यापनात्। न पंचमः। सा
मग्री व्यापनात्। अनुमाकरणे धूमादिप्रत्ययस्य निर्व्यापारत्वेन व्यापारवत्त्वासंभवेन तदव्यापनाच्च। न षष्ठः। सामग्र्यामति

आत्तेरितिनव्याश्चांकरणाद्यमादिघंत्यधर्मंयथातथा॥प्रमाकरणंचप्रमाकारकनिष्ठधर्मानाश्रयप्रमाकारकनिष्ठधर्मस्या
श्रयइतिचेत्तन्नास्वतःप्रामाण्यवादेइंद्रियादिस्वरूपस्यैवप्रमाकरणत्वेष्ठितत्तस्यचाप्रमासाधारणत्वेनलक्षणस्यासंभ
वात्प्रत्यक्षप्रमाकर्मकारकव्यापनाच्च॥सामग्र्यामतिव्याप्तेश्चानतुसामग्र्यानिर्व्यापारत्वेनकारकत्वाभावात्कथंतत्रातिव्
याप्तिःनाभूर्कर्वकालसंबंधस्यैवसामग्रीव्यापारत्वात्तस्मान्नसम्यगनुभवकरणंप्रमाणमितिसिद्धं॥द्वितीयदोषमाह॥द्विती
यइति॥कालादेःसर्वकार्यसाधारणकारणत्वेन प्रमाकारणत्वात्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः॥उभयपक्षेसाधारणीदो
षमाह॥किंचप्रमाणंतिप्रमाणसामान्यस्य निष्प ३७४ नंतदभावेऽनुभवानजायतइतिव्यतिरेकाभावान्नतस्याप्यनुभव
साधनत्वमित्यसंभवालक्षणस्येत्यर्थः॥वक्तुरादी नीयुक्षादिप्रमाकरणानीसम्यगनुभवशब्दवाच्यप्रमाकर
णत्वस्यप्रमाणलक्षणस्यासाधारणत्वात्सामान्यलक्षणमिदमुच्यतेनप्रमाणसामान्यस्येतिपूर्वपक्षिणोमतमाह॥अथप्र
माणद्वयानामितिदूषयति॥तर्हीति॥एवंनावश्यप्रमासाधनंप्रमाणमितित्वयाभिसर्वेक्षतकल्पितंप्रमाणलक्षणंनिरस्यदानीय
स्वाध्यक्षमयनयथार्थवेदत्वात्थानुभवामानमनपेक्षतयथातइतिनदनुभावतायथलेलक्षणान्तरमिति॥यथाशक्त्यानतिक्रमय
थाशक्तीतिसादृश्येव्ययथार्थवेदत्त्वार्थायमितिप्रयोगदर्शनादनुभवस्यापियथार्थत्वमर्थमनतिक्रम्यवर्त्तमानार्थेनः

न्य ३

सहस्थितिर्विवक्षिताकिंवायथार्थत्वंयथानुभवइतिसादृश्यविवक्षयासालंबनत्वंविवक्षितमिति॥विकल्पदोषमाह॥तत्रयथा
र्थत्वमिति॥सुखाद्यनुभवस्यस्वार्थेनसुखादिनासहस्थितावपिघटाद्यनुभवस्यात्माश्रयस्यबहिःस्थितेनघटादिस्वार्थेनसह
स्थित्ययोगात्प्रथमःध्याप्तिरित्यर्थःद्वितीयेदोषमाह॥अंत्येप्रमादिवितियत्स्मिन्नाकारप्रतिभातिसतदालंबनत्वाभावघटादि
मवंवसंशयविपर्ययरूपानुभवयोरपिसालंबनत्वात्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः॥तयाःसालंबनत्वेहेतुमाह॥ज्ञायतेऽर्थइति॥त्री
तिज्ञानस्यसालंबनत्वाभावघटादिज्ञानस्यापिनि रालंबनत्वप्रसंगमाध्यमिकाद्युदयेति॥तदुक्तमिति॥किंचयथार्था
नुभवइत्यनुभवपदस्यव्यवच्छेद्यंनपश्यामः॥स्मृतिप्र माव्यवच्छेद्येतिचेन्न॥नातस्याअपिप्रमाणत्वेबाधकाभावात्स्मृते॥
प्रमाव्यवहाराभावोबाधकमितिचेन्नलौकप्रमा व्यवहारस्यसत्यार्थज्ञानविषयत्वेनस्मृतावपिसंभवात्॥यच्चोच्य
तेअनीश्वरेच्छाप्रयुक्तप्रमाणव्यवहारःस्मृतावितिसएवतस्यत्रीतिमूलवाप्रईश्वरेच्छाप्रयुक्तप्रमाणव्यवहारस्यस्मृतौनेष्टः
प्रमाणस्वरूपाभियुक्तानांसर्वज्ञाभिमतानांकाणादादिस्वरणप्रभृतीनांस्मृतौप्रमाणव्यवहाराभावादितितदपिकणभ
क्षाक्षचरणावनतर्कधराणांभवादृशानीवकुमुखितमेव॥गुरूक्तावादरस्यशिष्यधर्मत्वात्॥नव्यमाकर्णकणभक्षाक्षचरणाः
द्यारेवप्रमाव्यवहारविसंवाददर्शनेनतदुक्तावश्रद्दधानामितियत्किंचिदेतत्॥अस्तुतर्हिपूर्वानुभवसापेक्षत्वेनस्मृतरप्रामा

युक्त्या

किंच कथमनुभवपदेन स्मृतेर्व्यवच्छेदः अनुभवपदवाच्यत्वेनानुभवत्वाभावादिति चेत् किमनुभवस्याप्यनुभवत्वाभावात्‌ अन्योन्याभावाश्रयत्वेन लक्षणासंभ
वापत्तेः। अथानुभवत्वसंसर्गाभावाश्रयत्वेन स्मृतेर्व्यवच्छेदः न तथाप्युक्तनीत्याऽनुभवत्वसंसर्गान्योन्याभावाश्रयत्वेन लक्षणासंभवस्य समानत्वात्

ण्यमिति चेन्न अनुमानस्यापि सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसंगात्। अथ नानुमानस्य स्वबोध्यविशेषं प्रति सापेक्षता तर्हि स्मृ
तेरपि तदंशेन सापेक्षतेति किं न दूष्यते इष्टापत्तौ किं वा ज्ञानत्वावांतरसामान्यस्यानुभवत्वस्य विकल्पकीभूतिज्ञानं विहा
य ज्ञानेष्वनुभवपदप्रयोग इति चेन्न अस्मभ्यमपि अनुभावयिना शास्त्रसंज्ञातभावि स्वर्यसुखप्रत्ययेष्वनुभवामीति प्रयोगा।
भावेन तत्रानुभवपदप्रयोग इति चेन्न भावप्रसंगाच्च नव तत्र प्रमात्वेनानुपेक्षत्वं तर्हि अथाप्तेरविकथ्याप्तेर्लक्षणेऽपूर्व
८५ दृगिति भवत्वं कल्पीड्‌तरतराश्रयात्वनेनवा ज्ञात्यर्थत्वेनघारावाहीश्वरज्ञानादरप्रामाण्यापाता अथा ज्ञातार्थत्वं समानार्थज्ञानानपेक्षत्वं तर्हि अव्याप्तेरविकथ्याप्तेर्लक्षणमपूर्वदृगिति निंदितापादानप्रसंगः अनुभवत्वं तावत् सिद्धमिति चेत् अनुभवव्यवहारस्य ज्ञातार्थोपाधिनिर्वचनत्वात् अन्यथानुभवत्वस्मृतित्वयोः प्रत्य ८५
भिज्ञानसंकरापत्तेः। किंच यथार्थत्वविशेषणस्य न व्यवच्छेद्यं पश्यामः असत्यार्थप्रतिभासो व्यवच्छेद्य इति चेन्न। तस्याप्
विद्याहनिवान्युपगमेनानुभवपदेनैव व्यवच्छेदात्। असत्यार्थत्वा निरूक्तस्य तथाहि। किमसत्यत्वमर्थस्याप्रकृत्वं वा अनिर्वच
नीयत्वं वा। अविद्योपादानत्वं वा। देशकालांतरस्थितस्यान्यदेशादियोगो वा। अनर्थक्रियाक्षमत्वं वा। ज्ञानबाध्यत्वं वा। प्रथम
कानत्वं वा। नाद्यः तुच्छस्य प्रतीत्यनर्हत्वेन तत्प्रतिभासासंभवव्यवच्छेद्याभावप्रसंगात्। न द्वितीयः नौतितृतीयो रजतादेरस

५८२

तात्त्वस्यानवच्छिन्नथाभावानभ्युपगमात् न चतुर्थः खंडादेशस्थितगोत्वस्य मुंडेऽनुभवस्यायथार्थत्वप्रसंगात् अथ यद्देशांतरस्थित
स्य स्वाभावदेशयोगास्तत्त्वं तर्हि घटसंयोगस्य घटदेशस्थितस्य पटदेशसंयोगस्याबाध्यत्वेनतदनुभवस्यानवो
सत्यार्थत्वं देशांतरस्थितस्य स्वसद्भावासहस्थितस्वाभाववत्त्वे तदन्यदेशयोगासत्यत्वमिति सा प्रतीतरूपदेशसमवायस्याप्य
ट नसंबंधांतरानंगीकारेण घटदेशस्वाभावासहस्थितस्वसंसर्गाभाववतितदनुभवस्यासत्यार्थत्वप्रसंगात्। शंखशद्वार्थानुभवस्यपदस्यान्यस्याव्यच्छेदप्रसंगात्। न पंचमः अर्थक्रियाक्षमस्याप्यनुकामित्यत्र नपक्षः ज्ञानबाध्यत्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा ज्ञाननवाच्यभावप्रतियोगित्वं वा। नाद्यः ज्ञाननिवर्त्यसुखाद्यनुभवस्याप्यसत्यार्थत्वप्रसंगात्। न द्वितीयः घटादेरपि ज्ञाननवाच्याभावप्रतियोगित्वेन तदनुभवस्याप्यसत्यार्थत्वप्रसंगात्। न सप्तमः। नेयायि
कनार्थस्य ज्ञानाकारणत्वानंगीकारादिति। तस्मादनुभूतिः प्रमाणमिति लक्षणांतरमनुभाष्यगतदोषमतिदिशन्नाह यदम
ध्यनुभूतिरित्यादिना किंवा तत्वानुभूतित्वस्याप्रमालक्षणत्वे तत्वात त्वगोचरस्य सर्वज्ञेश्वरज्ञानस्याप्रमाणत्वप्रसंग इ
ति प्रस्थापसंहरति तस्मादिति॥ ॥१७॥ इदानीं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रसिद्धं प्रमाणविभागं
निराकर्तुमाह नास्मिं प्राड्‌निष्टप इति। प्रमाणविभागस्य प्रमाणस्वरूपसिद्ध्यधीनत्वात्तदसिद्धावसिद्धिरित्यर्थः। इदानीं

प्रत्येकं प्रत्यक्षादिप्रमाणं लक्षयितुमाह। तथापीति। तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्म
कं प्रत्यक्षमिति सूत्रं यतः शास्त्रमस्य महत्त्वं यत्तत्सर्वज्ञेन प्रत्यक्षलक्षणमलेखि। तत्त्वार्थवदस्तुवदिति संशयविपर्ययरूपापरोक्षा
नुभवसाधनेऽतिव्याप्तिपरिहाराय सम्यग्ग्रहणं अनुमानादिव्यवच्छेदायापरोक्षग्रहणं। योग्ययोगिप्रत्यक्षलक्षणं प्रत्यक्षस्य
द्वैविध्यमाह। तद्द्विविधमिति। प्रकाशाद्यनुग्रहेणेव सम्यगपरोक्षानुभवसाधनमयोगिप्रत्यक्षमिति लक्षणं। स्थूलार्थग्राह
८१ कमित्यनेन परमाण्वादिविषययोगिप्रत्यक्षस्य व शो निषेधो विवक्षितः। इन्द्रियार्थसंबंधेनेति व्यापारनिर्देशः। संयो
गसंयुक्तसमवायसंयुक्तसमवेतसमवायसमवा यसमवेतसमवायविशेषणविशेष्यभावरूपषड्विधेनेन्द्रियार्थसंबं ८१
धस्य षट्प्रकारमाह। संबंधश्चेति। कार्यनिदर्श नेन संबंधस्य षट्प्रकारतां दर्शयन्नाह। संयोगादिना। दिना। यो
गिप्रत्यक्षं लक्षयति प्रकाशादिनिरपेक्षेण सम्यगपरोक्षानुभवसाधनं योगिप्रत्यक्षमिति लक्षणं। अतीन्द्रियार्थग्राहकमिति।
योगिप्रत्यक्षं लक्षयित्वातीन्द्रियेषु परमाण्वादिषु प्रवेशप्रतिज्ञा वल्मीकषौदिति हेतुः। इदमयुक्तं तदेतद्दूषयति। तदपि प्रक्रियामा
त्रमिति। ईश्वरप्रत्यक्षाव्यापनादिदोषप्रसंगादिति शेषः। तथा हि। ईश्वरज्ञानं प्रमाणं वा स्यादप्रमाणं वा स्यात्। नाद्यः। नि
रपेक्षावाधितार्थत्वात्। यदि प्रथमः तदापि किं प्रत्यक्षं। तेनान्यहानात्। न द्वितीयः। अपरोक्षानुभवत्वात्। अपघातः। तर्हीश्वरज्ञा

प्रत्यक्षाप्रमानप्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमितिप्रत्यक्षं
अस्माकमपि स्वरूपज्ञानं न प्रमा नाप्यप्रमेति न प्रतिबंदियहः २

नस्यासम्यगपरोक्षानुभवत्वेन तत्साधनत्वाभावात्तदव्यापकं प्रत्यक्षलक्षणं स्यात्। अथेश्वरज्ञानं किं तु तत्साधनमिति ब्रूषे तन्मा ब्रूहि।
प्रमाकरणजन्यत्वमंतरेण प्रमात्वानिरुक्तेः ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वापलापप्रसंगात्। किं सम्यगपरोक्षानुभवशब्देन सत्यार्थापरोक्षा
नुभवो विवक्षितः अपरोक्षप्रमा वा। आद्यः तदा सम्यगपरोक्षानुभवपदेनासत्यार्थापरोक्षानुभवाव्यवच्छेदः। तथा चासत्यार्थ
त्वमिति निरुक्तिरसंबद्धा। न द्वितीयः। अपरोक्षत्वप्रमात्वयोरनिरुक्तेः। तथा हि किमपरोक्षत्वं जातिविशेषो वा अपरोक्षस्याभावो वा। इं
द्रियमात्रजन्यत्वं वा ज्ञातकारणाजन्यानुभवत्वं वा। नाद्यः। सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः संकर
प्रसंगात्। अपरोक्षत्वं घटपरोक्षत्वव्याप्यनिवारणानुमादौ हि प्रमापरोक्षत्वं वपरोक्षत्वव्याप्यनिवारेण प्रत्यक्षत्वं स्मृतिप्रायः प्रत्यभिज्ञा
नकथं न संकरः। यतः अव्याप्यपरिहारेण भिन्नव्य क्तिनिवेशिनोः सामान्ययोः समावेशो जातिसंकरत्वं इति। नापि
द्वितीयः। अपरोक्षत्वं हि जातिविशेषो वा इन्द्रियमात्रजन्यत्वं वा। नाद्यः। प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यां संकरापत्तेः। न हि यत्र प्रमात्वं तत्र परोक्ष
त्वं प्रत्यक्षव्यनिवारात्। नापि यत्र परोक्षत्वं तत्र प्रमात्वमव्यभिचारात्। अपि च प्रमात्वेन व्यभिचारादसंभवः। न द्वितीयः। इन्द्रियमा
त्रजन्यत्वेन साधनमिति प्रत्यभिज्ञानस्यापरोक्षत्वापत्तेः परोक्षत्वाभावस्यापरोक्षत्वस्येन्द्रियमात्रजन्यत्वापत्तेश्च। स च न तृतीयः। सोऽय
मिति प्रत्यभिज्ञानस्यापरोक्षत्वाभावप्रसंगात्। ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेनेन्द्रियमात्रजन्यत्वाभावेनापरोक्षत्वाभावापत्तेश्च। न चतुर्थः।

अनुमायाअथज्ञातपरामर्शकरणजन्यत्वेनापत्वाऽव्याप्तेः॥न च ज्ञातएवपरामर्थश्च॥करणमितिवाच्यंव्यतिरेकाभावात्॥अतएव
प्रत्यक्षाप्रमाप्रत्यक्षमितिलक्षणाक्षरमथ्यपास्तं॥प्रमाचमपिजातिविशेषाद्दुर्निरूपः॥अप्रमात्वेनसंकरात्॥इदंरजतमितिज्ञानस्येदमि
त्यंशःप्रमारजतमित्यंशाऽप्रमेतिकथंनसंकरःप्रमात्वपरिहारेणअप्रमात्वस्यस्वाप्नभ्रमेदर्शनात्॥अस्तुतर्हिइंद्रियार्थसंनिकर्षा
त्पन्नमव्यभिचारिज्ञानंप्रत्यक्षमितिचेन्नाईश्वरप्रत्यक्षाव्यापनात्॥एतेनयोगिप्रत्यक्षायोगिप्रत्यक्षलक्षणेनिरस्ते॥इदानींस
वंधस्यषड्विधकारत्वेपिनप्रमाणमित्याह॥प्रमाण॥ नावाक्षिति॥नन्विंद्रियादिप्रमितिभेदःसैवेयमेदप्रमाणमित्यत २१
२१ आहप्रमितिकार्यस्येति॥इंद्रियादिप्रमितिकार्यभे दस्यसत्त्वादेःतत्तद्ग्राहकत्वशक्तिभेदनाक्षणपपद्यमानत्वात्॥षा
षाढासंबंधवादिनापियोग्यतायाअवश्यापेक्षणीय यत्वादन्यथावक्षुःसंयोगादाकाशादेरपिग्रहणप्रसंगादतो॥
नषोढासंबंधेप्रमाणमित्यर्थः॥यद्वोद्यतोआकार्यकारणद्वययोःसंबंधःसंयोगइतिवक्षुःस्पर्शनाभ्यांघटादिद्रव्यस्यसंबंधः
संयोगएवेतिनदपिद्रव्यादिनिरासेननिरस्तमित्याह॥इत्यादेश्चेति॥एवंसारल्पेनसंबंधषट्कनिरस्यदानींसंयोगस्यप्रमितिहेतु
तांनिराकुर्वन्नाह॥किंवासाविति॥वक्षुषायःसंयोगो॥व्यापारःसकिंस्वविशिष्टघटेप्रमांजनयति॥स्वोपलक्षितेवा॥आद्येवक्षु
र्घटसंयोगस्याप्रत्यक्षत्वात्तद्विशिष्टघटस्यप्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः॥इतरथावक्षुषापिस्वसंयोगविशिष्टत्वात्तत्प्रत्यक्षत्वप्रसंगःसंयो

गस्यापिविशेषणतयास्फुरणप्रसंगाच्चेतिभावः॥द्वितीयेदोषमाह॥द्वितीयइति॥कदाचिच्चक्षुःसंयोगेघटस्यजातेतदुपलक्षि
तत्वस्यसर्वदासंभवात्सर्वदाघटप्रमास्यादित्यर्थः॥अथसंयोगःस्वकालएवस्वोपलक्षितेप्रमाहेतुरितिनोक्तदोषः॥तथवान्ते॥त
कालेतदुपलक्षितत्वासंभवात्॥इदानींसंयुक्तसमवायस्यप्रमाहेतुत्वनिराकरणायाह॥किंवेति॥ननुरसस्ययोग्यत्वासंयुक्तसमवा
येपिनवक्षुषाग्रहणमितिनेत्याह॥नवतेवक्षिति॥केयंरूपादेश्चक्षुषाग्रहयोग्यता॥रूपसंबंधेसवाउद्भूतत्वंवा॥रूपत्वादिवा॥अ
तींद्रियःशक्तिविशेषोवा॥नाद्यो॥रसादेरपिरूप वसंबंधेनोद्भूतत्वेनवाचक्षुषग्रहणप्रसंगात्॥नद्वितीयः॥रूपत्वादेर्वा
भिवाख्यिात्॥नतृतीयः॥अतींद्रियशक्तेरनंगीका रादित्यर्थः॥अनेनसंयुक्तसमवेतसमवायाद्रूपत्वग्रहणेपिरस
त्वग्रहणमपिस्यादित्युक्तंद्रष्टव्यं॥समवायस्य शब्दप्रमाहेतुत्वंनिराकरोति॥श्रोत्रेचेति॥नैयायिकमतेकर्ण
शष्कुल्यवच्छिन्नाकाशप्रदेशोविहायाश्रोत्रस्याभावात्समवायाच्छब्दोपलंभेवधिरस्यापिकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशप्र
देशसंभवात्तत्रवसमवायाच्छब्दोपलंभस्यादित्यर्थः॥ननुवधिरश्रोत्रेशब्दसमवायेपिनशब्दोपलंभस्तदुपलंभकादृष्टस्या
भावादितितत्राह॥अदृष्टस्यकल्पादिति॥अदृष्टत्वेकल्प्यंदृष्टकारणाभावकल्पयवहेलनंतुदृष्टकारणसामग्र्योसतिकार्या
नुत्पत्तौअन्यथाकदाचित्क्रियोत्पत्तावप्यदृष्टाभावाद्विभागानुत्पत्तिप्रसंगादित्यर्थः॥इतश्चनश्रोत्रसमवायाच्छब्दोप

लंनस्त्याहद्यविंतोहितापलंनादितिकर्णशष्कुल्यवछिन्नाकाशेश्रोत्रेसमवायाच्छद्बोपलंनेकर्णदेशपवशद्बोपलंनःस्या
न्नयावद्दरस्वरूपंपश्यामीतिवद्दूरेशद्बमाकर्णयामीतिप्रतिपत्तिर्नस्यादित्यर्थःननुवक्तुर्वक्त्रोत्रस्यापिप्राप्यकारित्वेकुत्रशद्बइतिसं
देहानस्याग्रानहिवक्तुपात्रपप्रतिपत्तिकुत्ररूपमितिसंदेहाद्दृष्टइतितत्राहासंशयासंनवइति।कर्णशष्कुलीप्रदेशएवसमवे
तशद्बोपलंनेपिसंशयानस्यात्रेमनोनवधानादिनासंदेहप्राप्यकारित्वेपिसमानमित्यर्थः।निश्चलाकाशप्रदेशस्यैवश्रोत्रत्वेम
८४ रणकालेसर्वेंद्रियाणांमुक्तीतिश्रुतिविनाशश्चेत्या
हासर्वप्राणाइति।श्रनेनचसमवेतसमवायाच्छद्बत्वोपलंनेनव्यवि
रस्यापिशद्बत्वोपलंनःस्यादित्यर्थोदस्तइत्युद
नामनावस्यविशेषणविशेष्यनावेनचक्षुरादिनायहणंनिवा ८४
रयन्नाह।नाभावइति।ननुचक्षुःसंयुक्तनूतलेविशे
षणविशेष्यत्वेसतिघटाद्यनावोज्ञायतेतदनावेनज्ञायत
इत्यन्वयव्यतिरेकविधायइत्यतआह।अप्रसंयोगस्येतिचक्षुःसंयोगस्याज्ञायोगावरत्वान्नचक्षुःसंयुक्तनूतलस्यविशे
षणस्यप्रत्यक्षतोपलक्षणमितिनतदन्वयव्यतिरेकाप्रत्यक्षावितिनतद्विरोधइत्यर्थः।ननुतथापिस्पृष्टशृंगस्यत्वद्वचनसर्वव्यव ८२
हारानर्हत्वासाध्यसाधनहीनोदृष्टान्तइत्यतआह।तुच्छस्येति।विविच्यव्यवहारानर्हत्वेनलक्षणेनेनिषेध्यव्यवहारानर्हत्वमपि
तुच्छस्यनयविवक्षव्यवहारार्हेननवतीतिव्यवहारस्याप्यनावप्रसंगेनच्छेद्यकीनावप्रसंगादतोनान्यविकलोदृष्टान्तइत्यर्थः

श्रयोगिप्रत्यक्षलिंगमुपसंहरति।तस्मादिति।योगिप्रत्यक्षस्यातींद्रियार्थगोचरत्वंदूषयति।योगिप्रत्यक्षमिति।इंद्रिययोग्यमेवयो
गिप्रत्यक्षंगोचरयति।नातींद्रियमदृष्टादितत्त्वगोचरत्वेप्रमाणानावादित्यर्थः।योगींद्रियस्यातींद्रियार्थगोचरत्वेपुराणंवाक्यमु
दाहृत्यान्यथयति।आदानेषामिति।योगिप्रत्यक्षस्यातींद्रियार्थगोचरत्वेनासर्वज्ञोदाहृतमनुमानमनुनाषते।यद्वेदमिति।किम
त्रातींद्रियाणांसर्वेषामपिपक्षताएकस्यवा।तत्राद्यपक्षेसर्वातींद्रियाणांनेकेनप्रमाणेननिश्चयानापिवक्तुमितितिसंदिग्धा
श्रयासिद्धिरित्याशयेनदृश्यमानमित्यादिना।यद्येक
स्यैवादृष्टस्यपक्षता।तदापीतरातींद्रियाणांकस्यचित्प्रत्यक्षत्वेनि
नवा।तेनयथापिदोषमाहानस्यैकस्यैवचमित्वमि
त्यादिनादूषणेतस्मादृष्ट।किंचेति।तस्यार्थः।कस्यचिद्विच्छेदन
नकिमस्मदादिविविक्षितःश्रतींद्रियार्थदर्शीवाश्र
निद्धोरितोवाकश्चित्प्रथमेबाधःद्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणत्वं।
तृतीयेकस्यचिच्छिद्धार्थस्याप्रसिद्धत्वात्तद्विशेषितेप्रत्यक्षत्वमपिघटादावप्रसिद्धमित्यप्रसिद्धविशेषणत्वमिति।बाध्यबाधासिद्धिश्चे
त्याह।विपक्षबाधकंति।ननुप्रमेयत्वप्रश्नश्रवयोःसंवेद्यस्य।नापाविकात्वात्प्रमेयत्वस्यपरमाण्वादिष्वप्रत्यक्षत्वपरिच्छेदत्यागेस्तिना
वपरित्यागिस्वनावपरित्यागोबाधकमितिसेत्रास्पर्शवद्द्व्यप्रत्ययक्षत्वेउद्भूतरूपवत्त्वमतिमहत्त्वस्यापाविकावत्वान्नीरूपद्रव्यप्रत्यक्षत्वेश्र
श्रावणत्वजातिकविशेषगुणवत्त्वस्यास्पृष्टप्रतीतदोषमहत्त्वेसाद्भूतरूपवत्त्वस्यसंख्याप्रत्यक्षत्वेमहत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वेनिमसंख्यात्वस्य

हत्येवग्रहनीयं। एकरूप्येणापाद्यमावस्तुनदोषाय। एकत्र्यत्र्यपज्ञासंभवस्योपपादितत्वादित्यभिप्रायेणाहाङ्गस्पलमिति। प्रत्यक्ष
लक्षणसूत्रे अव्यपदेश्यमित्यनेन निर्विकल्पकमसूचि। व्यवसायात्मकमित्यनेन च सविकल्पकं तदुभयलक्षणमनुवदति। घटस्या
यमिति। घटायमिति नामनामिसंबन्धोल्लेखनसम्यगपरोक्षानुभवसाधनं सविकल्पकमिति। वस्तुमात्रसम्यगपरोक्षानुभवसा
धनं निर्विकल्पकमित्यर्थः। संज्ञासंज्ञिसंबन्धविषयज्ञानसाधनं सविकल्पकं किंवा संज्ञासंज्ञिसंबन्धेन सहकारिणा तथा स्वतानु
८७ भवसाधनमिति विकल्प्याद्यं दोषमाह। तत्रेति। संज्ञा।
याः शब्दस्य श्रावणत्वेन चाक्षुषत्वा संज्ञानुपपत्तेः संज्ञासंज्ञिसंबन्ध
स्यापि स्वाक्षुषत्वानुपपत्तेः द्वितीयं घटादेर्घटाय
मित्यादिज्ञानं चाक्षुषं स्यात् शब्दानं वा प्रथमेन स्यादित्यव्याप्तिरित्यर्थः ८८
द्वितीयदोषमाह। द्वितीय इति। अयं दण्डीति विशिष्ट
प्रतीतौ विशेषणस्य दण्डस्य ज्ञातस्यैव निमित्तत्वदर्शनाद् अयं घट
इति विशिष्टप्रतीतावपि विशेषणत्वेन संज्ञासंबन्धस्य ज्ञातस्यैव तन्निमित्तत्वं वाच्यं तज्ज्ञानं च न संभवतीत्यर्थः। ननु केवलेन मन
सा संज्ञासंज्ञिसंबन्धं विज्ञाय घटायमिति विशिष्टबोधः स्यादिति नेत्याह। न च केवलेनेति। मनसः श्रोत्राद्यसंज्ञायां बाह्यत्वसंज्ञि ८३
नि घटादौ स्वातन्त्र्याभावादिति। एवं भावः। अनुभूतं माप्तवाक्यादिहैव वस्तुरद्धा घटायमिति संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्यानुभूतत्वादिदानीं तत्
स्मरणेन घटोयमित्यादि विशिष्टसविकल्पकबोधेत्यादर्केन विघातीत्याशंक्य। द्वास्मरणमपीति। अननुभूतस्मृतेरनावश्य

कत्वेन संस्काराद्बोधस्यानियतत्वात् स्मरणमप्यनियतमिति सविकल्पकबाधस्याप्यनियतः स्यादित्यर्थः। तदा वा कोदोष इत्यत
आह। इतिस्फीतालोकेति। ननु निर्विकल्पकप्रत्यक्षसंज्ञातसंज्ञिदर्शनात् संस्काराद्बोधद्वारेण संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्मरणस्या
वश्यकत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह। संज्ञायाश्चेति। संज्ञिशब्देन संज्ञाविशिष्टोऽभिप्रेत्यते। किंवा संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रयोजकघट
त्वादिधर्मविशिष्टः प्रथमे संज्ञाया अवाक्षुषत्वान्न द्वितीये संज्ञिना निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण दर्शनायोगात् दर्शनात् संस्काराद्बोध
द्वारेण संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्मरणासंभवान्न तदनु
कः सविकल्पकबोधः स्यान्न द्वितीयः। निर्विकल्पकेन वस्तु
मात्रावगाहिना घटादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तपृथुबुध्
न्नोदराकारत्वादिविशिष्टवस्तुग्रहणायोगादित्यर्थः। लक्षण
नरमनुमाध्यदूषयति। भिन्नज्ञानमिति। भेदस्य धर्मि
प्रतियोगिभावसिद्ध्यधीनत्वात्तस्य च भेदसिद्ध्यधीनत्वाद्भेद
धर्मिप्रतियोगिभावासिद्धिः। सिद्धौ वा भेदसिद्धिरिति परस्पराश्रयेण भेदस्यावस्तुत्वात्तज्ज्ञानं च सविकल्पकमप्रमाणं स्यादि
त्यर्थः। ननु निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण भेदमात्रस्य सिद्धत्वात् सविकल्पकेन च धर्मिप्रतियोगिविशिष्टभेदसिद्धेर्न कोऽपि दोषः। तदपि वा
र्त्तं। निर्विकल्पकेनापि वस्तुमात्रग्रहणवर्धिप्रतियोगिसंघटितभेदग्रहणप्रसंगात् भेदस्य धर्मिप्रतियोगिसंघटितस्वरूपत्वा
दतदावा तिव्याप्तिः। तदेवं भेदस्यावस्तुत्वात्तज्ज्ञानं विभ्रमविकल्पकं त्वांतं स्यादित्युपसंहरति। तस्मादिति। एतेन शब्दादियाजितवं
अन्यथा सविकल्पकेनापि भेदमात्रमहसंस्यात्। ८८

ध्युत्पन्नं सविकल्पकमिति निरस्तं । शब्दादेर्ज्ञानविषयत्वकारणत्वयोरसंभवस्योक्तत्वात् । किंवा सामान्यगुणादीनामवस्तुत्वस्योक्तत्वा
त्संयोगसमवाययोर्निरस्तत्वाद्यसामान्यादिविशिष्टवस्तुज्ञानं चेत्सविकल्पकं त्वाऽतं स्यात् । किंच सविकल्पकेन सामान्यादिविशि
ष्टविषयं प्रत्यक्षत्वात् । निर्विकल्पकवत् । न च निर्विकल्पकस्य विशिष्टविषयत्वाभावे विशिष्टविषयत्वसामग्र्यसत्त्वमुपा
धिरिति वाच्यं इंद्रियसंयोगावरयतो निर्विकल्पकस्य तद्याजकरूपविषयत्वस्यावश्यकत्वात् विशेषणप्रतीतेरेव विशिष्टप्रतीतिकार
५८ णत्वात् । तथा रूपसंयोगावरयतस्तद्वीजकाङ्कृतत्वज्ञातिग । वरत्वस्यावश्यकत्वमित्याद्यूह्यं । ननु तद्रूपादेः सत्त्व याइह्यादि
जकत्वं न प्रतीत्याऽइतरथा महानजनाद्यनिरूतत्ववर लिम्नः पटस्पर्शजकरूपाप्रतीत्याप्रतीतिर्नस्यादिति चेन्न
नक्षन्यां न हि तत्र महान ज्ञानादिना रूपमात्रस्यानिलवः किं तु तज्जतसामान्यविशेषस्यैव वलिम्नः । तथा हि । पटरूप
मवानिरूतत्ववलिमम हारजनादिना रूपमात्रस्याभिनवः किं तु तज्जतसामान्यविशेषस्यैवाम्रूपगतसामान्यविशेषापारूढं प्र
तीयते न त्वेमहारजनरूपमवस्थविशेषात् लिंगितं भातीति सांप्रतीतिपटरूपमात्रप्रतीतावाचकाभावात् तत्रापि रूपमात्रा
निरूतप्रभावत्यंटोपि प्रत्येक्षानस्यादिति । निर्विकल्पकं दूषयित्वमाह । निर्विकल्पयीति । सामान्यस्यानुगतप्रत्ययवेद्य
त्वादनुगतप्रत्ययस्य च यत्किंचिदज्ञानापन्नस्य प्रथमादक्षसंनिकर्षादनुत्पन्नेर्न सामान्यग्राहकं निर्विकल्पकमित्यर्थः । श्र

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

नवच्छिन्नग्रहशब्देनापि किमनेन्द्यग्रहो विवक्षितः । किंवाऽविशिष्टग्रहः । प्रथमे दोषमाह । द्वितीयापाति । अन्नेदस्य प्रतियोगि
संघटितशमशरीरस्य प्रतीयोगिग्रहणं विनाऽग्रहणासंभवात्प्रतियोगिग्रहणस्य च प्रमेयथमाक्षसंनिकर्षादसंभवान्नान्द्य
ग्राहकं निर्विकल्पकमित्यर्थः । किंवाऽवाञ्छवाऽभेदानिर्विकल्पकस्य विषयः । किंवाऽवाञ्छवः । आद्ये दोषमाह । किंचेनि
रूपवरितइति । वाञ्छवन्नभेदञ्चक्षस्य तत्संयोगस्याप्यसंभवाद् भेदग्राहकं च न निर्विकल्पकं तर्हि न संभवतीत्यर्थः । अवाञ्छवाभेद
ग्राहकं निर्विकल्पकं चेत्तर्हि त्रातं स्यादिति इहार्थं । य घविशिष्टग्रहावस्तुमात्रग्रहः । तदर्थसारी निर्विकल्पकस्य इकाप्र
घशरूपग्रहस्यरूपप्रवेशवनङ्क्तत्वग्रहस्यावश्यक चेन विशिष्टग्रहस्यावश्यकत्वात् । रूपादीनां वड्ड्यादिनेरप
स्थाणस्वतंत्राणां निर्विकल्पकेन प्रतीरता तेषां पारत त्र्यप्रमाणेनानावः स्यात् । सविकल्पकं प्रमाणं नेति वचनेन तन्
स्य निर्विकल्पकविरोधेनाप्रोत्तत्वादिति । एवं प्रमाणानां स्वरूपनिर्णये क्रियमाणे प्रत्यक्षतावज्ञापिता दुर्निरूपता इदानी
मनुमानं दुर्निरूपनाज्ञापयितुमिध्यतङ्त्याह । एवं प्रमाणेति । तत्र तत्पूर्वकमनुमानमिति सूत्रमुपलभ्य नासर्वज्ञकल्पितमनुमा
नलक्षणमुदाहरति । सम्यगविनाभावेनेति । प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिपरिहाराय । अविनाभावेनेत्युक्ते । भ्रमानासंभाराणिनवङ्ग्रे
विनाभावेन वह्न्यनुमवसाधने भवतनयत्ववापरप्रयुक्तश्यामत्वाविनाभावेन श्यामत्वानुमवसाधने व्यतिव्याप्तिपरिहाराय सम्य

MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

भावात् २

गित्यत्रोक्तौ अन्नानापि ताविनाभावेनेत्यर्थः प्रसिद्धमनुमानमुक्षाहननीयथेति विकल्प्य दोषमाह तत्र किमिति प्रथमे अनुव
भवसाधनत्वस्य लक्षणांशस्याभावादसंभवो लक्षणस्येत्याह आद्ये इति द्वितीये असंभवइत्याह द्वितीयेपीति उ
क्तदोषेणान्यदपि निरस्तमित्याह एतेनेदमिति व्याप्त्यंशस्याप्यनवसाधनत्वात् पक्षधर्मतांशस्य चाविनाभावेनानुभावसा
धनत्वाभावादसंभवइत्यर्थः ननु व्याप्तिपक्षधर्मतालक्षणरूपद्वयोपेतमेकरूपि धूममात्रमनुमानं तस्य च रूपद्वयद्वारेणाय
८५ थोक्तलक्षणयोगान्नासंभवइत्याशंक्य नेत्याह एक कं द्विरूपमिति एकरूपं द्व्येकैकश्य तेनानेकस्य द्विरूपत्वमेका ८५
स्य व्याघाता इत्यर्थः व्याप्त्यभावरूपत्वेन साव रूपद्वयरूपं चासंभवइत्याह अपि विनेति अस्तु तर्हि व्याप्तिपक्ष
धर्मता धर्मद्वयोपेतमनुमानमिति तत्राह धर्मद्वय स्यापीति व्याप्तिपक्षधर्मतयोः धूमादेर्न धूमधर्मता यथा घट
स्य अन्यदपि तथा नहि धूमा धूमस्य धर्म इति प्रसिद्धं भेदाभेदौ च विरुद्धावित्यर्थः अस्तु तर्हि व्याप्तिपक्षधर्मतासमुदायो नुमा
नमित्याह नचेति व्याप्तिपक्षधर्मतासमुदायस्य साध्येनाविनाभावात्तरासंभवेनानुभवसाधनत्वासंभवादसंभवो लक्षणस्ये
ति परिहरति तर्हि गतमिति धर्मसमुदायस्याविनाभावासंभवाल्लक्षणासंभव उक्त इदानीं साधनत्वासंभवान्नदसंभवइत्याह सा
धनत्वमपीति एवं व्याप्तिप धर्मतयोः समुदायानसंभवतीत्युक्तमिदानीं तत्संभवेपि किं व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेवसमुदाय

विनाभावेना २

ग्रहण

साधनं यथवाव्याप्तिस्मरणपक्षधर्मतयोः समुदायोः व्याप्तिसंस्कारपक्षधर्मताग्रहणयोः ननावदाद्यःत्र आसंवाद्यात्तत्रासिद्धू
मइत्यवगाद्यवह्निरध्यासीदित्यनुमादर्शनात् तत्र व्याप्तिपक्षधर्मतासमुदायश्चेदनुमाकरणं नहि तत्र वह्निधूमयोर्न सचेनाव्याप्ति
पक्षधर्मतयोरध्यस्तत्वात्तत्समुदायाभावादनुमानस्यात्र नेद्वितीय इत्याह व्याप्तिस्मरणस्येति पर्वतधूमपक्षत्वयोरनुरुक्तवह्नि
व्याप्तिस्मरणं प्रसंजायते पश्चात्स्मृतव्याप्तिधूमस्य तथाविधित्वमवानिति पक्षधर्मताग्रहणमिति तयोः क्रमभाविनोन्न समुदायसंभ
वइत्यर्थः तृतीये दोषमाह संस्कारस्येति प्रत्यक्ष प्रमाकरणाक्षादिन्द्रियादन्यत्रज्ञातानामेव प्रमाकरणत्वमिति प्र
सिद्धिर्बाध्येतेत्यर्थः अस्तु तर्हि व्याप्तिपक्षधर्मता युक्तं लिंगमनुमाकरणमिति तत्राह व्याप्तिपक्षधर्मतेति नहि
यस्य कस्यचिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टता नापि यस्य कस्यचिल्लिंगता तेन लिंगसिद्धा तस्य व्याप्तिपक्षधर्मतावै
शिष्ट्यं ततश्च लिंगत्वमिति परस्पराश्रयहतमित्यर्थः किंवा व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टं च लिंगं तर्हि व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टे
लिंगं नस्यात् तस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टस्याभावादात्माश्रयादन्योन्याश्रयाद्वस्तुनानात्वानन्तु विशिष्टमलिंगमेवाकिंतु य
स्य विशिष्टता तल्लिंगमिति वक्तव्यं न विशिष्टस्य च च्छुद्धार्थत्वेगतदोषता तदवस्थात्र वस्तुमात्रार्थत्वे संभवश्चं नहि वस्तुमात्रस्य व्या
स्यादि विशिष्ट्यमीसंभवे संभवे वा वस्तुमात्रमनुमाकानणे स्यात्तथा च लक्षणे विशेषाणि व्यर्थानेकीडाकृतं स्यात्त्र व्याप्त्येव्याद्यपद

क्षितस्य नयच्छदार्थवेयाप्यादिविशिष्टं यस्य व्याप्याक्षपलक्षितस्य तल्लिंगमित्यक्तं स्यात्तथा च व्याप्याक्षपलक्षितं धूमसंग्रलि
गमित्येवास्तु तर्हि किमन्यनार्थमिति वदन व्याप्याक्षपलक्षितत्वविशिष्टस्य लिंगत्वप्रसंगात्तस्योक्तनीत्या व्याप्याक्षपलक्षिता
त्वासंभवात् व्याप्याक्षपलक्षितत्वं यस्य तल्लिंगमिति वदतो उक्तावर्त्तनापत्तेश्च एतेन निरुपाधिकसाध्यसंबंधविशिष्टं लिंगमि
मितिप्रत्युक्तं किंच किमनेन लिंगलक्षणेन व्यावर्त्त्यं अनुमाकरणत्वाभावाश्रय इति वदन अनुमाकरणत्वान्योन्याभाव
२९ वच्छिन्नधूमादावव्याप्तेः अनुमाकरणत्वसंसर्गाभा वाश्रयावच्छेद्य इति वदन अनुमाकरणत्वसंसर्गाभावान्या २९
भावाश्रये धूमादावव्याप्तेश्च किंवा अयमिमत्वानुमाक रणत्वाभावाश्रयकृतकत्वादौ लक्षणातिव्याप्तेर्ना अनुमाकरणत्वाभा
वाश्रयावच्छेद्यः अनुमाकरणत्वासमानाधिकरण माकरणत्वाभावाश्रयावच्छेद्य इति वदन तथाभूतवस्तुसद्भा
वप्रमाणाभावात् अस्तु तर्हि अनुमानाभावाश्रयतियोगिलिंगमिति वदन इन्द्रियादेरपि लिंगत्वप्रसंगात् न चानुमितिकरणं लिं
गमिति सांप्रतं अनुमितिर्हि लिंगजन्यो ज्ञानं वा स्यात् प्रमात्वावान्तरानुमितित्वजातियोगि ज्ञानं वा नाद्यः लिंगासि
द्धौ तदसिद्धेः न द्वितीयः धूमजनकप्रमाणाभावात् लिंगजन्यत्वं धूमजनकमिति वदतो लिंगस्य व्याप्यनिरूपणात् तर्ह्यस्त्वनु
नुमितिप्रयोगः प्रमाणमिति वदन तस्य लिंगजन्यत्वोपाधिनिबंधनत्वासंभवात् किंवा किमनुमितिकरणं तृतीयालिंगप
रामर्शो वा परामृश्यमानं लिंगं वा नप्रथमः तृतीयलिंगपरामर्शस्य निर्व्यापारत्वेन करणत्वानुपपत्तेश्च नहि महानसादौ प्र
थमधूमदर्शने द्वितीयपर्वतादौ संज्ञाते तेजो यसामर्थ्यात् यावान्यं धूमवानिति संजातपरामर्शो नैतत्कस्य विदज्ञानापरा
वेनानुमानापजायते यस्य परामर्शव्यापारता कल्प्येत ननु निर्विकल्पकः तृतीयः परामर्शोऽनुमाकरणं तस्य च सविकल्पक
त्वस्य वायं धूमवानिति परामर्शव्यापार इति नोक्तदोषः तदसत् शाब्दानुमानन्यायमवगोतत्र धूमादिनिर्विकल्पकपरामर्श
र्शासंभवेनानुमानुदयप्रसंगात् किंच किंधूमस्य देवगत्या स्थाप्यस्य धूममात्रतया परामर्शोऽनुमाकरणं किंवा
व्याप्यतया व्याप्तस्य पक्षधर्मतया वा नाद्यः अ गृहीतव्याप्तेः पुरुषस्य महानसे धूममुपलभ्य पर्वते सपवायं
धूम इति परामर्शस्याप्यनुमाकरणत्वप्रसंगात् न द्वितीयः गृहीतव्याप्तेः पुरुषस्य कदाचित् प्रत्यक्षेणैव वह्निधू
मइति परामर्शस्यानुमाकरणत्वप्रसंगात् व्याप्यतया च धूमपरामर्शव्यापकविशिष्टधूमपनाम
महेशो सपवायं धूमइति परामर्शस्यानुमाकरणत्वप्रसंगात् व्याप्यतया च धूमपरामर्शव्यापकविशिष्टधूमपनाम
मर्शः स्यात् व्याप्यत्वस्य व्यापकनिरूप्यत्वात् तथा च व्यापकप्रतीतिर्व्याप्यतया धूमपरामर्शशरीरात्पूर्वं नाविनीवेति न तत्कार
मर्शः स्यात् व्याप्यत्वस्य व्यापकनिरूप्यत्वात् तत्र साध्यसंदेहाभावेन धूमस्य पक्षधर्मत्वात् तस्मात् तृतीयः परामर्शो
णकास्यात् न तृतीयः स्वार्थानुमानुदयप्रसंगात् तत्र साध्यसंदेहाभावेन धूमस्य पक्षधर्मत्वात् तस्मात् तृतीयः परामर्शो
नुमाकरणमिति सिद्धो नापि परामृश्यमानं लिंगमनुमितिकरणमिति द्वितीयः नस्ये धूमेऽनुमानुदयापत्तेः किंधूममात्र

तयापरामृश्यमानो। किंवाव्याप्यतया। व्याप्यत्वे सति पक्षधर्मतयावेति विकल्प्य दोषस्य समानत्वाच्च। अपि च। किंपरामर्शस्य परामृ-
श्यमानस्य वा करणत्वं कल्पकं। अनुमितिक्रियायां वक्तव्ये। नास्यास्तथाभूतलिंगपरामर्शव्यापारेणोद्रियकल्पनत्वोपपन्नः। कथं तर्हीन्द्रि-
यजन्यायाः स्मृतेः प्रत्यक्षत्वमिति चेत्। प्रत्यभिज्ञायामंशस्य वसामग्रीवैचित्र्यादिति सूक्ष्मेक्षिका॥ २१॥ एवं तावत्साधनत्वाशंनि-
रस्येदानीमविनाभावनत्वांशं निराकर्तुमाह। अविनाभावापीति। निरूपणासहिष्णुत्वेनानुपपन्नो यत्प्रकारमविनाभावं भासर्वज्ञः उक्तवा-
८१ न्तमाह। तथाहीति। साध्येन साधनस्य संबंधः विना भावइत्युक्ते पनापादि साध्यसाधनसंबंधः इति व्याप्तिस्तदर्थ- ८१
स्वभावतानोपाधिवशादित्युक्ते। साध्येन साधन- स्य संबंधइत्यनेन व्यतिरेकाधिसं गृहीतः। साध्यगतस्य साध-
नवत्त्विज्ञात्वं तानावा प्रतियोगित्वस्य साध्येन साध- नसंबंधशब्दार्थस्य तत्रापि समानत्वात्। अविनाभावस्य द्वैवि-
ध्यं दर्शयति सद्द्विविध इति। तत्र साध्यशब्देन साधनशब्देन वा। किमुच्यते। व्यापकव्याप्याविति चेन्न। व्याप्त्यसिद्धेः। तयोरसिद्धस-
लक्षणासंभवापत्तेः। संबंधं विनाविति चेत्। तर्हि संबंधविनाः स्वाभाविकः संबंधो विनाभाव इत्युक्तं स्यात्। तत्र च किं संबंधस्य स्व-
स्वाभाविकत्वं संबंधिस्वभावमात्रत्वं वा संबंधिस्वभावजन्यत्वं वा संबंधिस्वभावाश्रितत्वं वा संबंधिस्वभावादन्येनाप्रयु-
क्तत्वं वा। संबंधिस्वभावव्याप्यत्वं वा। न तावदाद्य इत्याह। तत्र स्वभावशब्दार्थेति। स्वभावस्य प्रतिपदार्थं विभिन्नत्वादविनाभूतस-

संबंधस्य तत्स्वभावस्याव्याप्तिशब्दार्थस्य कृतकत्वानित्यत्वयोरभावात्। संबंधस्य व्याप्तिर्न स्यादित्यव्याप्तिरित्यर्थः। द्वितीयेऽप्रागघटाभा-
वयोः स्वभावसंबंध इति व्याप्तिश्चेति द्वयमपि। न द्वितीयः। पक्षिद्वहृदसंयोगस्यापि संबंधिस्वभावजन्यत्वेन तत्रातिव्याप्तिः कृतक-
त्वानित्यत्वयोस्तत्त्वसंबंधस्य नैमित्तिकानंतराव्याप्तिश्च। न तृतीयः। उक्तातिव्याप्त्यव्याप्त्योरवस्थानात्। अर्थः विशेषणवैयर्थ्याच्च।
अव्याप्तेश्च। कृतकत्वानित्यत्वयोः संबंधस्य तत्स्वभावजन्येनानतीत्यत्वकृतकसामग्रीप्रयुक्तत्वात्। नापि पंचमः। व्याप्यासिद्धेः। व्या-
प्यत्वासिद्धेः। सत्त्वादिप्रत्यक्षः। घटपटसंयोगश्च ति- व्याप्तेश्च। तस्याप्येतद्व्याप्यत्वात्। न चायं स्वभावशब्दार्थानिरुक्ति-
र्मद्विवक्षा वक्तव्यात्। सोपाधिकः संबंधो व्याप्तिरिति यु- थाहादयनः। निरुपाधिकसंबंधो व्याप्तिरिति तदिदमाह। यथा-
दिस्वभाव तद्भृति। ननूपाधेरवासिद्धौ कथं तदभाव- विशेषितसंबंधस्य व्याप्तित्वनिर्णय इत्यत आह। उपाधिश्चेति।
साधययत्वेनानित्यानुमाने कृतकत्वस्यानित्यत्वसमव्याप्तरूपाधिता स्यात्तदर्थे साधनाव्यापकत्वे सतीत्युक्तं। कृतकत्वस्य
नुसावयवत्वव्यापकत्वान्नोपाधित्वमिति। साध्यव्यापकस्यैवोपाधित्वेऽव्यापकोपाधेरभावात्पक्षे साध्याभावनिर्णयेन हेतो-
र्व्यभिचारनिर्णयान्न स्यात्। अव्यापकोपाध्यभावसमवत्तेन हेतुना पक्षे साध्यसमव्याप्तिरिसिद्धावस्यापि संभवात्तथात्वेनोपा-
धिनिश्चितादर्पैः स्यात्समव्याप्तिरूपाधेरधिकवतश्चाडुपाधेर्निश्चितदोषता स्यादत उक्तं साध्यसमव्याप्तिरिति। तत्र च-

ती २

दामथ किंरुपाधिलक्षणे निरुपाधिकः संबंधो व्याप्तिर्विवक्षिता उपाधिसाध्ययोः सहचारमात्रं वा आद्ये दोषमाह तत्र व्याप्तिसिद्धा
विति तदुपाध्यभावविशिष्टव्याप्तिसिद्धौ साधनाव्यापकत्वे सति साध्येन निरुपाधिकसंबंधवानुपाधिः सिद्ध्यति तत्सिद्धौ वा पा
ध्यभावविशिष्टः संबंधो व्याप्तिः सिद्ध्यतीति तत्सिद्धौ वा पाध्यभावविशिष्टविशिष्टसंबंधो व्याप्तिः सिद्ध्यतीति परस्पराश्रयान्न कमपि
सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ द्वितीयमनूद्य दूषयति अथापाधीति निरुपाधिकसंबंधो व्याप्तिरिति तावद्व्याप्तिमात्रस्य लक्षणे तदुपा
२९ धेः साध्येन व्याप्तेर्निरुपाधिसंबंधरूपत्वाभावे अव्यापकं स्यादित्यर्थः किं वा साध्येनापादितामद्दृष्टस्य व्यभिचारस्यैव
त्या छितद्व्यभिचारस्याप्युपाधितापत्तेः किं वाद्ये मान्याप्याप्तिग्रहणासमयस्थायिधूमयोः साध्यसाधनत्वाभावा २९
त्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकोपाध्यभावनिर्णय इति न व्याप्तिनिर्णयः स्यात् अथ साध्यसाधनशब्द न व्याप्य
व्यापकौ विवक्षिताविति नेत्याह तदेतिमंदं मूमाप्यार्थाध्याव्यापकत्वसिद्धेर्व्याप्तिसिद्ध्यनन्तरकालीनत्वेन व्याप्तिसिद्धावनु
पयोगात् पर्वतनसाध्यवह्निध्वात्यंताभावाप्रतियोगित्वे सति साधनवह्निमात्यंताभावप्रतियोगी उपाधिरिति फलदत्रे अपि वा
शब्दानित्यत्वे कृतकत्वेन साध्ये कृतकत्वस्यैवोपाधित्वप्रसंगः कृतकत्वस्याप्यनित्यत्ववह्निमात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वा
त् कृतकत्ववह्निमात्यंताभावप्रतियोगित्वाच्च न हि कृतकत्ववति कृतकत्वं वर्त्तत इति शंकां वक्तुं अंशत आत्माश्रयप्रसंगात्

मैत्रतनये शाकाद्याहारपरिणतिविरहरूपा शक्याधिगमत्वात् यद्गौरस्य नोरुगादशाकाद्याहारपरिणतिविरहितो मैत्रतनये ४
अपि वा ये किं विसाधनवह्निमात्यंताभावप्रतियोगिनाय किं विसाध्यवह्निमात्यंताभावाप्रतियोगिनश्च सर्वत्रोपाधित्वप्र
संगात् द्वितीये यत्साधनवह्निमात्यंताभावप्रतियोगित्वे सति यत्साध्यवह्निमात्यंताभावाप्रतियोगी स तत्रैवोपाधिर्नान्यत्रेति
चेन्नोमेवं यत्तच्छब्दयोः साध्यसाधनमात्रार्थत्वे गतदोषतादवस्थ्यात् तद्विशेषार्थत्वे चाव्याप्तेः सामान्यासिद्धौ विशेषलक्ष
णानवकाशाच्च किं वा साधनाव्यापकत्वं कथं शक्याधिगमं मैत्रतनयत्वे गौरत्वेऽपि न किंविदनिष्टमिति न शाकाद्याहारप
व्यापिका ४ रिणति मैत्रतनयत्वस्य व्यापिका वश्यामिकायाः श्यामिकां प्रति तस्याः कारणत्वावधारणात् कार्यस्य कार
णाव्यभिचारे कार्यत्वव्याघातादिति तन्न मनस्विमानसमुल्लासयितुमीष्टे मैत्रतनयत्वस्य श्यामिकाव्याप्यत्वेन
शाकाद्याहारपरिणतिव्यभिचारस्य श्यामिकायेच व्यभिचारस्याप्यावश्यकत्वेन व्याघातस्य समानत्वात् अथ मैत्रतन
यत्वस्य न श्यामिकाव्याप्यत्वं शाकाद्याहारपरिणतेरुपाधित्वादिति तदेतिमंदं साधनव्यापकस्यापि उपाधित्वे साध्य
वत्वानिश्चयसंबंधे कृतकत्वस्याप्युपाधित्वापातात् शाकाद्याहारपरिणतेः साधनव्यापकत्वं कथमवगतमिति चेत्
मैत्रतनयत्वस्य श्यामिकाव्याप्यत्वादिति अस्तु तर्हि मैत्रतनयत्वस्य श्यामिकाव्यभिचारे बाधकाभावाच्छाकाद्याहारप
रिणतेः शंकितोपाधित्वमिति चेत् न निरुपाधिकस्य साध्यपरित्यागे स्वभावपरित्यागप्रसंगस्य बाधकत्वादिति मूकीभा

वानुशाकाद्याहारपरिणतेरुपाधित्वाभावे मैत्रतनयत्वादेरपि प्रामाण्यप्रसंग इत्याशंक्येक्षायन्निरित्याह मैत्रतनय
त्वादेरिति अयंभावः मैत्रतनयत्वस्य श्यामिकाव्यभिचाराद्दृष्टः नोवाप्रथमेनुपाध्यभावेपि व्यभिचारेणाप्रामाण्यं यन्नि हि
तीयत्तु प्रामाण्यमिष्टमेवेति ननु तथाप्यव्यभिचारादर्शनात्प्रामाण्यमिति प्रसंगः सर्वत्रैव्यभिचारादर्शनेत्वशक्याधिगममिति
तत्राह आबाधमिति स्वयंव्यभिचारादर्शनेपरैर्व्यभिचारप्रदर्शनात्पूर्वं प्रामाण्यव्यवहारः परैः प्रदर्शितेव्यभिचारे
८५ अप्रामाण्यव्यवहार इत्यर्थः ननु कथं प्रामाण्यत्वेन गृहीतस्य परैर्व्यभिचारप्रदर्शने प्रामाण्यमित्यत आह । दृ ८५
श्यते हीति वैशेषिके प्रमाणत्वेन स्वीकृतमप्यनुमानं रत्नयाथिकेरतिशयेन हन्यमानप्रामाण्यं दृश्यते अन्यथा
थास्त्रेनदाभावप्रसंगादित्यर्थः नन्वेवमनुमानप्रामाण्यं व्याकुलीस्यात् ननु व्याकुलीस्यादिति ब्रूहि अव्याकुले हि
व्याकुलीस्यादिति प्रयोगाः अनुमानप्रामाण्यं तु व्याकुलमेव तथा वाद्वैपायनः तर्काप्रतिष्ठानादिति वार्त्तिककारैरप्युक्तं
अनाहत्य श्रुतिं मोहादतो बौद्धास्तपस्विनः आपेदिरे निरात्मत्वमनुमानेकचक्षुषः एतदभिप्रेत्याह न तु तानातिप्रसंगापीति
तस्मादुपाधिसाध्ययोर्व्यभिचारादर्शनमात्रेण प्रतिबंधे सर्वत्र व्यभिचारादर्शने नैव प्रतिबंधस्तु नोपाध्यभावादिति सूक्तं निरु
पाधिकसंबंधस्य व्याप्तित्वे दूषणं तस्मादाह अन्यथा तवेति शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वात् कार्यत्वाव्यापकत्वात्
स

पाधित्वमिति क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानभंग इत्यर्थः ननु जन्यत्वस्यैव सकर्तृकत्वाव्यभिचाराच्छरीरविशेष
णत्वेन यथ्र्थमिति न शरीरजन्यत्वस्योपाधित्वमित्याशंक्याह अतिव्यापकत्वेनेति शरीरजन्यत्वस्य व्यर्थविशेषणत्वेनानुपाधि
त्वे तत्रोपाधिलक्षणस्य साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्य सद्भावादिति व्याप्तिरित्यर्थं प्रसरतीत्यर्थः निरुपाधिसंबंध
स्य व्याप्तित्वे सर्वानुमानभंगश्चेत्याह सर्वानुमानेष्विति साध्यसमव्याप्तेरुपाधित्वमिति पक्षानुसारेण सपक्षत्वस्येत्युक्तं सा
ध्याव्यापकस्यैवोपाधित्वे पक्षेतरत्वस्येति द्रष्टव्यं । ननु पक्षेतरत्वमित्यत्र पक्षग्रहणस्य किं व्यावर्त्यं न तु पक्ष एव
तस्य विपक्षत्वाभावात्किं तद्व्यावर्त्यं तेनेति चेन्न । तत्र साध्यसंदेहेन पाक्षिकसाध्याभावोपपत्त्या पाक्षिकविपक्ष
त्वोपपत्तेः ननु पाक्षिकसाध्याभावोपपत्त्या सपक्षत्वमेव किं न स्यादिति चेन्न पाक्षिकसाध्याभावव्यावृत्त्या व्यावर्त्तनेन पक्षत्वा
पाधिना पाक्षिकसाध्यसत्त्वस्यापि व्यावृत्तेरिति ननु तथापि शरीरजन्यत्वेन सकर्तृकत्वस्य न व्याप्तिः सकर्तृकत्वस्य शरीराज
न्यत्वाव्यभिचारे बाधकाभावादेतावतेश्वरानुमानभंग इति वादयति ननु सकर्तृकत्वे चेति यमुपाधिभावाभावयोरप्रयोजक
त्वं वक्तुं बाधकतर्कस्य प्रयोजनं पृच्छति सिद्धांती अथ बाधक इति किं बाधकाव्यभिचारशंकां निराकुर्याः किं वाव्य
भिचारशंकापादकोपाधिशंकामित्यर्थः प्रथमं व्यर्थमनुपाधिरित्याह यथा व्याप्य इति अभ्यासे व्यभिचारितसहभाव

दर्शनाद्व्याप्तिग्रहणं धूमस्य व्यभिचारशंकायाः कार्यस्य निःकारणकत्वप्रसंगलक्षणबाधकान्निरासासिद्धेर्व्याप्तिसि-
द्ध्यनोपाध्यभावोवश्य इत्यर्थः द्वितीयदोषमाहोपयदिद्वितीय इति उपाधेर्दोषत्वसिद्धौ शंकितोपाधिनिरासेन बाधकस्या-
व्याप्तिप्रयोगित्वं सिध्यति तत्सिद्धौ च सकर्तृकत्वशरीरजन्यत्वयोरुपाधिशंकानिरासहेतोर्बाधकस्याभावादव्याप्तिग्रहस्या-
भावात्प्रसंगात्प्रागुपाधित्वलक्षणदोषसिद्धिर्न ह्येतेषामन्यतमदृष्टान्यतः सिद्धमिति चक्रकापत्तेः नैकमपि सिध्यतीत्यर्थः
९२ साध्यव्यापकत्वनिश्चयाधीनोपाधेरशंकत्व इत्याह। किं यपदइति। संदिग्धसाध्यव्याप्त्यक्षमत्रपाक्षिकसाध्यसङ्गा
वपाक्षिकोपाधिसङ्गावस्थितिरिति। न हि साधनव्यापकत्वं। पाक्षिकस्याप्युपाधित्वभावस्याभावेन साध्यव्यापकत्वमित्य १२०
र्थः। तस्मान्ननिरुपाधिकत्वसंबन्धव्याप्तिरिति सिद्धं। किंवा कथं धूमाग्न्याद्योर्व्याप्त्यवसायः प्रत्यक्षाद्वानुमानाद्वा
आगमाद्वा उपमानाद्वा अर्थापत्तेर्वा। अनुपलंभाद्वा बाधकतर्काद्वा उपाध्यभावाद्वा। नाद्यः धूमाग्निव्यक्तीनामानंतानां। १००
प्रत्यक्षेणाग्रहणात्सैन्नवेन तद्व्यस्यापि प्रत्यक्षग्रहणासंभवात्। न च धूमत्वाग्नित्वलक्षणया प्रत्यासत्त्या सर्वधूमाग्निव्य-
क्तीनां प्रत्यक्षेण ग्रहणमिति सांप्रतं अनुमानानर्थक्यप्रसंगात् प्रमेयत्वादिना सर्वपदार्थानां ग्रहणे सर्वज्ञतापत्तेश्च।
न द्वितीयः धूमाग्न्योर्व्याप्तेरदृष्टव्यभिचारत्वादिनानुमाने पि व्याप्तिग्रहणस्यानुमानान्तरमूलत्वेनानवस्थाप्रसंगरिति

प्यदृस:२

कश्चिन्न तदसत्त्वे अदृष्टव्यभिचारत्वस्य स्वपननिर्वाहकत्वात् इदं तु युक्तं। किं केन चिददृष्टव्यभिचारत्वं हेतुः किं वा सर्वैः। या-
द्ये सति व्याप्तेना अदृष्टत्वकेण पुरुषेणादृष्टव्यभिचारयोः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तिप्रसंगात्। न द्वितीयः स-
र्वैरदृष्टत्वासर्वैरदृष्टव्यभिचारत्वस्यासिद्धेः। न तृतीयः कालांतरेणाविनाव्यभिचारस्य दर्शनायोग्यत्वात्। तथा च लीलावती।
सर्वादृष्टत्वस्य संदेहादृष्टव्यभिचारतः। योग्यादृष्टेरसत्वाच्च प्रतिबंधो न सिध्यतीति। न तृतीयः अश्रुतत्वेदिकात्वाक्याना-
मपि व्याप्तिदर्शनाद्दृष्टेः। न चतुर्थः। उपमानस्य सादृश्यविषयत्वेन व्याप्त्यावेदकासंभवात्। न पंचमः अदृष्टव्य-
भिचारत्वानुपपत्तेरुक्तन्यायान्निरस्तत्वात्। न षष्ठः अनुपलंभमात्रस्यातिप्रसंगित्वात् योग्यानुपलंभस्य चान्या-
वात्। न सप्तमः। तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वेन कः इमा पत्तेः। नाष्टमः। शंकितोपाध्यभावाभावगमस्याशक्यत्वात्।
बाधकतर्कादिति चेत्। न। तर्कमूलव्याप्तेरपि शंकितोपाधिहतत्वात्। यत्तु वाते धूमाग्न्योर्व्याप्तौ व्यभिचारशंकायां धूम-
कार्यस्य निष्कारणकत्वप्रसंगतर्केण निरस्यते। तत्त्वं च कार्यकारणपूर्वकमिति व्याप्तिमूलौ। तत्र च व्यभिचारशंके केवलं कार्यत्वे
तदेव व्याप्तिशंक्यते यस्मिन्नाशंक्यमाने क्रियाव्याघातादयो नावतरंतीति लोकमर्यादा तस्मात् यदयमनुत्तरस्तर्क इति। तदपि-
न पेशलं। न च तर्केव कार्यकारणयोर्व्यभिचारशंकायां प्रवृत्तिव्याघातादिप्रसंगस्यांगीकृतत्वात्। तत्र च कथं निर्मूलव्या-

व्याप्त्युपाधिशंकास्यादिति। अपि वा कार्यं साध्येन साधनस्य व्याप्तिर्विनाभावः। किं साधनस्य भावे साध्यस्य भावो ऽविनाभावः
किं वा साध्येन विना साधनस्याभावः। तत्राद्यं नाद्यः व्यतिरेकाव्यापनात्। साध्याभावे तु साधनवन्निश्चात्ये तानावापतितो योगिलिं
व्यतिरेकफलेन व्यतिरेकशरीरमिति। न चैवमपि व्यतिरेकमेव इदं। न द्वितीयः। अन्वयाव्यापनात्। न तृतीयः। एकैकाव्यापना
त्। तस्मिन्निदमस्मि प्रेत्यापसंहरति। तस्मात् यथाप्रसिद्धमिति ॥ ३१ ॥ इदानीमनुमानस्य दृष्टसामान्यतो दृष्टभावेन द्वैविध्यं निराकर्तुमा
हायवध्यास्व इति प्रत्यक्षयोग्यार्थानुमाकरणं दृ ष्टं यथा धूमः। अतीन्द्रियार्थानुमाकरणं सामान्यतो दृष्टं यथा रूपा
दिज्ञानमित्यर्थः। तत्रातीन्द्रिययोग्यतानंगीकारान्न हत्वादेश्चक्षुरूपादौ यन्निवारा दृष्टं तावन्न संभवतीत्याह तदसाधि १३१
ति। सामान्यतो दृष्टं न संभवतीत्याह अतीन्द्रियार्थेन ति। ननु चक्षुरादिवन्नावेंदतीन्द्रियार्थानुमानं घटते तन्मा घटिष्ट।
पक्षधर्मतावशानुभवे नीकेन वार्यत इति तत्राह। पक्षधर्मतापीति। व्याप्यस्य पक्षधर्मता। व्याप्यं कस्य पक्षसंबंधमेव विशेषं गमयति
नान्यो। किं चक्षुरादिविशेषं। न हि हिमालयसंबद्धो धूम इत्यतावता शीतलाग्निविशेषसंबंधं हिमालयस्य गमयितुं इममहत्यर्थः। १०
न्नपसंहरति। तस्मादिति। यथा अस्माभिः सहभावदर्शनात् पर्वते धूममुपलभ्य तत्सहभाविनो ऽग्नेरनुमानं क्रियाकरणयोः सहभा
वदर्शनाद्रूपादिज्ञानानामपि क्रियात्वात्तत्सहभाविकरणमात्रसंबंधः सिद्ध्यति न त्वतीन्द्रियचक्षुरादिविशेष इति न दृष्टानुमा

नादृष्ट इत्यर्थः। कथं तर्हि चक्षुरादिविशेषसिद्धिरित्यत आह। चक्षुरादीति। दृष्टस्य गोलकादेः रूपादिज्ञानकरणत्वानुपपत्तिला
भ्यः। चक्षुषा हि रूपाणि पश्यामीत्यादिश्रुतिलभ्या वेत्यर्थः। तस्मादृष्टमेव लिंगमित्याह। इति न लिंगद्वैविध्यमिति। अनुमानद्वै
विध्यान्तरमनुमाष्यद्भूषयति। यदथ अनुमानद्वैविध्यमिति। तत्र पक्षापदेशलक्षणस्या असेलवमा दातद पीति वाक्यस्य निरवयवश
ब्दसमुदायत्वेन पंचावयववचासंभवादित्यर्थः। पक्षतन्त्रायनन्तद्या ऽपि ग्रहणस्थानसाधनपक्षधर्मत्वं साध्यपक्षसंबंधलक्षणार्थप
चकेविषयत्वात्। पादिकं वाक्यस्थपंचावयवत्वमिति वा दयति। अर्थविभाग इति परिहरति। तर्हि निग्रहादिति। अनन्तार्थत्वा
दितिशेषः। किं वा कथं प्रतिज्ञानामपक्षवचनमिति वि त्राकः। पक्षः। सिसाधयिषितधर्मविशिष्टो वा अनिश्चितधर्मवि
शिष्टो वा अनिश्चितहेतुविषयधर्मविशिष्टो वा। आ द्यधर्मशिष्टो वा। नाद्यः। स्वार्थानुमानदयप्रसंगात्। तत्र प्रतिपिपा
दयिषितधर्मविशिष्टपक्षासंभवेनञ्जमादेः पक्षधर्मत्वासंभवात्। अपतिपिपा। सिसाधयिषेति वेद्यने(पुरा)र्थानुमानुदयापत्तेश्च। किं
चासिसाधयिषितधर्मविशिष्टस्य पक्षत्वे सिसाधयिषितधर्मविशिष्टः पक्षो न स्यात्तस्य सिसाधयिषितधर्मविशिष्टत्वासंभा
वात्। न द्वितीयः। पर्वतादेर्धर्ममात्रविशिष्टतया नवधारणस्यासंभवात्। असंभवे वा हेतोः पक्षधर्मत्वानवधारणेनानुमानुदयप्र
संगात्। न तृतीयः। अवधृतशब्दानित्यत्वयोर्वैशेषिकनैयायिकयोरितरेतरविद्याकर्षविशिष्ट इयशद्धानित्यत्वाद्यनुमानुदयप्र
[illegible] कृमानुद
मापत्तेः ४

संगात्राह्यास्यामपिहेतुविषयस्यानित्यत्वस्यावधारितत्वेनानवधारितहेतुविषयधर्म्मविशिष्टपक्षोदासंभवात्रअनवधारितक्त
तकत्वहेतुविषयानित्यत्वधर्म्मविशिष्टस्यावधारितत्वमवत्वेदेतुविषयाग्निमत्वानुमानपक्षत्वप्रसंगाद्धूमअवधारितहेतुविषय
यधर्म्मासमानिष्टत्यनवधानितहेतुविषयधर्म्मविशिष्टःपक्षइतिनायंदोषइतिवक्षनातथारूपवस्तुसद्भावप्रमाणात्रावेना
संभवापत्तेः।द्दैषायहेतुविषयानवधारितधर्म्मविशिष्टःसतहेतुनेवतद्विषयानुमानपक्षोनाद्यवेतिवक्ष।नायत्तद्वयोःसा
१२३ धनत्वाद्यर्थत्वेगतदोषापत्तेश्चसाधारणार्थत्वेअथा ०१०० ०२० धारिति।नचनुर्थः।साध्यत्वस्यहेतुजनितज्ञानविषयत्वस्यपक्षा १०४
सिध्यमंद्याद्यत्वेसतिपक्षधर्मत्वस्यहेतुत्वास्यासिद्ध वसिद्धेः।तन्नपक्षवचनंप्रतिज्ञेतिप्रतिज्ञायाअसिद्धोनदधीनानां
हेत्वाद्यवयवानामप्यसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह। तस्मात्कल्पितमेवेति।किंवाप्रतिज्ञादीनांपरस्पराधीनसिद्धिक
त्वादपिकल्पितानांमेवानुमाद्यवहारांगत्वमित्याह।किंवसाध्यनिर्देशइति।तदेवंप्रतिज्ञाद्यवयवानांकल्पनामात्रत्वात्तस्याप
द्यानारूपेत्वयाद्यरार्थस्वार्थानुमानयोरपिकल्पनामात्रत्वमित्याह।तस्मात्सेवानामपीति।३३।इदानींकेवलान्वयिकेवलव्य
तिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभावेनहेतुत्रैविध्यंनिराकर्त्तुमादायद्वहेताविति।केवलव्यतिरेकिक्षदासायसपक्षवृत्तिरित्यक्तौअथ
यव्यतिरेकिनिरासायाविद्यमानविपक्षइति।स्वरूपासिद्धस्यागा।सिद्धकेवलान्वयिहेत्वाभासव्यदासायपक्षव्यापकइत्य

साध्यं ६

क्तौकेवलान्वय्यन्वयव्यतिरेकिनिरासायाविद्यमानसपक्षइति।असिद्धव्यतिरेकिव्यदासायपक्षव्यापकइति।अनेकांतिकव्यतिर
किव्यर्हिर्नावायविपक्षाद्याद्वृत्तइति।व्यतिरेकिनिरासायसपक्षेसत्वमिति।केवलान्वयिनिरासायविपक्षाद्याद्वृत्तिरितिपक्षव्यापक
इतिप्रपूर्ववदाअवाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वेकेवलव्यतिरेकिकेवलान्वयिनोरपिसाधारणे।इतरथाकालातीतसत्प्रतिप
क्षयोरपितत्वप्रसंगाद्वापक्षव्यापकत्वादेरसंभवेनहेतुत्रयासंभवमाह।तदपिवक्रकेति।अनवधारितहेतुविषयावधर्म्मःसाध्येतद्वि
शिष्टश्चपक्षस्तद्व्याप्यवृत्तिर्व्याप्याधर्म्माहेतुरितिसि। द्धेसाध्यतद्विशिष्टपक्षसिद्धिस्त्रिसिद्धोवतद्व्याप्यवृत्तिर्व्याप्योधर्म्मोहे
तुःसिद्ध्यतिनतश्चानवधारिताहेतुविषयावधर्म्मश्चैसि ध्यतितत्श्चतद्विसिद्धपक्षसिद्धिरितिवक्रकापत्तेःपक्षव्यापकत्वा
संभवाद्धेतुत्रयलक्षणस्याप्यसंभवइत्यर्थः।नेदयन्वय व्यतिरेकीकेवलात्वयीवासपक्षसत्वहीनप्रसिद्धेत्तथावसिद्धेसपक्ष
तद्वृत्तीहेतुःसिध्येन्नसिद्धेवहेतुविषयोधर्म्मःसाध्योसिध्यतिनतश्चप्रमितसाध्यधर्मविशिष्टःसपक्षःसिध्यतितसिद्धेवतत्रसत्वविशिष्ट
हेतुसिद्धिरितिवक्रकापत्तेःसपक्षसत्वासंभवेनान्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिहेतुद्वयलक्षणासंभवइत्यर्थः।विपक्षव्यावृत्त्यादा
वपिवक्रकंकमतिदिशन्नाहापर्वसर्वत्रेतिनद्यन्वयव्यतिरेकीकेवलव्यतिरेकीवाविपक्षाद्व्यावृत्तःप्रसिध्येत्तथावसिद्धेविपक्षेतद्व्या
वृत्तहेतुसिद्धिस्त्रसिद्धेवतद्विषयोधर्म्मःसाध्योसिध्यतिनतश्चतद्धीनाधर्मीविपक्षसिध्यतितनतश्चतद्व्यावृत्तहेतुसिद्धिरितिवक्र।

कापत्तेर्विपक्षव्यावृत्तेरसंभवेन हेतुद्वयलक्षणासंभव इत्यर्थः । एवमबाधितपक्षत्वादौ वक्तव्यापत्त्या हेतुत्रयलक्षणासंभवाद्दक्षया
इति । किं वा अन्वयव्यतिरेकिण्यन्वयस्य साधकत्वं विद्यते न वा । नेति पक्षे केवलान्वयिना व्यहेतुत्वप्रसंगः प्रथमे ऽन्वयस्यैव सा-
धकत्वाद्व्यतिरेकाव्यर्थ इति नान्वयव्यतिरेकी हेतुरित्याह । किं वा स्वाभाविकान्वयनेवेति । ननु सपक्षसत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिश्च प्रयो-
जकीभूतान्वयव्यतिरेकिणः पृथक् हेतुत्वमिति चेत् । न । विपक्षाद्व्यावृत्तेरपि प्रयोजकीकरणप्रमाणाभावात् । इतरथा सपक्षसत्वं
विपक्षाद्व्यावृत्तिं सपक्षसत्वविपक्षव्यावृत्तिविषया जकी कृत्वा हेत्वन्तरस्यापि कल्पनापत्तेरिति । किं च । पक्षव्यापकस्य सप-
क्षवृत्तेर्विपक्षाद्व्यावृत्तस्य गमकत्वे बाधकाभावात् । बाधितविषयस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा पक्षव्यापकत्वाद्यसंभवात् । न हि प्र- १८३
माणेनावधारितसाध्याभावः प्रतिहेतुर्भाव इति । रूद्ध सा- व्याप्यापक्ष इति न तद्धर्मश्चैतस्य क्षौ विपक्षाद्व्यावृत्तिः श्च न च विपक्षवृत्तेः
सपक्षे वृत्तिः सपक्षसत्वमिति पक्षव्यापकत्वादिनेवाबाधितविषयासिद्धविलोदानाम् अबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोः पृथगुपन्या-
सो व्यर्थ इत्याह । केवलव्यतिरेकिनेवेति । किं वा अप्रसिद्धविशेषणत्वेन केवलव्यतिरेकिणो निरस्तत्वादन्वयैव हेतुरित्याह । व्यतिरेकि- १०३
निरासाद्य इति । किं वा । साध्याभावप्रमाभावाश्रयस्याभावद्विपक्षस्य त्वन्यत्राभावस्याप्रामाणिकप्रतियोगिकत्वेनाप्रामाणिकत्वात्तद्वद्वि-
न्ना विपक्षोऽप्यप्रामाणिक इति तद्वीनं निरूपणस्य हेतुत्रयस्याप्रामाणिकत्वापत्तिः । किं वा । किमिदं केवलान्वयित्वं सर्वनिष्ठत्वं वा ।

विपक्षत्वात् न ५

अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा । नाद्यः प्रमेयत्वादेः परमाण्वादेः प्रत्यक्षत्वसाधनस्य सर्वानिष्ठत्वात् निःस्वात्मन्यवृत्तेः । परमाणुः प्रत्यक्ष-
इत्यत्रादिति । केवलान्वयिनः सपक्षैकदेशवृत्तेरसंभवापत्तेश्च । सर्वस्य व प्रत्यक्षयोगावरत्वेन तन्निष्ठत्वस्य केवलान्वयित्वस्यापि प्रत्यक्षा-
गोचरत्वात् प्रमेयत्वं सर्वनिष्ठं अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादित्यनुमानं मानमिति वाच्यं । सर्वस्यापि प्रत्यक्षत्वेन तन्निष्ठत्वमप्यप्रत्यक्षा-
मित्यप्रसिद्धविशेषणत्वात् । नापि द्वितीयः प्रमेयत्व- स्यापि स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादन्यथात्माश्रयापत्तेः । इत्थ-
त्वाद्देशाद्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनः केवलान्वयित्वासं- भवापत्तेः । अत्यन्ताभावस्याप्रामाणिकत्वेन तत्प्रतियोगित्वविरहि-
तः केवलान्वयिनोऽप्रामाणिकत्वापत्तेश्च । अत्यन्ता- भावाप्रतियोगित्वस्य दुरधिगमत्वाच्चेति । इदानीं हेत्वाभासनिराक-
रणाय यद्यपि हेतुलक्षणमिति हेतुवदवभासमा- नाःप्येवम्पादिप्रयोगमात्रेण न हेतुलक्षणयोगादित्यर्थः । नाथ
सर्वज्ञमतानुसारेण तद्विभागमाह । अप्रसिद्धविरुद्धेति । अप्रमितपक्षधर्मत्वाद्धेतुरसिद्ध इत्यर्थः । विरुद्धस्यानैकान्तिकाद्भेदापत्ता
यपक्षविपक्षयोरवेनावकारः साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्ध इत्यर्थः । विपक्षवृत्तिरनैकान्तिक इत्यर्थः । अव्याप्तः पक्षमात्रसंबन्धाद्धे-
तुरनध्यवसित इत्यर्थः । बाधितविषयो हेतुः कालात्ययापदिष्ट इत्यर्थः । समानबलेन हेतुना बाधितसाध्याभावः प्रकरणसम इ-

त्यर्थः तत्राहेत्वाभासलक्षणासंभवमाह नहि परस्पराश्रयेति। हेतुलक्षणं तावद्वक्तव्याभासस्याहेत्वाश्रयत्वात् तथा च हेत्वाभाससिद्धौ तद्व्या
वृत्तये हेतुलक्षणसिद्धिः सिद्धायां तद्धि तद्धेत्वाभाससिद्धिरिति परस्पराश्रयाद्दर्शनमेवेत्यर्थः। इदानीमसिद्धादिलक्षणानामप्य
संभवमाह तथासिद्धपक्षेति। सध्यककहेतुविषयधर्मविशिष्टस्यावस्तुत्वस्य स्मिन्सिद्धे तत्रावगमितदृष्टेरसिद्धः सिध्यति न सिद्धावत द्या
१०५ त्रसध्यककहेतुविषयधर्मविशिष्टपक्षसिद्धिरितिपर स्पराश्रयादर्शनमेवासिद्धलक्षणस्येत्यर्थः। उक्तदोषो विरुद्धादावति
दिशति इत्यन्यमर्षं सर्वत्रेति। सध्यककहेतुविषयधर्मस्साध्य साध्यमतस्मिन् सिद्धे तद्विपरीतग्राह्याविरुद्धः सिध्यति तन्सिद्धावतद्वा १०५
वृत्तसध्यककहेतुविषयाधर्मस्साध्यमितिपरस्पराश्रयी तथा सध्यककहेतुविषयधर्महीनस्य च विपक्षः तस्मिन्सिद्धे तद्धी
नैकान्तिकः सिध्यति न तस्य तद्वावत्त्रसध्यककहेतुविषय धर्महीनो विपक्षः सिध्यतीति परस्पराश्रयमित्यर्थः। कालात्ययापा
दिष्टलक्षणस्यासंभवमाह कालात्ययापदिष्टेति। यावद्धेतुविषयः साध्योऽर्थः स एव वेद्यबाधकस्य विषयः कथं तर्हि वाध्यवा
धकभावसिद्धिर्नहि रूपज्ञानयोरेकविषययोर्बाध्यबाधकभावो दृष्ट इत्यर्थः। द्वितीये एकस्मिन्नेव गगने प्रदिशा वाभावज्ञानयो
रव्यगावरधूरत्वेन तरेतरविषयापहारस्य प्रयतमानयोर्वास्तवीयस्य काभावादर्शनान्न वाध्यबाधकभावसिद्धिरित्याह। द्वितीयेऽपि तथेति।

ति। कथं तर्हीदं रजतमिति ज्ञानस्य नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाध इत्याशंक्याह तस्मादिति। नहीदं रजतमिति ज्ञानं किंतु ज्ञानपरिणति
रतः ख्यिभ्यानयोः ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिर्युक्तस्य सविषयस्यापहार इति नेदं ज्ञानविषयस्य ज्ञानान्तरेणापहारसंभवेदा
हरणमित्यर्थः। किंचाप्रमितपक्षधर्मत्वस्यासिद्धत्वे साध्याविद्याभ्रौ हेत्वाभासस्यासिद्धवहिर्भावः स्यात्। अथ तर्हि धी प्र
पक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमिताः सिद्ध इति चेन्न साध्यधर्मी तिथ्यात्वः हेतुरिति विशेषणीयमिति चेन्न व्याघातात् हेत्वाभासु
इति चेन्न हेतुलक्षणरहितत्वमात्रस्य हेत्वाभासत्वे साध्यः तिथ्याश्रितादवस्थात्रा हेतुलक्षणरहितो हेतुर्हेत्वाभासइ
तिचेन्न व्याघातसाम्यात् हेतुवदाभासमानइतिच रुन्न हेतुलक्षणराहित्यस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वे पाठरूक्ष्यापत्तेः साधन
त्वविशिष्टतृतीयाद्यत्र पदवाच्यस्य सहेतुसाध्यस्य च च्छद्मार्थत्वेनात्माऽयं कृतकाः अनित्य इत्यत्र कृतकत्वस्य हेत्वाभास
त्वं न स्यात्। तृतीयार्थान्तपदवाच्यत्वाभावात्। एतेन तृतीयाद्यन्तलिंगवचनं हेतुरित्यपि निरस्तं किंचव। किंच्यापि विपक्षधर्मीच
न्यानमिलिताभ्यामप्रमितासिद्धः किं त्वेकेकेन नायः। अनित्य आत्मा। कृतकत्वादित्यत्र कृतकस्य पक्षस्य पक्षधर्मत्वमात्रस्या
प्रमितत्वेन मैत्रतनयत्वस्य चस्या पाविनया व्याप्तिमात्रस्याप्रमितत्वेनासिद्धत्वाभावप्रसंगात्। नान्तरः। एकेकाव्यापनात्। वि
नुद्धादिव्यापनीत्वतस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितत्वात् यत्र व्याप्तिपक्षधर्मत्वाप्रमितत्वं साक्षादुद्भावितं सा सिद्धि

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

MEMORIAL

तिव्यत्नात् किं हिंसात्वादुद्भावनं नाम हेतुनिरपेक्षस्येव व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वाभ्युपगमितत्वस्योद्भावनं वा तन्साधकहेतूपन्यासात्वाच्च दुद्भा
वनं वा नाद्यः अन्यतरासिद्धाद्युपनाशो तस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वाभ्युपगमितत्वस्य हेतुसापेक्षत्वात् न द्वितीयः विरुद्धादावपि व्याप्ति
पक्षधर्म्मत्वाभ्युपगमितत्वस्य प्रथममेवोद्भावयितुमशक्यत्वेनातिव्याप्तेरिति नापि साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप्तो हि सा
ध्यविपरीतेन विनापरामृष्टः संसृष्टस्तथा च विना पाविमिति विशेषणस्य हेत्वाभासहेतुप्रयोजनत्वमेव साध्यविपरीतसंसर्गमात्रेण दोष
१०५ त्वापत्तेः अस्तु तर्हि साध्यविपरीतसंसृष्टो विरुद्ध इति चेन्न अनैकान्तिकव्यापनात् नापि सव्यभिचारमात्रं तथा च अनैकां
तिकः विरुद्धव्यापनाश सव्यभिचारत्वस्य विपक्षवृत्तित्वस्य विरुद्धेपि भावात् असाधारणानैकान्तिकाव्यापनाच्च तस्य १०५
पक्षमात्रवृत्तित्वेन विपक्षवृत्तित्वाभावात् ननु सव्यभिचारत्वं सपक्षविपक्षसाधारणत्वं तद्भावेनाभावेन वा नोक्तदोषप्रस
ङ्गः तदपि मंदं सपक्षैकदेशवृत्तेरपि सद्धेतोः सपक्षविपक्षयोरभावेनासाधारणत्वादनैकान्तिकत्वापत्तेः सपक्षविपक्ष
योरभावसमानाधिकरणाभावेन वा असाधारणत्वं सव्यभिचारत्वमिति चेन्न तदवदातत्वं सपक्षवि 105
पक्षैकदेशवृत्तेर्विपक्षैकदेशवृत्तेर्वा साधारणानैकान्तिकाव्यापनात् तस्याभावसमानाधिकरणाभावेन सपक्षविपक्षसा
न्तत्वात् किंच अभावेन सपक्षविपक्षसाधारणत्वस्याभावेन अनैकान्तिकेन्याभावादसाधारणत्वस्यासाधारणानैकां
तिकेऽभावादुभयाभावेन साधारणत्वस्यानयोरेव भावाद्व्याप्तिनित्यापत्तिः विप्ररक्षा नापि सत्प्रतिपक्षः शङ्काविगन्तुं सत्प्रतिपक्षो हि

शब्दीनि ४

समसामर्थ्येन वा चिंतसाध्यविपर्ययो वा पक्षसपक्षवृत्तिविपक्षव्यावृत्त्यवाधितविषयेण वा असिद्ध्यादिदोषरहितेन वा प्रति
ध्यादिदोषरहितेन तया प्रतीयमानेन वा व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वविरहेणाप्रमितेन वा नाद्यः सामर्थ्यं हि सर्वसाधकत्वाविवादा यत्किंचिद्वि
षिवा साध्याभाववत्त्वविवा न प्रथमः प्रतिपक्षद्वयोरितरेतरविषयवाधासमर्थत्वेन सर्वेवाधसामर्थ्याभावात् न द्वितीयः शब्दो
अनित्यः कृतकत्वादित्यस्य अपदार्थत्वादित्यनेन निश्चितानैकान्तिकेन प्रमेयत्वेन वा विसमसमर्थेन सत्प्रतिपक्षतापत्तेः न तृतीयः
साध्याभाववत्त्वाविशिष्टहेतोरसमर्थत्वेन तेनात्र हेतोः सत्प्रतिपक्षत्वाभावप्रसंगात् साध्यतदभावावबोधसमसाध्यसाम
र्थ्याद् हेतुः सत्प्रतिपक्ष इति चेन्न एकैकस्य सत्प्रतिपक्षेऽभावप्रसंगात् नापि द्वितीयस्य केवलव्यतिरेकिणः सपक्षस
त्वाभावेन तेनान्वयव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिप्रसंगात् नागासिद्धस्यापि पक्षसत्त्वेन तेन सत्प्रतिपक्षत्वापत्ते
श्च सर्वपक्षसत्त्वं विवक्षितमिति चेन्न यत्र कस्यचित्पक्षतात्तत्र सत्प्रतिपक्षत्वाभावप्रसंगात् सर्वपक्षसत्त्वाभावात् अभावासमाना
धिकरणः पक्षोभावः पक्षे सत्त्वमिति चेन्न संयोगविभागादौ सत्प्रतिपक्षत्वाभावप्रसंगात् तयोर्व्याप्यवृत्तित्वेन स्वाभावसमाना
धिकरणस्य पक्षेनावस्थानवात् अत एवाभावासमानाधिकरणः पक्षनाथः पक्षधर्म्मत्वमित्युदस्तं आत्मा समवायिकारणं
संयोगित्वादित्यत्र संयोगस्यापक्षधर्मत्वप्रसंगाच्च न तृतीयः सत्प्रतिपक्षहेत्वाभासासिद्ध्यादिदोषरहितत्वे साध्यधर्म्मिणा विरुद्धधर्म

योगरूसंगाद्य नव त्रुर्थेन प्रतिवादिनाप्यगतासिद्ध्यादिदोषेणापि सत्प्रतिपक्षत्वस्य वक्तुमुपलं नाथ वादिनश्च धर्मिणो विरुद्ध
धर्मद्वय। संभवेनान्यतरस्मिन् हेतावसिद्ध्यादिदोषप्रतीतेः अत एव न पंचमइति। को वा व्याप्त्युपदिष्टोपि कउच्यते। समर्थनेन वा साधितसा
ध्यविपर्ययो वा। असिवाद्ने न बोधितसाध्यविपर्ययो वा। प्रथमे सत्प्रतिपक्षे र निव्याप्तिः। न द्वितीयः केवलव्यतिरेकिणो र न्वय
व्यतिरेकिणि सत्प्रतिपक्षे अतिव्याप्तेः। तथ्या पक्षसत्वेनाविकाकत्वात्। अथ प्रत्यक्षप्रमाणेन बोधितसाध्यविपर्ययः काला
त्ययापदिष्ट इति। मैवं बाध्यविषयत्वेनाथं कितानुमानप्रत्यर्थिनि सति तेन विपर्ययग्राहिणः प्रमाणत्वसंदेहादित्य
१०९ वंप्रसृतेर्वेला व्याप्य वक्तव्यत्वपिग्रंथ भूय स्त्वेन यात्र नालिखीयत इत्याहुरा वक्तवात्र वक्तव्यमिति। एवं प्रत्यक्षानु १०९
मानयोरसंगतव प्रकृतो दानीमुपमानागमयो रसंगतवमाह। तदेवमिति। किंवा किमुपमानमुच्यते अनवधानेन संगति
संता समर्थितया हृतवाक्यार्थप्रमितिरूप मितिश्च कारणमुपमानमिति विवेचनीयं। नागमानेरिति व्याप्तेर्नागमानिक स्यादृ
स गवयस्य यादृशो गौस्तादृशो गवय इति वनेचरेण अविज्ञाति देशवासस्य वने देवगतस्य गवयं गोसदृशमवगच्छतो निश्चितमसौ गव
य पदवाच्यायः पूर्वमागत गोसदृशो गवय इत्युपदिष्ट इति संज्ञासंज्ञि प्रमितेरनुमानतोपि संभवात् तथा हि। गवयपद एतत्पदार्था
भिधायकं। असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैः प्रयुज्यमानत्वात् व्यतिरेको गोघटपदवदिति। गोसादृश्यस्य गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादृ
शस्याणां सिद्धिर्हेतोरिति वेद्यमिवा तथा सत्यप्रतीतेः न तु मात्रण्यकानां गोसादृश्याधिगतौ तत्र गवयश्च वहानवसिद्धया पत्तेः। अपि

सेवंग्र२

वस्तुनातिदेशवाक्यस्य वनेगवयमुपलभ्य यासंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रमितिः प्रथमं जायते सा न वस्तुवोपमितिरनवधानेन संगति
संज्ञासमर्जितयाहृतवाक्यार्थप्रमितित्वात्। परंतु तस्मिन्नेवार्थे यात्रथ्या अथ्या संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रमितयो जायंते तेनाक्रम्य अवगनसं
गति संज्ञासमर्जितयाहृतवाक्यार्थप्रमितय इत्युपमितयो नस्तु नित्य व्याप्तिः। न चैकोपमितिविषये र व्याप्तेरुपमितयो न जायंत इति सा
प्रतं। संप्लववादि निष्ठैक प्रमाविषये प्रमाणानां तत्पत्तेर्निषेधानाद्। किंच। गंगायां घोष इति वाक्यस्य गंगातीरे घोषप्रमोत्पादकत्व वक्त
सदृशो गवय इत्यादि वाक्यस्य सादृश्यपस्यगव यथार्थत्वानुपपत्त्या तदुपलक्ष्यस्य गवयपदाभिधेयत्वप्रमोत्पादक
त्वं किं न स्यात्। अपि वा प्रफुल्लकमलादर्श मध्यमस्त निमग्नकरः कांतया समततः पिबतीत्यादावन वगतमधुकरपदसंगा
तः मधुकरस्यावगतेतत्पदार्थस्ययत्तरपदा र्थस्मृतानिद्यादेनानुपपत्त्यान्नमरे मधुकरपदाभिधेयत्वप्रमोत्पद्यते सापि यत्नघ८
वमुपमितिः स्यात्। न चेयंमुपमितिरेव निरुक्तो प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमित्यक्षपादसूत्रविरोधात्। व्याख्यातं चैतद्वार्त्ति
ककारादिभिः प्रसिद्धेन गवा साधर्म्यात् सादृश्यात् असाध्यस्य संज्ञासंज्ञिसंबंधस्य साधनं प्रमितिरुपमितिरिति। तत्रश्चामात्र हि तसंब
रस्मृति सापेक्षा सादृश्यज्ञानाज्ज्ञायमानासंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रमितिरुपमितिनिष्ठीयताम्। तर्हि सैवोपमितिरिति नोक्तदोष इति चेत्
न तथा सति सादृश्यज्ञानस्य तत्रान्वतप्रमाकरणत्वे प्रमाणान्तरवादिप्रत्यक्षपदनालप्यागमलक्षणमीक्षामहे। तथाहि। कि

मा॥स्यवा॥ आगमः निर्दोषस्यवा॥ नाद्यः॥ सर्वज्ञत्वस्यासत्वे लौकिकवाक्यानामप्रामाण्यप्रसंगात्॥ यथा दृष्टवादित्वस्य तु
स्य यथार्थ्यांतिदृष्टवादिनिगतत्वेन तद्वाक्यस्यापि प्रमाणत्वात्॥ यथा प्रमाणदृष्टवादिनश्चापत्वेन तद्वाक्यस्यांशे प्रमाणदृष्टार्थ
स्यांशे तत्स्वयं भ्रांतिदृष्टार्थस्य प्रमाणत्वप्रसंगात्॥ अप्रमाणत्वप्रसंगात्॥ प्रमाणदृष्टस्यैववादी सइति चेन्न॥ नं भ्रांत्युत्पत्तितार्थो
नुवादनाऽप्रयोजकत्वात्प्रसंगात्॥ न द्वितीयः॥ देवनिर्मितयथार्थविप्रलंभकवाक्यव्यापनात्॥ इति॥ नाहद्दृशिवाप्तनिष्ठा
१३७ त्रिनाकनिश्चायाम इत्यत्र लं॥ ३४॥ ॥ ननु त्वदीयव्यवहारस्यापि प्रमाणमूलत्वान्न प्रमाणेनिराससत्त्व उक्ते इत्यनिप्रा १३७
येणापृच्छति॥ ननु त्वयापीति॥ यदि प्रमाणेन व्यवहृयते कथं तर्हि तन्निरासार्थाभिनेनिपक्षोत्वदीयप्रमाणनिराससा
दिव्यवहारस्याप्रमाणमूलत्वात्प्रमाणादि सिद्धिविमर्शः॥ प्रमाणाप्रमाणयोः परस्पराधीनसिद्धिकत्वेनावश्रुत्वार
न्यथाख्यातिमात्रेदाश्चात्र मतएवान्यत्रास्तिपान्मद्य व्यवहारमूलप्रमाणत्वाप्रमाणत्वपृच्छानयुज्यत इति॥ परिहरति॥ आहामहमहिम
ति॥ ननु त्वदीयव्यवहारमूलप्रमाणत्वाप्रमाणत्वप्रश्नानेनवपि किमद्य तव व्यवहारमूलं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वेति प्रश्ना युज्यत
एवेत्यत आह॥ किमत्र प्रमाणमिति॥ मूलमित्यर्थः॥ देनवादिना अद्वैतप्रतीतिमभिनवा॥ अप्ययुक्तसाप्रमा॥ अप्रमावा प्रथम हेतुं विना त
स्याप्रसंनवादद्वैतसाधकप्रत्यक्षमनुमानंवा॥ किंचित्सिद्धमिति प्रश्नासंभवः न हि निश्चितप्रश्नो युज्यते॥ उक्तानर्थप्रसंगाद्॥

अथ नास्तिम माद्वैतप्रतीतिविनितसाधकासिद्धिर्नीति॥ ब्रूषे तथापि प्रश्नासंभवः न हि स्पष्टमायमाने प्रश्नो युज्यत इत्यर्थः॥ अथास्य
द्वैतप्रतीतिषयंत्वप्रमासिति॥ तत्राह॥ अथ यदि॥ तस्यार्थः॥ अप्रमापि संशयो विपर्ययो वा॥ उभयथापि भ्रांति विषये त्वदीयप्रमाण
प्रश्नः स्यात् तथा व्याघातः॥ न ही दं रजतमिति भ्रांतिविषयप्रमाणप्रश्नो युज्यते॥ भ्रांतिप्रमाण्ययनेकार्थत्वे तत्व व्याघातादिति॥ किं
वा॥ ननु वयं प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकमपि प्रामाण्यमपजानीमहे येनैवं विपर्ययेन्युयोगानाज्ञानवमा॥ किंतु तेषां तात्त्विकत्वं नन्तु
तथाप्यामोति विनात्तात्त्विकानंगीकारा केन प्रत्यक्षादीनां तात्त्विकत्वं निवार्यत इत्यत आह॥ तात्त्विकत्वं विनिगम
न्तु लोकवादिसिद्ध्या यानामपि नवद्भिः सि द्धातत्त्यानंगीकारात्स्वयं सत्यत्वानावाध॥ कथं तेः प्रत्यक्षादितात्त्विकत्वनि
वारणमित्याशंक्य नत्याह॥ नारव्याला कडति॥ अस्मानिर्गसिद्धांततयानंगीकृतानीस्वरूपसत्यतासाहितानामपि न्यायात्
नां प्रत्यक्षादीनां तात्त्विकत्वानाक्षेप कत्वं सामर्थ्याविशेषादेवापपद्यते प्रदीपस्यस्वीयत्वेनान्तिनिक्षेप्स्याविवादितस्वात्सत्यतयास
मथ्याविशेषादेवासत्वात्तविनाशहेतुत्वोपलक्षणमित्यर्थः॥ ननु तथापि प्रत्यक्षादीनां तात्त्विकत्वं निराकुर्वता वा वकत्वमिष्टं नवा॥ अथ
म प्रत्यक्षादीनि॥ तत्वावेदकानि॥ बाधकत्वादद्वैतागमवदिति॥ ब्रह्मवत्तदर्थस्यापि तात्त्विकाद्वैतासिद्धि॥ न द्वितीयः॥ तेषां व्यव
हानिवाप्रमाणस्याप्यवत्नापप्रसंगादितिवादयति॥ ननु वनुमानेत इति॥ यद्वा सर्वं तत्त्वावेदकमिति नाभ्युपिम॥ प्रतिवादि

वाक्ये व्यभिचारादित्यभिहितं तत्किमिदानीमिति। तस्यापि तत्त्वावेदकत्वे सर्वेषामागमानामपि यथार्थत्वाद व्यवस्थाप्रसंग इत्य
भिप्रायः॥ ननु प्रतिवादिवाक्यं दोषकमेव न भवतीति न तेन व्यभिचार इत्याशंक्याह। तदर्थनिषेधादिव्यवहारानावकाशप्रसंगादित्याह।
न चेत्तन इति। अस्य त्वाबाध्यविषयत्वं वा पासिरित्याह। अद्वैतागमस्य त्विति। अत्यन्ताबाध्यविषयत्वस्य सत्यं ब्रह्मेत्यविशेषणं क्रमेणेत्य
र्थः। ननु त्वयाप्यस्मन्मते कश्चिदिष्टमिष्यते विकल्पनिस्यते त्वयापि कथमर्थनाशतोऽध्यारोप इति पर्यनुयोगः सम इत्य
१०९ तआह। तस्मादिति। नह्यन्यथाख्यातिवादि नामिवास्माकमप्यन्यत्र सत एवान्यत्रारोपः किंत्वत्रोतिप्रतीतस्य त्वारोपं त १०९
ह इति। न समः पर्यनुयोग इत्यर्थः॥ किंचाप्र माणस्वीकारे किंप्रयोजनं वस्तुसिद्धिरिति चेत्। नाविनाप्रमाणं प्रमाणेष्व
द्धिवत्तस्यासिद्धस्युपपन्नेः। प्रमाणासिद्धेर पिप्रमाणादिति चेन्न। तत एव सिद्धावात्माश्रया इत्प्रमाणोत्तरासिद्धा
वन्योन्याश्रयादनवस्थानाद्वैत्यभिप्रायेण प्रमाणपदार्थदूषणमुपसंहरति। तदेवमित्यादिना॥ इदानीं प्रमेयलक्षणस्याप्यसंभव
इत्यभिप्रायेण तल्लक्षणस्य इत्यादेः क्रमसंभवं पराहृशति। प्राक् प्रमेयस्येति। प्रमाप्रमेययोः परस्पराधीनत्वात् पिलक्षणासंभव इ
त्यभिप्रेत्य लक्षणमनूद्याह। यदीति। यदत्र वक्तव्यं तदुक्तं विशेषिकप्रक्रियामित्युपलभ्यते। इदानीं संशयादीन्निराकर्तुमाह। प्रमाण
प्रमेययोरिति। प्रमाणे निराकृते तदंतर्गता हेत्वादयः प्रमेये च निराकृते तदंतर्गताः संशयादयो निरस्ता भवंतीत्यर्थः॥ एवं सा

रु२ या२

मान्ये न तन्निरासे सिद्धावपि प्रत्येकं दूषणाभिधानाय किं विदधिक मुच्यत इत्याह। तथापीति। तत्र कः संशयः॥ अनवधार
णात्मकं ज्ञानं वा। अनिर्द्धारितत्वधर्मविशिष्टज्ञानं वा॥ विरुद्धपदार्थद्वयतदभावद्वयावलंबिज्ञानं वा॥ विचारजनकं मिथ्याज्ञानं
वा। विपर्ययादन्यद्वा मिथ्याज्ञानं वा। संशयत्वसामान्यसमवायिज्ञानं वा। तत्र प्रथममनुवदति। यत्तावदिति। तत्र किमवधार
णं ज्ञानमात्रं वा। एकतरपक्षसमावेशज्ञानं वा। संशयादन्यज्ञानं वा॥ प्रथमे अनवधारणं ज्ञानं नावधारणस्यान्वदाचानवधारणज्ञा
नं संशय इत्युक्ते ज्ञानाभावो ज्ञानं संशय इ त्युक्तं स्यात्॥ तथा च बाधानादि संभवो लक्षणस्येत्याह। तत्पमादतमिति।
अथ ज्ञानमात्रमवधारणं तदान्यज्ञानं म नवधारणज्ञानं संशय इति। तत्राह। ज्ञानं चेदिति। अवधारणमेवेति ज्ञा
नाभावादनिश्चयमूलत्वासंभव एवेत्यर्थः॥ अ थावधारणमेककारपक्षसमावेशज्ञानं तदन्यावृत्तं तदन्यज्ञानमनव
धारणज्ञानं संशये द्वितीयः। तदापि प्रथमव्याघातादिसंभवः। द्वितीये घटपटस्थेतिप्रमाणज्ञाने ऽतिव्याप्तिः। सिद्धौ तस्यैकाका
रसमावेशज्ञानादन्यज्ञानत्वात्॥ तृतीये परस्पराश्रयादसंभवः। संशयासिद्धौ ततोन्यज्ञानमवधारणं सिध्यतीति सिद्धौ च तदन्यज्ञानं सं
शय सिध्यतीति। तदेवं नानवधारणज्ञानं संशय इति॥ द्वितीयेपि किमनवधारितत्वमेककारानुलेखनज्ञायमानत्वं वा॥ संशयत्व
ज्ञात्मा धानत्वं वा। नाद्यः॥ एककारानुल्लेखेन ज्ञायमानानां सुघटादीनामित्यादिषु विकल्पकप्रमासु च सर्वासु निर्विकल्पकप्रमासु

तिव्याप्तिरित्याह। यद्येवकारेति द्विती। ख्वेयथा त्याने विशिष्यत इति। तत्रैवतद्दूषणमभिधास्यो तन्त्रौवंयान्तित्वधर्म विशिष्टंज्ञानं
संशय इति कृती येप्पतिव्याप्तिरित्याह। यदिकोटिद्वयावलंबित्वेनेति। समवायिनाशा कार्यनाश इति ज्ञानं शेसमवायिनाश
ध्वा कार्यनाशहेतुत्वमसमवायिनाशस्य वनदनावेच प्रतीयते। असमवायिनाशा कार्यनाश इत्यंशेऽसमवायिनाशस्य
कार्यनाशहेतुत्वं समवायिनाशस्य वतदनावेच प्रती यत इत्यस्यापि प्रमाणज्ञानस्य विरुद्ध पक्षद्वयतदनावद्वयावलंबि
१०५ त्वात्संशयत्वप्रसंग इत्यर्थः। एतेनांशे नित्यमनित्यं वेत्यादिज्ञानानां संशयत्वप्रसंगो इत्यपास्तः। नापि १०५
विवारजनकं मिथ्याज्ञानं संशय इति वक्तुं शक्यं। उपदर्शणी यकोटिद्वयावलंबिसंशयस्याव्यापनात्। तस्यापि विचार
जनकत्वात्। नापि ज्ञानं मिथ्या विपर्यया निरुक्तौ नापिषष्ठः पुरुषेऽयमुदक्षिण्या पुरुषपुरुषावतिज्ञानस्याद्वैतस्य प्रत्यबत्वा
दनिश्चयस्वरूपत्वेन संशयत्वेन संक्रमापत्तौ जातिवानुपपत्तेः। यत्तु सूत्रगतसंशयपदस्यानुमापलक्षणात्वेन विपर्ययस्यापि
ग्रहणमित्युक्तं। तत्तु वाक्ये विपर्ययो हि मिथ्याध्यवसायो वा। अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्वा। प्रथमेपि किं मिथ्यात्वमध्यवसायस्याप्रमा
त्वं वा। अर्थव्यभिचारित्वं वा। अर्थक्रियायाऽन्याथत्वं वा। न प्रथमः स्मृत्यध्यवसायेऽतिव्याप्तेः। तस्याप्यप्रमात्वात्। न द्वितीयः
अनियतदेशादिस्थतयाघटादियाहि प्रमाणज्ञानेतिव्याप्तेः अथाप्येवमनयोरपि विपर्ययस्यार्थव्यभिचारिति। न तृ

तीयः। मिथ्याहि द्व्यादि विपर्ययज्ञानस्याव्यापनात्। तस्य मूर्छाद्यर्थक्रियावदर्थत्वात्। नन्ववाध्यत्वं वा इष्टकारणजन्यत्वं वा मिथ्या
त्वमध्यवसायस्येति संप्रति। तर्हि किं वाध्यत्वं। ज्ञाननिवर्त्यार्थगोचरत्वं वा। ज्ञानवाध्यानात्वप्रतियोगिगोचरत्वं वा नाद्यः। सुखादि
ख्यो ३ नाशो तत्कालमावित्वेन निवर्त्यत्वेन तदज्ञानवस्यापि विपर्ययत्वप्रसंगात्। न द्वितीयः सर्वप्रमाव्यापनात्। नापि इष्टकारणेति
ख्या वा दोषा हि ज्ञानजनको वाध्यार्थप्रमाजनको वा। भ्रांतिजनको वा। नाद्यः दोषाणां विज्ञानानुत्पत्तिप्रसंगात्। न द्वितीयः स्मृते
र्दोषजत्वाभावेनाप्रमात्वानापत्तेः। न तृतीयः भ्रांतित्वस्य प्रमात्वेनेदं जनतमिति ज्ञानसंकरापत्तेः। तत्रेदमित्यसं
स्य प्रमात्वात्। अत एव भ्रांतो अध्यवसायो विपर्यय इति सुदर्शनं। नाप्यतस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्यय इति द्वितीयः। गुंजापुंजे रत्नि
रयं प्रवालपुंज इति संशयस्याप्यतस्मिंस्तद्बुद्धित्वेन विपर्ययत्वप्रसंगात्। अथातस्मिंन्नध्यवसायो विपर्ययः। तथापि रज्ज्व
ज्ञानेत्यादिप्रमाविपर्ययः स्यात्। अथ स्वात्मन्नानावावतिख्याध्यवसायो विपर्ययः। तथापि सुखादिप्रमायामतिव्याप्तिः। सुखादे
स्यापि पदर्शित्वेन स्वात्मन्नानावत्वेवाध्यवसायात्। अथ स्तु सद्भावा मूर्हाष्यमतस्वात्मतानावतिख्याध्यवसायो विपर्ययः। तथाप्यनुगीत
नीत्यासमवायाध्यवसायेऽतिव्याप्तिरितिचेत्। इदानीं तर्कं निराकर्तुं तल्लक्षणमनुभाषते। व्याप्यांगीकारेणेति। व्याघातेऽवधिनं तर्क
इति लक्षणं। व्याप्यांगीकारेण व्यापकानावप्रसंजनरत्ततेन व्याप्तिवारथंकानिरामप्रवके प्रयोजनमित्यर्थः। अत एवाह। सर्वानि। तत्र

तर्कानुमानयोरंगांगिभावं दूषयति। इत्यपीति। व्याप्तिनिश्चयहेतुत्वेन तावत्तर्कस्यानुमानांगत्वं वाच्यं तर्कस्य च निश्चितव्याप्तिमूल
स्यैव तन्निश्चयहेतुत्वं। तथा च निश्चितव्याप्तिमूलतर्कस्यांगत्वसिद्धौ तत्कृतव्याप्तिनिश्चयद्वारेणांगिनोऽनुमानस्य सिद्धिः। तत्सि
द्धौ च निश्चितव्याप्तिमूलतर्कस्यांगत्वसिद्धिरिति तर्कानुमानयोरंगांगित्वमितरेतराश्रयादनुपपन्नमित्यर्थः। यद्यपि न्वेतयोरनि
श्चितव्याप्तिमूलस्तर्को न सतद्व्याप्तेरेव निश्चयद्वारेणानुमानांगं किंतु तर्कान्तरेण निश्चितव्याप्तिमूलो व्याप्त्यंतरनिश्चयद्वारेणानु
१०८ मानांगमिति नेतरेतराश्रय इति तदपि वार्त्तं व्याप्ति मात्रनिश्चयोऽसाधारणप्रयोजकाभावप्रसंगात्। तर्कमात्रे साधारणं प्रयो
जकमिति चेत्। ब्रूहि तर्हि तन्मूलं निर्मूलस्यापि योजकत्वात्। व्याप्तिमात्रनिश्चयो मूलमिति चेत्। कथं तर्हि नेतरेतराश्रयः। किं १२८
वा कथं तर्कमात्रासिद्धौ तर्का तरमिति प्रपुच्छते। अपि वा तर्कोऽपि किं दृष्टव्यभिचारनिरासेन व्याप्तिनिश्चयहेतुः शंकितव्य
भिचारनिरासेन वा। नाद्यः। तर्कादर्शनस्यैव तत्र व्याप्तेर्न द्वितीयः। व्यभिचारशंकाया निवृत्तत्वात्। बाधकतर्काभावादिति
चेत्। तर्हि बाधकतर्काभावाद्व्यभिचारशंकासिद्धौ तन्निरासकत्वेन तर्कस्य व्याप्तिनिश्चयहेतुत्वादनुमानोपयोगसिद्धिः। इति बाधप
योगिनो बाधकतर्कस्याभावाद्व्यभिचारशंकासिद्धिरिति परस्पराश्रयमित्याह। बाधकाभावादिति। व्याघातो जाघवं लक्षणमिति
लक्षणं न संभवतीत्यूपतके व्यापकमित्युपेक्षितविद्यते हि संभावनानामतः यथा यथा प्रिः श्चोपकरणश्च संपन्नस्य ते तदा मेशांतरे

नयिव्यतीति। नचैतद्व्याघातो ज्ञावनमित्यव्याप्तिः। लक्षणात्तमनुनाषतो व्याप्यारोपादिति। इत्यादेः सकर्तृकत्वाभावे कार्यत्वाभा
वप्रसंगइत्यादिप्रसंगानुमानेऽतिव्याप्तिः। तत्रापि हि व्याप्यस्य सकर्तृकत्वाभावस्यारोपाद्व्यापकस्य कार्यत्वाभावस्यारोप इति
कथं नातिव्याप्तिरित्यर्थः। किं वा आपादकासिद्धतर्काभासेऽतिव्याप्तिः तत्रापि व्याप्यारोपाद्व्यापकारोपस्य समानत्वात्। यथाभूप
ध्यानभ्युपेताकाशविशेषगुणत्वं युक्तं शब्दं प्रतिकश्चिदाह। अस्याकाशविशेषगुणत्वे श्रावणत्वप्रसंग इति। अथाभ्युपगतव्याप्यव्या
प्तिव्यापकारोपस्तर्कः। तथापीष्टापादानेऽति व्याप्तिः। यद्यभ्युपगतव्याप्यमनभ्युपगतव्यापकं प्रति व्यापकारोपः स इ
ति। ब्रूमो। तत्रापि अभ्युपगतकिंविद्व्याप्यमनभ्यु पगतव्यापकं प्रत्यव्याप्येनापि व्यापकारोपेगन्तत्वात्। तथाभूतं प्रति
व्याप्येन व्यापकारोपः स इति चेत्। नायं किंचि व्याप्येन यत्किंचिद्व्यापकारोपगन्तव्यात्। यस्मिन्नभ्युपगमो य
स्मिन् व्यापकाऽनभ्युपगमस्तेनैव व्याप्येनतस्यैव व्यापकस्यारोपः स इति चेत्। न। यत्र च्छद्यापि विशेषार्थत्वे व्याप्तेः। साधारणार्थ
त्वेऽतिव्याप्तेरिति। किं वा व्याप्येन व्यापकारोपस्तर्क इत्यनेन व्याप्तिमूलो यः। आरोपः स तर्क इत्युक्तं स्यात्। तत्र वदामः। किं यदसौ पत्ति
वंशनाम्याव्याप्तिरस्तन्मूलः स आरोपस्तर्कः। किं वा या पार्तरनिर्वचनव्याप्तिस्तन्मूल इति। प्रथमे परस्पराश्रयादसंभवो द्वितीयेऽनव
स्थानादित्याह। व्याप्तितर्कयोश्चेति। अथ महोपलंभनिबंधनः सहभावो व्याप्तिस्तन्मूलआरोपस्तर्क इति नोक्तदोषः। तथापि तर्काभ

र्थक्यप्रसंगः। सद्देतुपक्षं तेनैव सर्वत्र व्याप्तिनिश्चयोपपत्तेरित्याह। सद्देतुपक्षं नमूलत्वादिति। लक्षणान्तरमनूद्याह। यद्वेति। तत्र किं संभाव
नानिश्चयमत्र हेतुर्विद्यते न वा। प्रथमे संभावनाबुद्धिः प्रमैवेति। तत्कारणं प्रमाणं स्यात्। तथा च संभावनेयमिति प्रमायामतिव्याप्तिः।
द्वितीये संभावनाया अन्यानिश्चयान्न सा तर्कबुद्धिरित्यसंभव इत्याह। तत्रापीति। ननु भवितव्यमिति संभावनाबुद्धेर्भवतीति प्रमा
वैलक्षण्यात् कथं प्रमात्वमित्याशंक्याह। न विष्यतीति बुद्धेरित्याह। न विष्यतीति वदिति। किंवा संभावनाबुद्धेः संभावनानिश्चयाभावे
संभावनासंशयः स्यात्। तथा च संभावना विषयः। संशयप्रत्ययस्तर्क इत्युक्तं स्यादेवं वा व्याप्तिः। नहि संभावनालक्षणतर्के
११९ पि संभावनाया भावाभावौ न वा प्रतीयेते। इत्यभिप्र त्याह। संशयप्रसंगश्चेति। एवं तावत्संभावनानिश्चयबुद्धेः स्वरूपस्य संभाव ११
नेति प्रमायामतिव्याप्तिः संभावनाविषयसंशय बुद्धेश्च तर्कत्वे संभावनारूपतर्कस्याव्याप्तिर्मानिवार्येदानीं साधारणलक्षण
स्याव्याप्तिमाह। बाधकेति। निष्कारणकत्वप्रसंगादिरूपबाधकस्तर्क एव वर्तत इत्यव्याप्तिरित्यर्थः। न चैतत्तर्कविशेषस्य लक्षणमिति
नोक्तदोष इति तत्राह। इति नैकरूप्येणेति। साधारणलक्षणाभावे विशेषलक्षणानवकाश इत्यभिप्रायः। नन्वप्रयुक्तं तर्हि व्याप्त्यारोपाद्व्या
पकारोपः प्रशिथिलमूलत्वादिदोषशून्यस्तर्क इति लक्षणं तथा च प्रायुक्ता तर्कानासेऽति व्याप्तिर्न भविष्यतीत्याशंक्याह। प्रशिथिलमूल
त्वमित्यादिना। तत्र कथं प्रशिथिलमूलत्वादीनां तर्कदोषत्वमिति वक्तव्यं। एतद्दोषरहितस्यैव तर्कत्वादिति चेत्। तर्ह्येतद्दोषरहितस्य य

थोक्तानोपस्य तर्कत्वसिद्धावेतेषां तर्कदोषत्वसिद्धिः स्यात्। सिद्धौ चैतद्दोषरहितत्वं यथोक्तानोपस्य तर्कत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात्। वदसंभ
वो लक्षणस्येत्यर्थः। अपि वा तर्कदोषरहितस्य यथोक्तानोपस्य तर्कत्वे विपर्ययपर्यवसायि नि परासिद्धव्याप्तिमूले परपक्षदूषण
मात्रफलप्रसंगे व्याप्तिः। न भवति हि परपक्षदूषणमात्रफलं परासिद्धव्याप्तिमूलप्रसंगः। यथा नैयायिकादिना वेदान्तिनं प्रत्याप
द्यते आत्मनोऽपि दृश्यत्वे मिथ्यात्वप्रसंग इति। न चात्र नात्मा दृश्यः। अमिथ्यात्वादिति विपर्ययपर्यवसानं संभवति। तेनादृश्यत्वान
गीकारादात्मनोऽदृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्व्याप्त्य नंगीकाराच्च। किंतु दृश्यं मिथ्येति परपक्षदूषणमेव फलं तस्येति न कथम
व्याप्तिरत्र। अपि चैवमात्माश्रयादिर्नर्काव्य व्याप्तिः। तेषां व्याप्तिमूलत्वासंभवात्। तथा हि स्वस्यानंतरभवितस्वापेक्षा ता
वदात्माश्रयः। स कथं प्रयोक्तः। यद्ययमनं तनितस्वापेक्षस्त्र दाऽनमिथ्याद्दिति वा। अथवापेक्षत्वमपेक्षकत्वं च भेदव
श्रमतो इत्र तदंगीकारे भेदः स्यादिति। प्रथमे यस्यानंतरभवितस्वापेक्षा तदसिद्धमिति व्याप्तिर्वाच्या। सा च न क्वापि दृष्टमिति तर्कथं न प्रशि
थिलमूलता। अथ तथाभूतमपि किंचिद्दृष्टमिति। तर्हि स्यादपि तथाभूतत्वेन किंविदनिष्टमितीष्टापत्तिः। द्वितीयेऽपि यत्रापेक्षत्वमपेक्ष
कत्वं च तत्र भेद इति व्याप्तिर्वाच्या। सा च नास्ति। अनित्यस्यैवानित्यापेक्षयापेक्ष्यत्वापेक्षकत्वयोरुपलंभेन व्यभिचारात्। अथ यं प्रत्य
पेक्ष्यत्वं तं प्रत्येवापेक्षकत्वं यत्र तत्र भेद इति व्याप्तिर्विवक्षिता। सा च नास्ति। तथापि व्याप्तेरप्रमेव। एकप्रत्ययपेक्ष्यत्वापेक्षकत्वयोरनन्यस्य क

स्यानंतानिन्नस्याप्रमितत्वात्। अन्योन्याश्रयोपि तावदन्योन्याश्रयो नं तन्नितान्योन्यापेक्षासिद्धिः सोपि कथं प्रयुज्यते। यद्यनयोरन्नैतनिना
न्योन्यापेक्षासिद्धिस्तदा असिद्धिस्यादिति वा। किं वापेक्ष्यमपेक्षकं निरपेक्षं दृष्टमत्र त्वपेक्ष्यस्यापेक्षकसापेक्षत्वेपि क्षत्वं न स्यादि
ति। प्रथमे यथा स्वतन्नितान्यान्यापेक्षा। तयोरसिद्धिरिति व्याप्तिर्वाच्या। सा च न युज्यते तथाभूतवस्तुनामप्रमितत्वात्। प्रमितत्वे वा
त्मा श्रयापत्तिः। द्वितीयेपि यदपेक्षा तदपेक्षकं निरपेक्षमिति व्याप्तिर्मूलीकर्तव्या। सा च न मूलं यत्किंचिदपेक्ष्यस्य यत्किंचिदपेक्ष
११४ कसापेक्षत्वोपलंभेन सव्यभिचारत्वात्। यद्य दपेक्षया यदपेक्षं तदव्यवहितं तदपेक्षं न भवतीति व्याप्तिर्मूलमिति ब्रूषे न। ११४
यत्र छद्मार्थानुगमेनापादकासिद्धास्वस्थाने कव्यवधानेन स्वापेक्षा वा अन्योन्यापेक्षा वा चक्रकमिति गतनिर्मूलत्व
द्विदोषं नातिवर्त्तते। विरुद्धसमुच्चयो व्याघातो यथा सत्त्वासत्त्वेति सोपि कथं प्रयुज्यते। यद्ययं स्यात्तदानीमसन्न स्यादिति
वा। यद्ययमसन् स्यात्तदानीं सन्न स्यादिति वा। नाद्यः यथा हि असत्त्वनिषेधस्य सत्त्वेन सत्त्वनिषेधस्य चासत्त्वेन सत्त्वासत्त्वनिषेधयोः सत्त्व
सत्त्वनिषेधयोश्चाभेदेन व्याप्यव्यापकतानुपपत्तेः। अनवस्थापि आपाद्यापादकयोरनवस्थिपरंपरा सापि कथं प्रयुज्यते ज्ञातो ज्ञात्वं गो ११२
कारे अविश्रांतिः स्यादित्युपवर्णितैवं ज्ञानं ज्ञातं ज्ञातमिति ज्ञानवस्थाविश्रान्त्या सह नाव्याप्योपलंभेनात्रापीष्टापत्तेः। अनुपलंभेन मूलशै
थिल्यादिति। अत एव विपर्ययापर्यवसानादीनां तर्कदूषणत्वं प्रत्युक्तम्। विनाव्याप्तिं तर्कविपर्ययापर्यवसानस्यादूषणत्वात्। आत्माश्र
स्यात्मनो यादिरितीन्योन्या। ८

न२

यादेरपि प्रशिथिलमूलत्वादेनित्यलं। १२। इदानीं कथात्रयं निराकर्तुं लक्षणमाह। गुरुशिष्यभावेनेत्यादिना। पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह
श्रावक कथा। सा त्रिविधा वादो जल्पो वितंडा चेति। तत्र प्रमाणतर्काभ्यां पक्षस्थापनेप्रतिपक्षोपालंभो वाद इति लक्षणं तत्त्वनिर्णयाव
सान इति प्रयोजननिर्देशः। गुरुशिष्ययोर्वादिप्रतिवादिनोरपि वादः स्यादिति दर्शयितुमाह। गुरुशिष्यभावेनेति। वादकथैव
वीतरागकथा कथ्यते। तत्त्वनिर्णयातिरिक्तप्रयोजनाभावादिति। न कथान्तरमाशंक्यमित्यत्पालिप्रायः। छलजातिनिग्रहस्थानैः पक्ष
स्थापनं प्रतिपक्षोपालंभो जल्प इति लक्षणं लाभादीनां जल्पकथाप्रयोजनत्वमिति दर्शयितुमाह। लाभेति। लाभा
दीनां च प्रयोजनत्वं कदापर्यवस्यदित्यत आह परस्खलितेति। परस्खलितपूर्वकस्यैव तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः। जल्पस्यैव
रंगत्वमवतिनियमनार्थमाह। वादिप्रतिवादी ति। वीतरागस्यापि जल्पाद्यर्थं जल्पप्रवेशार्थमाह। ज्ञानसंरक्षणार्थमि
ति। जल्पादिमात्रप्रयोजनत्वादीयं वक्ष्यमाणा कथा विजिगीषुकथा कथ्यते। जल्पस्यैव द्वषपक्षविपरीतोयं स्वपक्षस्थापनाहीन
स्य वितंडात्वमाह। सप्रतिपक्षेति। तत्र परपक्षदूषणमात्रेण वैतंडिकस्यादित्सिद्धयोधुद्य स्वपक्षस्थापनस्य किंचित्करत्वाभावात्। पृथक्
कृत्यनिप्रत्यपनिहसति। तदेतदिति। हेत्वंतरमाह। वादिप्रतिवादीति तथा हि कोयं वादी। पक्षग्राहीति चेन्न प्रतिवादिनापि तत्त्वात्। सप्र
तिपक्षग्राही निर्वेद पक्षस्यापि अनपेक्षयानत्वात्। तदेवं परस्पराधीनपक्षप्रतिपक्षविभागाभावात् वादिप्रतिवादिविभागासि

न२

द्वा तद्द्वीनलिरूपणास्यकथात्रयस्याप्युपसिद्धिरित्यर्थः किं ततत्वनिर्णयस्यवादफलस्यकथांगी कसमंतरेणानद्युक्तिर्लिङ्कथान
त्वनिर्णयदसंभवाद्वादकथाता वत्स्यथातथाजल्पवितंडेवा वलवद्भिः बलादिभिरवला कृयन्नदंतरेणापि जयादिसिद्धिरित्याह।
निः वयान्तनेवाति इदानी यद्दुद्देशक्रमानुसारेण छलनिरूपणं वक्तुमेवनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्याछलमिति छलमात्रस्य
लक्षणसूत्रं। तस्यार्थः। अर्थविकल्पोऽर्थांतरकल्पनातस्योपपत्तिः सद्भावस्तयावचनविघातो विवक्षितार्थापह्नवः स छलमिति।
१०५ तत्रेदंविभागसूत्रं। तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्य छलमुपचारछलंचेति। तत्र वाक्छललक्षणसूत्रं। अविशेषाभिहितवक्तुरभि ११२
प्रायादर्थांतरकल्पनावाक्छलमिति। त स्यार्थः। अविशेषाभिहितमनेकार्थंवाक्यंतस्मिन्पुर्वक्तुरभिप्रायो विवक्षि
ताऽर्थस्तस्मादर्थांतरकल्पनयायस्तदपह्न वः सवाक्छलमिति। सामान्यछललक्षणंवा। संभवतोऽर्थस्यातिसामान्य
योगादसद्भूतार्थकल्पनासामान्यछलमिति। उपचारछललक्षणंवा। उपचारप्रयोगमुख्यार्थकल्पनया प्रतिषेध उपचारछलमिति। त ११३
दत्रयमर्थःसदुत्तरं अभिमतार्थप्रति पक्षविपरीतार्थप्रतिपत्तिर्वेति। तदेतदनुवदति। वक्तुरभिप्रायादिति। छलमात्रलक्षणोप
न्यासेनतद्भेदलक्षणोपन्यासोपिद्रष्टव्यः। किं शब्दार्थापरिज्ञानादसदुत्तरत्वमुच्यते। किंवा विवक्षितापरिज्ञानात्। नाद्यः। कंबु
लनवसंख्यापोगस्यमंवषन्तकेनतस्यव्राह्मणवदुर्बेदाभिनत्वस्यापिशब्दार्थलाभात् नद्वितीयः। घटेपटोयमितिवाक्यार्थस्य

स्वरसाले ४

प्रत्यक्षविरोधेनापह्नवस्यापसदुत्तरत्वप्रसंगात्। यस्तुविवक्षितानापरिज्ञानस्यतत्रापिसंभवादित्यभिप्रायेणाह। तत्राव्यतइ ति। अथो
च्यते। वक्तुर्विवक्षितपदार्थानाविवक्षितइतिनवकोवलाथमित्यादिवाक्येविवक्षितस्यकंवलादेरनूतनत्वादेःशब्दार्थस्यापति
ज्ञानाछलादेरसदुत्तरत्वमितितत्राह। नवेदिदमिति। वृद्धव्यवहारात्तावदस्यशब्दस्यायमर्थइत्यवसीयते। वृद्धव्यवहारश्चप्रव
र्त्तकेसंगतिरवसिता। प्रवर्त्तकश्चनवक्तुरभिप्रायोवालेनव्यवहारदृष्टइतिप्रतीतेनमध्यमवृद्धप्रवृत्त्याप्रवर्त्तकोवक्तुरभिप्रायप
नुमायतत्रसंगतिग्रहणासंभवान्नवक्तुरभिप्रा यनु शब्दार्थइतिनतदपरिज्ञानाछलादेरसदुत्तरत्वमित्यर्थः। वक्तुरभिप्रा
यमनुमायतत्रसंगतिग्रहणासंभवान्नवक्तु रभिप्रायः शब्दार्थइतिनतदपरिज्ञानाछलादेरसदुत्तरत्वमित्यर्थः वक्तुरभि
प्रायस्यशब्दार्थत्वकल्पनेदोषमाह। अपरा थतिमरुंयाहीतिविवक्षित्वासागरंयाहीतिब्रूयात्तद्वा आश्रमरुगमनप्र
त्ययःस्यात्। ध्या सवनदृष्ट इतिनाभिप्रायःशब्दार्थइत्यर्थः। किंवा अभिप्रायमात्रंशब्दार्थः। किंवापदार्थसंसर्गविशेषावच्छिन्नः।
नाद्यः। यत्किंविद्वाक्याद्यत्किंविदभिप्रायप्रतीतिप्रसंगात्। नद्वितीयः। पदार्थसंसर्गविशेषस्यवाक्यार्थत्वसंभवेऽभिप्रायस्यापि
तदर्थत्वकल्पनेप्रमाणाभावादित्याह। भवतीछन्नस्येति। किंवापदार्थाहिपदार्थांतरेणसंसृज्यमानावाक्यार्थानवाभिप्रायोप
दार्थइतिनवाक्यार्थइत्याह। अपदार्थत्वादिति। नत्वस्मिन्वाक्येऽयंवक्तुरभिप्रायइतिप्रमाणांतरादवसीयतइतिकथंतस्यनशब्दा

याय

र्थत्वमित्यत आह। मानं। तत्रेति। प्रमाणं तन्मादनिप्रायसिद्धान्तस्पृश शब्दार्थत्वमनन्नैच्चलन्याप्स्येव शब्दार्थत्वादित्यर्थः। अनिप्रायस्पथ
शब्दार्थत्वनिरासेन बौद्धवैशेषिकादपि पृथक्त्वाविस्याह। एतेनेति। नोहं वमुक्तवतु विमतानि पदानि विवक्षापूर्वः सर्वाणि पदत्वादस
दुच्चार्यमाणपदवदुदौ विवक्षा वा पदार्थसंसर्गबुद्धिपूर्विका। विवक्षावादस्माद्विवक्षावदित्येवं शब्दाल्लिंगतयार्थे वोधको न पृथक्प्रम
णमिति। तदप्यनिप्रायस्य शब्दार्थत्वनिरासेन निरस्तो। तथा हि पुनः किमिदं विवक्षा पुरःसरत्वं सा व्यतो विवक्षार्थत्वं वा। विवक्षाजन्य
११४ त्वं वा। नाद्यश्च साध्यवैकल्यात्। न द्वितीयः ऽजन कविवक्षायां शब्दस्य लिंगत्वेपि स्वार्थे पृथक्प्रमाणत्वस्य दुरपह्नवत्वात्। न
द्वितीयः स्वजनक लिंगमित्यनावेना प्रत्यक्ष नोत्यजेत्। किं वा नवतु पदेन्या विवक्षौ विवक्षया वा पदार्थसंसर्गबुद्धिरनु
मानं तथापि पदार्थसंसर्गविशेषप्रमितिः कथं। अनुमितवक्तृप्रमाणादिति चेत्। न। पूर्वप्रमा [illegible] न्यं प्रत्यक्षावसकल
त्वे किंवा पदानुमितविवक्षयापि वक्तृप्रमाणमात्रमनुमीयते अथ विशेषोपार्हं वा। प्रथमेनन्ते नार्थविशेषप्रतीतिः स्यात्। द्वितीयः
थो विशेषप्रमितिरन्यतो वाच्या। ननु तर्हि पदेभ्योऽर्थविशेषप्रमितिरिति चेत्। तत्किमिदानीं पदान्यपि पृथक्प्रमाणं। यद्वलीना
वत्यायुक्तो। पदानि स्मारितार्थसंसर्गविज्ञानपूर्वकाणि। योग्यतासंनिधिमत्त्वे सति संसृष्टार्थपरत्वात्। गामभ्याजेति पदकदंबव
त्। तत्र वदामः। किं संसृष्टार्थपरत्वं संसृष्टार्थबोधकत्वं वा। तत्तात्पर्यं वा। नाद्यः शब्दप्रामाण्यांगीकारापत्तेः। न द्वितीयः

नाम

संसृष्टार्थाप्रतीतौ न च तात्पर्याप्रतीतौ स्यात् सिद्ध्यापत्तेः यद्वाऽनन्यथासिद्धसंसर्गयोग्यावारणत्वलदेवतात्पर्यमवधार्यते तदुक्तं। तन्न हृद्यं। सं
सर्गयोग्यावारणेऽप्यनन्यथासिद्धत्वस्य संसृष्टार्थप्रतीतिं विनाऽनधिगमत्वात्। तथा श्रुतार्थं विनाप्यसिद्धत्वमनन्यथासिद्धत्वं। पूर्ववद्दष
वाच्या पिसाध्यं विकल्पनिरासोऽपि द्रष्टव्य इति तस्मादनिप्रायस्य शब्दार्थत्वानौवान्त्रसंख्यादेरपि शब्दार्थत्वात्तत्पुनरेकाणैरेणाच्छलवादि
नो युक्तपवा दूषयेत्याह। अनेन शाब्द इति। ननु मानामुक्त्रूदनिप्रायस्य शब्दार्थत्वपरीत्वनिप्रायानुसारेण दूषणदूषणयोर्वक्तव्यत्वात्
दति क्रमोच्छलवादीनि शाब्द इति तत्राह। ननु वक्रुरित्यादिना। तस्मात्संदिग्धार्थवादीनियाख्यानेच्छलवादीतु पसंहरति। प्र
तोऽनिप्रायेति। अथ तर्हि प्रत्यक्षेणोत्तनकेवल योगस्यासिद्धत्वान्तद्विरोधेनासदुत्तरत्वं तत्राह। यदीति। प्रमाणान्तर विरुद्धा
र्थो को च्छलत्ववक्तिरित्युक्तं इति वाक्ये इति व्याप्तिरा दिशाद्वान्नवक्क वलायमित्यादिवादिवाक्येपि तस्यापि प्रत्यक्षविरुद्धनर्थत्वा
योगविषयत्वस्यापि संभवादित्यर्थः। अथ प्राप्तकालक्षणापन्नं प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थं वक्तृच्छलमिति नातिदोष इति। तत्राह। स्थूलमिति।
प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थत्वेन वा सदुत्तरत्वोपपत्तेः। उक्तं प्राप्तकालच्छललक्षणं विलोकनेन तस्य पदार्थ बुद्धिमात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः॥ ३६॥
संप्रति जातिलक्षणनिरानुमनुजानन् यद्यं जातिलक्षणमिति। प्रतिकूलसत्तर्केऽपि व्याप्तिपरिहारायसाम्यापादनाभिप्रायेण युक्ता
दूषयति। तदति व्याप्तीति। हेतुमाह। वायकसत्तर्क इति शेषः। आत्मगुणाः क्षणिकविशेषगुणत्वात् सुखादिवदित्युक्तो न्यायवाद्याह।

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

राद्गध्यात्मगुणत्वे सुखादिवदेवदेवात्मेन्द्रिययाद्यत्वमपि न स्यादिति। नाधप्रतीकूलवाबाधकसर्कोद्भप्रतिहतस्वात्तसाध्याप्यादनानिधायेणप्र
संगा नवलीत्यत्राति व्याप्तिरित्यर्थः। अपि वा असिद्धजातेर्निर्देशलक्षणमप्रसिद्धायावा प्रथमः स्यान्निति स्यादा। गवादीति। नहि गोत्वादिजा
तिः प्रसंगाइत्याशयः। द्वितीयं जातेरसिद्धौ तन्निष्ठलक्षणस्याप्यसिद्धलक्षणानेवक्वजातिसिद्धौ परस्पराश्रयादसेनवइत्याह। अथ ति
प्रमाणान्तरेणैवजातिसिद्धेर्नासंनवइत्याशंक्याह। नवदिति। असंनवा नाम्निवेनहि प्रमाणांवस्थामित्यर्थः। ननु मद्धवनमवप्रमाणामि
१२५ तिनेत्याह। संप्रतिपत्त्रेनेति। अन्यथा मद्धक्ता ज्ञातसपक्षवापि प्रामाणिकः स्यादित्याशयः। ननु किमतः प्रसंगाज्ञातिः इ १२५
कोलक्षणायाणित्वाद्धेतिरेकाणप्रमाणवदिति के वलयतिरकी प्रमाणमत आह। केवलव्यतिरेकी वेति। प्रसंगद्वारेणाव्यमान
सत्प्रतिपक्षानुमाने निर्व्याप्तिर्लक्षणानुमाने तु ब लिवानइतिद्रष्टव्यं। एवं तावत्साधारणेन जातिलक्षणं निरस्येदानीं तद्भदानां
सावर्म्यसमादीनामसडुत्तरत्वं निराकर्तुमाह। एवेत्यादिना। अनुवादग्रंथः स्फुटः। सावर्म्यसमादीनां कस्मादसडुत्तरत्वं। सावर्म्यसाम्यादि
ना प्रत्यवस्थानाद्वा। व्याप्तिवाधादिदूषणव्याप्यप्रत्यवस्थानाद्वेति विकल्पदोषमाह। नत्र किमित्यादिना। सावर्म्यसामान्यादिना प्रत्यवस्थाने वि
नासडुत्तरत्वं। सडुत्तरत्ववाधकादर्शनात्। सावर्म्यसाम्यादिना प्रसंगद्वारेणानुमाने प्रत्यनुमाने सडुत्तरत्वसंगृहीतत्वर्थः। द्वितीयसाव
र्म्यसाम्यादिपरिभाषाकरणमनर्थकं। नेत्रदोषा निवानादेवा सडुत्तरत्वापपत्तेश्च। अथा सडुत्तराणामवसंग्रहात् थ तत्परिभाषाकरणं न

हि साधर्म्यसाम्यादिपुरस्कारेणैतन्मात्रकुत्तुना तस्याप्रयोजकत्वाच्च। किंतु व्याप्तिवाधादिपुरस्कारेण। तथा च साधर्म्यवैधर्म्यसमादीनां
नमस्त्रालदः। सेत्रावृथकप्रवृत्तक्लाजस्यव्याप्तिबाधस्य तु न्यत्वादिति द्रष्टव्यं। अथ जल्पवितंडयासन्नेकांतिकत्वादावलिहितकथं वि
त्यनक्ष्म समाधानं कुर्यादिति नत्स्वामाह। अर्थसाधर्म्यसमादिपरिभाषाकरणमिति नेत्याह। नो खल्वनन्यपीति। मृदव्यामाह। अर्थपरिभा
षाकरणे नियतपरिभाषाकरणप्रसंगादिति नावः। यत्र वेदात्वादिनमुद्दिश्य जातिलक्षणं काश्चिदुवाच तदनुवदति। यथा वे
वदिति। यथा गुणा गुणिना नित्रास्नित्रानि नानिन्नावा। अथ मेन नद्गुणाद्धन्यवस्थनूरवशद्वितीययुत्पत्त। तृतीयमुनि
नावादसंगत इत्यादिना। एतत्कथस्वपक्षव्याघातकमित्यत आह। पनहीति। तस्यार्थः। प्रतिषेधापि प्रतिषेध्याङ्गिन्नः
निन्नानिन्नानिन्नावा। प्रथमेन नत्प्रतिषेधत्वन्यस्त्वं तावत्। द्वितीयप्रतिषेध्यमेव न प्रतिषेधानामा। तृतीय विना यद्रत्यवन्ध
निधासासिद्धिः स्वपक्षव्याघात इति। विकल्पदोषमाह। नत्र किमित्यादिना। अथवा तत्रपुप्रतिषेधासिद्धिर्न शक्यावक्तुं। स्वप्रतिषेधत्वेनापि
नसिद्धेः। न वात्माश्रयेण अन्यद्वारेण निश्चयात्तस्मादतात्विकस्यापि प्रतिषेधस्याश्रयप्रस्यपक्षव्यवहारपक्षव्यवस्थेत्याह। व्यवस्थापि
ति। ननु प्रतिषेधस्यतात्विकत्वाभावे प्रतिषेध्यस्यतात्विकत्वप्रसंगइति नेत्याह। स्वप्नवदवेति। स्वाप्नप्रतिषेधस्यातात्विकत्वेपि स्वाप्नप्रति
षेध्यस्यतात्विकत्वादर्शनात्प्रशिथिलमूलत्वादित्यर्थः। प्रथमाभिहितजातिलक्षणदोषमत्राप्यतिदिशति। पूर्ववदवेति। प्रसिद्ध

ज्ञातस्य सिद्धज्ञातेर्वा लक्षणमिति विकल्पदोषो द्रष्टव्य इत्यर्थः। किं वा अप्रयोजकशंकायेन न्यायेनानुमानं दूषयति तेन न्यायेन सापि दू
षयितुं शक्यत इति स्वव्याघातकत्वाज्जातिरस्यादित्यतिव्याप्तिरित्याह। किं वानुकूलेति॥३७॥ ॥ इदानीं निग्रहस्थानलक्षणमनु
माषते। यत्र पराजयनिमित्तमिति। किं न दित्यत आह। अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्त्येकमप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिर्वा निग्रहस्य पराजयस्य
स्थानमित्यर्थः। निग्रहस्थानानन्तरं तु मा इति विकल्पानंत्यादिति। अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यानिति काकाङ्क्षिवसंबध्यते। तेनायमर्थः
११६ अप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्तेर्वा विकल्पा वैविध्यं त स्थानंत्यान्निग्रहस्थानानामानंत्यमित्यर्थः। तत्रेदं विभागसूत्रं प्रतिज्ञाहानिः प्र
तिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वं तरमर्थान्तरमनर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्त ११६
मननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्था
नानीति। तत्र नासर्वज्ञो नानिष्पन्नो विभज्य निग्रहस्थानान्यादीनां लक्षणान्यनुवदति। स्वप्रतिज्ञातस्येत्यादिना। अविशेषेणोद्दिष्टे तस्य प्रतिषेधे
तद्विशेषणकरणं हेत्वन्तरं तद्यथा निग्रहस्थानं तथा प्रतिज्ञान्तरमित्यर्थः। इत्यनुवादः। तत्र प्रतिज्ञाहानिलक्षणं तावदनुवदति। स्वपक्षेऽन
विपरीतानुज्ञायामपि स्वप्रतिज्ञातमपि निर्धारितुं यत्नो प्रत्यनिग्रहस्थानेगतत्वात्। अमुतर्हि प्रतिज्ञातत्यागः प्रतिज्ञाहानिरिति वक्तव्ये न। प
रप्रतिज्ञातत्यागस्यापि तत्प्रसंगात्। स्वप्रतिज्ञातत्याग इति वक्तव्ये न। एतत्कथायां स्वप्रतिज्ञातस्य कथान्तरे परित्यागे रतिव्याप्तिः। य

कथायां स्वप्रतिज्ञातं न कथायां तत्त्यागः। स इति चेन्न। नो यत्र स्वशास्त्रानां साधारणार्थत्वेन तद्दोषापत्तेः साधारणार्थत्वेऽत्वव्याप्तेः। किंवा
यदृच्छया प्रतिज्ञातस्य स्वस्य वादोषस्फूर्त्या संवरणरूपत्यागे अतिव्याप्तिः। यत्कथायां स्वप्रतिज्ञातं तत्कथायां तत्त्यागः। स इति चेन्न। यत्र स्व
शास्त्रानां साधारणार्थत्वेन तद्दोषापत्तेः साधारणार्थत्वेनाव्याप्तेः। किं वा यदृच्छया प्रतिज्ञातस्य स्वस्य वादोषस्फूर्त्या संवरणरूपत्यागे अतिव्याप्तेः
प्रतिज्ञातस्य दूषितस्य त्यागः स इति चेन्न। स्वप्रतिज्ञातस्य स्वदूषितस्य कदाचित्संवरणे अतिव्याप्तेः। परदूषितस्येति चेन्न। एतत्कथायां स्व
प्रतिज्ञातं यत्र तस्यैव कथायां परेण प्रतिज्ञातस्य स्वदूषितस्य परेण त्यागाव्याप्तेः। एतेन प्रतिज्ञान्तरलक्षणमप्यपास्तं। एत
कथायां यद्विशेषणं स्वप्रतिज्ञातं तस्य तत्कथायां तत्र परेण प्रतिज्ञातस्य स्वयं प्रतिषेधे परेण तद्विशेषणकरणं तद
व्यापनाच्च। प्रतिज्ञाविरोधलक्षणमप्ययुक्तमिति युक्तमिति व्याप्तेः। भिन्नपुरुषप्रयुक्तप्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधव्यापनाद्वा। अथैक
पुरुषप्रयुक्तौ कथावच्छिन्नयोर्मिथो विरोधः साध्यविपरीतव्याप्तत्वज्ञापनानपेक्षज्ञानः प्रतिज्ञाविरोध इति न दोषः। सत्यं तथापि
घटः पटो न भवतीत्यत्रातिव्याप्तिः। तत्रापि घटः पट इत्यंशस्य तादात्म्यविषयिणस्तन्निषेधविषयिणा तत्र मिथो विरोधात्। अथ कत्र प्रामा
णिकविरुद्धद्वयविषयत्वं वा कथायां मिथो विरोधकथनं निग्रहस्थानकथं विज्ञापनं त्वसत्वदीयतनोहासिद्धौ न त्वेकत्र विरुद्धद्वयस्य प्रा
माणिकत्वसंभवः। संभवे वा विरोधस्यैवासंभवापत्तेः। प्रतिज्ञासंन्यासलक्षणमप्यनुपपन्नं। स्वोक्तावितपक्षे स्वयमेव दूषणस्फूर्त्या द

षितेसतिम्फ दितिसंवरणद्रूपेऽपलापेऽनिग्रहस्थानेपिगतत्वात्। परेणपन्नप्रतिषेधेनतदपलापऽसद्गतिवेद्य। नादन्तोन्नात्वात्। अर्थान्तरनिरर्थक
लक्षणत्वयुक्तो। प्रतिज्ञानुपयोग्यमिधानेवर्णक्रमनिर्द्देशवन्दितिसंवृत्तेगतत्वात्। अविज्ञातार्थलक्षणमप्यसंगतं। एतत्कथायांवादिनात्रि
रभिहितकथान्तरस्थ्यां प्यापतिषत्प्रतिवादिभ्यामविज्ञातेपिगतत्वात्। यत्कथास्थेनवादिनात्रिरभिहितंतत्कथास्थ्याभ्यामेवपरिषत्प्रतिवा
दिभ्यामविज्ञातंतथेतिचेन्न। नेतद्युक्तं। यत्रछद्मभ्यामसंभवत्वात्। शब्दार्थयोःपुनर्वचनेन्दितिसंवृत्तेगतत्वेनपुनरुक्तलक्षणमप्यसंगतं।
११७ एतत्कथास्थवादिनात्रिरभिहितस्यपतिषदावि ज्ञातस्यकथान्तरस्थेनप्रतिवादिनाऽनुवादानणेपिगतत्वेनाननुभाषणलक्ष ११७
णमप्यसंगतं। एतत्कथामन्युपगम्यकथान्तरेदूषणं नावधिगतत्वेनाप्रतिभालक्षणमप्ययुक्तं। विक्षेपलक्षणमप्यसमंजसं। प्रतिष
कार्यव्यासंगात्कथाविच्छेदइतिव्यासेऽवादिप्र तिवादिनाकार्यव्यासंगादितिवेद्य। नासमुचयात्। अभिप्रायेपर्केककायैव्यासंग
कृतविच्छेदाव्यापनात्। एवंकालिप्रायेनदितरकार्यव्यासंगकृतविच्छेदाव्याप्तेःस्वपरशब्दाभ्यांमतानुज्ञालक्षणंतस्य व्यमेवनिरनुयोज्यानुय
गलक्षणंत्वनिग्रहस्थानानिद्धावसिद्धं। अपसिद्धान्तलक्षणमपिनयुक्तं। परसिद्धान्तंदूष्यत्वेनाभ्युपगम्यतद्विरोधिकथाप्रसंगव्यापनाद्
सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽपसिद्धान्तइत्यपिन। स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगमवतोमध्यापसिद्धान्तप्रसंगात्। स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपग
मासइतिस्वशब्दस्यसाधारणासाधारणाघटनान्यानिरस्तं। किंवा दिक्कालव्यतिरिक्तस्यपक्षस्यादिवप्रसुनः। लक्षणंदिशिकालेवावर्त्तते।

नवर्त्तते। प्रथमेस्यादतिव्याप्तिर्द्धितीयेतदसंभवः। दिक्कालव्यतिरिक्तस्यदिक्कालासंगतेर्यनथानदृष्टंसत्वमित्येवंन्यासःसर्वेलक्षणेपवंप्र
नोद्यतेदोषानिग्रहाःकृथपृथक्त्वप्रथक्ता॥ ॥ तदेतदभिप्रेत्याह। तत्राद्यन्तइति। किंच। प्रतिज्ञाहान्यादीनांनिग्रहस्थानत्वंलोकप्रसिद्धं
वाप्रमाणान्तरप्रसिद्धंवा। नाद्यः। वचनस्यावादत्वेकलोकेनत्वप्रसिद्धेः। नवप्रतिज्ञाहान्यादिकमपिवचनस्याला। तथात्वेनानुपलंभात्। न
तत्रलोकेवलव्यतिरेकिणःपूर्वंनिरस्तत्वादिति। तदाह। श्रोदमोहकात्स्न्यमिति। अपिवा। स्वप्रतिज्ञातविपरीतानुज्ञयाकोहानिःप्रतिज्ञायाअत्र
यथानाशोवा। त्यागोवा। नाद्यइत्याह। वस्तुनोन्य थेतितथाभूतस्यान्यथाभूतस्यवान्यथात्वानुपपत्तेरिति विकल्प्यान्यथानाशस्याभि
नत्वादित्यर्थः। द्वितीयेपिप्रतिज्ञातस्तुकत्वत प्रवानतनाऽन्यावा। प्रथमेनतत्यागः। एकस्यत्यक्तात्यक्तत्वाघटनानुपपत्तेः। द्वितीय
पिकिंश्राव्याश्राव्यागोऽप्राश्राव्यावा। नाद्यः। सत्याश्रा तोत्पागानुपपत्तेः। नेतरः। दवनिषिद्धत्वादित्याह। स्वरूपान्यरूपेति। किंवाप्र
तिज्ञात्यागेनपुरुषस्यदुष्टत्वंप्रतिज्ञात्यागेननवतोपिदुष्टत्वप्रसंगइत्याह। अथहानेनिनिनन्तुप्रतिज्ञायाहानिर्नामतदन्यविपरीताकि
मदन्तुक्तिर्वा। तत्राह। अन्यात्यनुक्तानिमिति। मत्प्रतिज्ञाविपरीतास्यामत्प्रतिज्ञानुस्थावान्यतोपिप्रतिज्ञाहानिप्रसंगादित्यर्थः। अथपर
घ्ययाप्रतिज्ञातस्यवतस्यविपरीताकिमदनुक्तिर्वाप्रतिज्ञाहानिरित्याह। विशिष्टानिष्टेति। विशिष्टपदार्थानंगीकारस्ययाप्रतिज्ञात्या
दिविशिष्टानिष्टानंतप्रयुक्तइत्यर्थः। एतनवोशिष्टानंगीकारिणानयायिकादेलक्षणशास्त्रविकारसंवस्येवाघ्रावेक्षणइत्यशृखि। इद।

नीं दोषमात्रस्यतात्विकत्वंनिराकर्तुमाह। दोषस्यवेति। दोषोदोषिणोभिन्नोऽभिन्नोवा। भिन्नत्वेनतद्दोषोऽन्येषामिव। अभिन्नत्वेनदोषानाम
किं वा। दोषश्चात्रसन्वा। सत्वेनदोषत्वंवस्तुतस्तत्वञ्चासत्वेतदसिद्धिः। किंवादोषःस्वनानवेत्यनतोवा। आद्येसर्वेषांसर्वदातत्प्रसंगः। द्वितीये
परमपिक्षतःपरतोवा। प्रथमेतस्यापिसदाप्रसंगित्वेनदोषस्यापिसदाप्रसंगश्च। द्वितीयेऽनवस्था। किंवादोषस्यदोषिणासंबंधोवाविद्यते
नवा। प्रथमेसंबंधस्यापिदोषदोषिभ्यांसंबंधांगीकारेऽनवस्था। तदनंगीकारेतस्यनदीयतानुपपत्तिः। द्वितीयेसंबंधंविनापिदोषस्यदोषि
णिप्रसंगेऽन्यत्रापिकिंनतत्संगाविशेषानावादि त्वेवंनिरूपणासहिष्णुत्वेननदोषावस्थित्यर्थः। निग्रहस्थानमात्रलक्षणस्यवा
११८ परतिव्याप्तिमाह। पराजयस्येति। ननुप्रतिज्ञाहान्या ०२०१२ दिभिर्ज्ञातोयःपराजयस्तस्यपदसाधारणंकारणंतन्निग्रहस्थानमित्यतआ ११८
ह। प्रतिज्ञाहान्यादिनेति। सिद्धवनिग्रहस्थानेतस्य प्रतिज्ञाहान्यादेर्निग्रहस्थानत्वान्नकृतपराजयसिद्धिरसिद्धावतन्निमित्तं
निग्रहस्थानंसिध्यतीति। तत्रतत्राश्रयादसंभवइत्यर्थः। ननुमध्यावादिनापिनैयायिकादिनिकरुकृष्णबौद्धानांतेषामयंहेतुरसिद्धोऽयमने
कान्तइयंप्रतिज्ञाहानिरयमपसिद्धान्तइतिदोषउद्भाव्यतेऽथुनातस्यापिपक्षेकथमपसिद्धान्तेनतस्यनपराजयइत्यतआह। निग्रहस्थान
वेकल्पादिति। परसिद्धमेवासिद्ध्यादिकंपरमतेष्टद्भाव्यतेनस्वीकृतंतेनेदानींतदपक्षेवप्यपसिद्धान्तरूपनिग्रहस्थानेविकल्पात्तत्समपरा
जयानिमित्तानावाश्रित्यकिंतुपरनिवार्यत्वमस्यावहम्यमित्येवंप्रवृत्तायांकथायांनिग्रहादीनांनिर्वाह्याणांनिर्वोढुमसमर्थत्वान्नवेवपराज

कार्य ८
यः। सिद्धइत्यर्थः। नदाणान्तरमनुभाष्याह। यद्वकथकेति। आदिशब्दात्स्तुतिवादिवाकोकथकाशक्तिसूचकेऽतिव्याप्तिनिरस्तंवं। तस्मा
न्नैयायिकपनिकल्पितपदार्थावनासेनाद्वितीयत्वसमन्वयस्यविरोधइत्युपसंहरति। तदेवमिति। यत्प्रमाणप्रतिमेयप्रमुखासं
विभिन्नरूढाकिलमानसमे। सर्वाहुनाऽऽनिनविश्वकल्पासर्वाभस्त्रनाप्रतिनामनेमा॥ ॥३०॥ इदानींकापिलमतेनाप्यविनाबंदर्श
यितुंतन्मतमुत्थापयति। यदिकापिलेनेत्यादिना। साम्यावस्थागुणप्रधानंतावत्सन्यावस्थाप्रधानंतन्मूलप्रकृतिः प्रपंचोपादानंनकु
स्यविकार्यमित्यर्थः। प्रधानस्यकार्यान्मुखा प्रथमावस्थाऽऽद्यःकार्यविशेषोमहदित्यर्थः। महतःकार्यमहंकारस्तत्कार्या
णिपंचभूतानिस्थूलानिशर्यित्यादिनितन्मात्रा णिसूक्ष्माणितान्येवभूततन्मात्राणिवस्तुनस्तुअत्वेनवनेदानवस्तुनेदइ
तिपंचकं। एवमेतेसप्तपदार्थाउत्तरोत्तरापेक्षया प्रकृतयःपूर्वपूर्वापेक्षयाविकृतयः। तथाहिप्रधानापेक्षयामहदिकारोऽहं
कारापेक्षयाचप्रकृतिः। महदपेक्षयाऽहंकारोविकारोभूताद्यपेक्षयाचप्रकृतिः। अहंकारापेक्षयाभूतानिविकाराणितिकापेक्षयाचप्रकृति
रिति। इन्द्रियाणित्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानिज्ञानेन्द्रियाणिपंच। वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानिकर्मेन्द्रियाणिपंच। शब्दस्पर्शरूपरसगंधस्पर्शाविष
याःपंच। इतिनदनमन। बुद्धिशब्दवाच्यमनःपानप्रणमेके। एवमेतेषोडशविकारापवनप्रकृतयः। अतस्तास्त्वाख्यानःस्वभावविकारोजनहि
ताःमिथ्याभूतेनापिप्रयत्नादिनाऽसंस्पृष्टाउदासीनानप्रकृतयानविकृतयइति। तथावाक्यं। मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृति

११५ विकृतयः सप्तषोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति। तत्र कदाचन किं पुरुषातिरिक्तपदार्थमात्रेषु सत्त्वसत्वा वा। प्रथमेन
विवादः द्वितीये प्रमाणाभाव इति परिहरति। तदपीति। प्रधानं सद्भावे तावदनुमानमूली त्याह। सर्वेभावा इति। सुखसामान्यं तदुपाद।
नं सत्वं। दुःखसामान्यं तदुपादानं रजः। संमोहसामान्यं तदुपादानं तमः। तदुपादानाः सर्वेभावा इति साध्योपगमः। यद्यदन्वितं तत्तत्प्रकृति
कं यथा मृदन्वितं घटादि मृत्प्रकृतिकमित्यर्थः। सर्वेषां तन्त्राणां सत्वरजस्तमसामुपादानत्वं साध्यते। परमेश्वरकल्पितानां वा। प्रथमे
श्रुतिविरोधः द्वितीये सिद्धसाधनमित्याह। नै | मार्यत्वेनेति। किंच सर्वभावानां सत्वरजस्तमोन्वितत्वे प्रमाणाभावादसिद्धो
हेतुरित्याह। असिद्धत्वादिति। ननु सत्वरजस्तमः | कार्यं सुखदुःखमोहास्तदन्वितत्वदर्शनात् कारणमपि। घटादेरन्वितत्वमपि कल्प्यत इ
ति नासिद्धिरित्याशंक्य। न सुखाद्यन्वितत्वेपि | प्रमाणाभावादित्याह। नात्वन्वितेति। अपि वास्मन्मते घटादीनामपि मायोपादान १०५
त्वात् साध्यविकलो दृष्टान्त इत्याह। साध्यविकल इति। किंवा तन्त्रनाविशिष्टिनायाप्यस्मदाघटोपादानत्वं समतः स्वतंत्रप्रधानस्योपादानत्व
प्रतिज्ञा न संभवतीत्याह। स्वतंत्राचेतनस्येति। किंवा सांख्यपक्षे प्रधानस्य कारणत्वकल्पनमप्ययुक्तं। प्रधानं प्रवृत्तेरसत्कर्मनः संयोगा
स्य च प्रयोजनत्वानभ्युपगमादित्याह। अर्थाभावेति। नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति स्मृतेरित्यर्थः। नन्वसत्कर्मनः प्रयोजनत्वा
नादपि सतएव कार्यस्याभिव्यक्तिः प्रयोजनमस्त्वित्याशंक्याह। अभिव्यक्तिरपीति। अस्तु तर्हि सद्रूपस्याप्यभिव्यक्तेरनभिव्यक्तीया अनित्य

क्तिः प्रत्ययोजनमित्यत आह। अभिव्यक्तेश्चेति। एवमनुमानं निरस्येदानीं सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतेस्तत्र प्रामाण्यमाशंक्याह। परा
वकमिति वेति। ऊर्णनाभिमिन्नापादानविषयवाक्यानां मायोपाधीश्वरपरत्वान्न श्रुतिलेशोपि प्रधाने प्रमाणमिति भगवत्पादैरेव प्रतिपादितम्। इत
आनुमानिकमप्येकेषामित्यादिसूत्रसंदर्भे इत्यस्मान्निर्णेप्रपञ्चितम् इत्यर्थः। प्रधानस्याप्रामाणिकत्वे तदधीनस्य महदादेरप्रामाणिकत्वं सिद्ध
मेवेति द्रष्टव्यं। इंद्रियाणामहंकारजन्यत्ववर्णनमप्यसंगतमित्याह। यच्चेत्यादिना। निर्विशेषायमहंकारो महत्तत्वादजायत। भूतेंद्रियाणां हे
तुः सत्रिगुणत्वान्महामुन इति पुराणस्य तर्हि का | गतिरिति तत्राह। पुराणमपीति। महदहंकारी कृतपंचमहाभूतानि। तत्कार्यमहंका
रश्चक्षुरादि यद्यपि तथाप्यहंकाराधीनत्वाच्च उप | दीनामुपचारेण तत्कार्यत्वमित्येवंपरतया व्याख्येयमित्यर्थः। यद्वात्मना सुदा
सीनत्वमुक्तं तत्राह। पुरुषाणां चेति। अस्यार्थः। किं | पुरुषाणां तात्विकस्य कर्तृत्वादेरभावादुदासीनत्वं। मिथ्याभूतस्य चिवा। प्रथमे
न विवादः। द्वितीये त्वात्मनां सदा मुक्तानां कदाचिद्दुःखसंबंधोलापि तद्विवेकलक्षणमोक्षसंबंध इति मोक्षशास्त्रानर्थक्यमिति। नन्वात्मनश्चा वि
वेकात्कानीतिकबंधस्संबंधाभावेपि कर्तृत्वादिबंधयोगिन्याः प्रकृतेर्विवेकाय हस्वबंधानविव्यतीत्याशंक्याह। अविवेकस्यापीति। विवेकाय हास्य स
न्द्वास्यात्संद्वा प्रथमेन संबंधः शाश्वदिष्टापत्तवाद्वा द्वितीये सतो विनाशासंभववादनिर्मोक्ष इत्यर्थः। किंवा कर्तृत्वाद्यनर्थयोगिन्याः प्रकृत्या
विवेकाग्रहेपि तद्विमुक्तपुरुषाणां का हानिः। न हि तत्ताविवेकाग्रहः स्वात्मनि दुःखोत्पत्तं न यत्तं निश्चत्र यमाकृशाग्रे विकारः स्यादित्। नहि

कस्माद्विल्पापका त्रियो विवेकायहाकस्यावितुण्यकाविना: प्रायश्चित्तशास्त्रे इविकारो इस्यः। ज्ञाताद्विवेकायहस्तथेति वेद्य। नातरानं
हि क्लोपयुज्यते। विवेकायहेवा। तद्धर्माणां वात्मन्युपलंभेवा। नाद्यः। तस्य ज्ञानाद्ज्ञातसाधारणत्वात्। न द्वितीयः। आत्मनि कर्तृत्वात्। द्विधर्मि
णीकाराः पन्नम किं वा एको विवेकनिष्ठत्वाद्वा विकानाम संभवान्नकदाचिन्मोक्षः स्यादिति। यद्वा नन्नाः पुरुषाः इत्युक्तं तत्राह। यद्गेति पुरुषप
का इत्येको वा प्रथमे तस्यानन्तत्वेनकोपि विवेदश। द्वितीये विमनेकपुरुषस्यानंत्यं वस्तु प्रतियोगिकभेदानाम् अयत्नेवा कालानिभावावाप्रति
१२० योगित्वं वा। देशानिभावाल्पतियोगित्वं वा। प्रथ निमितत्ववान् प्रथम इत्याह। निन्नत्वइति। न द्वितीय इत्याह। यावित्याह। अन एवेति। १२०
आत्मनो वस्तुता व्याहतत्व घटवदनित्यत्वात् तद शतः कालतो वा। नंतं भविष्यतीत्यर्थः। न चतुर्थ इत्याह नवा ज्ञानेति। तस्यार्थः केन
विदज्ञातसंख्यत्वादपरिमितत्वमापाद्यमानि वा। सर्वज्ञानामसंख्यत्वं तु न साधकं। संदिग्धत्वात्तस्येति। तत्र हेतुमाह। नाख्य
त्विति। यत्न पुरुषपर्व विषयेत संख्याय ज्ञानमज्ञानं वा निश्चयं शक्यतेन तु तदपरिज्ञान इत्यर्थः। किं वा पुरुषाणां वास्तवपरिमितत्वमवास्तवं वा। १२१
प्रथमे क्व निविरोधः। द्वितीये न विवाद इत्याह। एकादेव इति। वास्तवापरिमितत्वे प्रमाणविरोधः स्यादित्याह। तस्मादिति। अनंतात् एकत्वादि
संख्यायोगित्वसत्वमूर्तत्वपरिमाणादिसंख्याविशेषाक्रान्तत्वानानंतत्वमित्यर्थः। तस्मान्नकापि कल्पितपदार्थभेदाद्वा। सनातनसमन्वयदिने।
य इति स्थितं। ४६। हे भगवन् मन्त्रम्भयं विघ्नाः समुपासते। श्रेयसं निर्यतान्देदानाथ्यहि ॥ इदानीं पद्मनाभिसंवृतसम

ज्ञयस्य विनावे निराकर्तुमाह। यदिद्वेद्वैनेति। ज्ञेयपक्षस्य विनाशं तावदाह। तत्पक्षोपीति। अपसममध्यमोऽनमाशिष्यत्र यप्रतिपत्र्यपेक्षया
पक्षत्रयं न वस्तु विकल्पापक्षया वस्तु नितदसंभवात्। तत्रता न येयज्ञेयस्य परं तु क्षणिकेरत्पक्षमशिष्यप्रतिपन्निः। ज्ञानव्यतिरेकेण ज्ञेयाप्रति
पत्तेज्ञेयं ज्ञानकल्पितं ज्ञानं च क्षणिकं परमार्थ इति मध्यमशिष्यप्रतिपत्तिः। ज्ञानज्ञेययोः परस्पराधीनत्वेन कल्पितत्वात् तदविज्ञानं शून्यमेव
परमार्थ इत्युत्तमशिष्यप्रतिपत्तिरिति। तत्र बाह्यार्थवादिनश्चावद्गृतो निर्विकल्पवेत्तंवेतिपदार्थवस्तुस्वयात्मकं विश्वमिति मतमाह। तत्रय
त्रावदिति। वेदशानात्र: काठिन्यस्वभावाः पार्थिव परमाणवः स्नेहस्वभावाश्चाप्याः उष्णस्वभावास्तैजसाः ईरणगमनस्वभा
वा वायवीयाः। तेषु व्युदयतो वाद्या कारणतं हतानवंति तेन परमाणुसमुदायपरस्थूलाः पदार्थाना वयाविरूपइत्यर्थः। रू
न भातिकेवाख्यायविज्ञयच नस्वरूपमाह। रूपविज्ञा नेति। विषयेन्द्रियस्वरूपाद्रूपस्कंधः अहमिति प्रत्ययो विज्ञानस्कंधः वेदनादुःखा
दिः संज्ञा शब्दसंजल्पितः प्रत्ययः गौरश्व इत्यादि संस्कारा रागादिः धर्माधर्मी च तत्र चित्तं विज्ञानं इतरे चैत्ता इत्यर्थः। तदेतद्विकल्प्य दूषय
ति। तत्रावदिति। द्वितीये यपि किं स्थायि नईश्वरा संघातासिद्धेः देहरूपसंघातो ह्याहमित्यालयविज्ञानाद्भिन्नत्वेना भिमानादिति विकल्पदाय
माह। परतापीति। आलयविज्ञानस्य संघातकर्तृत्वाभावे हेतुमाह। किंवक्षणिकस्येति। व्यापारवतस्तावत्कर्तृत्वं क्षणिकस्य च व्यापारो
त्पत्तिकालन्नभावात्तव्यापारवत्त्वमिति न कर्तृत्वमित्यर्थः। इदानीं क्षणिकत्वेपि न प्रमाणमित्याह। क्षणिकत्वमपीति। पूर्ववाह्याह। नद्विति।

१२३ एकक्षणसंबंधित्वं नाक्षणिकत्वं प्रत्यक्षेण वर्त्तमानताविशिष्टमर्थं गोचरयता तद्विशेषवर्त्तमानताया व्यावृत्तिरपि विषयीक्रियते यथा नील
त्वविशिष्टमर्थं गोचरयता प्रत्यक्षेण नीलत्वव्यावृत्तिस्ततः प्रत्यक्षमेव क्षणिकत्वे प्रमाणमित्यर्थः। विकल्पे दोषमाह। नेत्यसाध्विति। यदि
यस्मिन् काले प्रत्यक्षं वर्त्तमानक्षणावच्छेदं गोचरयति। तदेव वर्त्तमानक्षणानवच्छेदं गोचरयेत्तदा न प्रत्यक्षात्क्षणिकत्वसिद्धिः। न हि युगपदनेक
क्षणानवच्छेदः क्षणिकत्वं तद्धि पर्यायाद्वाध्याय्येत्यर्थः। द्वितीये दोषमाह। कालान्तरेपीति। एवं गोचरयता न व्यावृत्तिविशेषग्रहणे
णवावदनीया इदानीं तु वर्त्तमानत्वस्य कालान्तरीया वर्त्तमानत्वविरोधाभावात्कथं तद्व्यावृत्तिगोचरमित्यर्थः। क्षणिकत्वे नुमानं
प्रमाणमाह। यत्सदिति। बौद्धमतपरार्थानुमान स्योदाहरणोपनयरूपावयवद्वयरूपत्वात् यत्सत्तत्क्षणिकं यथा शब्दो घटश्चेत्युदाहर
णोपन्यासेन अमी विप्रतिपन्ना भावाः सन्तश्चेति नयोपन्यासः तस्मात्क्षणिका इति निगमनादेः स्वार्थसिद्धत्वान्न पृथगनुपन्यासः
ति। किमिदं क्षणिकत्वं नाम। एकक्षणयोगो वा। एकक्षणावच्छेदे सति क्षणान्तरानवच्छेदो वा। एकक्षणमात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा।
स्वमात्रहेतुकविनाशप्रतियोगित्वं वा। प्रथमो सिद्धसाधनं वस्तुनोऽनेकक्षणयोगवादिनेकक्षणयोगस्यापेक्षत्वात्। द्वितीयेपि सिद्धसाधनम
वा न ह्येकक्षणावच्छेदे सति क्षणान्तरावच्छेदः स्थायिवादिनापीष्यते प्रथमक्षणस्यापि क्षणान्तरावच्छेदप्रसंगात्। न तृतीयः। एकक्षणमा
त्रेऽना ह्येकक्षणमात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वाच्यमेवं च सिद्धसाधनमेव। न हि स्थिरवादिनाप्येकक्षणयोगिनः क्षणान्तरनिष्ठा १२३

त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिष्यते। क्षणसंकरप्रसंगात्। किं वा पक्षत्रयेपि क्षणस्य क्षणिकत्वं नास्त्येव। क्षणस्य क्षणयोगाभावात्। चतुर्थं
प्रत्याह। न साध्यविकलत्वादिति। न हि प्रदीपस्यापि स्वमात्रहेतुकविनाशप्रतियोगित्वं प्रामाणिकमित्यर्थः। किं वा स्वमात्रहेतुकविना
शप्रतियोगित्वमित्यत्र स्वशब्दार्थः साधारणोऽसाधारणो वेति हेतुशब्दार्थश्च पूर्वकालयोगि इति कथमिति चातद्दोषानापत्तिः स्वमात्र
हेतुकविनाशप्रतियोगित्वमेव क्षणिकत्वमादायानुमानान्तरमुत्थापयति। ननु यद्यस्येति। इदं विप्रतिपन्नमवश्यं नाशि विनाशं तस्मा
त्र विनाशे परापेक्षमित्यर्थसिद्धं स्वरसभंगुरत्व सिद्धिरिति स्वमात्रहेतुकविनाशप्रतियोगित्वसिद्धिरित्यर्थः। सूर्यस्याप्यु
स्य मया वक्तव्यं ना विनाशेपि परापेक्षा। वित्यनेकान्ति कमित्याह। न सूर्योदयेति। उदयादेरपि सूर्यमात्रहेतुकत्वे दोषमाह। अन्यथे
ति। यद्वार्थक्रियाकारित्वात्क्षणिकत्वसाधयितुं स्थ यिनोऽर्थक्रियाकारित्वं न संभवतीत्युक्तं। तदनुभाषते यद्वा व्यात इति। स्थायि
नोऽर्थक्रियाकारित्वं युगपत्क्रमेण वा। प्रथमे उत्तरक्षणे सत्वप्रसंगात् अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्वलक्षणत्वात्। द्वितीये पूर्वकार्यक्रियाकाले
र्थक्रियान्तरं कर्तुं समर्थोऽसमर्थो वा। प्रथमे तदेव कुर्यात् समर्थस्य विलंबायोगात्। द्वितीये कालान्तरेपि न कुर्यादसामर्थ्यस्य कालान्तरेप्यवि
शेषादित्यर्थः। तस्मात् स्थायितदर्थक्रियाकारि न भवति यथा शशविषाणं विप्रतिपन्नाः स्वार्थक्रियाकारिणश्चेत्यनुमानासिद्धिरित्याह। अना
र्थक्रियेति। न च स्थायिनो युगपदर्थक्रियाकारित्वेपि नाशक्षणे सत्वप्रसंगः। अर्थक्रियाकारित्वे हि सत्वे वा स्यात्। वस्तु स्थायो वस्तु

सत्वस्य ज्ञापकं वा ॥ द्वितीयः ॥ अर्थक्रियाकारित्वाभावेपि सत्वस्यौ का नं किं बाधकं । न हि ज्ञापकधूमाद्यभावाज्ज्वाप्यस्याग्न्यादेरभावो नियत इति
प्रशिथिलमूलत्वमित्याह । तदसदिति । प्रथमं प्रत्याह । अन्यथेति । अर्थक्रियाकारित्वाभावेपि सत्वस्यादिति प्रसंगस्तावदापाद्या
पादकयोरेवादापादकासिद्धिः । इदं च सत्वस्मादर्थक्रियाकारी निविषयपूर्योपि सत्वार्थक्रियाकारित्वयोर्नैयाभावाः सत्वा सत्वमितु
क्तं स्यात्तथा चात्माश्रयः परस्पराश्रयता परवारणा क इति द्रष्टव्यं । किंवा । किमर्थक्रियाकारित्वमर्थक्रियाकर्तुं योग्यता वा । अर्थक्रिया
११४ संबंधो वा । अर्थक्रियापूर्वं ना वित्वं वा । प्रथमस्था यिना युगपदर्थक्रियाकारित्वपिनो त्रेणेण असत्वं तद्योग्यतस्या सदापि सत्व ११४
१२२ वात् । द्वितीये सर्वपदार्थानामप्यसत्वप्रसंगः । ते षां क्षणिकत्वेनस्वात्मकाले नार्थक्रियायासंबंधाभावात् । तृतीयं पक्षत्या हाव १२२
र्तमक्षणे स्थितिस्य चरमत्वेनार्थक्रियापूर्वत्वा वित्वानुपपन्नमित्यर्थः । ननु संसारकलुषाहमित्यालयविज्ञानसंतते क्षणि
कं क्षणिकमित्यादितावना कर्षवशाज्जायमानो विशुद्धो रूपमित्यन्त्यः क्षण अन्तः । तस्य च सर्वज्ञस्यागतसंतानस्वविषयसंविद्रूपार्थक्रि
यापूर्वना विद्यान्नासत्वप्रसंग इति तत्राह । स्वसंवेदनवादिति । संवेदनस्य स्वप्रकाशत्वान्न स्वविषयसंवित्पूर्वजना वित्वमित्यर्थः । तस्मात्स्था
यिना युगपदर्थक्रियाकारित्वपिना त्वक्षणः सत्वमित्युपसंहरति । ततो नार्थक्रियेति । यद्वा तौ । न सम्पर्थस्य क्रमेणार्थक्रियाकारित्वमि
ति तत्राह । क्रमवत्सहकारीति । एतेन यत्स्थायि न तदर्थक्रियाकारीति व्याप्तिभंगो दर्शितः । इदानीं सर्वं क्षणिकत्वानुमानप्रसक्तविरो

धाकालात्ययापदिष्टतामाह । किंचाऽनेनेति । भिन्नेष्वेव घटस्वलक्षणेषु स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञा केशादिप्रत्यभिज्ञावदित्याह । सादृश्ये
ति । सादृश्यस्यैनेदसिद्धत्वावीनत्वाच्चेद स्य च प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तत्वसिद्धमेदत्वात्तच्चान्तत्वं च सादृश्यपावीनमिति चक्रकमित्याह । ननेदमिति
किंवा । सादृश्यमप्येकसामान्ययोग्य वयवसमवायो न वक्ष्य सामान्यस्य कारणस्य निरन्वयविनाशान्न दवयवेषु कार्यसमवायस्य
वानंगीक्रारान्नासिद्धतीत्याह । सादृश्यमपी यिना मित्यर्थः । सादृश्यइत्युरस्थभावान्नदसिद्धि कसत्वापतस्य सादृश्यग्रहणेस्मरण प्रत्यभि सिद्धे न तत्रिवंचना प्रत्यभिज्ञेति सिद्धसाधितोयः ति । अल्पंत्रविलक्षणानामित्येकसामान्ययोगिकारणावयवेष्वसमवा ित्याह । कथंचेति । नन्वहमिति विज्ञानस्य क्षणिकत्वेपि तत्संतानस्याविद्य ज्ञाकरत्वं प्रवक्ष्यतीत्याह । संततेरिति । दूषयति । नार्थक्रियेति । तदेवं सादृश्य क्षणिकत्वानुमानस्येति । किंवा क्षणिकत्वमपि दुःप्रमभित्य प्रसिद्धविशेषण
त्वमित्यपि प्रत्याह । किंवा । क्षणिकत्वमिति । सर्वभावानुगतस्य च रूपस्य मन्तोनंगीकारात्क्षणिकत्वमक्षणिकव्यावृत्तिरूपमेष्टव्यं । अक्ष
णिकं च नास्त्रात्तस्य प्रसिद्धत्वे न तदन्यत्वस्य क्षणिकत्वस्याप्यप्रसिद्धत्वप्रसंगात् । ततस्मा क्षणिकादस्थादक्षणिकं किंचिद्वाच्यमेव च परस्य
नाश्रयमक्षणिकस्त्रीकारस्येति । नावः । किंवा अक्षणिकत्वमितेपत्ह्याद्वते क्षणिकत्वात्तत्त्वमिति स्वतस्य क्षणिकादन्यत्वेनानंव क

अक्षणिकत्वस्य

१२५ णिकाप्रमितावृशब्देत्याह। क्षणिकानामिति। एतेनगोबादीमामध्यपोहरूपत्वंनिरस्तं। एवंतावत्भावस्तेनक्षणिकत्वप्रमाणोना
वस्तुत्वोदानींसंविदःक्षणिकत्वविशेषमाह। किंचसंविदइति। अयमर्थः। संविदःक्षणिकत्वंसंविदन्तरवेद्यंवा। तत्स्ववेद्यंवा। नप्रथमः। सं
विदःस्वप्रकाशत्वेनतत्क्षणिकत्वस्यसंविदन्तराविषयत्वात्। नद्वितीयः। संविकालेतन्मात्रदेतुकविनाशासंभवेनतत्प्रतियोगित्वस्य
क्षणिकत्वस्यतस्यांस्फुरणायोगादिति। किंच। संविदानाशत्वात्रस्याप्यसंभवात्कुतः क्षणिकत्वमित्याह। संविसंविदिति। संवि
दपरूप्यणानुभवान्नविनाशसिद्धिरित्यर्थः। नचे कत्रूप्यानुभवस्यसंवित्सामान्यविषयत्वमाशंक्याह। नवा सिद्धइति। बलवत्स १२२
मात्रेनव्यक्तिनदसिद्धौतत्रानुगतप्रत्ययस्यसामान्यविषयत्वंकल्प्यते। नचविनानेदप्रमाणमित्यर्थः। क्षणिकत्वनिरासेन
क्षणिकानांपरमाण्वादीनांसमुदायाबाह्यार्थइतिनिरस्तमित्याह। तस्मादिति। तस्माद्बाह्यार्थवादिबौद्धमतेननविनाश
इतिसिद्धमित्याह। इतिसिद्धमिति। ४०। क्षणिकंविज्ञानमेवपरमार्थइति विज्ञानवादो। पिक्षणिकत्वनिरासान्निरस्तइत्याह। क्षणिकत्व १२३
प्रतिक्षेपादिति। समयान्तरमनूद्यनिराकरोति। यच्चेति। किंच। ज्ञानस्यज्ञेयमात्रत्वेज्ञेयस्यज्ञेयत्वादेवस्वतःप्रकाशानुपपत्तेः स्वदन्यस्फुरणा
नंगीकाराच्चप्राप्तमशेषस्यादर्शनंजगतइत्याह। जगतश्चेति। ज्ञेयस्यज्ञानमात्रत्वेदोषमाह। द्वितीयइति। तथापचनाद्यनावदृष्टदहनलोप

६२

इत्यर्थः। यत्तुज्ञानज्ञेययोरनियमेनसहोपलंभनत्वाद्व्यतिरेकेणघटपटवदिति। तत्राह। सहोपलंभोपीति। घटपटयोः सहोप
लंभनियमाभावान्नाभेदानावाप्तिं रूपायोपयनावानावादित्यर्थः। हेतुविशेषणस्यसहेत्यस्यनदैनैवव्याप्तत्वा। द्विचन्द्रस्वहेतुनित्या
हाप्रस्तुतेतिरूपालाकादोव्यनिवारश्चेत्याह। अतिप्रसंगश्चेति। किंच। किमिदंसहोपलंभत्वंनाम। सहोपलभ्यत्वंवा। सहोपलब्धित्वंवा। न
प्रथमः। संविदोऽनुपलभ्यत्वेननानासिद्धेः प्रसंगात्। नद्वितीयः। संवेद्यस्यानुपलब्धित्वेननाभासिद्धेश्च। किंच। सहोपलं
पट ५ भनियमोप्यसिद्धः। घटंविनापिसंविदः स्फुरणात्। सान्यासंविदितिचेत्। नासंविदोऽन्यत्वेप्रमाणाभावात्। घटसंविच्चाप्र
परसंविज्ञातेतिजन्मनाशाख्यवित्रद्वयधर्मेयोगः प्रमाणमितिचेत्। न। घटाकाशानष्टः कलंकाथाज्ञातरतिवत्संविदिज
न्मनाशप्रसिद्धेरप्यवाधितत्वात्। मुख्यत्वंबाधमितिचेत्। संविदितदनुपपत्तिरितिवदामः। कथं। आस्तांघटसंविज्ञातेति किंसंविन्मात्र
जन्मप्रतीतिः। संविद्विशेषवा। नाद्यः। संविन्मात्रजन्मप्रतीतेः। नहिसंविज्ञातेतिप्रतीतिः। नद्वितीयः। संविदाभेदासिद्धेः। तद्विशेषासिद्धेः।
तस्मादनादिसिद्धायाएवसंविदोघटाद्युपरंजकान्तरेणव्यपगतजन्मनाशविषयवत्त्वसिद्धिरितिनसंविदाभेदसिद्धिः। किंच। स्वप्रका

११६

शसंविद्भेदे नतयैवाद्यायावातद्भन्मनाशोसिद्धतः। मत्प्रकाशस्यतुजन्मादिसिद्धावपिनकावनास्माकंक्षतिः। तस्यासंवित्वादिति। यदि
वं घटं विनापिपटसंविस्फुरणात्रसंविस्संवेद्ययोः सहोपलंभनियमइति। संविद्यातिरेकेणसंवेद्याभावेऽनुमानात्रनमनुनाप्याप्तेर्यथे
दमनुमानमिति। घटादिप्रत्ययानांवाह्यवालंवनानावस्याप्तानिरमीप्सत्वासिद्धसाधनमित्याह। प्रथमेसिद्धसाध्यतामिति। स्वप्नादिप्रत्य
यानामप्यनिर्वाच्यार्थालंवनत्वस्यवप्रमाणेथयथगप्राद्वितीयेसाध्यवैकल्यमित्याह। वरमइति। प्रातीतिकस्याप्यानंवनस्याप
क्ववेरनुनववितोपशवत्याह। प्रतिभासेति। वाह्या — र्थानुजवृएवनाम्नीत्यतआह। प्रतिभासतएवेति। यद्धानानिन्नेज्ञेयतत्वंतद्धि।
त्ववदहिसवसासत्तइतिनाधणेनानुपपत्तेर्विप्पेर्क्षः — ।तस्माद्विज्ञानवादिकल्पितालक्षणिकत्वादिनानाक्षणिकत्वादिनीमाते।त्म
नयस्यविनाघइतिस्थितं॥४॥ इदानींशून्यवा — दिकल्पितनासत्वापरमार्थेनसम्भवन्त्वयस्यविरासंनिराकर्तुमाह। शून्यवादिना
मीतिवादस्तुस्पष्टार्थः॥५॥ इदानींघदेकानंतात्मसमन्वयस्यदिगंवरकल्पितमहत्तापरमार्थ्यसमयनिमाणादिनाविप्रासंनिराकर्तुंतन्मतंसं
गाघते। यदपीति। नीवश्चतनवर्माद्विविधावित्यासिद्धावस्थामुक्तश्वेति। अजीवानेणपवर्गशुक्रला। स्फिकायपघुक्तानश्वलाविकृतानिस्थापदंगमनं
तिप्रवृत्यनुमेयावर्मानिवृत्यनुमेयाऽवमश्चतिलोकालोकाकाशश्चेति। आसमंततः सर्वतिष्ठानानीत्यप्रवइंद्रियाणि। केषांचिद
हितानामन्येषांधर्मीत्यकर्म। तदपित्वाश्रवति प्रत्ययमनुगच्छतीत्यास्रवः। संवरः। यंतइंद्रियाण्यस्मिन्निति संथयथयथथयपव
धर्मा

श्रु५

।
वरः समाविश्ननितरांजरयतिनाशयति। कल्मषमितिनिर्जरामलक्षरणादिरूपोविशेषऽष्टवंधमोक्षविकज्ञानावरणीयांदर्शनावरणीयंमोह
नीयमंतरायेवतिनत्वारिघातिकर्माणि वेदनीयंनामिकंगोत्रिकंमायुष्कंचेतिचत्वारिअघातिकर्माणि। भुक्तशरीरामयत्वेनश्रेयाऽनुरु
त्रामाक्षादहेंद्रियसंघातादुत्थायसततोर्ध्वगमनमिति। किमतषांसत्वमसत्वंचत्यनउक्तंसर्वत्रेतिसर्वपदार्थेष्वित्यर्थःसप्तसंगानामाक्षिप
दीनांममासारक्षमत्वभंगीतथ्यानयनमंगीकरणंनदप्रत्यायायुक्तमुपतंनिरूपीतमित्यर्थः। स्याद्वादानेकांतपर्यायानिपातश्चमास्त्रिजीवादि
रितिपृष्ठेस्यादित्युत्तरंतथ्याथानास्तीत्य — पीति। एवमत्रापीति। नत्रास्ती तिपृष्टेनास्तीत्यपीत्यनेनकिमस्त्रित्वेदुर्निरूपमितिवि
वक्षितं। सत्वासत्वयोर्वाभ्रवत्वंवा। एवमुत्र — त्रापीति। विकल्पदोषमाह। नवेनद्यात्मित्यादिना। विकल्पदोषमनुस्मृत्यह। कि
त्र। अस्तित्वालावाक्षिन्नः पदार्थानास्तीत्वा — लावाक्षिन्नाअस्तित्वालावाक्षिन्नत्वाच्चअस्तित्वाद्यावदित्याह। एकाक्षिन्नस्थानीति
पक्षदोषमाह। अर्थश्चति। अस्तित्वालावाक्षिन्नस्यापिनास्तित्वालावाक्षेदइस्तित्वालावाक्षेस्यापिनास्तित्वालावावाद्वेदश्चस्यात्तथावनास्तित्वाला
वएवास्तिनद्वयमित्यनेकरूपंनासिध्यदित्यर्थः। पदार्थानामनेकरूपत्वेनुमानमद्वत्तात्प्रत्यक्षविरोधेनदूषयतियद्वेदमित्यादिना। न
नुपत्यक्षेणैवकुंभादीनांकुंभाभूदिति व्याहत्यकुंभत्वच्छेदाच्चदृष्टत्वात्क्षेदश्चानुभूयते। तत्कथंप्रत्यक्षविरोधइत्याशंक्यनेत्याह। नेत्यादि। कुं
भाद्याकारणमृदाद्याकाराणांतिकुंभावत्तनीय। ननायमर्थश्चकुंभाद्याकाराच्छेदाद्याहत्यरूपमृदाद्याकाराच्छेदानुवृत्तरूपमित्यने
न

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक संग्रह
DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक संग्रह

कर्तृत्वम् अनुभूयत इति न वाच्यमिति। कुतो भूर्द्दितिमामानाविकरण्यं जातिप्रक्रियावान्तयोरेकत्वाद्यात्रत्वान्तुष्टत्वविरुद्धधर्मयोगादि
त्यर्थः। अनेकान्तिकश्च हेतुरित्याह। जावादेश्च इति सप्तसंख्या अप्यनियतत्वेसापेक्षदशादिसंख्या एवतां तिमपेक्षेव पदार्थनिर्दृति नियमो मा
भ्यादित्याह। इत्तरथेति। किंवेत्यादिविकल्पदोषः मुख्यस्य वात्मनो नित्यसिद्धत्वे सर्वाद्विनं योगीश्वरात्मापि मध्यमपरिमाणपर्वपर्यन्तं तन्निष्टत्वे नानादित्वा
त्मविरोधीति निराकरोतिय अजीवपदार्थ इति। किंवा मध्यमपरिमाणत्वपि देहपरिमाणएवात्मा नतन्यूनाधिकपरिमाणः। देहत्यागा
न्तरस्यावेतन्यत्व प्रसंगाद्बहिरुपलंभप्रसंगा
द्धस्तिशरीरं परित्यज्य मशकशरीरप्रवेशे
मध्यमपरिमाणस्याप्यात्मनः स्थूलसूक्ष्म

॥ ६ ॥

द्वा। देहपरिमाणत्वे च हस्तिशरीरपरिमाणस्य तदात्मनः कर्मविशेषसामर्थ्यवशा
न्नतत्समवायः स्यादिति सूर्याद्वा हिरूपलब्धेन त्याह। कर्मविपाकवशादिति। नन्त्र
शरीरप्रवेशे स्वयवापचयापचयो न विघ्नत इत्यत आह। अवयवापचयेति। नवस्येन
नाश्परमाणवः संति येषामुपचयापचयौ स्यातामित्यर्थः। यद्वा जीवपदार्थस्य देहेन्द्रियघटादेः परमाणुसंघातत्वोपपत्त्यैनं तदपि संघात
स्य संघातित्वो त्वे देरुदेनोपलब्धप्रसंगाद्देदेव तद्रूपवप्रसंगा निरस्तमित्याह। अजीवशब्देनेति। पुद्गला स्त्रिकाययइति शरीरस्य संरूपा आ
दिशब्देनेन्द्रिया स्त्रिकायादिरलियायत इति। परस्पात्मनिराकरणानन्तरं वेतावस्थानं समभाभावि निरस्तः। वेदनालक्षणार्थी धर्मस्तत्र वे
दनामध्यस्थैव धर्मत्व व्यवस्थितेर्मलचरणादौ न पक्ष्ये निरस्त्रं। अनिर्वाच्याविद्याया एवनंत तत्स्थूल व्यमाणत्वादर्शना वरणीया देवेधि त्वं

प्रत्यक्षो अविद्यानिवृत्तेरेव मोक्षत्वप्रस्तावसनतो च्छेंगतेर्मोक्षत्वं निरस्तं सर्वविषयविषयतीत्यादिप्रायेणाह। इत्यलमिति। तदेवं तदिगंबरादी
रितप्रक्रियया पिविरोध इति स्थितं॥ ४३॥ इदानीं देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तोपनिषध्यमविगम्यात्मसमन्वयस्थला कायतकस्य नयाविरोधं नि
राकर्तुं यच्चाकायतो विचारितवान्तस्तदुपपन्नं। यदपि चार्वाकइति तत्रानुमानादिप्रमाणसिद्धवानत्वादेहाद्यात्मन्वयनिरासामाण्ये
साधयन्नाह। तत्रतावदिति। किमनुमानादेरप्रामाण्यमेव। यद्वा प्रमाणस्यापि सतः प्रत्यक्षं तर्कापात्र्वं एवस्य प्रामाण्यं। न प्रथमः। लवन्त्रो
न्नरंगमानादेः प्रत्यक्षं तर्कसाप्रतिपादन
त्वा कथं वेति। प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणानंगी
प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति नेत्याह। नहिमाण

न्नानह्ययर थ्यान्तर्कान्यता अवाचिनानुलवजनकत्वाच्चनिलाक्षदितीय प्रत्या
कारप्रत्यक्षप्रमाणान्तरात्तर्के। च प्रमाणत्वावादित्यर्थः। नन्वत्र प्रमाणान्तरान्तर्काल
न्तराणामिति। अनुमानादेः प्रत्यक्षाद्वहिर्लोवे विप्रतिपन्नपर्नोदे निश्चयं इत्यर्थः प्रति
पत्तलावे प्रसंगादितिशावश्च नत्वमद्वचनादेवान्तर्कावाज्ञायतामिति नेत्याह। नववायावेणेति। चद्वचनमन्तर्कावं प्रतिपादयति। मद्वचनं वेतरत्व
वंतकथमन्तर्कावनिश्चय इत्यर्थः। इदानीमनुमानादेः प्रथमामाण्योपपादनाय प्रत्यक्षान्तर्कावशात्यर्थं पृच्छति। किंवेकोयमिति। किं लिंगादि
ज्ञानस्यापराज्ञत्वकरणं प्रत्यक्षान्तर्कावः। किंवा प्रत्यक्षप्रमावत्प्रामाण्यं यद्वा प्रत्यक्षप्रमासामग्रीविलक्षणसामग्र्यलाभः। किंवा प्रमेयानिरूप
णे। अथवा प्रत्यक्षमूलता परोक्षस्यानुमानादेः स्वरोद्भूता उपपन्नेर्न प्रथमइत्याह। नाद्य इति। न ह्यनुमानेऽध्यक्षपरोक्षत्वमेवासिद्धमित्यत आह। प

नाऽस्त्वं वेति। द्वितीये स्तम्भनिरित्याह। यदि प्रत्यक्षवदिति। व्याप्तिस्मरणादेर्वि लक्षणसामग्री। विशेषस्यानुरूपसिद्धत्वान्न तृतीय इत्यभिप्रेत्याह।
न तृतीय इति। किं च स्वतोऽपि विलक्षणसामग्री विशेषः प्रतीयत एव। इतरथा प्रत्यक्षस्य न प्रत्यक्षत्वं लोभ्यालिङ्गन मयुक्तं स्यादित्याह। नेति चतुर्थी
अन्यूनो वास्तु वेति। तथा प्रत्यक्षजनितव्यवहारास्याऽप्रत्यक्षप्रमेयमनुमन्तुमानादिजनित व्यवहारास्याऽदमनुमादिप्रमेय मस्तीति न च चतुर्था
पीत्याह। न चतुर्थापीति। न चाग्निय था कथं विदनुमादेः प्रमेयं परं तु न सामान्यं विशेषो वा। नाद्यश्च तस्यापूर्वत्वाद्भूतत्वेन दानी स्मरणस्यापि संस्त्वा
१२९ द। न द्वितीयः। विशेषणे व्याप्तिग्रहणासत्त्वादिति। ननु रूपणस्य मपि सतत्त्वाद्। सामान्यमिति। साध्यमेवाह। न थाहीति। निर्विकल्प १२९
कस्य सामान्यमालंबनं विशेषो वा। न प्रथमः। सामान्यस्यानुगतप्रत्ययवेद्यत्वात्तस्य च प्रथमाक्षस निरूपादनुत्पन्नत्वा अन्यथा धूपद
र्थ प्रतीतो नक्षत्र पुरुषत्वस्यापि प्रतीतेः संशयानुत्पत्तिः प्रसंगादिति भावः। द्वितीयं प्रत्याह। नापि विशेष इति। असर्वज्ञस्य सर्वप्रती
तो निर्विकल्पकेन तद्व्यावृत्तविशेषाप्रतीतेरित्यर्थः। इतश्च निर्विकल्पकं व्यावृत्तस्वभाववोधकं न लब्धतीत्याह। व्यावृत्त स्वेति। एनेन सामान्यविशेषा
त्मकं वस्तु निर्विकल्पकेन तद्व्यावृत्तविशेषाप्रतीतेरित्यर्थः। कस्य विषय इत्युक्ते कल्पनापोऽपि निरस्त प्रतियोगिस्मरणमन्तरेणव्यावृत्तस्य धुऽज्ञान
संस्त्वादनुगममन्तरेण सामान्यविशेषात्मकं वस्तु निर्विकल्पकस्य दोषात्संशय इति चेत् सिति विशेष निश्चये दोषस्याकिंचित्करत्वात्। अथ
तर्हि क्व विद्दोषाद्विशेषानिश्चये संशय इति चेत्। न। तत्राविश्वानज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वेन विशेषनिश्चयस्य स्वतन्मते आवश्यकत्वात्। अ
स्मरणाच्च संशयानुपपत्ति प्रसंगाच्च। २
२

निश्चयः स्यात् न तस्यानासत्वे प्रमाणान्तरावाक्यदिति तस्मादविचारितरमणीयो विषयः प्रत्यक्षस्याप्यः तथा नुमानादेरपि न विद्यतीत्याह

विश्वानज्ञानस्य निर्विकल्पकालासत्त्वे न विशेषात् तस्मादिति। ननु त्वयापि कस्य विषयमाणस्य कविदत्त्वालावइष्यते न त्वाप्ययं विकल्पादोषः सममनुनिन
त्याह। नत्वयं कस्य विदिति। लोकप्रसिद्धः प्रमाणविभागः स्मात्सिरिष्यते न किं विदत्त्वालावइष्यते न त्वाप्ययं विकल्पदोषः समम इति नत्याह। न
त्वयं वयं कस्य विदिति। लोकप्रसिद्धः प्रमाणविभागो ह्यस्माभिरिष्यते न किं विद्धक्विरत्त्वालावइष्यत इति न दोषसाम्यमित्यर्थः। न तत्र लक्षणा निर्वाहस्त
निर्वचनीयता सर्वेषां वादिनां भूषणमेवेति॥ ४४॥ यत्त्वपो ऽनुमुद्दिश्यानुमानादेः प्रथमप्रामाण्यमसाक्षिदिदानीमाह। सतिविवमित्यादिना। व्य
तिरिक्तेन दृश्य इत्युक्तेदहात्तरदृश्यत्वना सिद्धमाधनताख्यातदर्थमेवकारस्य प्रत्यक्षविरोधाकीर्तात्यया। यदि स्वतामाशंक्याह। न
वमनुष्योऽहमिति। अन्यथा सिद्धप्रत्यक्षण तावद्बाधकत्वाद्देहत्वात्मप्रत्ययस्य शुक्ला रूप्यप्रत्ययस्येव भ्रान्त्या पुपपत्तेर्नानुमा
नबाधकत्वं संरुख इत्यर्थः। बाधकाभावाद्देन्त्रा ऽहंमनुष्य इति प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमित्याशंक्य नत्याह। न च वा स्वविभुत्वादिति। नन्वहं मनुष्य
इति। प्रतीतिविरोधस्तन्मदीयं शरीरमिति प्रतीतिरेव कस्यचिच्छरीरात्मनि तद्भेदविषया भ्रान्तिः। किं न स्यादिति नत्याह। न व्यतिरेकएवेति। ए
नम्मिन्नवरहमदीयादन इति प्रत्ययस्य इद्भेदविषया भ्रमश्च तर्हि तन्नुरह दयापलंभः स्यात्। स्थक्। स्मिन्नुद्भेद विति प्रत्यये वेद्भेदयापलं तस्सनाम्नी
तिमायमकस्मिन्ददेह इत्यविषयो भ्रान्तः प्रत्ययः किं तु देहव्यतिरिक्तात्मविषयः प्रमाणमेवेत्यर्थः। इतश्च मनुष्योऽहमित्यत्राहमित्युल्लेखवत्
४१ निश्चयः स्यादिति चेत्। तत्राविश्वानज्ञानस्य न तस्यासामत्व प्रमाणान्तरावादिति तस्मादविचारितरमणीयो विषयः। प्रत्यक्षस्य वाच्यस्तथानुमानादेरपि न विद्यतीत्याह। १

देहव्यतिरिक्तात्मविषयएवमेदेहदेहइयरिविषयोऽत्रात्रः प्रत्ययःकिन्तुदेहव्यतिरिक्तात्मविषयः आनाप्यनइत्याह। स्वप्नेवतिं। स्वप्नावस्थायोदेह
संसर्गशून्यस्यैवाहमर्थस्याहं रूपं रूपं पश्यामीति। स्फुरणा देहव्यतिरिक्त एवाहमर्थ इत्यर्थः। अथ शरीरस्यैव स्वधर्मवत्वविशिष्टस्या
त्मत्वमितिस्फुरणेनत्राह। तत्वव धर्मविशिष्टत्वयति। शोऽस्माविशिष्टघटशुक्लो घटइतिप्रत्ययोयथा स एव शुक्लघटस्यास्मरणस्तथानत्वधर्म
मविशिष्टदेहेऽहमितिप्रत्ययश्चेत् तर्हिन सर्वदेहेषु स्यादित्यर्थः। नवदेहव्यतिरिक्तात्मवादेऽपिपरत्राहमितिप्रत्ययप्रसंगः परत्रापिदेहव्य
१२७ तिरिक्तात्माविशेषादितिवाच्यं। व्यतिरि ॥ त्मवादेऽपिपरत्राहमितिप्रत्ययप्रसंगः परत्रापिदेहव्यतिरिक्तात्मावादपराव्
त्मनः प्रत्यक्षत्वात्। प्रत्यक्षत्वात्मत्व इदमि ॥ तिप्रत्ययः। नत्वेवंतत्वमनपि। तत्वव धर्मविशिष्टादेहादेः प्रत्यक्षइति सोऽप्यतं। प्रत्य १२७
क्तातिरिक्तप्रमाणानंगीकारेणतदुपपत्तेः ॥ व्यापत्तेरिति। अथस्वकीयएव शरीरेऽहमितिप्रत्ययो नपरशरीरइतिचेत्। तर्हिय
स्यायंदेहः स्वकीयः स आत्मा सिद्ध इत्याह। आत्मीयत्वात्स्वं वतीति। किंवा स्वप्नजागरणाद्यवस्थाः देहमात्रात्मवादिनो नस्युः। प्रा
त्या पुण्ययाप्रवृत्तिमित्रयास्तेनानंगीकारादित्याह। देहस्यव्यतीति। ननुदेहस्वभावस्य वस्वप्नाद्यवस्थानिमित्तत्वेऽववियनीत्याशंक्याह। १२
देहस्वभावादवतीति। देहस्वभावमात्रस्य स्वप्नादिनिमित्तत्वे स्वप्ने जागरणं जागरणे स्वप्नउभयोः सुषुप्तमित्यव्यवस्थास्यात्तन्निमित्तस्यदेहस्व
भावस्थावस्थात्रयेऽपि सत्वादित्यर्थः। अथकदाचिदुज्जयमानादेहस्वभावः स्वप्ननिमित्तमन्यदात्यधमानः स्याद्देहस्वभावो जागरणनिमित्त

मित्यव्यवस्थानतविष्यतीत्यतआह। स्वाहिरवतइति। आगमापायिनापि स्वरूपत्वेतत्रापिकिं निमित्तमिति भावः। अथ पुनर्हि सर्वकार्योत्पत्ति
रकस्मादितिचेत्तन्न। विकल्पासहत्वात्। तथाहि किमत्रहेतुं विनात्पत्तिर्विवक्षिता। अथ स्वोत्पत्तिरेव वा। कार्यस्य स्वहेतुका त्पत्तिर्वा। असद्धेतुको
त्पत्तिर्वा। कालसंबन्धनास्य भावो वा। नाद्यः। हेतुं विना कार्योत्पत्तावपक्षणीयाभावेन सर्वदा तदापत्त्या कार्यत्वव्याघातात्। नाद्वितीयः पूर्ववा
दिदानीमापितस्यानुत्पत्त्ये रसत्वाच्च। नतृतीयः। कार्यस्य स्वात्पत्तेः पूर्वमसत्वेन स्वहेतुत्वानुपपत्तेः। एकस्य तत्पूर्वापरभावनियमस्य कार्य
कारणभाव आत्मत्वेऽपि स्यानुपपत्तेः। नचतुर्थः ॥ असतः सदाविशिष्टत्वेन सदा कार्यात्पत्त्या कार्यस्य सद्भावे तमत्वात् ॥ पंचमं प्रत्या
ह। स्वभाववादस्त्वतिं। कार्यस्य कालविशेष ॥ संसर्गस्य स्वभावत्वे तत्वनिर्णयकार्यस्यापि कालविशेषसंसर्गस्य स्वरूपत्वेनतदुत्पत्त्य
यहेतुत्वतयः शास्त्रप्रणीयणेनस्यादित्यर्थः ॥ सर्वव्यवहारलोपस्वस्याह। जीवनमपिवाति। जीवनस्य कालविशेषसंसर्गस्य स्वभावत्वविकल्प
नपुरयत्नादिवैयर्थ्यादितिभावः। किंच। कार्यस्य कालमात्रसंसर्गस्वभावविकल्पः। कालविशेषसंसर्गो वा। प्रथमसदातनत्वप्रसक्तिः। द्वितीये यत्कालना
विशेषसंसर्गः कार्यस्यातत्साकालस्यैवनियतपूर्ववर्तित्वेन कारणत्वप्रसंगः। एवं च पूर्वकालमात्रस्य कारणत्वमिति चेत्। न। अस्यापामपितत्काल
भाविनो नियतपूर्वभाविनः कारणत्वस्य इष्टत्वादित्यभिप्रायेणाह। तस्मादलमिति। ॥ इदानीमपहृतपाप्मा त्वमसमवयस्य कर्ममीमां
सासिद्धत्वपापमसंबन्धात्तत्वासनविरोधं निराकर्तुं कर्ममीमांसकानां मतमुत्थापयन्नाह। कर्ममीमांसकास्त्वतिं। वर्मस्य वदेकसमधिगम्यत्व

३१

ख्यापनाय विचारं कुर्वन्तं नर इत्यर्थः। तत्र धर्मविचारकर्तव्यतासूत्रं तावदाह। अथातो इति। नन्वध्ययनसूत्रस्याकाङ्क्षितत्वात्तेनास्मिन् द्विधर्मानिरामायत्तो
युक्तः इत्यत आह। इत्यध्ययनविधीति। अग्निनानुष्ठा स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः। स्वचलावनारूपो भावना वकरणमितिकर्तव्यं स्वाध्यं वा
पदस्तेन तत्र वाक्यार्थाऽध्ययनं करणत्वेनोपनयनादीतिकर्तव्यत्वेन कल्प्यते। स्वाध्यायस्य वाच्या याः गतेः। विशयः। स्वाध्यायस्य कर्मत्वश्रुतेः यद्यपि नं ३
प्रतिभाति तथापि तस्याऽदृष्टत्वादृष्टसंभवेऽदृष्टकल्पनस्यायुक्तत्वाददृष्टार्थावबोधः स्वाध्यत्वेन कल्प्यते। का तर्हि कर्मश्रुतेर्गतिरिति चे
१२८ उक्ताध्यायनार्थावबोधसं स्याद् इति विपरा णामइति क्रमः। यथा सक्तून् जुहोतीत्यत्र सक्तूनां भूतभाव्युपयोगाभावान्न संस्कार्य
स्वाध्यायस्यानुपपन्नत्वात् सक्तुन्निरिति विपरिणा णामः। तदुक्तं। भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कार्यमिष्यते। सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयु १२८
क्ताश्च तत्काविदिति। तस्मादर्थावबोध एव स्वाध्यायस्य विचारमन्तरेणानुपपन्न इति विचारकर्तव्यता सम्पादिता इति। ननु अध्ययन
विध्यादिप्रविचारकर्तव्यतापरत्वात्राकस्मिकमथातो धर्मजिज्ञासेति सूत्रमित्यर्थः। सूत्रार्थस्तु अथाध्ययनानन्तरं धर्मविचारः कर्तव्यः अ
नाध्यापनविधेरर्थावबोधफलस्य विचारमन्तरेणानुपपत्तेरिति। द्वितीयसूत्रार्थमाह। किंलक्षणो धर्म इति। चोदनेति। चोदना धर्म इति लक्ष
णं। चोदनावेद धर्मप्रमाणमित्यर्थो दृष्टस्त्वित्यर्थः। प्रथमाध्यायगतसूत्रसंदर्भार्थं संक्षिप्याह। अनन्तरं वेति। तस्य धर्मस्य निमित्तं प्रमा
णं तस्य परीक्षिष्य परीक्षा क्रियत इत्याह। सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमित्यादि सूत्रेण। हम नेतद्ग्रन्थानुसारिणः प्रथ

त्यक्षादीनि प्रमाणानि पद्धप्रास्ताकरमतेन तदनुसारिणः पंच निरूपितवंत इत्यर्थः। ननु धर्मे चोदनाया एव प्रामाण्यं प्रतिज्ञायं प्रत्यक्षादि कथ
नमप्रस्तुतमित्यत आह। धर्मस्थान इति। नहि प्रमाणान्तराभुक्तो तद्धि शासनं धर्मे चोदनाया एव प्रामाण्यं निर्णेतुं शक्यमिति तद्दर्शनमित्यर्थः
द्वितीयाध्यायार्थमाह। द्वितीये चेति। तृतीयाध्यायार्थमाह। तृतीये चेति। श्रुत्यादिरश्च कृत्यादेश्च लक्षणं दूषणं यत्र विधाति। चतुर्थाध्या
यार्थमाह। अनंतरं चेति। किं क्रत्वोः कर्मणः शेषभूतं। किं वा पुरुषार्थस्य। धर्मोद्देशेषभूतमिति संदिह्यते। प्रोक्षणादि क्रत्वर्थं प्रयाजादिपुरुषा
र्थमिति चतुर्थे चर्चितवंत इत्यर्थः चतुर्थीध्या य एव प्रावाकरोक्तं विशेषमाह। प्राप्ता करा। श्रुतिनियोगात्स्वरूपं प्रमाणान्तरं निरू
पितवन्त इत्यर्थः। पंचमाध्यायार्थमाह। अ त्यर्थ पंचमेति। तत्र क्रमविहितः शब्दः श्रुतिः सा अनुष्ठानक्रमप्रमाणं तत्रोदाहरणमाह।
अध्वर्युर्गृहपतिमध्वर्युरकर्ष्य गृहपतिं ब्र ह्माणादीक्षनु अथतवानुष्ठात्र करेवाद्युगपदनुष्ठानासंभवे सति क्रमस्यास्थेयत्वे पूर्व
कालविहितत्वात् श्रुतिवलादादौ गृहपतिदीक्षानुष्ठानमध्वर्योः पश्चाद्ब्रह्मादीक्षानुष्ठानमिति गम्यत इत्यर्थः। अर्थक्रमो यथा सामर्थ्यमर्थः स चानु
ष्ठानक्रमप्रमाणं तत्रोदाहरणमाह। अग्निहोत्रं होमस्य यवागूं पचति कथ्य चानुष्ठानं प्रतीयते तत्रादौ होमस्यानुष्ठा। पतवयवागूरूप
प्यहान्तर्थीयस्याभावात् कथं होमानुष्ठानमिति होमस्यानन्तरसामर्थ्यादौ यवागूपाकोनुष्ठेयः पश्चाद्धोम इति गम्यत इत्यर्थः। पञ्चमं पा
ठक्रमस्तदप्यनुष्ठानक्रमप्रमाणं तत्रोदाहरणमाह। यथा जपुपाकमादिति। समिधो यजति। अथ तनूनपातं यजति। इडो यजति।

दि ४

अथ वर्हियं जति। अथ घाहाम्वा हति यजनीति येन क्रमेण प्रयाजाप ध्यं तत्तेनैव क्रमेण तदनुष्ठानमित्यर्थः॥ कर्म्मो विषय क्रमकाले श्रवणं स्थ
ीतरप्यनुष्ठानक्रमे लं प्रमाणं तदुदाहरणमाह। सवनीयस्थाने इति। संतिता वत्साध्या। एका नामाग्निष्टोमध्या विकृतया यज्ञविशेषा स्त्रे घांतपा
र्यमाध्यामवस्ह त्वोनुष्ठानं। तत्र वा क्ष यज्ञविशेष अग्नीषोमीया विकल्पिक ह पशुः। आग्नेय पशुः सवनीय ४ पशुश्चेत्थावा। तेषांक्रम इप सूनालठनइ
निसहाल रु ४ क्रियत। तत्रैव केन क्रमेण लं लाः अनुष्ठीयतामिति संदेहे सवणीय कर्मकाले। पौर्णमास्यां पश्वाल रु श्रवणात्सवन देवत्यस्थप्र
१२१ र्वमालं लक्ष्यत्वा हुमादरिति गम्यतइत्यर्थ ४ पश्चनसंवंधी क्रमामुख्यं तदपि प्रधानानामनुष्ठानक्रमे प्रमाणं यथा दर्शपूर्णमास्यं १२१
गानांप्रथमं दर्शपूर्णमासक्रमाः अनुष्ठानक्र म प्रमाणमित्याह। मुख्यक्रमेणेवेति। अर्थप्राप्त प्रथमानुष्ठेय कर्मः प्रवृत्तिः साप्यनुष्ठा
न क्रमे प्रमाणं तदुदाहरति। छिद्रमपहन्तीति। यूपसंस्काराणां छेदनहरणा वत्थ वा रापनी दीनामर्थ प्राप्ते छेदनस्य प्रथमानुष्ठेयत्वमाहि
न्तानामितरसंस्कारासंलवादतो यूपकार्येशपस्थ पात प्रथमानुष्ठेयच्छेदक्रमएव तदूष्णा अनुष्ठानक्रमे प्रमाणं यद्यप्रथमदृष्ण छेदनस्यप्र
थमस्तदृणात्तस्रणादि। यस्य द्वितीयदृण छेदनस्य तदेव तदृणादिरित्येवमित्यर्थः॥ षष्ठपाद्यायार्थमाह। षष्ठेनेति। संन्यासि घृदासा यार्थीत्य
कर्मं क्ना दिघृदासाय समर्थ इति सूत्रादि घृदाशाय विद्वानुपनयनादिपूर्वक वेदाध्ययनानंतरं कृतमीमांस इति। महापातकि घृदासायशा
स्त्रेण पर्युदस्तानतिवारितइति। एवमेकैकाध्यायार्थमभिधायेदानीं प्रथमाध्यायपदार्थमाह। त्सर्वं पूर्वपक्षेणेति। सकलांग संयुक्ता विविच्य

५

विकृतिविशेषे इतिसे दिव्यप्रकृति विशेष ८

कृतिष्वदिषयं विचारमाद्य षट्केन कृतवनिदत्यर्थः॥ उदानामुत्तराध्यायषट्कार्थं दर्शयति। उत्तरषट्केणवृत्ति विकलांगसंयुक्ता विधिर्विशिष्टा इति प्रदिष्ट
यं विचारमुत्तरषट्के चक्रुरित्यर्थः। एवमुत्तराध्यायषट्कार्थमभिधाय इदानीमेकैकाध्यायार्थं प्रदर्शयन् सप्तमाध्यायार्थं दर्शयति। सप्तम
इति। प्रकृतिगतानामंगानां विकृतानुवृत्तिदेशः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति निदर्शितइत्यर्थः॥ किं प्रकृतिमात्रगतांगकलापस्य विकृतिमात्रे
निदेशः। प्रकृतिविशेषगतस्य वा विकृतिविशेषगतस्य वा विकृतिविशेषे गकलापस्य। निर्देशो निरूपितोः सप्तमाध्याय इत्यादि। अष्टमवनि।
तत्रोदाहरणमाह। यथेति। आग्नेयाः अष्टाक पालरूपो अयाजमंतरा इयनि। अग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति। पौर्णमास प्रकृति
त्रयमध्ये आग्नेये प्रकृतिगत एवांगकपो ल्प इपः। सोऽयं वक्तुं निर्वपसि इति सौर्यं चरुं निर्वपा पि विकृतानवति दिष्टः। आग्नेयात् प्रकृत्या
मा यैव तुल्यं चरो पद्या विकृतेरेकदेवता वस्य द्यास्ता। आग्नेय यस्य च एकवाथि देवता सौर्य चरुणिवा। पष्पकः सूर्य इति। तापांश्वी यथी षो
मीयगतांगकलापो। नाप्यकादशकपाल पुरोडाश अग्नीषोमीयगतोवा। तत्राग्नीषोमयोर्देवतायाद्वित्वात्। तस्मात् यत्रैव प्रकृत्या विकृतेरेक
देवतत्वादिसाम्यं तत्रैवांगातिदेश नान्यत्रेत्यर्थः। नवमाध्यायार्थमाह। नवमेनेति। प्रकृतमंत्रादीनां विकृतौ प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्य
त्वातिदेशप्राप्तानां प्रकृतसुष्य देवतात्वां विकृतौ वत्थयाई ह्यदेवताया: श्रवणेन असंभवेन तेषु प्रकृतिगतइह्य देवतापदाध्याहारेण
ऊहा दर्शित इत्यर्थः। तदुदाहरति। यथाग्नयइति। अग्नय जुष्टं निर्वपामीति मंत्रे। तिदशप्राप्त विकृतावस्य रत्यस्य सूर्यस्य देवता चेनकृतत्व।

२ अकत्यनयेन ॥ विकृतगत यथेदवन।

दन्तुपपन्ने १ ग्रयइति पदापनयनमूयीयति पदप्रक्षेपा पथत्यर्थः। दशमा ख्यायार्थमाह। प्राकृतानां वेति। नन्वाद्याहरणोदर्शयति। कथ
मयति कथमयंबर्हिः शितिप्राकृतककर्ते मयबर्हिषो विकृतानां वेति। इत्थप्राप्तानां शरमयं बर्हिरिति विकृतो विशेषोपदिष्ठः शरमयबर्हि
र्लिङ्गात्समयथा त्यर्थः। एकादशाख्यायार्थं दर्शयति। सकृदम्नातमिति। सकृदन्नाम्नातस्य कथ्यविदं गम्यक्रमनीतु ष्टा यमानानेको गिनो
श्तु पकारकत्वं नाम तं नमकादश दर्शितमित्यर्थः। तदुदाहरति। यथेति। पौर्णमास्याम कवारमवाम्नातं प्रयाजानुयाजं कर्मणानुष्ठी
१३० यमाणेष्ट्याग्नेयपुरोडाशयज्ञोपांशुयाजा पौ मीयाश्च यज्ञा ग्नीषोमीयपुरोडाशयज्ञलक्षणाश्च पौर्णमासत्रयस्योपकारकं। त १३०
थादर्शेदि सकृदम्नातिप्रयाजानुयाजं कर्म ण्याङ्गी यमानस्याग्नेयपुरोडाशयज्ञस्योपांशु ग्नीषोमीयाज्यस्यैज्यस्यविष्णोवैन्द्राग्न
पुरोडाशयज्ञस्य त्रयस्य दर्शत्रयस्योपकारकं यथेत्यर्थः। ध्यातनदर्शत्रयस्योपकारकं यथा त्यर्थः। ध्याकृतनदर्शत्रियमकृतसामस्यं
स्यपुरुषा लिङ्गायां कृतसामसंस्थ पुरुषा लिङ्गायेणत्वे दंदिषैदंपय इतिदेवना १ वेरादैद्र दविपया यत्तम्नानायइति दृष्ट्वा द्वादशा ख्या
यार्थमाह। द्वादशेत्विति। अथप्रयम्नानादेशनाम्नातानामंगानामन्यशेषत्वनाप्रयाजकेप्रक्षना तरथ्फपकारकत्वं नामप्रसंगोद्वादश बर्णितः
यथा अग्नीषोमीयं पशुमालभन्ते तिपशु विधिप्रयुक्ताः नामेकादशप्रयाजानी तेवा एत एकादशप्रयाजा रुवंतीतिदर्श। दिप्रकृतिगतप्रयाज
ावयापादिष्टानां अंगपशुविधिशेषत्वेनत छष नूतपिपशुपुरोडाशयागस्य शषिणि द्यवहितापकारत्वनापकारकत्वमन्यथा वपया

प्रक्ष्यापशुपुरोडाशेनिर्वपतीति वपायागादिस्य वहितनपशु विज्ञापकारा पिनस्यादित्यर्थः। द्वादशाख्यायाः संक्षिप्तार्थमाह। नदेवमिति। कि
मविचारितसिद्धस्य धर्मादेः प्रसिद्धिमाश्रुत्यायं विचारः प्रवृत्तश्चानिकस्य वेति विकल्प्य प्रथमन विचारइत्याह। नत्राद्यत इत्यादिना। आत्मनः
पारमार्थिकापहतपाप्मत्वादिस्य मनुवयः श्यनत्वं तिसिद्धधर्मावलम्बेन विरोधः न हि पारमार्थिकवं दे ट्ठकत्वप्रमाणत्वम्नांनि सिद्धाहिवाच
प्रास नविरोव इत्यर्थः। द्वितीयं तु किं प्रमितो धर्मो विचार्यः प्रमितो वा। प्रथमं धर्म प्रमाया विचारफलस्याविनुप्रमं न रणापि सिद्धत्वाद्वाद्यर्थी विचारः
। द्वितीयं तु धर्मास्य शथविषाण प्रायत्वात्म तद्दृश्यन विचार विभ्रमनामित्याद्य। यदि धर्मस्थित्यादिना। यद्वा द्यत। धर्मस्य सामा
न्यतः सिद्धस्यायं विचार इति। तदतिमंदं। धर्मसामान्यप्रसिद्धिर्हि प्रत्यक्षादनुमानादागमाद्वा थोपत्ते रुपमाना दभावाद्वास्या
द्यानायश्च ग्रंती न्द्रिय धर्मसामान्यस्य प्रत्य क्षत्वानुपपन्नः। किंव। धर्मसामान्यस्य प्रत्यक्षत्वे तद्विशेषस्यापि प्रत्यक्षत्वमावश्य
कमिति व्यर्थो विचारश्चात्र सामान्यविशेषाद्दि प्रत्यक्षगोचर यतीत्यभ्युपगमस्त्रषा। न द्वितीयः। ग्रतीन्द्रियधर्मसामान्येन व्याप्तलिंगाभावा
त्न तृतीयश्च वदसि द्धधर्मसामान्यादेशनवादनकसमधिगस्याधर्मश्चोदनैव धर्मप्रमाणमिति प्रहत्राद्विचारारणवैयर्थ्यगतधर्ममन्यवाद
नेकसमधिगम्य एवधर्म इत्यफकांस्यानयाद्बुद्धादिवाक्याधिगतस्याधर्मत्वं नसिध्येत् शब्दमात्रसिद्धो धर्म उद्देश्य इति नेशनाश ब्दमात्र
स्य प्रमाणत्वानंगीकारा श्र प्रमाणसिद्धस्य वाद्यत्वे तस्य वेदैकसमधिगम्यत्वा आवेनलक्षणस्यासंरवा पत्तेश्च नचतुर्थश्च सुखादिक

येश्व दृष्टसामग्रीमात्राद प्युपपन्नः नोत्पातयोः सादृश्यात्तावद्विषयत्वेन तद्विपरीतधर्मसामान्यविषयत्वानुपपन्नश्च न त्वेवमथातो ब्रह्मजि
ज्ञासेति ब्रह्मविचारोपि न प्रवर्त्तेत। ब्रह्मणः प्रमितत्वे अप्रमितत्वे वा तदनुपपत्तेः। सामान्यसिद्धिश्च क्वचनेति निरस्तेति चेत्। नष्टदोषश्रुत्या
स्वप्रकाशत्वेन ब्रह्मण एव सामान्यासिद्ध्युपपत्तेश्च नात्रैवं धर्मस्य स्वप्रकाशत्वमिच्छसि। इच्छसि चेन्मापि ब्रह्मवत्तेन न कश्चिदस्तीति रित्याशङ्क्य विचारस्य
यद्वोक्तं धर्मविचाराद्ध्ययनविधिप्रसक्त इति। तत्राह। नवविचार इति। विधिर्हि फलं नडुपयोगिनं नाक्षिपति। न च विचाराद्ध्ययनविधेः फलं नडु
१३१ उपयोगीति तेन तस्य तयोरध्ययनस्याग्निहोत्रमध्य यनविधिफलानुपयोगित्वात्तयोस्तत्प्रसिद्धमित्यर्थः ननु नरस्तूपयोगित्वमसिद्धं। अध्य १३१
यनविधिस्य ह्यर्थावबोधफलः सत्वनविचा रमन्तरेणेति कथं तदनुपयोगस्यादित्यत आह। न स्वार्थावबोधेति। न ह्यर्थावबोधश्रुति
श्य ध्ययनं विधियते नाप्यध्ययनस्यार्थाव बोधेना व्यवधानेन कावबोधसांगवेदस्याध्यायार्थावबोधसंदर्शनादिलिङ्गात्। न चैव
यनविधिरविकारिणमपेक्षते तत्रार्थावबोधकामस्याधिकारो ऽश्रुतोपि कल्प्यते यथा विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्याधिकारः शंक्यते तत्राह। न च
कल्प्य इति। यक्तं विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्याधिकारः कल्प्यते न मन्यस्याधिकारिणः प्रमाणाभावात्तद्वदत्रापि न च विकल्प्यस्याध्याया ध्ययनविधा
नादनवाप्यद्विजो माहाद्याभ्यां व्रतं कृत्वेनश्रमं सद्वीवत्तेषु इत्थमाश्रुगच्छति सान्वय इत्यादिनिंदावचनाद्वाप्तिनीतिस्यानिता विकारा वगम्य
मानार्थावबोधकामस्याधिकारः कल्प्य इत्यर्थः अयवोक्तमध्ययनविधेरर्थावबोधेनाशयन्नेन कल्प्यत इति। तत्राह। स्वाध्यायाध्यानि। स्वाध्याय

ध्यानध्य इति स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यत्रापि विश्वजिन्नयेन क्रत्वास्वाध्यायगतसंस्कारस्य स्वाध्यायस्वाभिमानात्तद्विरोधेनार्थावबोधस्य स्वाध्यायतात्कल्पन
मसमिति विरोधे कल्प्यनाप्रसरादित्यर्थः। तदेवमर्थावबोधस्याध्ययनविधिफलत्वाभावान्नतदुपयोगिविचारात्तेपकत्वमध्ययनविधेर्यथान ध्यान
विधेस्तुपविमा तत्फलस्य तदुपयोगस्यात्तदाक्षेपकत्वमित्याह। तस्मान्नेति तस्मादाकाश्यक मथातो धर्मजिज्ञासे सूत्रं। न चोत्तरक्रतुविधीनां वि
चाराक्षेपकत्वं पूर्व रिक्षमिति॥४॥ इदानीं द्वितीयसूत्रार्थं निराकर्तुमाह। द्वितीयसूत्रार्थोपीति। चोदनैकसमधिगम्यो धर्म इति लक्षणेनाव
दकार्थः। चोदनैव धर्मप्रामाण्यमितिपरस्य रथयाणेमित्यपरस्य स्वादनाया एव धर्मप्रामाण्याच्चोदनैकसमधिगम्य एव धर्मो धर्मे
द्यचनाद नेकसमधिगम्यत्वाच्चोदनायाप वहीति। अनींद्रियो धर्मो इति चोदनैकसमधिगम्यो धर्म इत्यत्र चोदनां विनानिचोदनेवा
धर्मप्रमाणमित्यव धारणं विनान सिध्यती त्यर्थः इदानीं तस्यानिमित्तपरिहरीरित्यारम्य यत्प्रमाणषट्कैरपिनेदाह। यद्यपीति। तत्रप्रत्य
क्षानुमानदूषणेन यायिकप्रक्रियामनुमंस्यमित्याह। तत्रप्रत्यक्षेति विदस्यापि किं प्रसिद्धिसिद्धस्य प्रामाण्यांशस्वरूपस्थैःसत्यस्यानेवेति किंकल्प
प्रथमनुभति द्वितीयनदं संस्त्वव इत्याह। वेदस्यापीति। वेदस्य विकल्पा महत्त्वमवाह। तथाहीति। किंवेद यत्नानित्यत्वाद्वा वदशब्दपदार्थोः किंवा
इष्टा। प्रथमस्य रूपापि वेदकत्वाद्विदत्वप्रसंगः। शब्दविशेषण व पात्रत्वयवा अस्यापि वेदत्वप्रसंग इत्याह। प्रथम इति। द्वितीयविकल्पं निरा
करोति। वरमइत्यादिना कः क्रमावर्णानां देशक्रमो वा। कालक्रमो वा। देशकालयोरिवस्वरूपाव क्रमावानाद्य विल्पाह। ननाव इस्पानामिति।

मीमांसकनये वर्णानां क्रमः क्रमो वा नित्यत्वेन कालक्रमस्याविद्यमानत्वे देशक्रमस्यासंभवादित्यर्थः। तत्र नायं प्रत्याह। नापि तस्य स्वरूपावद्योतिः। वर्णानां
क्रमविशेषस्यास्य रूपावधारणत्वे मीमांसकनये काकारस्य कर्तृत्वात् तस्यैव कपि। इत्यत्रापि कारात् पूर्वत्वात् तस्यैव रूपावनिर्वचनत्वात् पिक इत्यत्रापि कारादु
त्तरत्वावेनस्यादेकस्य स्वरूपविविधानुपपत्तेरित्यर्थः। ननु वर्णानां विविधक्रमासंभवेऽप्युच्चारणपर्यालोचनक्रमगतानि विशिष्टानां वेदत्वं लक्ष्य
णानि। तत्राह। परकीयोच्चारणेति। ननु परोच्चारणापर्यालोचनप्रत्यक्षत्वेन तत्क्रमस्योपनीतत्वं केन वार्यत इत्याशंक्य न केवलमित्याह। अनि
३२ र्वाच्यक्रमानोपवेति। यद्वा गमप्रमाणस्य तत्र णो। शाब्दं शब्दविज्ञानात् संनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानमिति। तस्यार्थः। अभिहितान्वयमते शब्दविज्ञा ३२
नादिति शब्दज्ञानपदार्थविज्ञानाद्विना तस्मिन्नमते तु शब्दस्य विज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थ इति। अत्र नु रनवगते अबाधिते च विष
ययद्विविज्ञानं तच्छब्दं प्रमाणमिति। नथ्यस्या संनिकृष्टशब्दार्थो लूढे रुदाहृतः। असंनिकृष्टश्चाबाधश्च हृदयमेव जिज्ञासितं। तादृशपणा
गृहीततत्त्वेनाहि पर्ययनापि वर्तते। तत्रोक्तं। रूपपदाज्ञानरूपपदार्थविज्ञानाज्जायमानत्वमङ्गात् जायमानेऽपि निरुक्तशब्दस्य विज्ञानादसंजायमा
नवच्छिन्नविशेषाच्चमानेऽत्राति व्याप्तः। लिंगाद्यनन्यथासिद्धेति चेत्। अनपाहितव्याप्तेरतिप्रसंगित्वात्। किंच। शब्दविज्ञानादित्यत्र कः शब्दो
विवक्षितः पदं वा वाक्यं वा। नाद्यः। पदस्य प्रमाजनकत्वस्यानभ्युपगमे वनिरन्तेष्टत्वात्। पदमात्राधिकारावाच्यस्मारकात्वाविशिष्यत इति। नद्वि
तीयः। वाक्यं हि पदसमुदायमात्रं वा एकार्थप्रतिपादकत्वावच्छिन्नः पदसमुदायो वा। आकांक्षासंनिधियोग्यतावन्ति पदानि वा। नाद्यः। अ

ग्रिहश्रीता। अलमनुपक्रमित्यादेरपि पदसमुदायस्य वाक्यत्वप्रसंगात्। न द्वितीयः। उक्तदोषप्रसंगात्। तत्राप्यपपादेरकत्वात्। एकार्थप्रमापकत्वं मि
तिचेत्। न। अतस्वादस्याव्याप्तेः व्यापनात्। किंच। किमवच्छिन्नत्वं। ननु विशिष्टत्वं। किं विशिष्टत्वं विशेषणसंबद्धत्वमिति चेत्। एकार्थप्रमापक
त्वे विशेषणसंबन्धत्वं शब्देन विशेषणविशिष्टसंबन्धविशिष्टत्वात् लक्षणे विशिष्टेन च विशिष्टनिरूपणापत्तेः। विशेषणस्यासंबन्धस्य विशेष्य
तात्पर्यलक्षणप्रत्यक्षं च यस्याविशिष्टत्वापत्तेः। विशेषणमपि किं घटयितो यावदेकमिति चेत्। न। यावदेकशब्देन यावन्ति विशेषणविशिष्टज
नकत्वादेरस्मिन्न तन्निरूपणापत्तेः स्याद्देकजनकत्वादेस्तल्लक्षणे स्यात्। हव्यादेरन्वप्रत्यक्षं विशेषणत्वप्रसंगात्। न च स्या
वृत्तिजनकं विशेषणं स्याद्द्वतरस्याख्याल वात्वनादिवाच्यानापि स्याद्वृत्तिवाचकं तन्तुरादेरपि तत्त्वप्रसंगात्। विषयतयेति वक्तव्यं न
विशेष्यघटस्यापि तत्त्वप्रसंगात्। विशेषणा सिद्धा विशेषमपि तद्वानन्निरूपणत्वादसिद्धमेव। नाप्याकांक्षासंनिधियोग्यतावंति
पदानि वाक्यमिति तृतीयः। वस्तुतोऽर्थस्याविशिष्टस्यानिरूपत्वात्। पदानिरूपणाद्युतिद्वितीयं पदमिति चेत्। न। सम्भवितालिप्रायः संलग्नत्वात्। ए
ककाभिप्राय प्रत्यक्रमस्यात्। विलक्षणं पदमिति चेत्। अभिज्ञत्त्वेयस्य सम्भवप्रद। किंवा यदन्ततो विविक्षितो न स्याद। नाद्यः। अश्यायानी दु
प्रविरुक्तिकानां वापदत्वप्रसंगात्। न तरस्थ प्रातिपदिकस्यापि पदत्वापत्तेः। तस्यापत्ते विरक्तविविशितत्वात्। न द्वितीयः शाब्दप्रमाणलक्षणं
दुष्यत इति सिद्धं। ४७। इदानीमर्थापत्तेर्लक्षणमनुवाक्य। यदीति। विकल्पदोषमाह। न तत्किं स्वरूपेणेति। किंच्यास्यादेरनुपपद्यमान

किंच।

त्वं निराकांक्षः स्वरूपावसे यंथा यस्मिःस्थोरत्वादिवत् । किं वोपपादकाभावनिरूप्यः नाद्यः स्थोरत्वादिवत्स्थोरादोहक्ष्म तदनुपपद्यमानता
यात्रापि दर्शन प्रसंगादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । नाद्वितीय इति । उपपादकमज्ञात्वा तस्याव्यनुपपद्यमानत्वं नश्यंइमुमिति प्रथममेवोपपा
दकप्रमिति निर्वाच्या तथावानुपपद्यमानत्वदर्शनाभावात् । वोपपादकप्रमितेरनुत्पन्नत्वान्नानुपपद्यमानतादर्शनमुपपादकमिति करण्यमित्य
र्थः । वा लक्षणस्यात्यर्थः । यदुच्यते नोपपादकाभावेनानुपपत्तिरनुपपद्यमानता किं तु प्रमाणद्वयविरोधो यथा जीवति देवदत्तो गृहे च नास्ती
ति । तदनुत्थापनी यद्वेति । तत्रात्वयोः प्रमाण्य
१३३ दोऽसंगतत्वप्रत्याह । तदसंगतमिति । इ
निश्चयप्रतियोगित्वं स्तु निर्जीवनवृत्त्यो
ति । नायस्य विरोधे वा प्रामाण्यस्यासंभवात्प्रमाणद्वयविरोधस्यानुपपद्यमानता
तस्य प्रमाणयोः विरोधासंगतत्वात् । संविदोरिति । किं वा देवदत्तो वहिरस्ति । गृह
प्रतिपन्नवदित्यनुमानतापि वहिर्लिंगवादेरर्थापत्तिप्रमेयस्यासिद्धेर्नार्थापत्तेः । पृथ
क्प्रामाण्यकल्पनं युक्तमित्याह । इत्यर्थापत्तिरूपा इति । यत्र नगरानुभूतगोपिंडस्य वनगोपि निरूप्यगवयगतसादृश्यदर्शनात् सूत्र गवयगोग
तसादृश्यज्ञानमनेन सदृशी मदीया गौरिति तदुपमानमित्युपमानलक्षणं तदनुरोधेनाह । यत्सदृशदर्शनादिति । विदेशदर्शनाद्विशदृश
तरबुद्धिरप्युपमानमितरथा मा वा तरंगीकारप्रसंगात्तत्र वेदमुपमानलक्षणं न वर्तते तदर्थमव्यापकमित्यर्थः । किं चानुपास्ववयवसामान्य
योगस्यावसादृश्यं न वक्ष्यतत्रस्मनिश्चयत्वात् । तथा च वान्निकं सादृश्यस्य नवम्नुत्वं न घटमप वाविनुं रूपा रवयवसामान्ययोगो उत्पन्न रथान

दिति । न तत्रानुपारवयवसामान्ययोगस्य खुरत्व पुच्छत्वादेर्गवयनिरूप्यसादृश्यस्याग्रदर्शनात्सागवगोपिंडनिर्विकल्पकोपलब्धस्य वनेतत्रि
रूपकं गवयमनुपलभ्य नतत्सदृशी सा गौरिति सविकल्पकस्मृतरुपपत्तेर्नोपमानकल्पनावकाशः । किं च । गोधर्मिणी गवयनिरूप्यसादृश्याश्रयः
गवयनिष्ठसादृश्यनिरूपकत्वात् । व्यतिरेकेण अश्ववदित्यनुमानस्यापि संभवान्नोपमानकल्प । नो । यत्र योग्यानुपलब्धिर्न संकमर्थानामभावज्ञान
मत्यावरं त्यरत्वप्रमाणस्य लक्षणं तदनुरोधाय दूषयति । यत्र योग्यानुपलंभादिति । तत्र वदाम इत्यनुपलंभमात्रस्य वाभावप्रमाकरणत्व
का दोषः । अनुपलंभमात्रस्य सुषुप्तादावपि
तद्व्यभिचारवत्तनया योग्यानुपलंभस्याभा
दूषणमिति । किं च । योग्यानुपलंभस्य ज्ञातस्या
भावस्य भिचारित्वान्नाभावप्रमाकरणत्वमिति योग्यताविशेषणयोग्यामिति निश्च
वप्रमाकरणत्वाद्यानुमानादिवदिहिर्भावाभावप्रमाणस्य त्यक्तिप्रत्याह । तदपि डुनि
ज्ञातस्यवार्थाभावप्रमाकरणत्वं न संभवतीत्याह । तथाहीत्यादिनाउपलंभाभावो
प्यनुपलंभस्य ज्ञानं न ज्ञातादनुपलंभस्य तरादिनेनदीतीरस्यातर्गृहे आसीदित्यनंतरमस्याभावाज्ञाप्रमाता न ज्ञायत नयानि पादन दर्शनाद्वा
कत्वाज्ञायतीतच्चाली नानुपलं सादाइदानीं तनानुपलंभस्याद्य । नाद्यः तत्काली नानुपलं स्मृत्यदानी मला वात् । न द्वितीयः । इदानीं तदनुप
लंभस्यायोग्यत्वे नापि संभवात् । यदि तत्कालीनानुपलंभस्या सुसंस्क नमवदानी मलावप्रमाजनकमिति ब्रूषा । तार्हि नानुपलंभस्य संस्काराभावप्रमा
दिविनु तस्य संस्कानमेव तिप्रा युक्तानवस्था प्रसंग इत्यर्थः । एवमनुपलंभस्याभावप्रमाकरणत्वं निरस्य दानीमलावज्ञानस्य प्रमात्वं नि
दिनवस्थान्यर्थः । सन्मात्रेणानुपलंभस्य प्रमाजनकत्वे दोषमाह । वरमहनीकस्यापि वानर्नरेः । नीरणा गनस्य दिना चारगन

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

राकरातिकिंवसिद्धर्थं। पत्र प्रात्नाकरेण। त्नावमपक्षे त्य षष्ठप्रमाणा त्नाव इत्युक्ते। तंनिराकर्त्तुमाह। यस्तु प्रत्नाकर इति। यथाग्नीति प्रतीतेः साविषयत्वा यत्ना वंगीकारस्तथानाग्नीति प्रतीतेः स विषयत्वाया त्नावपष्टप्रमाणस्य इत्यर्थः। न च नञ्घटो नास्तीति प्रतीते भूतलमात्रविषयत्वान्न त्नावाङ्गीकारः। पक्षत्वं। ना स घटपि भूत्नागना स्ति घट इति प्रतीति प्रसंगाच्च न त्नावा इयति। ननु या स्यामिति। यातिरिक्ता त्नाववादिना पि नम घटं भूतले घटा
त्नावाश्रयस्तत्र विरोधनापि निर्धंटमात्मा श्रया दनवस्थाना दाकिं नूस घटत्व निर्घटत्वा दासीनं भूतलमात्रमेव मत्ना वनंगीकारिणा मा
१२५ स्माकं घटत्वनिर्घटत्वोदासीनं भूत्नागमात्र | घटानास्तीति प्रतीतेश्चा त्नेवनं विषयतीत्यर्थः। विपक्षेन परिहरति। नास्माकमिति। अ १२५
तिरिक्ता त्नावादिनां स घटं भूतलं घटा त्नावाश्र | य इति पक्षत्नाग कारागमश्च स्वप विरोधिना त्नावस्थावस्थाने त्नव मतेवा त्नावा भवन
त्नाव विरोधित्वा त्नावा त्नावस्थनं नदवस्थाने | नास्ति प्रत्ययविरोधीति भूतलमात्रं वे घटो नास्तीति प्रत्ययगो चरा न घटा त्नावत्वं हि स
घटेपि भूतले घटो नास्तीति प्रत्ययापत्तिरिति वदेत्यर्थः। ननु यदि रिक्ता त्नाववादिनापि कथम त्नावविरोधित्वं त्नावस्यैष्टव्यं तत्राह। प्रमि इत्यर्थः। इ
तश्च नात्नावात्नावस्थनं नदवस्थाने नास्ति प्रत्ययविरोधी पदार्थ एक इत्याह। किं वा त्नावपिति। अपक्षत्वस्या प्य त्नावस्य पात्वेनतदंगीकारश्च
संगा दित्यर्थः। अथा त्नावा नास्तीत्यत्र नञः कश्चिदत्नावार्थो नत्वा त्नावा त्ना वइति तत्राह। न च त्नाव इति अत्नावा नास्ती त्यनया वा त्नावाकश्चिदत्नावा श्री
त्यन्वि यमनना त्नावापक्षपसि ध्यात्रा न हि घटा श्रीत्यक के एटा दरपइत्नवः सिध्यतीत्यर्थः। न चेत्न एवो था प्य त्नाव ज्ञानस्य वर्मिप्रतियोगि ज्ञाना धी

नत्वा न इन स्य वा त्नाव ज्ञाना धीनत्वा परस्परा श्रयमित्यत आह। तदेवमिति। न ह्यस्मा ति र पिता विकोः इत्नावयिधाने येनायं परस्परा श्रयः प
रिहरणीयः स्यादित्यर्थः॥ अथा एवं प्रथमा ध्यायार्थे निरस्य संगी द्वितीया ध्याया क्त कर्म्म लेदक प्रमाण पक्ष निरासार्थमाह। यच्चाद्वितीयइति।
शद्वान्तरं ता वल्लक्षणा दाहरणा भ्यां दर्शयति। तत्र भिन्नेति। त्नावो मत्वुः। भिन्नमत्वर्थ प्रतिपादकः शब्दः शद्वान्तरं यथा यजति जुहोति ददाति
तित स्मात्र यजहोमदानकर्म्मणो लेद इत्यर्थः। दूषयति। नवेति। यजति जुहोति ददाति शद्वानां कथं भिन्नमत्वर्थविषयत्वं। भिन्नमत्वुद्वीत्वा द्वा॥ वि
लक्षण भिन्नमत्वुत्वा द्वा। नाद्यः। भिन्नमत्व | त्वस्य भिन्नमत्वर्थविषयत्वेना। नियतत्वा कर्माविदिगत्पादीनां भिन्नमत्वुत्वेप्यर्था लेद
दित्यर्थः। द्वितीय प्रत्याह न चेति लक्षण नि | मत्वुवि लक्षण्ये सिद्धि ता सिद्धौ वा भिन्नमत्वर्थविषयत्वसिद्धिरिति परस्परा श्रयादि
त्यर्थः। न मत्वुलेदा द्वि लक्षण मत्वुलक्षा | मत्वर्थ लेद सिद्धिः किंतु लक्षणा लेदा दित्याशंकते। वषट्कार प्रदानमिति। वषट्कारिक
रायपूर्वकं यदुत्थित न कर्त्ता इविः प्रक्षेपः प्रदानं कर्म्मेतद्यजत्यर्थः स्वाहेति कारणपूर्वकं यदुपविष्टेन प्रदानं कर्म तज्जुहोत्यर्थः। दाना घइत्याम
या वैद्धा हारंणं करणपूर्वं कृत्वम नविशाष इत्यर्थः। न हि शद्वान्तरं न प्रमाणं निर्विषयत्वा दित्याह। तर्हि लक्षण तएवति। कर्म्मेभेदस्य लक्षणत्व
दादवसि इत्वा दित्यर्थः। अत्यासा त्नावप्रमाणस्य लक्षणो दाहरणे दर्शयति। पदावृत्तिरिति। एकवार पवित्रं पुंसां पुनः पवनम त्या स्राय था
मिक्षयजती त्येव पवित्रस्य यजतिपदस्यानंतरं न पाठं यजती त्यादिनें पुनः पठनं। तस्मा त्नम मिक्षादीनां लेद इत्यर्थः॥ अत्याम स्यकर्म्मलेदक
वर्णान्यत्वनवा भिन्नार्थविषयत्वेनवा। नाद्यः। धातूनां वर्णेन त्नत्ययस्याभिन्नार्थत्वप्रसंगात्॥ ननर दः। भिन्नार्थविषयत्वेनत्वा
त्नत्नाष्यइ

त्वमनित्यसंयोगं न दूषयति। नहि दध्नाति। अग्निहोत्रं जुहोति। त्वत्पवित्रस्य जुहोतिपदस्य दध्ना जुहोतीति प्रलपवनात्सकृत्ता। अग्निहोत्रादविहोमस्य स्तेद
प्रसंग इत्यर्थः। दध्ना जुहोति स्पत्र जुहोतिपदात्स्यात्सस्य रविगुणविधिमनायप्रकृता। अग्निहोत्रानुवादकत्वेनाप्यनुपपन्नेन कर्म्मभेदप्रमाणत्वोत्सामि
सवजनीत्यादावुपयजतिपदात्स्यात्सस्य प्रकारान्तरेणानुपपत्तेः कर्मभेदकत्वमवति। वादयति। अन्यथासिद्ध इति। परिहरति। नद्वीति। कर्म्म
भेदप्रक्रियाअन्यत्र प्रकारत्वेणासिद्धत्वमन्यथासिद्धत्वं तन्न स्त्रियस्यास्यासस्य सोऽन्यथासिद्धस्य यानकर्मभेदप्रमितेन दपेरूयान्यत्र
१३५ प्रकारेणासिद्धत्वमनन्यथासस्य ज्ञायते। ...... स्यासमावानन्यथासिद्धत्वात्तानावकर्म्मभेदप्रमितितं पदे पंचदीयान्ये रितिपरस्यरान्त्र १३५
यप्रसंगा इत्यर्थः। रूपानकत्वसंख्यानिसंख्या ...... स्यालक्षणमुदाहरणं वाह। रूपसंख्यानि देवतादेवतासंबंधस्यानवकर्म्मरूपं तत्रायं वायं
चति॥१७॥ कृतेकशेषाणां पशूनां प्रजाप ...... तेरेतप्राजापत्याइतितद्धितोत्पत्तिः। किंवाजापतेरयं प्राजापत्य इत्यत्र तद्धितानां
प्राजापत्यस्य प्राजापत्यश्चेति॥१७॥ प्राजापत्याइत्येकशेषीकरणं। प्रथमसप्तदशपशूनां हृदयाद्यवदानगणेनयागाभिनिष्पत्तिः स्यात्
याववि कृतेः सप्तदशत्वनुसारः स्यात्। एतस्त्रकृतोह्यग्नीषोमीयपशुयोग एकपशु निष्पन्ने नहृदयादिगणेन यागाभिनिष्पत्तिः कृता। अ
न्यापकपशु निष्पन्ने न वहृदयादिगणेन यागा निष्पत्तावोद्दशानां मालेतेत्यर्थः स्यात्। तस्मादेकशेषकृतानां तद्धितानां सप्तिरिति। किं
वृत्पन्नतद्धितानां मवकशेषात्ताकस्मात्‍थानेककस्य पदा इत्यत्र तद्धितप्रापितप्रजापतिदेवतासंबंधकर्म्मरूपसप्तदशसंख्यानिविसीमाना

रूपिणः कर्म्मणः सप्तदशत्वप्रमाणेनमित्यर्थः। तत्र किं प्राजापत्याइत्यत्र प्रजापतिपशुत्वसंबंधमतिनितिरिक्तो विशिष्टस्तद्धितार्थः। किंवा प्रजाप
तिःपशुत्वसंबंध इति त्रयी प्रथमं प्रत्याह। तत्र विशिष्टसंबंधस्येति तत्रापि सप्तदशसंख्यासंबंधः किं पशूनां। किंवा विशिष्टसंबंधस्य प्रथमा वि
शिष्टसंबंधस्य कर्म्मरूपस्य सप्तदशसंख्यासंबंधप्रमाणेनावाननसंख्याकर्मभेदप्रमाणं स्यात्। द्वितीये तु विशिष्टसंबंधस्य सप्तदशसंख्या १
संबंधात्पशूनां सप्तदशत्वप्रमाणावा सप्तदशपश्वानेवोऽप्रामाणिकः स्यादितिभावः। द्वितीयं प्रत्याह। स्यात्मकत्वमीतिप्राजापत्यानित्यत्रेन
हिताभिहितानां प्रजापतिपशुत्वसंबंधमनी ...... सप्तदशसंख्यासंबंधायोग्यत्वात्प्राजापतेरकत्वादितिप्राजापत्यानित्यस्य सप्तद
शत्वन्ना वयाद्युद्घरेस्यादित्यर्थः। किंवा ...... रूपस्य इ पिणाख्यत्वाकथं रूपसंख्यया रूपिणः कर्म्मणो भेद इत्याह। अत्र संख्ययावति
रूपरसादिसंख्याया घटादेरपि भेदप्रसंगादि ...... त्यर्थः। गुणाख्यप्रमाणस्य लक्षणोदाहरणे दर्शयति। अपरकृतदेवतेति। तत्पयोदधिसं
सृष्टमामिक्षा। सा विश्वदेवदेवतासंबंधेन प्रकृता। तत्पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा तत्रनवाजिदेवतासंबंधं वाजिनं इत्यामनाद्द्रव्य
तवाजिदेवतासंबंधो वाजिनं इत्यत्र। जित्यावाजिभाम्मितिश्रूयमाणं वाजिनयज्ञस्य। मिक्षाहोमाद्भेदं गमयतीत्यर्थः। तत्र किं लोके गुणलक्षे
गुणिलक्षणमुपलक्ष्य द्रव्यदेवतारूपकर्म्मगुणाश्चवाद्गुणिनः कर्म्मणो भेदस्यानवस्थान। किंवा कर्म्मण्येवतत्कल्प्यते। प्रथमं प्रत्याह। तत्र गुणलक्षणं
दिति। रूपरसादिवदपिनघटादिषु दोषाकेवसिद्ध इत्यर्थः। द्वितीयत्वव्याख्यात्वाद्याख्यात्वमितिप्रसंगात्तत्त्वसंशयो। प्रक्रमाद्यत्वेप्रक्रियान

तच्च कर्मत्वं दर्शयति सोदाहरणमाह। पक्रमस्य वादित्यादिना। कुंडपायिनामयनेशत्वं विशेषो द्वादशसंख्याकालेनुपसद्भिर्धृतानां निर्दिश्य
मासाख्यं नित्यं रमग्निहोत्रं जुहुयादित्यग्निहोत्रप्रक्रमः सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयादिति प्रसिद्धाग्निहोत्रादस्याग्निहोत्रस्यान्यत्वं गमयतीत्यर्थः।
तत्र किं प्रकरणान्तरपठनमात्रं कर्मणो भेदकं। किं वा द्वादशाहत्वादिप्रकारान्यथात्वं प्रथमं प्रत्याह। तत्प्रकरणान्तरं इति। दर्शपूर्णमासा
भ्यां स्वर्गकामो यजेतेति प्रकरणात्प्रकरणान्तरं सर्वकामा वै कामा यद्दर्शपूर्णमासाविति त्यत्र पठनात् सिद्धदर्शपूर्णमासाभ्यां भेदस्तया दर्शपूर्ण
१३८ मासयोर्लक्ष्यादित्यर्थः। द्वितीयदोषमाह। जुहोतीतिं तत्र तिग्मिहोत्रं जुहोतीति जुहोति परतं त्रादिर्दिशि यद्यागश्रुत्या प्रसिद्धाग्निहोत्रता १३८
तद्बुद्धिश्चेत् क्रियत। तत्रापसदादिविक्रियात्यत्र नकर्मान्तरत्वं द्वग्निहोत्रश्रुतेरिसद्धात्तदसंप्रसिद्धादिहात्वमनूद्यापसदादिगुणविधान
सत्कर्मनिष्यायथाग्निहोत्रं जुहुयादिति हितमग्निहोत्रं पयसा। जुहुयादित्यत्र जुहोतिनानूद्यपयोगुणविधानो यथा तथात्रापि
क्रियाद्य्यत्वन कर्मान्तरत्वप्रसंगादनेनप्रक्रियात्यत्वं कर्मान्तरत्वमित्यर्थः। नामधेयप्रमाणस्य लक्षणादाहरणं दर्शयति। अपूर्वसंज्ञेति अथ
एष सर्वद्यातिरित्यत्र श्रुत सर्वद्यातिः संज्ञायाः अप्यतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र श्रुतामहस्रदक्षिणसंज्ञा सर्वद्यातिसंज्ञा तु सहस्रदक्षि
णायज्ञस्य संज्ञिनो भेदं गमयतीत्यर्थः। इष्यतिनेत्प्रकृत परामर्शिनेति। न संज्ञाव्यवमात्रेण संज्ञिनाः अत्र न कश्चिदपि संज्ञिनि संज्ञा भेदद
र्शनादित्यर्थः। न त्वथशब्दन सर्वद्यातियज्ञविशेषान्तरपरामर्शित्वमनेन दर्शयत्यतन्त्राहाथ शब्दादिति। अथशब्दसामर्थ्यादेव कर्मान्तरत्वसिद्धे

संज्ञान्तरत्वं मानमित्यर्थः। यस्य वृत्तीया स्यायंगौ मिलावावर्णितः। सापि पस्थुरा अयान्तरतो विकारत्वा न्नानीयापीति। इदानीं यत्र शेषशेषित्वाव
श्रुत्या क्रियमाणे वक्तुमुदाहरणं तन्निराकर्तुं श्रुतस्वावस्तरणमुदाहरणं नाह श्रुतिः यदात्रेरति विनियोगः। शेषत्वाव स्तत्र क्वचित् श्रुतिः। प्रमाणं यथ
सर्वेषां मंत्राणां क्रमप्रकरणे श्रवणात्तमास्वरव्यूनकर्मशेषत्वसिद्धेः कदाचन कदाचिदपि लाइंद्रनस्वरीरासिन हिंसका सि किं तु मखसि प्रीणय
सिद्धामुखलौदाश्चानं यजमानमित्यस्या अवागार्हपत्याग्न्युपस्थानकर्मविशेषशेषिणिशेषत्वावगं लिंग इन्द्रश्रुति परया कदाचन स्तरीरसीति
नयागार्हपत्यमुपतिष्ठते इति गार्हपत्योपस्थानं कुर्यादिति ब्राह्मणवाक्यगतगार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या कर्मत्वात् लिंगेन नश
सित्वात् लिंगविरोधाद्युध्यतइत्यर्थः। तत्र गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतिगार्हपत्यगतकर्मत्वात् लिंगेन नतदुपस्थानस्य शेषितामा
त्रमलिंगवन्न द्वितीयं स्वंपति। नथापं द्रइति तृतीयाश्रुतिरैन्द्र्या सवउपसर्जनम्य्रौ त्वात् लिंगेन नशेषतामात्रमलिंगवन्न गार्हपत्या
पस्थानं प्रत्ययनैन्द्री सवमपस्य गार्हपत्योपस्थानस्य शेषितायां गार्हपत्योपस्थानं वापस्थैन्द्र्या सवः शेषत्वं तृतीया। द्वितीयाश्रुत्यां रित
रतरापदयोः प्रामाण्यं वा स्तां तथान पदान्तर निरपेक्षः शब्दः श्रुतिस्तत्प्रमाणं न वदित्याह। तत्र द्वितीयाश्रुतिरिति। लिंगस्य लक्षणोदा
हरणं कथयति। श्रुतसामर्थ्यमिति। स्यादस्तवसदनमाभरणस्थानं बर्हिर्देवि मित्तु नामीलस्या सवा वर्हिर्लेवनशेषत्वावादामीलस्य पदस्थान
वनप्रकाशनसामर्थ्यप्रतीयनेत्यर्थः अत्रापि दामीतिपदस्यासामर्थ्यान्नवमा तेशषलाकेप्रतीयते मंत्रव्यार्थान् वचनमात्रस्या शेषित्वप्रमाणाशेवा

न तर्हि लिंगेन इति। न लिंगं प्रमाणमित्याह। तत्र साधुत्वं न इति। ननु तर्हि इति पदसामर्थ्यस्याप्यनुसंधेयत्वात् द्विशिष्टविनियोगसिद्धिरित्यत आ
ह। अनेकपदेति। अनेकपदसामर्थ्यं वाक्यमिति लक्षणादित्यर्थः। वाक्यस्य लक्षणोदाहरणे दर्शयति। अनेकपदसामर्थ्यमिति। इमामगृभ्णं
न्रशनामृतस्येति मंत्रः। अश्वाभिधानीमादत्ते इति ब्राह्मणं। तत्र मंत्रः रसनाम लिंगनी भूतस्य कर्मांगभूतस्य सत्यस्य गृभ्णन्निति छांदसं गृह्णीमि इति
मंत्रपदसामर्थ्यात् शक्तिविषयशनादानप्रतिपादनसामर्थ्यं मंत्रस्य गर्दभरसनादानेपि शेषत्वं प्राप्तं अश्वाभिधानीमादत्ते इति ब्राह्मणपदसामर्थ्या
१२७ न्मंत्रपदसामर्थ्यात् अश्वरसनादाने मंत्रस्य शेषत्वमवगम्यत इत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यं वा नकशक्तिर्वा। आक्षेपकत्वं वा। प्रथमेन १२७
वाक्यस्य प्रथमोदाहरणोक्तं। गमप्रमाणोक्त दस्य अनेकपदवाचकशक्तिबलेनार्थावाचकत्वात् इहितायत्र संभवः। आक्षेप
कत्वस्यानेनाक्षेपित्व मित्येवं कल्पनस्य पुरुषधर्मत्वेन पदधर्मत्वानुपपत्तेरित्याह। तत्र सामर्थ्यमिति। प्रकरणस्योदाहरणं लक्ष
णमुदाहरणं चाह। वाक्यद्वयसामर्थ्यमिति। अविक्रियमाणकर्मणि प्रमाणेनेत्यविकारः फलकामनानिर्दिष्टे वाक्यमाविकार वाक्यं। तत्र
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। साविकारवाक्यस्य सामर्थ्यमिति कर्तव्याकांक्षा। प्रयाजानुयाजान्यजेतेति निराकांक्षत्वात् वाक्यस्य सा
मर्थ्यमविकारिकाकांक्षेति वाक्यद्वयसामर्थ्यमिति लक्षणं करणप्रमाणं। प्रयाजानुयाजानां दर्शादिषु शेषत्वमवगम्यत इत्यर्थः। दूषयति। न
न्वाप्याकांक्षायादिति। करणस्येतिकर्तव्यानियतत्वमुपलभ्य दर्शपूर्णमासयोरपि धर्मकरणत्वावगमादिति कर्तव्यानर्थक्यमिति पुन

षाएवाकांक्षेत्यनवाक्यमित्यर्थः। यत्र फलवत्संनिधावफलानां पठनं प्रकरणं दर्शादिषु प्रयाजादीनां शेषत्वप्रमाणमिति। ननु मीमांसकमते
सुखतरत्याह। फलवत्वेनेति। गुरुमतइत्यपलक्षणे तेन कर्ममीमांसकमतानित्यदर्शादीनां कर्मणि प्रयाजादीनां शेषत्वं नस्यात्। नित्यस्य दर्श
दरफलवत्वेन तत्र फलवत्संनिधौ प्रयाजादीनां पठनाभावादित्यर्थः। स्थानस्य लक्षणोदाहरणे दर्शयति। क्रमनिर्दिष्टानामिति। यं यथा
स्याप्रश्नत्र तत्तन्मंत्राणां तत्र दिक्षिगत इत्युद्देवतप्रकाशनसामर्थ्यात् देवता तत्र दिक्षीगतोपपन्ना। नस्था नस्यास्तत्र प्रामाण्यकल्पनावकाश इ
त्याशिप्रत्य परिहरति। लोकयोग्यतावशात् ति। समाख्याया लक्षणमुदाहरणं चाह। संज्ञासामर्थ्यमिति। पुरुषशक्तेन मंत्रगता इत्यै
वादिसंज्ञा नाम। पोत्रस्य यद्वदनशेषाग्नि त्रावविशेषप्रामाण्यमिति। परिहरति। तत्रापीति। ननु न पुरुषकृतसंज्ञासामर्थ्यमा
त्रमत्रापयुक्ततन किंतु तन्मंत्राणां तत्र कर्म संबंधयोग्यतापीत्याशंक्याह। योग्यतानुसंधानेति। शेषाशेषिभाव निरासो देव
चतुर्थाध्यायोक्तक्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविभागो पि निरस्त इत्यपि दत्त। यद्यवतुर्थफलाकाररूपादानाख्यं मानान्तरं प्रदर्शितं शेषयोगनिरासो न्निर
र्थंतस्य नियोगादेप रूपत्वादित्याह। तदर्थिकं वेति। पंचमाध्यायार्थं दूषयति। यत्र अपूर्वमइति। क्रमस्य संख्याविनत्व तत्र कृत्यर्थ पठनादीनां प्रामा
ण्यकल्पनावकाशः स्यदनसलाविनो। निरूपणाउ। क्रमाद्येकेककर्म। वा स्यादनेककर्मा वा। न प्रथमः शत्रूपादि बुद्धिवदेकस्मिन्क्रमबुद्धयुत्पा
त्तानाद्विनीया। अनेककर्मसंयोगस्य ककालाभिता नेकाश्रितत्वदर्शनात् क्रमस्याप्यनेककालाश्रितत्वप्रसंगात् न क्रमतत्वं ध्यानादित्यर्थः।

कर्मणि गोमककालस्थितस्य संस्कारस्यैव त्याह रूपणिकानामिति। तदेतत्पाद्यायाथं दर्शयति। यद्यपष्ट इति। नन्वत्र किं ब्राह्मणत्वादिजातिविशिष्टस्यात्मनोऽधिकारित्वमुच्यते। किंवात्ममात्रस्य। प्रथमे कृते नाश्यागमकृतविप्रणाशस्संप्रसंगः। देहविनाशे ब्राह्मणत्वादिजातिविशिष्टस्यात्मनोऽधिकारित्वमुच्यते। किंवात्ममात्रस्य। प्रथमे पक्षात्मनस्तद्विशिष्टस्याधिकारिणः इहैव विनाशाद्यस्य परलोकभोक्तृत्वस्यैवकत्वादित्या। हतदपाति द्वितीयपक्षमाह। स्वरूपं द्विविति। तथा स्वतस्यात्मनोऽधिकारे सर्वेषां सर्वत्राधिकारप्रसंगादिति भावः। संप्रति पूर्वोत्तरपक्षं निरूपयति। प्रकृ

तिविकृत्योर्दुर्निरूपतामाह। यदपि पूर्वेष — कृ नेति। समयोगसंयुक्तः प्रकृत्यापेक्षया विकलो ग संयुक्तो विकृतिश्च तदपेक्षया वस्

१२९ मग्रां गसंयुक्तः प्रकृतिरिति परस्परापेक्षन — निरूपणत्वादित[...]श। प्रकृतिविकृत्योर्निरासे तदधीननिरूपणत्वात् अप्रमाणस्या १२९

यादिनिरूपितस्याप्रामाण्यविशेषानिदेश — दरपि निरासः सिद्ध एवेति तदपेक्षाय नवमाध्यायेऽपि ग्रहावली देवतानाम्नीति वाद्विना

तदात्मना देवादिस्वरूपादि समन्वयविरोधीति निराकर्तुमाह। यद्वा नवमे इत्यादिना। तोइंडलवदक्षिणं हस्तं न पृच्छामृद्यामीत्यर्थः। कापि नस्य

त्फलोकं पितृप्रस्थापिता यत्र विकृतमेष्ठत्याः कर्मपुण्येन फलदातृत्वं श्रूयते। त्रीवराश्रूणाश्रुति। दिश्यं दस्यामि न वद्धः पश्यमयागमे स्व

रमितिविग्रहरूपदर्शने दिव्यवस्त्रदर्शनलिंगादिश्य रूपस्यवस्तुराद्य दृश्यत्वं यागेव गम्यत इत्यर्थः। नहवेदना श्रद्धां ति न पिवं ति दृश्यं वरूपं तीति

सारस्य ग्राहकत्वमवगम्यत इत्यर्थः। मंत्रादेरस्य परत्वात् स्वार्थप्रामाण्यमिति दर्शयति। नन्न मंत्रादेरिति। अन्यपराणां मन्या ऊपमव तेन प्रय

१४

इत्युपाय उत्तमत्वादिवाक्यानां स्वार्थप्रामाण्यं स्वदृष्टावधानं तात्पर्येण प्रामाण्यदर्शनान्मंत्रादेरप्यर्थान्तरतात्पर्येण स्वार्थप्रामाण्यं न विरोधस्य तद्

निपरिहरति। न विविशेषत्वेऽपीति। किंवा मंत्रार्थवादेऽपि द्रव्यदेवतादेर्गुणत्वादिना समर्थितिकिमन्यथा स कैनेद्वयादयः समर्पयन्त इत्यकाङ्क्षायां

विद्यपादितत्वादितिनिविशेषतो प्रतिपद्यते नन्तु साक्षात्तेषां प्रति पदैव द्यन्वयः संस्कृत्वेनितनावि विशेषत्वात् स्वतः स्वार्थप्रामाण्यं वाच्यमित्या

ह। किंवा विविशेषत्वमपीति। ननु तथापि सर्वपदानां वृत्तव्यवहारकार्यपरत्वात् श्रुमरणात्मं मंत्रादीनां सिद्धे दे दनादौ प्रामाण्यमित्याशंक्याह॥

सिद्धार्थव्युत्पत्तिं वेति। प्रथमाध्यायोक्तन — मात्रसर्वपदमाप्यर्थ्ये मितिप्रतिपादितवानस्मीत्यर्थः। ननु मंत्रादेरपि स्वार्थप्रामाण्यं

गौकारः समाणिमविंदद्गिर्हिमस्य लषज — मित्यादेरपि स्वार्थं प्रमाण्यं किं न स्यादित्याशंक्याह। तस्माद्सति विरोध इति। उपलक्ष

णं चैतत्र प्रमाणान्तर प्राप्तिविरोधयोर — सतोर्मंत्रादेः स्वार्थे प्रामाण्यान्नातिप्रसंगः। नद्युक्तो विरोधे गुणवादः स्यादनुवादः

वक्षरितो भूतार्थवादस्स्यान्नाद्यर्थवादस्त्रिधा मत इति। ननु तथापि देवतादिप्रतिपादकमंत्रादेः स्वपत्नं वा वितत्वात् नत्वप्रामाण्यमित्यत आह।

तद्युक्तावृति। अनुपलब्ध्यायोग्यत्वेनाप्यपत्तेरित्यर्थः। यद्वा शाकुन्तकुशमयं वर्हिषां विकृतिष्व तशरमयं वर्हिर्लिवो से यदर्पनो। न सामाण्यावा

ह्यवावकलावनिरासान्निरस्तो यस्या ग्रय जुष्टमिति मंत्रे सूर्यायेति पदप्रक्षेपे[...]हादर्शितः। सानुपपन्नः। अग्नये जुष्टमिति मंत्रस्य प्रकृतौ विवृ

तावायक प्रमाणं किंवा द्विशिष्टस्याव्यवाय। यद्वा तत्र नर्तनं तदपि विनियुक्तस्य विनियोगात् ठावान्निरस्ता मित्याल्लिपृतौ प संपहरति। अलंकर्म

३२

मीमांसायामिति॥ ॥ इदानीं शिष्यस्य तत्त्वाद्यपरिकल्पितप्रमाणैः प्रपंचसत्यत्वाद्यवसायेनाद्वितीयात्मसत्यत्वसमन्वयस्य विरोधं निराकर्तुमा
ह। परिशिष्टेनेति। नन्वद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारार्थं तेनैव तस्मिन्नेव विपरीतप्रमाणादिपुरुषप्रसक्त्युद्भावितसंशयस्य तदुद्भूतत्वपरिज्ञानासामर्थ्यात् शास्त्र
परिहर्तुमिति वा। सत्यमेवमित्यतः पूर्वश्लोकार्थं तत्परिहारायशिष्यस्याथ द्वैतबुभुत्सोत्पत्तिनिरूपणमित्यर्थः। तत्र श्रुतिस्मृतिसिद्धं शि
ष्यधर्मं दर्शयति। तर्हि तेनेत्यादिना। सत्यमेवमित्यतः पूर्वश्लोकार्थः वर्णितः अद्वितीयात्मप्रतिपत्तिपुरस्सरं शिष्यस्याक्षिपति। सत्यमेवमिति।
१३२ तत्सार्वकालिकवाधाभाववत्त्वं प्रत्यक्षागमविरुद्धं वर्तमानवस्तुग्राहित्वादेतेन नवा तत्र हि रागद्वेषादि। तत्रा ह्युतदिति। १३२
इदानीं प्रपंचस्य सत्त्वमनुमानमनुलाष्ट्य ॥६०॥ वयति। विमतः प्रपंचइति। संप्रतिपन्नसत्यत्वमिथ्यात्वाश्रयाम न्यतरेन नवा वसिद्धसाध
न त्वं शुक्तिरजतादावनैकांतिकत्वपरिहा रायाक्रमविसंवादीति। नन्वत्रोतिः श्लाघ्यावगतवंध्यासिमाणविशेषस्य पुंसां विद्यनएव
वंध्याशब्दात्याद्विसंवादे विसंवादइति कथमनैकांतिकत्वं तत्रेत्याशंक्य। प्रपंच व्यवहारपितर्हि कि तवेदर्थिस्यां विसंवादादर्शिद्विरित्याहाय
दि तत्रेति। अपि च किमिदं मत्यन्ताबाध्यत्वं नाम ज्ञाना निवर्त्यत्वं वा। ज्ञानवाध्यत्वाभावप्रतियोगित्वं वा। स्वाश्रयनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वं वा
द्यो तिष्ठानाविषयत्वं वा। नाद्य। पक्षांतःपातिनः पूर्वज्ञानस्य बाधकउत्तरज्ञाननिवर्त्यत्वस्य घटादेश्च ज्ञानवाध्याभावप्रसंगादेवनचतुर्थः प्रतियोगि
त्वं स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रसंगात्। न तृतीयश्च संयोगादेरपि प्रसिद्धत्वात्। न चतुर्थः स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व नलाभावाप्रसंगादेवन
त्वस्य चाबाधत्वेन लाभाभावप्रसंगात्।

चतुर्थः। प्रपंचो मिथ्येतिमध्ये ज्ञानाविषयत्वस्य प्रत्यक्षत्वेनवाधप्रसंगात्। अनुमानानन्तरमनुलापते। यत्रमाहाविद्यानि। धर्मनिष्ठधर्मवत्त्वेनसिद्धसा
धनत्वं परिहारायेतन्निष्ठधर्माद्यधर्मेवा निरुक्तं। स्वनिष्ठधर्मा दृष्ट्याप्यनेति मिष्ठाधर्मेत्यादि निरुक्तेनावस्थ्यात्रदर्थमुक्तं सत्यत्वव्यति
रिक्तेति। सत्यत्वव्यतिरिक्तोयस्तन्निष्ठो धर्मस्तताश्रयो धर्मो अनन्तनिष्ठानां। सत्वत्वं वा। प्रथमधायः। द्वितीयसत्यत्वसिद्धिरित्यनुमाना थेष्ठा।
तदनवकाशणसमत्वान्नप्रमाणमित्याह। तद्पीति। विकल्पदूषणे तरमाह। किं च सत्यत्वपिप्रथममिथ्यात्वलक्षणे सत्येतन्निष्ठधर्मेन
तदतिरिक्तसत्यत्वधर्मवत्वं शक्यं साधयि तुं विमामदित्यर्थः। द्वितीयं दत्याहेतरमइति। सत्यत्वव्यतिरिक्तेतन्निष्ठधर्मस्य मि
थ्यात्वास्त्रवतस्य तत्सहावस्थमसत्यत्वमवश्य सिद्धं मिथ्यात्वादन्यस्यैवसतात्वनियमादतश्चसत्यत्वव्यतिरिक्तेनान्निष्ठधर्मादृश्या
धर्मो मिथ्यात्वमपिस्यादितिसिद्धसाध नमित्यर्थः। किं च। विमतानरविषाणविदीसिद्धातिरिक्तेनान्निष्ठधर्मोन्यधर्मवान् प्र
मयत्वादित्यतिप्रसंगपरहतत्वादप्ययुक्तमुक्तन्तर्कोरा नाबाधप्रयोजकाहेतुरित्याह। नरविषाणेति। पूर्ववादी नुपायुक्तानुमानदोषानामदा
सत्वं साधयन्नाह। नन्विति धर्मिनदिति। अत्रावाधकत्वस्यानुपलंभादहेतुपलंभाद्विवाधितमनुमानमित्याह। नानुपलब्धिरिति। अथ च द्विविधाग्गासम
नकिंचिदप्यवाधकत्वं स्याद्यत इति नोक्तदोषइत्याशंक्य मुख्यनमाद्यनाम्नित्याह। धर्मान्तरस्येति। पुनश्च पूर्ववाद्याह। नन्वयावादिति। अतिप्रसं
गित्वं न परिहरति। नहियावद्धीवमिति। तदनार्द्ध्यं पूर्ववादी विकल्प्य दूषयति। किमेतदिति। पक्षयावद्धीवं त्वयाद्यमानमित्यत्रनिर्दिष्यता।

मित्यर्थः। नह्येत त्त्वयापि स्वानुमानस्य दूषणमुच्यते किंत्वान। प्रथमपक्षे निक्षिप्यतामित्यवात्र यं। द्वितीयत्वाह। हीयत एवेति। नन्तु दोषाभावमात्र
णेवानुमानत्वेरुविषयतीत्याशंक्याह। नहीति। अथ विज्ञानेकार्थनिश्चयः। कथं स्यादत आह। संशयप्रसंगादिति। किंच। विमतः सत्यत्ववर्मेवा
निलातावति दोषाभावादिन्तरविशेषणप्रक्षेपः परस्यामात्रफलएवेतितत्त्वनिर्णयफलायां वादकथायां न कार्यं इत्याह। तस्मात्स्महामो दे
ति। अत्रापि प्रयोगाः प्रयुक्तः सत्यत्वानिरुक्तानिरस्ता इति नानुमानतोपि द्वैतसत्यत्वसिद्धिः। अधुनर्द्धिष्टाविकेत्यवसत्यमिति साध्याग
१४९ माद्वैतसत्यत्वप्रमाणमिति तत्राह। आगम ह्वितिमृत्तिकादेः श्रुतिप्रमातरिवाक्याविषयत्वं व्यावहारिकं सत्यत्वमन्नद्वावाचारंभणं वि १४९
कानानामधेयमितिविकारासत्यत्वेना त्ययो ह्यागमोपि मृदादेः सत्यत्वे प्रमाणमित्यर्थः। नन्तु विकारानृतत्वपरस्यापि मृदादेः स
त्यत्वेप्यतात्पर्यवत्त्वं कल्पने विरोधकमि त्यत आह। स्तरथेति। तंहापिता वाचश्वतकेनार्यन्नुसाम्यदं महामना अनूचान मानी स्तब्ध
घ्य, ततमादेशप्राक्षायेणाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पृथिव्यादेर्विकारस्यानृतत्वे ब्रह्मविज्ञानेन १५०
सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति प्रश्नपूर्वकं यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्यादि दृष्टान्तोपादानं
। न त्वयदि मृदादेः सत्यत्वं प्रतिपाद्यतेन तदा श्रौत्रिके प्रतिपादितमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नसिध्यत्त्रावस्य विज्ञानेपि तदतिरेकेण सत्यस्य मृदा
देर्विज्ञातुमशक्यत्वादतो दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकानुसारेण स्यात्स चायुक्तो दृष्टान्तोपादानस्य तदर्थत्वादित्यर्थः। आगमान्तरमप्युक्तनीत्यान्य
१९

थयति। प्राणा वै सत्यमिति। सत्यस्य लोकसत्यत्वेन प्रसिद्धस्य प्राणादेः सकाशाद्ब्रह्मैव सत्यमिति विशेषणात्प्राणादेर्व्यावहारिकसत्यत्वान्न
वादेन ब्रह्मण एवसत्यत्वेन तात्पर्यमिति। प्राणा वै सत्यमित्यादेरागमस्यायमर्थः पुण्यपापयोः स्वर्गनरकफलसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुण्या
देः सत्यत्वमाशंक्याह। यथार्थौपत्तिरिति। उपमानस्यापि दृश्यमात्रविषयत्वान्न सत्यत्वे प्रामाण्यं। इदानीं वासनुपलंभ्यकालातीत्वाविनावस्था
योग्यत्वेनापि संख्यावान्न सत्यत्वप्रामाण्यं। इदानीं वासनुपलब्ध्यकालातीत्वाविनावस्थायायोग्यत्वेनापि संख्यावान्नसत्यत्वे प्रामाण्यमित्याशिप्रत्य
वसंहरति। तस्मात्प्रत्यक्षमाशंकते। नन्वात्म नीति। जडत्वस्य तावदात्मन्यसत्त्वमाह। नजडत्वं हीति विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतेरात्मन
ः संविद्रूपत्वावगमान्न तत्र संविदन्यत्वे ज डत्वं वर्तत इति न तत्रानैकान्तिकमित्यर्थः। दृश्यत्वमप्यात्मन्निवर्तेत इति वक्तुं दृश्यत्वं
तावदाह। दृश्यत्वं विति आत्मनोपि स्वव्यवहा रस्यात्मरूपदर्शनापेक्षाश्रीनिदृश्यत्वं स्यादत्रर्थमुक्तं। स्यादिति रक्तीति। आत्मापि द्वितीय
त्वादिस्वव्यवहारस्यापि तिकिंस्वदर्शनापेक्षा भवतीति दृश्यः स्यात्तदर्थं नियतिरित्युक्तं। नह्यात्मन आत्ममात्रव्यवहारस्यापि तिरकिंस्वदर्शनाप
क्षानियमोस्त्यात्ममात्रस्य व्यवहारस्यानदंतराणापि संभवादित्यर्थः। उक्तरूपदृश्यत्वस्यात्मन्यभावे प्रमाणमाह। तदपीति। अत्रस्वप्नावस्था
यामयमात्मा स्वयं व्यवहारपरत्वं व्यवहारस्य हेतुभूतः प्रकाशः स्वयं न प्रकाशान्तरमित्यादिकया श्रुत्यात्मनो दृश्यत्वं निवारितमित्यर्थः। पूर्ववा
५५ क्यादिनेति॥ ॥ एवं तावत्प्रपंचसत्यत्वप्रमाणेनाभावमुपपाद्य दानीं तन्मिथ्यात्वे प्रमाणमाह। नर्त्तिनेति। अत्र दृश्यत्वहेत्वारासत्यनैकान्तिकत्व ५५

दीक्षति मथ्यथयति। नन्विथंक्षतिरिति स्वप्रवहिरिंद्रियादीनामुपरतत्वादात्मन एवस्वपरव्यवहारहेतोः प्रकाशस्य जनकत्वमवाद्यातनस्य
परव्यवहारहेतुप्रकाशत्वमित्यर्थः। स्वातिः शब्दस्यातन्यप्रकाशववनस्वत्रात्मा कथं द्योतिरित्यकस्यस्वयंस्वात्मना प्रकाश इति क्षनहा। निर्वहिरिंद्रि
याद्यनपेक्षयाद्योतिः प्रकाशकः इत्यर्थः। कल्पना स्यात्। तेनाप्युक्तं कृत्स्नकल्पयोः कृत्स्नस्यवत्तीयस्त्वादितिपरिहरति। नक्षतद्दा निति। द्यो
तिष्ट्वं प्रकाशत्वमित्यर्थः। नन्वेवमपि तामात्मनः स्वात्मना प्रकाशत्वं किंतु स्वप्रवहिरिंद्रियाद्यनपेक्षयाद्व हिरिंद्रियस्मात्मना ग्राह्यत्वादोपवारिके
१४२ नदितिनेत्याहनवेति आत्मन एव स्वव्यव ॥ हारहेतुप्रकाशत्वे रहमित्यहं प्रत्ययग्राह्यत्वाद्युरुवविरोधउत्पाशंक्यनेत्याह। नवाहमि १४१
तिश्चात्मा ग्राह्याहंकारस्याहंप्रत्ययग्राह्य ॥ त्वादात्मनस्त्वग्राह्यत्वमसिद्धमित्याह। आत्मनइति। नत्वहंकारस्याहंप्रत्ययग्राह्यत्वे
गाकारासिद्धमात्मनायित ग्राह्यत्वमहं ॥ कारस्यवात्मत्वादित्यतआह। छंदोग्यवतिरहंकारात्मना रकत्वंछांदोग्यगतः। श्रुत्य
युपदेशाद्यर्थः स्यादित्यर्थः। नशंक्याहं त्यत्वनाप्यहंकारस्यानात्मत्वं देहादिवदुक्तं इत्यर्थः। तदुक्तं घटादयोयथालिंगंश्रुतः परंपरायाहमः। इत्य १४०
त्वाद्दहमप्येवंलिंगंस्याद्वक्ष्यात्मन इति। स्वयंद्योतिः क्षारस्तुमानविरोधमाशंकते। आत्मापरप्रकाश्य इति। आत्मनो वस्तुत्वापि परप्रकाश्यत्वा
त्वावेवावका लवाद्यस्तुत्वाहिद्यानव्हारहेतुप्रकाशयपक्षेन। नस्वातिरिक्तं विशेषणं। वियर्थ्यादनित्य आत्मावस्तुत्वादित्यतिप्रसंगात्संविदस्य
त्वस्थापायित्वाद्वाप्रयोजकोहेतुरित्याह। नानुकूलनर्कतितोयायिकादिमतवश्वरज्ञानव्यभिचारइतिद्रष्टव्यं। संप्रतिसंवेदनस्यस्वप्रका
१७

शत्वं सिद्धवदात्मनः स्वप्रकाशत्वं अनुमानमाह। आत्मानस्वातिरक्तीति। व्यवहार्यत्वसतिस्वातिरक्तसंविदन्यव्यवहारविषयानभवति। अपरा
क्षत्वादित्युक्ते घटादावनेकांतिकं स्यात्तदर्थमुक्तं संविद्विषयतामंतरणेतित्वच्छरनेकांतिकत्वपरिहारायापरोक्षत्वादिति ऊलपविकलस्था
नइत्यतआह। संवेदनस्यस्वसिद्धमवस्वप्रकाशत्वमित्ययः। तनहत्वमाहसंवेदनान्तरेति। अयं भावः अग्निनावद्यटसंवेदनस्य। ज्ञानमात्रस्य
व्यवहारान्यथानवकदाचिन्नं देहप्रसंगात्। समनसंवेदनान्तरहेतुकावास्यात्स्वहेतुकावा। नप्रथमः। तदासंवेदनान्तरात्तदुपलंभात्। द्वितीयस्तुस्व
प्रकाशत्वसिद्धिरिति। अनुपपन्नासिद्धिमा ॥ शंक्याह। उपलंभनेति। इदमीहानुकूलं घटसंवेदनविषयंसंवेदनान्तरमुपलभ्यमान
६ कृतानेकत्वापनत्वमनः संयोगेनात्मनिघ ॥ टसंवेदनमजनितमनःसंयोगविशिष्टात्मसमवायात्। मनःसंयोगात्तदन्तरविशि
ष्टात्मसमवायायद्वा। नाद्यः। घटसंवेदन ॥ जनकस्यमनःसंयोगस्य घटसंवेदनविषयसंवेदनान्तरजनकत्वयावदक्षयोगवि
नाशस्थानवतद्विषयतद्विषयसंवेदनान्तरात्यादःस्यात्तथाविकसंयोगजन्यविषयविषयिकावावस्थितज्ञानत्रितयस्यात्मनिसत्व
स्थितिः स्यादित्यपसिद्धांतः। क्षणिकविशेषगुणानामात्मनि सहस्थितेरनिष्टत्वादिति। द्वितीयं प्रत्याह। संयोगान्तरवत्ति। तस्यार्थः। स्व
त्वेमनः संयोगाद्यदाघटसंवेदनोत्पन्नंस्थितदानंतनकपूर्वाक्रियाविनाशस्तदामनसि क्रियान्तरात्पनिक्षणपूर्वक्षणवघटसंवेदनाशा
वस्थितास्त्वस्वादशा। द्विगमनः पूर्वसंयोगविनाशस्तत्रअन्तरसंयोगात्त्वात्रिघटसंवेदननाशश्चतत्तन्तरसंयोगात्संवेदनान्तरात्

तिद्रूपेणैव घटसंवेदनाज्ञायमानवर्तमानघटसंवेदनस्फुरणं न स्यादिति। अवर्तमानत्वस्फुरणेऽवसंशयः स्यादित्युक्तं। अतः संवेदनं स्वप्रकाशं। सं
वेदनत्वाद्विपक्षवाधकं पञ्चत्वसति व्यवहार्यत्वाद्वा व्यतिरेकेणोक्तं नवदित्याह। सिद्धमनस्य प्रकाशत्वमिति। नन्वप्रसिद्धविशेषणो पक्ष
इत्यत आह। स्वप्रकाशत्वं चेत्यादिना। स्वविषयसंविदन्तरं परज्ञाणस्फुरणं व्यवहार्यत्वं स्वप्रकाशत्वमित्यक्षरार्थः। अयं भावः। प्रसिद्धस्याव
संवेदनस्यैव व्यवहारहेतुत्वेन स्वप्रकाशत्वस्यावमंवेदनमसिद्धं माभूदिति। नाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति। एवं च संवेदनं स्वव्यवहारहेतुप्र
१४२ काशाभिन्नं प्रकाशत्वात्स्वव्यवहारहेतु प्रकाशवदावित्यव्यतिरेकेण स्वप्रकाशत्वेऽदृष्टव्यमिति। तस्मात्संवेदनस्य स्वप्रकाश १४२
त्वात्तत्रापि किंतु दृष्टान्त इति सिद्धं। नाप्य सिद्धिः कस्यचित्कर्तृत्वकर्मत्वविलक्षणेति द्रष्टव्यं। किं चात्मा स्वप्रकाशः संविदभि
न्नत्वात्संवेदनवदित्युपसंहरति। तस्मात्स्वप्रकाश इत्यादि। ॥ नन्वेवमपि किमिदं मिथ्यात्वं नाम यत्। अनिर्वचनी
यत्वं वा तुच्छत्वं वा। अविद्याजन्यत्वं वा। अविद्यात्वं वा। अनर्थक्रियासमर्थत्वं वा। ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा ज्ञानवाध्यज्ञानप्रतियोगित्वं वा। स्वाश्रयनिष्ठ
अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा। ज्ञानविषयत्वं वा। नाद्यः। अप्रसिद्धविशेषणत्वप्रसंगात्। रजतादेरपि सत्त्वेन। निर्वचनीयत्वाल्लाघवा व्या
घातकत्वं चेत्याह। नन्वनु यथा। न द्वितीयः। अप्रसिद्धत्वात्पक्षः मायावादिनापि प्रपञ्चस्य तुच्छत्वानिष्टेर्न तृतीयः। अविद्याया अप्रसि
द्धत्वेन तज्जन्यत्वस्याप्यप्रसिद्धत्वात्। दृश्यत्वजडत्वयोरविद्यायामनैकान्तिकत्वप्रसंगाच्च। न चतुर्थः। अविद्याया अप्रसिद्धत्वात् उक्तत्वादपि सृष्टि

वादेरज्ञाननाशेऽस्थायित्वाद्वाऽनिष्टत्वान्न पञ्चमः। स्वप्नादावर्थक्रियासमर्थत्वात्तुच्छत्वविलक्षणत्वादनिष्टत्वान्न षष्ठः। सुखादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वं भोग
कारणनाशसिद्धसाधनत्वापत्तेः। सा च मनःसंयोगादेरव्यापकवर्मत्वाच्च। रजतादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वानंगीकाराच्च साध्यविकलत्वापत्तेश्च। न स
प्तमः। घटादेर्ज्ञानवाध्याज्ञानप्रतियोगित्वं। योग्यकारणनाशसिद्धसाधनत्वापत्तेः। नाष्टमः। संयोगादेरव्यापकवर्मत्वाच्च। अयमिष्टात्यन्ता
भावप्रतियोगित्वस्यापि उत्तरसिद्धसाधनत्वसंप्रसंगात्। ननु मम पृथिव्यादिरूपेणैकैव मिथ्यात्वादिवादिभिः। तेन नाविषयत्वस्य स्वत्वनामिद्ध
साधनत्वप्रसंगादित्यभिप्रायः। तत्राभिमत नीयत्वं सदसत्त्वसत्त्वासत्त्वेन दूषणाभावात्। तेनानिर्वचनीयत्वमेव मिथ्यात्वमिति पक्षा
श्रयणेनाप्रसिद्धविशेषणत्वं। सत्त्वास त्त्वयोर्दोषाणां नप्रसिद्धत्वात्। नापि साध्यविकलो दृष्टान्तः। रजतादेरपि सत्त्वा
निरूपणादित्याह। किं पुनरादेशएवेति। वि भावप्रतीतरजतस्य पुरा दृष्टत्वे तत्प्रत्ययः परमार्थरजतप्रत्ययवद्विभ्रमा न स्यादि
त्याह। नाद्य इति। अविभ्रमत्वमेवाह्रितिनवाध्यामित्याह। बाधविरोधाचेति। तत्र रजतस्यासत्त्वे तत्प्रत्ययस्य संप्रतिपन्नरजतप्रत्ययवदभ्रान्त
त्वं नत्वेव रजतसत्त्वानुभवबोधकं नेदं रजतमिति बाधकप्रत्ययापत्तेरस्यादित्यर्थः। ननु न तत्र रजतस्यासत्त्वालानविषया नेदं रजतमिति वा
धः किं तु तत्र रजतव्यवहारनिवर्तक इति नेत्याह। न हि वाध इति। तत्र रजतसत्त्वे तज्ज्ञानवमति तद्व्यवहारनिवृत्तेरसिद्धत्वादिति भावः। किं वा
यन्नेदं रजतमिति निश्चितविरक्तत्वेनापादानादिव्यवहारव्यवहारनेदं रजतमिति। वाधकप्रत्ययो निर्विषयः स्यादित्याह। विरक्तस्यामि।

ननु विरक्तस्योपादानादिच्छव हानाद्यभावेऽपि तस्यास्थलासंभवात्तत्प्रतिबंधकत्वं तत्र बाधकफलं रजतस्य नीत्पत्त्यापाद्या विकल्पसमये वेति। तत्र याव
तायाः कः प्रतिबंधकः कार्यानुदयाद्वा। तन्नाशाद्वा। नाद्यः विरक्तस्य न तत्कार्योदय संभवात्। द्वितीये तु न इदं न रजतमिति विवेक विज्ञानमस्ति
इदं रजतमिति ज्ञानमवाप्तिमस्ति न वा। प्रथमे तद्रूप्याप्यानाशप्रतीतिन विवेकज्ञानस्य तन्नाशकत्वसंभवः न द्वितीयसहत्ता रिदं रजतमि
तिज्ञानस्यासत्वेन तत्फलस्य योग्यतया सत्यात्व सिद्धाविवेकविज्ञानस्य तत्प्रतिबंधकत्वकल्पनानुपपत्तेरित्यर्थः। अमुं नहि रजतं न इदमंशया
त्मादात्म्यानिषेधस्य बाधकफलत्वमिति नेत्याह। त दसिद्धः प्रागिति। रजतेदमंशयोर्भेदनप्रकाशः सति रजतानिषेधस्यादमंशानिषेधस्य वा
१३२ बाधकफलस्यासंभवात्तादात्म्यमात्रनिषे धस्य बाधकफलत्वकल्पनास्यान्नतु रजतेदमंशयोर्भेददर्शनात्प्राक्। रजतनिषेधस्य
बाधकफलत्वकल्पने विरोधदर्शनादित्यर्थः। अमुं न हि रजतेदमंशयोर्भेदप्रकाशात्प्राक्कालेन तादात्म्यमात्रनिषेधकल्पनस्य तत्संभवाः।
वनस्यात्पादिविति। तदा शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यनिषेधस्तत्र रजतं पुरादशोत्त्वेदनं घुरणं स्याद्यथकनया गृहीतवत्स्य तत्पीत्यातादात्म्यनिषेध
तत्र रजतं पुरत एव वेदनं घुरणमित्यर्थः। ननु रूप्यवाधकल्पने। रूप्यदमंशनोस्तादात्म्यवाध्यमपि कल्प्य इति गौरवं। स्यादतो लाघवान्नाद्वैव
मारूप्यत्व वाधकल्पनमित्याहं शंकाह। द्वयोर्गौरवाधावादिति। कल्पनायांहि गौरवं। रूप तत्तादात्म्य वाधांत्रद्वयाभावादित्यर्थः। तदेवं रूप्य
पुरादेशे सत्वं युक्तमिति द्वितीयं प्रत्याह। तत एवेति। विमतं रूप्यं न देशान्तरादसत्। वाध्यमानत्वात् तत्तादात्म्यवदित्यर्थः। देशान्तरादसत्वे

१८

डाक्टर गोविन्ददास स्मारक
MEMORIAL

कल्पने दोषमाह। तथात्वेति। यदि देशान्तरादिस्थितं रूप्यमस्य नेंद्रियादपरोक्षता किंतु दोषादिति तत्राह। दोषस्येति। यथायुक्तत्वं पाप
णादिपरत्वं संनतसंयुक्त एव मस्नकादौ गन्धादिकार्यकरानेन। अत्र न दोषापीन्द्रियपरतंत्रः स्वसंयुक्त एवातिशयकारी नान्यत्रेत्यर्थः। दो
तरगतस्यापि दोषादापरोक्ष्यातिप्रसंगमाह। अन्यथेति। किंच। दोषस्य देशान्तरादिगत रूप्याणि हेतुत्वं न कापि दृष्टमस्त्यतो सदानंदेबुद्धे
त्तुतादात्म्यं दृष्टमिति तदेव कल्पनीयमित्याह। संसर्गे वादिति। न च समतालाघवोपपत्तेर्देशान्तरादौ सत्वे रूप्यस्य कल्प्यानुत्स्यत आह। लाघवेन तेन
नि। तस्यार्थः समतालाघनानुपपत्त्या रूप्यस्य देशान्तरसत्वं कल्पयता पिद्रूप्यदमंशयोस्तादात्म्यस्यासत एव नान्यस्य सिद्धान्तथा तद्रूप
स्याप्यसत एव तादात्म्यकल्पनं युक्तं लाघवा त्रह लाघवानुपपत्त्या गिदेशान्तरादौ सत्वं कल्पनीयं गौरवादिति। तृतीयं प्रत्याह। नापि
बुद्धाविति। रूप्यस्य बुद्धावसत्वं बाधत्वेनाव लम्बनस्यादित्यर्थः दोषादसत एव वाह्यस्य बुद्धावालम्बनं रूप्यस्यापि किं न स्यादित्या
तु संशय्यो। किं न। रूप्यं संविदाकार इति कार्यर्थः। संविदेव बाह्यसंनिबंधा। न तदाकारजातिस्त्ववाह्या। नाद्यः। एकस्य व विषयादि विषयित्वावस्थाने
न द्वितीयः। सर्वसंविदां रूप्यत्वेन प्रतीतिप्रसंगात्। न तृतीयः। संवस्थापका प्रावनसर्वत्र तत्प्रतीत्यापत्तेः। रूप्यसंविद्रूपत्वेऽत्र वस्थापकमिति चेन्न
नाऽजनक रूप्यसंविद्रूपरूप्यत्वं संविद्रूपत्वव्यवस्थाप्यत्वेनानवस्थापत्तेः संविदनिरिक्तार्थांगीकारप्रसंगाच्च। संविदाकारे वेदना। वेदनता रूप्य
स्यानिरूप्यमानत्वे संविदाकारत्वमिति चेत्। जितं तर्हि निर्वचनीयवादिभिरिति। रूप्यस्य बुद्धौ देशान्तरादौ न सत्त्वं पुरावस्थितत्व संविद्धि

डाक्टर गोविन्ददास स्मारक
MEMORIAL

स्वादिस्फुरणं तत्र प्रकाशकरमनन्यथाख्यापयति। यत्तु ख्यातिवादीति पुरोवर्तिनिरूपणं विविक्तत्वेन कथं तदर्थिनस्तत्र प्रवृत्तिरित्यत आह। विवेकाग्रहादिति
पुरोवर्त्तिनिरूपणस्य संविदस्तावपि देशान्तरस्थितरूप्यस्मर्यमाणात् दृश्यमाणस्य पुरोवर्त्तिनो भेदाग्रहणात् तज्ज्ञानदर्शिप्रवृत्तिं वदन्नित्यर्थः। इ
ष्यति। तथा विवेकादपीति। क्व विनातनप्रवृत्तेरपि स्वेदाग्रहपुरःसरत्वगामा नन्वितिवाक्यस्य वर्णसमन्वयं संसर्गमहत्त्व प्रवृत्तिमुपन्यस्यायं प्रवृत्तिः
संसर्गज्ञानपूर्विका चेतनप्रवृत्तित्वादित्यनुमानेन तत्रास्यां तत्र चेतनप्रवृत्त्यानैकान्तिकेन संसर्गज्ञानानुमानानुपपत्तेः तज्ज्ञानेन वाक्यस्य शब्दस्य
क्रियाग्रहणानुपपन्नः शब्दप्रामाण्यादुर प्रसंग इत्यर्थः अनन्वविसंवादिचेतनप्रवृत्तिं विहत्य रितिनानैकान्तिकत्वमित्याह। तदर्श
१५४ त्वमिति। किं वा। इदं रजतमिति विशिष्ट प्रत्ययस्यैकत्वापपन्ना वा चकाराख्याग्रहणस्मरणकल्पनया विविवेकाग्रह कल्प १५४
नावकाशः। अन्यथाख्यायापमित्यपरिज्ञा याः। सायमिति प्रत्यभिज्ञायाश्च प्राप्त्या प्रसंगस्य नापि विवेकाग्रहस्य कल्पयितुं शक्य
त्वात्। पर्वाद्यत। इदं रजतमिति प्रत्ययस्यैकत्वाङ्गीकारे अयथार्थत्वं स्यात् तत्र चानुमानविरुद्धमिति तदनुरूपतः। यत्र त्वनुमानमिति। अयथा
र्थः प्रत्ययस्त्री निपायाम प्रमा के प्रत्ययः स यथार्थो र यथा यार्वास्थात्। प्रथमतो नेना यथार्थप्रत्ययग्राहकेण वाचक्ष्य द्वितीयप्रत्ययत्वस्य त
त्र व्यभिचार इत्याह। तदप्ययथार्थेऽत्र। किं वा। किमिदं यथार्थत्वं। मा व्यतस्मात्संवर्त्तत्वं वा सत्यार्थत्वं वा। प्रथमनि द्धमावेनां द्वितीयस्मात्व
विकल्पात् दृष्टान्तश्च किं वा। विमता व्यवहारा यथार्थाद्व्यवहारत्वात् संप्रतिपन्नव्यवहारवदित्यपि अप्रयोजकत्वाद्बाधकतर्काभावात् प्रयाज

कत्वां अस्याव्यवहारपापादिरिति चेन्न। न हि भवद्भिरनुमानेन रवापापादिरिति सूकाल्पावाच्यं इदं रजतमिति ख्यानेरुक्तनीत्या मदर्थत्वासंभवादन्यता मद
र्थत्वमदावि निश्चयत्वादिनामतमाशंक्याह। तर्हि यथार्थत्वादेव इति। रूप्यख्यात्यन्तरसत्त्वे इदं रजतमित्यपरोक्षप्रतीति रूपादानादिप्रवृत्तिश्च न
स्यादित्यर्थः। सत्वासत्वे अविरुद्ध इत्यनिर्वाच्यत्वं रजतादेः सिद्धमिति तस्माद्व्यावे कल्प्यमित्यपि वदरति। तस्मात्परिसमुदायादिति। द्वितीयपक्षदोष
श्च निष्ठ रवनिरस्तः यद्वा विद्याजन्यत्वं मिथ्यात्वमिति पक्षान्तराश्रयाणाश्रुक्तिरजतादेरथ्यविद्याजन्यत्वस्याप्रसिद्धत्वेनाप्रसिद्धविशेषणत्वमित्युक्तं। त
त्राह। अविद्यान्वयव्यतिरेकानीति। रजतादि स्यावकार्यमितरथा सदा तत्प्रतीतिप्रसंगात्। तत्रापि तस्यात्मनोऽत्मसत्वासत्वासंभवेन
नस्य दृश्यमाणस्य त्वं सत्या व शुक्तिविद्यायां मु कारजतं तदन्वयवत्तनत्वं व्यतिरेक। स्वाभाविद्याजन्यमेव तेनाप्रसिद्धविशेषणता
मित्यर्थः। अविद्याया अप्रसिद्धत्वान्निरास स्याक्कर्वाद्रविष्यति। नाविद्याया अविद्याजन्यत्वाभावेन नानैकान्तिकत्वमिति वाच्यं।
अविद्याजन्यनिष्ठजात्याश्रयत्वस्याविद्यायामपि सत्त्वात्। न च मर्विद्याजन्यनिष्ठजातावेनैकान्तिकत्वमित्यस्त्र। न च अ
व्याविद्याजन्यनिष्ठजातिसंबंधसंबंधित्वस्य तदाश्रयत्वस्य सत्त्वात्। न च जातिसंबंधेनैकान्तिकत्वमिति वाच्यं। तथाप्यविद्याजन्यनिष्ठ यात्कि
विज्ञाता आश्रयत्वात्रानवमात्मनापि मिथ्यात्वापत्तिः। तस्यासंगत्वेन जातिमात्राश्रयत्वानंगीकारादिति। यद्वाविद्यात्वं मिथ्यात्वमिति पक्षेऽप्रसिद्ध
त्वं। साध्याविकल्पं विकल्पे। तदुक्तं। अविद्यानिष्ठजात्याश्रयत्वस्याविद्यात्वस्य शुक्तिरूप्यादावपि सत्त्वात्। यद्वाज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमिति

पक्षसाध्यवैकल्यमित्याशङ्क्याह। सम्यग्ज्ञानेनेति। शुक्तिरजतादेरविद्याकारणं नवं त्रा। ननिमित्तं स्वदविद्यायामपि शुक्त्याद्य नसद्भावप्र
सङ्गात्। किंतूपादानमुपादाननिवृत्त्यैव कार्यनिवृत्तिः प्रसिद्धा विद्यया तां विद्यानिवृत्तिश्चाथा व शुक्त्यादेर्यथा तस्मिविद्यायोपादानात् विद्यानिवृ
त्तेत्कार्यरजतादेरपि निवृत्तिर्निश्चीयत इति रजतादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सिद्धत्वान्न साधनवैकल्यमित्यर्थः। यत्तु मुखादौ सिद्धं साधनमित्यु
क्तं। तदपि वार्त्तं। उपादानेन सहज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सिद्धत्वान्न साध्यवैकल्यमित्यर्थः। यत्तु मुखादौ साधयिषितत्वात्र स्वमुखादेः सोपादानस्य ज्ञाना
१४५ न्निवृत्तिरिष्यते। आत्मनापि तत्प्रसंगात्र अन्नत्व समविद्यायामनेकान्त इत्यत्तु। साविद्यारजतादि विनाशप्रतियोगित्वस्योपादानेन सहज्ञा १४५
ननिवर्त्यत्वशब्दार्थस्याविद्यायामपि संत वात्रानत्तुस्वरायर्वा ध्वंसमिथ्यात्वमुच्यते रवता तु ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति विरोध इत्यत
आह। न ह्यावरतीति। यथं सम्यग्ज्ञानेन सकार्यो विद्यानिवृत्तिः। सत्यरजतादेर्वर्तत इति सम्यग्ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाद्भावत्वमिति न विरोध इ
त्यर्थः। अथवा कविर्वदं रजतमितिज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य विषयापहारो वा उत्या वद्दनेत इष्टसाधायाक्तं सम्यग्ज्ञानेनेति। कोयं ज्ञानेन ज्ञाना
न्तरविषयस्यापहारस्तन्नाशो वा। तत्र ऊत्ववाचनं वा। प्रथमे विकिमधिष्ठानविद्यानाशद्वारेण ज्ञानेन तन्नाश इति साक्षाद्वा। प्रथमे नेदं रजतमि
ति ज्ञानेनेदं रजतमिति ज्ञानस्य विषयापहारो न सिध्येत् तस्याधिष्ठानयाथात्म्यविषयत्वेनाधिष्ठानाविद्यानाशहेतुत्वानुपपत्तेः। किं तु शुक्ति
केयमिति ज्ञानेन। न द्वितीयः। ज्ञानस्य साक्षाज्ज्ञानान्तरविषयनाशहेतुत्वे प्रमाणाभावात्। नापि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरविषयापहारस्य दभाव त्वाद्वा

नमिति द्वितीयः। सर्वो भावज्ञानानां सर्वभावज्ञानविषयाभावबोधकत्वेन तद्बाधकत्वप्रसंगात्। तस्मात् शुक्तिकेयमित्याद्यधिष्ठानयाथात्म्यज्ञान
नस्य कार्याविद्यानिवृत्तिरेव रजतादेर्बाधो नेदं रजतमिति तु शुक्तिज्ञानसंपादितरजतनिवृत्तेः साक्षिसिद्धाया अनुवादो न तु बाधकमित्यर्थः।
यद्वज्ञानबाध्याभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वस्य साधनाद् घटादौ सिद्धसाधनमित्युक्तं तन्न दूष्यं। अत्र घटो नास्तीति हि ज्ञानबाध्याभाव
प्रतियोगित्वं घटमात्रस्य वा तत्संसर्गमात्रस्य वा तद्भूतलगघटसंसर्गस्य वा। नाद्यः। उत्पत्तिघटतत्संसर्गयोरभावप्रसंगात्। अन्त्ये तद्भूतलगघट
संसर्गस्य नसत्त्वं निषेधानुपपत्तेः नासत्त्वं निषेध विषयत्वेसंगात्। किंच निर्धार्यत्वं तथा व सपक्षः स इति तत्र सिद्धसाधनता स्यात्।
अतएवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमितिप ज्ञात्कं सिद्धसाधनत्वं चेदन्नं शर्थिद्या दिन्निणिक्तं मिथ्यात्वादिज्ञानस्य दृष्टिद्यास्मी
शब्रन्तेन तान्नचमपन्नोक्तं सिद्धसाधनत्वमपिनि रस्तमिति॥ ५३॥ तद्धिविद्याप्रागभावव्यतिरेकेण रूपवत्त्वादिमतरजतादिष्यपाद
नाविद्यासद्भावे प्रमाणाभावादविद्याजन्यत्वं अविद्यात्वं वा मिथ्यात्वमिति पक्षेयारप्रसिद्धविशेषणत्वमिति वादयति। ननु विद्याया इति। अस्मि
न्नावदहमिदं न जानामीत्यविद्याप्रसिद्धा तस्याश्चाभावप्रमाणग्राह्यत्वनियमेऽप्यभावत्वनिश्चयः स्मात्साधनाभावः सर्वप्रमाणप्रवृत्तिशून्यापि सु
षुप्तिसिद्धत्वा। दित्याह। सुषुप्त इति। ननु सुषुप्ते अविद्यास्फुरणे किं प्रमाणमित्यत आह। कथमन्यथेति। सुषुप्तोत्थितस्य न किंचिदवेदिषमिति
त्यविद्यास्मृतिरस्य सुषुप्ते अज्ञानस्फुरणे प्रमाणमित्यर्थः। ननु न किंचिद्वेदिषमिति न स्मृतिः। किंत्विदानीं घटाद्यस्मरणलिंगेन सुषुप्तेऽज्ञाना

ज्ञातानुमानमित्यर्थः स्मृतत्वाद्धानवानुभूतइति। क्वचिदस्मरणेप्यपि पूर्वोनुभवसंस्कारवादित्यर्थः अनन्नुमानुदस्मरणंसुषुप्तेज्ञानाभावलिंगं
ज्ञानस्यामग्र्यभावस्मृतविष्यतिइत्यर्थः। ननु शब्दस्याप्यपरोक्षप्रमाकरणत्वं प्रत्यक्षत्वेनलौकवक्ष्यमाणेनस्माद्धेत्वपरोक्षप्रमाकरणमिंद्रियमेवप्रत्यक्षमि
तिप्रत्यक्षलक्षणाव्याप्तिः। यथा दशमस्त्वमसीतिवाक्यस्यात्मनो दशमत्वविज्ञानस्यापरोक्षत्वेन तत्रापि वाक्यस्य प्रत्यक्षत्वप्रसंगात्। यदि तत्रात्मनो
दशमत्वविज्ञानमपरोक्षमिंद्रियादितिब्रूषे तन्माब्रूहि। वाक्यश्रवणात्प्रागपि प्रसंगात्। निमीलितनयनादीनामपि तद्दर्शनाभावानन्तुप्रत्यक्षाय
१४९ र्थापि शब्दस्य क्वचिदपरोक्षज्ञानजनकत्वे सर्वशब्दा नां लिंगादीनां चापरोक्षज्ञानजनकत्वं किं नस्यात् आवलक्षण्यादिति ब्रूमश्च तथा १४९
हि अन्तःकरणवृत्तिविशेष एवाप्रमा। तत्र यास्मा क्षाद्यर्थाकारान्तःकरणवृत्तिस्सा साक्षादर्थावच्छिन्नचैतन्यस्य ज्ञानाभिव्यक्तिकल्प
परोक्षा तत्र च चक्षुरादेस्साक्षादर्थाकारान्तःकरण वृत्तिमुत्पादयतइत्यपरोक्षप्रमाजनकत्वंनस्य न शब्दादीनीरफलानीत्यादिशब्दस्यालि
गादिस्य च न साक्षादर्थाकारान्तःकरणवृत्तिरुत्पाद्यते किंतु तत्संसर्गद्वारेणार्थमप्राप्यैवेति सा परोक्षा वृत्तिमात्रं तत्र न साक्षादर्थावच्छिन्नचैत
न्याज्ञानव्यावृत्तिरितिनापरोक्षप्रमाजनकत्वंतेषां। कथं तर्हि दशमस्त्वमसीतिवाक्यस्यापरोक्षप्रमाजनकत्वमितिचेत्। तत्र शब्दस्य संसर्गद्वार
णव्यतीतार्थपराहत्याऽसन्निहितत्वाभावात्मनः प्रत्यगात्मनोन्तःकरणेनाभिव्यक्तस्य तत्संबन्धेन साक्षात्तदाकारान्तःकरणवृत्त्युत्पत्तेः
वपत्तेरितिवदामः। यतोवाचोनिवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतिस्तर्हि कथमितिचेत्। यथा घटाद्याकारान्तःकरणवृत्त्यानिवर्त्याज्ञानावच्छिन्नचै

संवित्सो घटादीनवमात्मनि तत्र निवर्तनाज्ञानवत्ननस्य तस्यात्मत्वादेवत्यप्रकाशत इति। मूलकारोपावा यदत्रैकविद्या कृतमत्त्वमस्या दिवाक्यात्यात्म
तत्साक्षात्कारसमयमेवाशेषाज्ञानतत्कार्यविनाशात् सद्योमुक्तिरवतिनत्राह। तस्य जन्मात्तरादीति। तत्र वदामः। विद्यया विद्यानिवर्त्यते
किमतीतवर्तमानानागतजन्मादिसंसारकारणाविद्यानिवर्त्यते किं वा अनागतस्य कल्पसंसारकारणमविद्या नाद्यः अतीतजन्मादिकारण
त्वविशिष्टाविद्यायाः स्थानीनत्वादेव तत्र विद्यानपेक्षत्वान्नापि तत्र विद्याविषयत्वात्। वर्तमानजन्मादिकारणत्वविशिष्टाविद्यारूपनि
वृत्तेश्च स्वार्थत्वात् तत्राविद्यया जन्मादिसंसारस्य स्वकार्यस्य कृतत्वात् न हि कृतमकृतं भवति। वर्तमानसंसारस्य पुनरविद्या
फलमितिचेत्। न तस्य प्रारब्धभोगकर्मफलरूपा द्वापपत्तेश्च। न हि शुक्तिकायाः वाल्यज्ञानादपि वर्तमानरजतज्ञानादिरूप
स्य प्रवृत्तत्वापपत्तेः। किं तु तत्कारणाविद्याया एव यदागामिरजतज्ञानाद्यत्पादकं रूपं तन्नरूपत्ते। कथं तर्हि तत्रैवकालान्त
रजतज्ञानमिति चेत्। तत्राविद्यानरादिनिरूपम्। अतः न ब्रह्मविद्यायाः अतीतवर्तमानसंसारकारणाविद्यानिवृत्तिः। द्वितीयस्तु ब्रह्मविज्ञा
ननागामिजन्मादिसकलसंसारकारणाविद्याया रागद्वेषकर्मणां परिक्षयेपि प्रारब्धभोगकर्मणां क्षयादर्वाक् जीवन्मुक्तिरपि प्रथमसंख्या
त्यातइति न सद्योमुक्तिरवृत्यर्थः। ननु विद्याविद्यया विनाश्यतु कथमुत्पन्नापि ब्रह्मविद्या वर्तमानसंसारकारणाविद्यां न निवर्तयत्तित्यत
आह। यथाह्यादित्यो नितमः प्रकाशयाविरावपि यथा तमसा प्रतिबद्धस्य वप्रकाशनिवर्तकत्वमेवाविद्यायाः विद्यया विनाशस्य प्रति

वद्धायाएवाविद्यायाविद्यानिवर्त्यत्वेनप्रवृत्तफलकर्म्मप्रतिवद्धायाःप्रवृत्तफलकर्मक्षयश्चनविद्यायाअविरोधादित्यर्थः।ननुप्रवृत्तफल
कर्म्मणाविद्ययाश्चानिवृत्तत्वात्तन्निवर्त्तकस्याभ्यासंभवेनतत्प्रतिवद्धाविद्यालेशस्यनकदाचिदपिनिवृत्तिःस्यादितिचाह।तस्मिन्भूपलाग
नति।फलस्यभोगेनाभावःकर्मक्षयस्तेनतस्यनाविद्यालेशप्रतिवंधकप्रवृत्तकर्म्मणःफलभोगेनक्षयेसत्यप्रतिवद्धाविद्यालेशमनन्यप्रत्ययःस्त्य
र्थदहतीत्यनाकदाचप्रसंगइत्यर्थः।ननुतत्त्वज्ञानस्यसाक्षात्कारस्यापिप्रसप्रवृत्तकर्म्मप्रतिवद्धाविद्यालेशवशात्संसारणेकदाचिदिह
८७ मुक्तिःस्यादित्याशंक्याह।मुक्तवत्।अंत्यप्रत्ययेना विद्यालेशदग्धेतत्कार्येलिंगशरीरतत्कार्यप्रमातृत्वादिविनाशत्वविदेहमुक्ति ८७
रप्रकपयनीपद्यतइत्यान्वयः।ननुकेयंमुक्तिर्नाम। आत्यंतिकीदुःखनिवृत्तिरित्येके।विषयाकारापन्नविज्ञानसंतानापर
मइत्यन्ये।निरस्तविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञा नसंतानउदयइत्यपरे।प्रकृतिपुरुषविवेकविज्ञानात्पुरुषस्यस्वरूपावस्थान
मितिकपिलाद्याः।तत्राद्यानिर्मूलनिखिलदुःखानुषंगाति।तत्रतनावदतीतदुःखनिवृत्तिरतीतत्वादेवनापिवर्त्तमानसंवर्त्तमानदुःखध्वंसाद्दुःख
त्यादसहितत्वात्तदात्यंतिकीदुःखनिवृत्तिर्विवक्षितेतिसांप्रतंदुःखानुत्पादसहितप्रागभावोवाच्या।तदत्यन्ताभावोवाच्यानाद्यःसंसारावस्था
यामपिदुःखध्वंसस्यदुःखप्रागभावसहितस्यसंभवात्।मोक्षेपिदुःखप्रागभावेकदाचिद्दुःखोत्पादप्रसंगात्प्रागभावस्यवानादित्वेना
नुत्पाद्यत्वात्।नद्वितीयः।त्वन्मतेआत्मनिदुःखस्यनाविकत्वेनतत्त्वतस्त्यन्ताभावानुपपत्तेः।तस्यनित्यत्वेनासाध्यत्वाच्चानवाशेषक्लेश
सानस्यविरोधान्मविशेषगुणानामपवर्गइतिकेचिन्नापवर्गनस्यास्याविनाश्रिवनिवर्त्यन्तुमरासन्नारनवर्त्तमानैः

प्रध्वंसादुःखात्यन्ताभावात्मनासंबंधमात्यतइतिमीमांसकाः।उक्तन्यायेनातीतानागतवर्त्तमानक्लेशध्वंसस्यासाध्यत्वात्।तत्राप्यत्यन्ताभावकल्प
नेनवस्थानात्।किंचदुःखमनित्यसुखानुत्पन्नः।सुखमाक्षिप्तंकारासंख्यावाद्यासुखस्यैवतयाघ्रदुःखाभावाख्येनात्।त्वन्मतेत्वात्मनःशषाल्प
विशेषगुणोच्छेदात्दुःखाभावस्यसुखमपतासंभविनीतिना।सापुमर्थःस्याच्छेतनात्माकदाचिदस्याशेषविशेषगुणैः।विभुत्वेसतिक्षणि
कविशेषगुणश्रयत्वात्।प्रलयावस्थायामाकाशवदितिलीलावतीप्रलापोपिनिरस्तसमस्यापुमर्थत्वापत्तेश्चस्यविभुत्वस्यस्वप्रकाशा
त्मसुखस्याभ्युपगतत्वाच्चीकारणसिद्धसाधनत्वापत्ते आत्माकाशस्थलयाभ्युपगमीकारणादाहरणस्यापहीनत्वात्अप्रसिद्धत्वाद्य
इतः।यद्वाकिरणावलीकारतेमुक्तः।दुःखमत्र निरन्वयमुच्छिद्यतेसंततित्वाद्दीपसंततिवदिति।तत्रापिसिद्धसाधनं।यथा
थविद्यानिवृत्तौदुःखसंतानउच्छेदांगीकारा आकल्पसंततावद्याप्तिवारणत्वात्वाकदाचिद्विसर्वेषामपिमुक्तिर्लक्ष्यतेइतिप
त्तपार्थिवपरमाणुरूपसंततःकल्पसंततेरप्फलता।व्याप्तिवारः।तदतिमंदासर्वमुक्तौप्रमाणाभावात्।यवाद्यतासर्वआत्मानोमुक्तिपा
ग्यानवाप्रथमकथंनसर्वमुक्तिःस्यात्।द्वितीयेकिंयंतानित्यवद्धाःस्युः।अथावनकोपिमोक्षायान्निश्चेत्।तस्यस्वात्मन्येनित्यवद्धत्वशं
कासंभवादिति।तदतिमंदाःस्वात्मनिकृत्स्नकर्मक्षयमारभ्यावस्थात्वादिकलापमापनेनशंकानिरासात्।किंचयदिसर्वेषां
दुःखध्वंसनिवृत्तिर्लक्ष्यतेतर्हीयताकालेनकिमनुत्पन्नेकस्मिन्कल्पेयद्येकोपिमुच्यतेनत्वाफलवन्संसारःस्यात्।गतक

स्थानामनंतत्वेन तत्रानंतजीवानामपवर्गं कृत्वात्। अयमध्यात्मस्त्यमनंता अपवर्गाः किंतु न सर्वे संप्रतिसंसारस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति। तदपि वा
त्रसंप्रतिसंसारात्वात्यापाद्यमानत्वात् ज्ञानेनापादकाभावः अनंतरं मुक्तेरेव लववदिष्टकालसंसारस्य तथात्वात् तथात्वेनापादकत्वसंभवात्रान
न सर्वमुक्तिप्रसङ्गः प्रयोजिकृतिवाच्यं अनंतमुक्तिशब्दात् सर्वमुक्तिशब्दस्य पृथगर्थानिरूपणाच्च। तस्मात् मुक्तेः पार्थिवपरमाणुरूपसंततौ कल्प
संततावभ्यभिचार इति। किं वा प्रदीपसंततेरात्यंतिमत्या उच्छेदात् घटेतो न दुःखसंततेरनादित्वात्। यद्वि पमतं। संततेरुच्छेदानुच्छेदयोरप्रस
९४९ लाच्छेदानुच्छेदयोर्ज्ञकोनादिमत्वानादिम त्वेऽपि। तदपि वार्त्तं। मूलसंतानेरप्यनादित्वेनाच्छेदासंभवस्य समानत्वात् ९४९
दुःखसंततिमूलस्याविद्यादिक्लेशसंततेच्छेदा ॐ त्ववस्था कृत्वाद्। एतेन दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापा
यतदनंतरापायादपवर्ग इति छित्यदस्योयत्वप यागात्तरं। देवदत्तोयमतनिष्ठ दुःखसमानकालीनदुःखध्वंसातिरिक्तदुःख
ध्वंसवान्। दुःखित्वात्। यत्तस्त्वदिति न च मुक्तपक्षीकरणे संदिग्धाश्रयासिद्धिः मुक्तस्यासंदिग्धत्वात्। साधारण्यस्य पक्षत्वासिद्धसाधनं
सुषुप्तप्रलयवदेवदत्तस्य तथाविधदुःखध्वंसवद्योगाकारात्। देवदत्तोयमतनिष्ठदुःखप्रागभावसमानकालीनदुःखध्वंसातिरिक्तदुःख
ध्वंसवान्। दुःखित्वात्। यत्तदत्तवदिति। प्रयोगान्तरपि मुक्तस्य वापक्षीकरणसंदिग्धाश्रयासिद्धिर्वा भवदृष्टव्यौ। सिद्धसाधनं वा स्मालिंग
पि मुक्ता तथाविधदुःखध्वंसस्याप्रसिद्धात्। तदेवमात्यंतिकी दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिरित्ययुक्तं नापि विषयाकारोपप्लुतविज्ञानसंतानोच्छेदामु
२४

क्तिरिति माध्यमिकानां बौद्धमतं तथा ज्ञानसंतानस्य संतानिनां वात्मत्वेनात्मनाशस्य मुक्तित्वप्रसंगात्। मुक्तेः स्वविशेषमात्रार्थत्वाच्च। निरस्तवि
षयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानसंतानानां स्यान्मुक्तिरित्यपि न पेशलं। विषयोपप्लुतविज्ञानसंतानस्य संतानिनां वा फलभोगिनामभावेन मु
क्तेरपुमर्थत्वप्रसंगात्। नापि प्रकृतिपुरुषविवेकविज्ञानात्पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मुक्तिरिति सांख्यमतं। पुरुषस्याविकारित्वेन विवेकविज्ञानासंभ
वात्। प्रकृतेरविवेका विवेको पुरुषे उपचर्यते इति चेत्। न निमित्ताभावात्। घट्यामिताणां निमित्तमिति चेत्। न सर्वथोदासीनस्याघटमी
त्वानुपपत्तेः। अपि तु नहि दृश्यस्य ताप इति वेदान्ति मुक्तावपि तत्संभवे न पुरुषप्रकृतिगतत्वे सत्युपचार प्रसंगात्। तस्मादप्रका
शपरमानंदरूपस्यात्मनः स्वरूपाभिस्फुरणा नुपपन्नः। पारमार्थिकदुःखसंबंधानुपपत्तेश्च। अविद्यया स्फुरणं दुःखसंबंधश्च
तिस्तद्विलयनिरस्ताशेषदुःखसंबंधस्य नित्यप्रका शमानं यद्रागादिदोषरहितं परमानंदैकरसं सर्वकल्पनातीतं स्थितस्थ
नीयं तु भूतस्वरूपसंपन्नो विदेहमुक्तिरित्यर्थः। न च नादेरज्ञानस्य विलयएव कथं प्रागभाववदिति ब्रूमः। तावस्य कथमिति चेत्। ना यु
क्तस्याभावत्वानंगीकाराज्ञानत्वतथापि न परमानंदस्य प्रकाशो मुक्तौ युक्तो। रसशरीरं वावसंतं न प्रियाप्रियेस्पृशत इति प्रियसंस्पर्शश्च्यापि
मुक्तौ श्रुत्या निषेधात्। नैष दोषः। विषयसंगमजनितदुःखस्य वा हि विषयसंगमजनितसुखस्य वनत्ते निषेधनत्वात्। सुखस्य पाश्चानंदो
ब्रह्मणो विद्वान् इत्यादि श्रुत्याविरोधात्। उपचारितार्थे मानिचेत्। ना मुख्यार्थबाधकाभावात्। प्रपंचितं चैतन्मथमवादइत्यपरस्य त्व

उपपादितयोर्जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योः सद्भावेऽक्षतिमुदाहरति। तथा चश्रुतिरिति। प्राणधारणोपलक्षितो जीवो दृश्यशरीरेष्वत उत्पन्नशरीरो मुक्त
इत्यविद्वज्जीवन्नपि देहविषयागामिसकलसंसारकारणाविद्याद्याहादुत्थाय संपतितं पिदेहे अविद्यालेशस्था पञ्चरावा अत्र अन्यत्परमात्मैवस
नतो त्वर्थश्च अत्र नेकजीववादे एकजीववादे विद्यातत्कार्यविनाशे जीवान्तराविद्यातत्कार्याणां मायाकार्यस्य वसद्भावान्मुक्तानामपि तद्दर्शनप्रस
ङ्गस्य थत्यत्र नान्यत्र सृष्टौ नीतिश्रुतश्रुतिरूपविमुक्तिर्न्नेष्यादितितत्राह। यश्चितरडति। अविद्याद्यसंस्पृष्टविंबस्थानीयं ब्रह्मरूपं
१४५ एतानो मुक्तानां सत्यपि मायाविवर्त्तजीवान्तरावि ॥ श्री ॥ द्यानत्कार्ये प्रपञ्चे वेदनतद्दर्शनप्रसंगस्य दर्शनद्रष्टृत्वा विद्याया अरूणवत्त्राय १४५
यासत्यपि तत्प्रपञ्चेऽस्यातद्दर्शनो। यथावा सत्यपि पुत्रधात्र्यापेक्ष्याश्च अविद्यातत्कार्यस्य तादानशुक्तियोवास्य विदः पुरुषं
तस्य तद्दर्शनं तद्वदित्यर्थः। नतु सत्त्वपामस्य मात्रात्कारमायातत्कार्ययोरविनाशे कथं तत्पक्षात्रे विश्रमायानिवृत्तिरिति
परिपक्वात्मविज्ञाननविद्यापादानमायानिवृत्तिश्रवणमित्यत आह। तत्पत्यैश्वर्यादिति मायाशब्दार्थं तल्लक्षणया मायकदेशाविद्यापरा
यथापायादत्वशक्तत्वपरशब्दः पदशपरस्तत्रान्यनामीसकलसंसारकारणमायैकदेशाविद्यानिवृत्तिर्विवक्षिता नस्वरूपतो मायायास्त
र्थः। ननु मुख्यं किंबाधकमित्यत आह। सदाशिवादिद्याधानादिति। सर्वेश्वरवशी सर्वस्य शानस्त्यादिश्रुतो मायापाचरीश्वरस्य कालवि
शेषान्वच्छेदेन सर्वशिवादिश्रूयमाणमात्मज्ञाना मायाविनाशेवाद्यत। न च नद्दाये मुक्तः सतां माना वित्यर्थः। तस्मादेनकजीववादप

श्चात्मसाक्षात्कारत्वद्यत सम्मुक्तानंतरत्वतिध्यवस्था युक्ता। नकत्तीसवादेइति। नचैवं व्यवस्थेव कुतः सिद्धा। यत्तद्दिदेवरह्रतात्मानं तत्पश्यत
त्वदुःखमवापि यंतात्मा दिश्रुतत्वेस्वदेतत्पश्यदृषिर्वामदेवः प्रतिपदे इति वामदेवादीनां मुक्तत्वश्रवणादस्मा कं च संसारपलोलावृति वदाम
चैवादःसइतिवेद्य। नञ्जन्तरतिशा कमात्मवित्यादिरप्यर्थवादएव। पश्चिमत्वत। तरतिशा कमित्यादेरर्थवादत्वे अपि देवता विकरणन्यायेन
स्वार्थप्रामाण्यं युक्तं बाधकाभावादिति। तत्किमिदानीं वामदेवादिमुक्तिरपि नोवा वकमास्त्रि। नञ्चरमेवा नयाहि। वामदेवादिषु मुक्तो वेतन्म
मुक्तं नवा। नाद्यः। संप्रतितेन तत्र संसारा पुरुषविरोधस्य नद्वितीयः। वेतन्यामुक्तो वामदेवादिषु मुक्तिश्रुतेरर्थो निरूपणा
दिति। तदपि वार्त्तो वामदेवो मदेवादिषु कात्मिवेतत्र मुक्तमवपरं तद्ज्ञानतत्कार्यविशेषापेक्षया न सर्वाज्ञानतत्कार्यापेक्षया यति
नदानीं संसारानुरूपविरोधः। यथेत घ टवदाकाशस्यात घटविनाशेएव घटापेक्षया मुक्तावपि नघटान्तरवद्धता नुरूवाधि
रोधः। न चेन्मुक्ताविद्या न तत्कार्यविनाशेप्यविद्यान्तरायोन्तरवशाव्रेतन्यस्य संसारस्य मुक्तानामपि वैषप्रसंगः। नेषदोषः। उपाधिहि स्वावछि
न्नाएवस्वकार्यकर्त्तृमलं तानेकाज्ञानावच्छिन्नचैतन्यस्य तत्कृतानर्थलागिनस्वदज्ञाननिवृत्त्या मुक्तस्य कथमज्ञानान्तरकृतसंसारप्रसंग
स्वदवच्छिन्नचैतन्यस्य। नानतमाइत्याचार्या न तायसंक्षेपः। विन्यानतंत्रास्वावदनादानिर्वाह्या अनंता अविद्या स्वदवच्छिन्ना श्वानादया जन्ता
जीवा स्वकृतानर्थलागिनस्वस्वयस्यान्तवच्छिन्नब्रह्मज्ञानाग्निना अविद्यादाह समुक्तानंतरदृति। नन्नु निवृत्ते काज्ञानंतत्कार्या जीवश्च तन्य

मात्र रूपस्या वाच्छिन्नरूपेण वा। विनिष्टत इति वाच्यं गत्यंतरा भावात्तथा च प्रथमस्मुक्तस्य सर्वाज्ञाना पत्तेरुप्रसंगः। द्वितीयश्च सकल संसारस्थागि
त्वमापतत्येन पदासक्त। निवृत्तेकाज्ञान तत्कार्या हि नावतत्स्यमात्ररूपेणावच्छिन्नरूपेणावा वा तिष्ठतां किं त्ववान वच्छिन्नविवेकल्प ब्रह्मरूपेण
त्यक्तं। नदेवं नाम देवादि मुक्ता वितत्स्य मुक्ता वपि नेदानीं संसारानुपलब्धिविरोध इति न तन्मुकिं क्वचित्प्रमाणं। नन्वेवमपि यावदुपलब्धा तत्तत्र
वदज्ञानकार्यं तत्राज्ञाना निवृत्तौ तत्कार्यापलब्ध्या भावात्कथं नेदानीं संसारान्तरवाधि रोधः नेनस्ववादात्। मदज्ञानकार्यस्य मदुपलब्धस्य
१५७ मदज्ञान निवृत्त्या निवृत्ताव पीतराज्ञाना … कार्याणामिदानीमुपलंभो पपत्तेः न चितराज्ञा नकार्याणि त्वदुपलब्ध्यानि न वा। प्रथम १५७
त्वदज्ञान निवृत्त्या निवृत्ता नोति। कथमि … दानीं तेषामनुपलंभो स्यात्। द्वितीय कथं तदस्मित्वनिश्चयश्च तदुपलंभाभावादिति चेत्। १५०
अवाध्यते। इतराज्ञान कार्याणां मदुपल … स्यादपि मदज्ञान कार्यत्वात् लोके स्वकार्याणां परेणाप्यज्ञाना कार्याणामपि वदु
ल भुपलंभात्। कथमन्यथा अन्याज्ञान कार्य भ्रमाण न्तरया प्रयःप्रयुंग्धा न्वेदं रजतं नायं सर्प इत्यादि। उपलंभपूर्वकत्वात्या ज्ञेयपदार्थस्य यथा
छ्या। नन्वपरकीयाज्ञान कार्यैरसंबंधा भावात्कथं तदुपलंभः। मंदमवनावः। स्वकीयाज्ञानकार्याणामिसंबंधस्यास्त्वेन न तदुपलंभस्याप्युपलाप
प्रसंगात्। अज्ञानमवतेनसंबंध इति चेत्। परकीयाज्ञानकार्याणामपि तद वतिसूक्तं रावाच्च तेन मायाकार्यस्याप्युपलंभः समर्थितः। न दयं मंद
पश्च माया कार्यालिप्समच्छिन्नरूपेण पृथिव्यादीनि भूतानि भौतिकानि च शरीरेंद्रियघटादीनि। व्यच्छिन्नरूपेण चानेकाज्ञानकार्याणीति न न्वेवाच्छिन्न
२१

रूपेण भूतभौतिकेनानन्त्राज्ञानकार्येण सर्वव्यवहारो पपत्तौ समष्टिरूपेण मायाकार्यभूतभौतिकसद्भावे किं प्रमाणं। मायापावरीश्वरस्य
जगन्निमित्तोपादानात्ववेदान्तवाद्य समन्वय पक्षावदेक मपरं च यत्रेवास्माकं घटस्तमस्य चेवान्यैषां। पटश्च मोनस्थो मपो निष्ठा वस्था न्यथा।
नुपपत्तिरिति वदामश्च साधारणहिमाया कार्यघटादावसति किमिति न त्वेवास्माकं घटस्त्वमस्य चेवान्येषां। पटभ्रमोनस्था द्विशेषात्मवात्।
अत एवास्य दाद्यज्ञानजाना मपि घटादि … प्रमाणव्यवहारस्याभावाव्या मायामिष्यते। ननु तथापि प्राणिना मुपभोगार्थानाम
सृष्टिप्रतिज्ञी वमस्माकारणेरवाज्ञा … नःसंपादितभूतादिलिस्या कारणत्वेन पपत्तौ किं मायिकभूतादिनेति चेत्। मायारण
त्वोग इति वदामश्च तस्मादेकाज्ञान तत्का … र्यविलयप्रज्ञानान्तर कार्यस्य मायाकार्यस्य वाप लव्यस्य संभवादिदानीं संसारानुपल
विरोध इति स्थितं बद्धमुक्त व्यवस्थोपपत्ति … स्याद गुरुशिष्य व्यवस्थाप्यपपन्ना। तथाहि संजाताात्मसाक्षात्कारात्जीवन्मुक्तो गुरुरित
रः शिष्य इति। ननु संजातात्मसाक्षात्कारस्यैव गुरुत्वे किं मानं। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतिः
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिन इति स्मृतिश्चेति ब्रूमः। नन्वेकजीववादे वा बद्धमुक्तव्यवस्था गुरुशिष्यव्यवस्था वा कथं न युज्यते। श्रुणु।
बद्धस्य तत्रात्मसाक्षात्कारः कश्चिन्मुक्त इति हि विवक्षितः स्याद्वितीया भावात्। तथा गुरुतरप्युत्पन्नात्मसाक्षात्कारो न वा। प्रथमे तदात्मसाक्षात्कार

गतत्वविद्यादाहेन दग्धाशेषाविद्यान्तरस्यापि दाहात् कः शिष्यः स्यात्। द्वितीये तु प्रागुपपादितश्रुतिस्मृतिविरोधः प्रसज्येत। नानादौ संसारे
कश्चिन्मुक्त इति। तदपि वामदेवादिमुक्तिश्रुतेः स्वार्थवाचकत्वेन प्रत्यक्षं। अपि वा अनादौ संसारे शीघ्रमेव कश्चिन्मुक्तिप्रसङ्गादविद्याविषयत्वेनैक
प्रत्याशयेति न कश्चिन्मोक्षाय निष्ठेत शास्त्रबलादुत्पाद्यत इति चेन्न। शास्त्रमवलम्ब्य कृतेन श्रवणादीनामानिसृजानात्मसाक्षात्कारस्यैवमा
१५१ निनामपि तत्र सर्वज्ञस्य कारणत्वे नीमक जीववादमुपन्यस्योपलम्भे ननु तरति शोकमात्मविदित्यादौ वेदान्तापदेशिनः शास्त्रस्या १५१
प्रमाणत्वनिश्चयात् [illegible]कजीववादवमा प्रामाण्यस्य जीवविशेषस्य निस्सरणात् सर्वेषां मोक्षाय प्रवृत्तिः स्यात्। यद्यप्येवं तदव
मवमाप्रमाणो जीवाद्यनुवादुपलब्धा स्वदज्ञानाविद्यांशिता इति निश्चयात् तवतावत् श्रवणादिषु प्रवृत्तिर्युज्यते यद्यप्येवमपि श्रव
णादिकमनुतिष्ठन्तीति सानेष्यतीतिरिति। त्ववत्यनत्परं नुमन्तवहस वारिषु त्वय्येवमेवोपालस्यमानेषूपपन्नेषूपलभ्यमानेषु मम त्वदुप
दिष्टेष्विव विश्वासाभावेन प्रवृत्त्यभाव इति न दवस्थाभावात्। सानेष्यतीतिरिति चेन्न। एतदेव मम ब्रह्मवादिनः। प्रत्यक्षयादिशत स्ववाक्ष्विन्न पुपदेशे
मम विश्वासाभावप्रसक्त्यभावात्। त्वमपि मदज्ञानविलसितं न स्वतिकथं त्वदुपदिष्टे विश्रम्भो न हि दरिद्रस्य स्वप्नदृष्टपुरुषशापादिष्टं त्वमेव नि
खिलजननीविवलय खलावनिमं दृष्टमन्यत्र तत्वाद प्रपरागरागिनस्त्वयत्र विश्वासस्त्वदुपदेष्टुः स्वज्ञानविलसितत्वनिश्चये सति। ना
मर्ग

ब्रनना ३

स्मान्मुक्तं न कस्यापि श्रवणादिषु प्रवृत्तिः स्यादिति। किंवा इदं तावदेकजीववादी प्रष्टव्यः। एकजीवव्यतिरिक्ता ये जीवा अस्मदादयस्ते नादया वा
प्रथमेऽपि किं कर्माद्यधिकारिणो न वा। नाद्यः। अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। तेषां केषांचित् कर्माद्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। ननु त्वम
व कर्माद्यधिकारी इति। तत्रैव तत्र प्रवृत्तिर्यत्त्वद्व्यपि कर्माद्यधिकारिणस्त्वत्प्रवर्त्यत इति सा तच्चोक्ति उक्तोत्तरत्वात्। अनादित्वेपि वेतनावा
वतन त्वापि तावन्मुक्ता अस्मत्संसारानुवृत्तिविरोधात्। बहुत्वेपि तेषामनादित्वेन नैकजीवाविद्याकार्यत्वमिति कथमनादिजीवानभ्युपगमः श्रवेन
नत्वं वतेषां कर्माद्यनधिकारित्वेन प्रागुक्त दोषप्रसङ्गः। यथा वेदनानामपि कर्माद्यधिकारित्वं स्वप्नदृष्टपुत्रवाणां मित्रत्यक्तं। तदपि
वात्। तथा सति कस्यचिदेकस्यैव पुरुषा विशेषस्य तत्पुरुषगतकर्माद्यधिकारित्वप्रतीतिप्रसङ्गात्। तथा च प्रतिपुरुषं कर्मा
द्यधिकारित्वानुभवविरोधश्चात्सानेष्यतीति रिति चेन्न। पश्यामि न वा। प्रथमे त्वमेव अहमित्यन्यापि त्वयैवमेव प्रतिसमाधायाध
त्पनकञ्चान्नपुरुषस्वीकारप्रसङ्गात्। त्वामेवेवं प्रति समाधास्यामि नान्यानिति चेत्। तथापि त्वं मां पश्यसि न वा। प्रथमे त्वमेव द्वितीयापि दृष्टास
न्नात्मानं तिरस्कृत्य मामेव दृष्टान्तमुपदिशसि कथं विप्रलम्भको न स्यात्। द्वितीये त्वमदुपलब्धास्तावत्कथमादेवमुपदेक्ष्यामि। ननु नाहं त्वामुपलभ्य
नाप्युपदिशामि किंतु नवेगायन्त्रमोयन्त्रा अयमुपलभ्यो पदीदिशन्निति। आहो जिनं विप्रलम्भकं येनमदुमं तानन्नपि नादृष्टानि चोषस। कि
वा। यथा त्वं मामप्युपदिश्यात्मनो जीवत्वं निराकरोषि न तथाहमपि यदि त्वामप्युपदिश्यात्मनो जीवत्वं निराकरिष्यामि तदा को जीवः।

स्यात्। अथवा स्यामद्य इति विश्वासोऽपि पद्यवं निराकृयोऽकस्मादस्यात् तदा अहमेव निवृत्तः तथाहमपि किं न स्यामित्याशां कुर्द्दमः किंवा। अविद्याया ए
कत्वे ऽत्र नेकजीववादमस्य प्राग्छन्तु स्वप्नो दृष्टः एव पिण्डलं स्थात्तदा हि सुपूरः किमुपादानस्या अस संसारोपादानविद्या पादानो वा। अवि
द्यांतरोपादानो वा। नाद्य इमथ आत्मयाथात्म्यज्ञानादुद्दौ स्वप्न विनाशप्रसंगात् द्वितीये त्वविद्यायास्तदज्ञानस्यात्रादावजीवच्छेदका विद्याच्छेद
प्रपश्चदशतिकथं तर्हि ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ब्रह्मण एव केकस्य विद्ययाविद्ध्य वि
१५४ यासर्वात्मत्वाविष्कवणमिति चेत्। किंचात्र ॥ श्रीः ॥ नेकजीववादेऽनुपपन्नं पश्यामि। ब्रह्मण एव बद्धत्वं मुक्तत्वं चेति चेत्। नाअनेकजीववा १५४
दिभिरपि ब्रह्मण एवैकस्यानेका विद्याव च्छेदनवद्धत्वस्याविद्यया मुक्तत्वं चेष्टत्वात्। यापि नूयानश्यमश्याकृतो ब्रह्मैवेका विद्या
वच्छेदनेकोजीवः स एव मुच्यते नान्य इत्य लिप्तमिति। तं वाक्योपक्रम एव निवारयिष्यति। वाक्योपक्रमे हि तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथ र्षीणां तथा मनुष्याणामित्यविशेषेण सर्वेषां विद्यया मुक्तिश्रवणं विरुध्येत। तथापरा सर्योऽपि मनुष्याणां म १५२
त्यनुच्यत स एव तस्तस्व दर्षिणां तथा मनुष्याणामित्यविशेषेण सर्वेषां विद्यया मुक्तिश्रवणं विरुध्येत। तथापारासर्योऽपि मनुष्याणां म
ह्मसावनव्रह्मविद्यायामाधनश्रवणादाविकारं प्रतिपाद्य देवानां कर्म्मण्याप्यनधिकारमाशंक्य तदुपर्यपि बादरायणः संभवादित्यधिक

रमहमुत्तत्र। तदपि मनुष्याणां देवानां च साक्षात्कारांगिविद्यमार्थकं लक्ष्यते। तथैकजीववादस्य सर्वमुक्तौ सगुणोपासनव शाद्ब्रह्मलोकं गताना
मवतत्संजातात्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति। कार्य ब्रह्ममुक्ति
कालो मुक्तिश्रवणमुपरुद्ध्येत। तथैकस्यैवजीवस्याविद्ययाऽऽगमप्रसुत्वं तत्र तत्र जगन्निमित्तोपादानपरवेदांतवाक्यसमन्वयस्य जीवप
रत्वमाशंक्य तन्निराकरणपराणि नेत रोऽनुपपत्तेः अनुपपत्तेस्तु न शारीरः कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च। परन्तु तद्धेतुरित्यादीनि
सूत्रवाक्यानि तद्व्याख्यानपराणि क्लृप्तानि विरुध्येरन्। येऽप्येकजीववादास्त्रिप्रायेण वार्त्तिककारीयवाक्यानि नह
त्वमविन्मदस्यात्रिनमत्तोऽयं स्यात्सिकश्च नाऽहं त्वं ज्ञानं विजानाति यः स ब्रह्म विदुत्तमः इत्यादीन्युदाहरंति। तन्नवार्त्तिककारी
यमतानलिज्ञैतं यथार्थवनीयास्वविद्ध द्विर्नानुसरणीयाः वार्त्तिककारे हि आब्रह्मस्तम्बपर्यंतेः सर्वप्राणिभिरित्यत्र ब्र
ह्मादीनां स्तंबपर्यन्तानां दुःखनक्षेत्र कर्म्मतद्धेतुरागादिदोषतद्धेतुविद्यासंबंधं वर्णयद्भिरनेकजीववाद एव समर्थितः। उदाहृतवा
क्यानि तु नानाजीववादेऽपि मुक्तसूत्यपक्षयोपपद्यंत इत्यलं मुमुक्षु वर्तिकया ॥ ५५ ॥ ननु विद्याद्वृत्त्या वस्तुतो नावाछिन्नस्यमुक्तस्वरूपत्वा
न्नथश्वरापि नापि विद्यापूर्वतया वजीवेश्वरविभागजीवानां परस्परं भेदकथमेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिसिद्धमद्वैतं न स्यादित्यत

त्याशंक्यनेत्याह। न सैवं सतीति। सत्वाविद्यानुरक्तजीवः किं त्वविद्यावच्छेदनान्यथा निर्मोक्षप्रसंगात्। नन्वेकाविद्यावच्छेदेनेकजीवत्वा
दनेकाविद्यावच्छेदनानेकजीवत्वं मायावच्छेदमीश्वरत्वं कथमद्वैतं तत्राह। नानाजीवेकत्ववज्जीवानेकत्वस्याप्यविद्ययाकल्पितत्वा
नवकल्पितानेकत्वस्याकल्पितेकत्वेन विरोधश्चंज्ञानेकत्वस्यानेकत्वविरोधदर्शनादित्यद्वैतप्रमाणेनाद्वैतव्याघात मा शंक्यापादन
दिनरथे नजीवत्वादपितत्वंपदयोरपर्या ... यत्वमिद्वयस्यार्थे भेदस्यावश्यकत्वात्कथमद्वैतं नत्याह स्यानेत्यर्थः। केनात्तिप्राय
१४५ णनद्यद्वितीयत्वाति सनमित्यत आह। ... संविदिति। सत्यज्ञानानंदानंतपदैः प्रतिपादितस्य तत्त्वस्य स्वरूपस्य स्वप्रकाशानंदस्व
त्मन एकरूपत्वादात्मनो अद्वितीयत्वा ... त्मनामित्यर्थः। ननु लिङ्गानामानंदादिपदानां कथमकस्यस्वप्रकाशानंदमात्रा थे
त्वमित्याशंक्यगुणापसंहरत्यापनमत ... मनंतं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति मुख्यसामानाधिकरण्येन प्रयोगादित्याह। तथाहि
ति। मुख्यसामानाधिकरण्यस्य भिन्नपदानामेकार्थमात्रवृत्तित्वस्य लक्षणादित्यर्थः। ननु सत्यादिपदानामेकार्थमात्रवृत्तित्वे एकपदे
नवबुद्धीतिसिद्धेरितरपदानर्थक्यं स्यादित्याह। व्यावर्त्तेति। अनृतपरिच्छेद जड दुःखानां सत्यादिपदैर्व्यावर्त्यानां भेदात्तेषामेकार्थ
त्वपि नात्यंतमानर्थक्यं। ननु सत्यादिपदानामेकार्थत्वे घटकलशादिपदवत्पर्यायत्वाद्व्यावर्त्यभेदोपि कथमित्यत आह। प्रवृत्तीति।

विज्ञानत्वानंदत्वादिसामान्यानां विज्ञानादिपदप्रवृत्तिनिमित्तानां भेदान पर्यायत्वं प्रवृत्तिनिमित्तभेदमंतरेणैकार्थत्वस्य पर्यायलक्षणत्वा
दित्यर्थः। यदि विज्ञानादिपदानि ज्ञानत्वादिसामान्यान्युपादाय प्रवर्तन्ते तर्हि तानि विज्ञानत्वादिसामान्यविशिष्टं गुणविशिष्टं वा मः घटादि
दवज्ञातातताताभिदिपदवत् किं न वाचकत्वं न युक्तमित्याह। विशिष्टेति। तदा जातिक्रियाव नगुणगुणिभावेनवार्थभेदान्मुख्यसामानाधिकर
ण्यासंभवात्मुख्यसंभवत्यामुख्यमेव वा ... स्यापत्वादित्यर्थः। ननु यदि विज्ञानादिपदानि विज्ञानत्वादिभिन्नसामान्या ... यो
१५ निकथं तर्हि तेषां सामानाधिकरण्य ... लादप्यखंडार्थनिष्ठता स्याशंक्य लक्षणयेति वक्तुं विज्ञानादिपदमुख्यार्थानां वि
ज्ञानत्वादिसामान्यानां तत्स्वमाणस्व ... प्रकाशानंदनाविषयानां स्वस्वरूपलक्षणा प्रयोजकं संबंधं तावदाह। विज्ञानमि
त्वादीति। मुख्यत्वेन तत्तद्वृत्तिभेदभेदस्य ... ख्यसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः। लक्षणेन विलाद्यमाने स्वप्रकाशानंदे विज्ञानत्वेना
वाप्यनेन मुक्तः तत्तज्ज्ञवृत्तिभेदभेदनविलाद्यमाननतस्मिन्नानंदत्वमित्येवं विज्ञानत्वादेः स्वप्रकाशानंदस्वरूपमुपारोपितत्वेन संबं
धसंभवादित्यर्थः। फलितमाह। उपपद्यत इति विज्ञानादिपदानि मुख्यार्थे मुख्यसामानाधिकरण्यानुपपत्तिवाधितानि तत्परित्याग
नतत्संबंधिन्यां स्वप्रकाशानंदव्यक्तौ लक्षणया वर्त्तनत्र त्यखंडानिष्ठानि तेषामित्यर्थः। ननु किं तेषु प्रयोगमाह। प्रयोगापिति। वस्तुनि

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजीस्मारकग्रंथसंग्रहः

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीस्मारकग्रंथसंग्रहः

वर्त्तमानत्वाखंडंमिथ्याप्रकाशानंदेन्यक्कोलक्षणयावर्त्ततइत्यखंडइतिक्षमतातेषामित्यर्थः तर्कितं थेप्रयोगमाह्याह। वस्तुप्रतिपाद
कत्वादित्फकेनीलमुत्पलमित्यादावृत्तिवारणायनेकेतिसिद्धस्वेदइति। न चामिश्छिन्नेहनाना। किंवनेतिकृत्यानि पिंडलदेवक्षणि
वर्त्तमानत्वात्। न वा नयथिकलादृष्टांतः। सूत्रागमात्र विवक्षयाकेवलभूतलमितिवाक्यप्रयोगात्। प्रत्यक्षादिनि षिद्धस्वेदेस्त्रागमा
त्रवर्त्तमानत्वाच्च। विपक्षेवस्तुस्यासामान्या — स्त्रिकरस्याद्यनुपपत्तिरितिदृष्टव्यं। अत्यंतरपर्यालोचनयापि विज्ञाना दिवाक्यत्वादि
१५५ स्याखंडनिष्ठतत्पाह हृस्नइति। विज्ञा — नादिवाक्यंनाखंडार्थं वाक्यत्वात्। गामानयतिवाक्यवदितिप्रतिप्रयोगमाशंक्या १५६
त्वा वाक्यत्वादिनीति। प्रकृष्टप्रकाशश्चं — इत्यादिवाक्यस्यापि प्रकर्षगुणविशिष्टप्रकाशित्वान्नतत्रानैकांतिकत्वमि १५८
त्या शंक्यनत्याह। प्रश्नेति। अस्मिन्प्राति — मंडलेकतमश्चंद्रइतिचंद्रप्रातिपदिकार्थमात्रविषयस्या वस्तुस्वरूपात्रात्तरवाक्ययादि
प्रकाशस्य प्रकर्षगुणविशिष्टं प्रतिपाद्यते। नत्वन्यत् तृष्णमस्य प्रतिपादितमितिस्यादेतत्। प्रकृष्टप्रकाशशब्दःप्रकर्षगुणप्रकाशत्वजातिम
त्त्वेननाप्रकाशप्रकाशत्वं व्यावर्त्तनेनैकांप्रकाशव्यक्तिं चंद्रत्वेनलक्षयतइत्यखंडार्थाविति कथंनानैकांतिकंतत्रत्यर्थः एवं तावद्विज्ञानमानंदंब्रह्म
त्यादेर्लक्षणवाक्यस्याखंडार्थत्वं प्रतिपाद्येदानींतत्त्वमस्यादेर्महावाक्यस्याखंडार्थत्वंप्रतिपादयतितदेतदिति। तत्रायंप्रयोगः तत्त्वमस्यादिवाक्यं।

स्याखंडार्थनिष्ठंअकार्यकारणद्रव्यमात्रस्वरूपप्रतिपादकवाक्यत्वात् सोयंदेवदत्तइतिवाक्यवदिति। ननु किमिदमखंडार्थत्वंसंसर्गाविषयप्रमाजन
कत्वंवा। निर्विकल्पकवस्तुमात्रप्रमाजनकत्वंवा। निर्विशेषप्रमाजनकत्वंवा। प्रातिपदिकार्थमात्रप्रमाजनकत्वंवा। नाद्यः सोयं देवदत्त इत्यादिवाक्यानामपि देशका
लविशिष्टदेवदत्तस्यैतद्देशकालविशिष्टप्रतिपादकत्वेन साध्यविकल्पात्। न द्वितीयः। निर्विकल्पकस्यवस्तुविशेषणत्वेउपलक्षणत्वेवा निर्घटन्नूतलमि
तिवाक्यवत्साम्यात्तीर्थमितिवाक्यवत्संसृष्टार्थत्वप्रसंगान्नाखंडार्थत्वव्याघातात्। अतएवनतृतीयः। नचतुर्थः। सास्नादिमानगवाश्वादित्यत्र
गवादिपदानां प्रातिपदिकार्थमात्रप्रमाजन — कत्वेपाखंडार्थत्वस्यानिष्टेः एकप्रातिपदिकार्थमात्रप्रमाजनकत्वमितिचेन्न। अपर्याय
शब्दानांतदनुपपत्तेः। एकप्रातिपदिकार्थ — मात्रपर्यवसायित्वमितिचेत्। उच्यते। संसर्गागोचरत्वे अपर्यायाणां मुख्यवृत्त्यानदनुपपत्तेः
लक्षणयातिचेत्। न। एकपदस्यैवैकप्राति — दिकार्थमात्रपर्यवसायित्वोपपत्त्यापदांतरानर्थक्यप्रसंगादितिचेत्। उच्यते। संसर्गा
गोचरप्रमाजनकत्वस्याखंडार्थत्वेपि नसाध्यविकल्पं। सोयंदेवदत्तइति। वाक्यस्यापि तु तु स्मिंतदेवदत्तस्वरूपमात्रार्थत्वात्। न तद्देवदत्तस्यैतद
न्देशादिसंसर्गंप्रतिपाद्यतइतिवाच्यं। देशादिवाचकपदानुपलंभात्। देशादिसंसर्गस्याविवक्षितत्वाच्च। नन्वेवमेकप्रातिपदिकार्थमात्र पर्य
वसायित्वस्याखंडशब्दार्थत्वेपितपदार्थसंनर्थक्यं। एकपदस्याप्रमाएकत्वात्। तदित्यकेत्वमित्युक्तेवाविरोधप्रतीत्यालक्षणाप्रवृत्त्यनुपप
त्त्या पारोक्ष्यानात्मत्वादव्यावृत्तस्याव्यवस्थाखंडवाच्च। ननु नर्हि पानोद्यादिवृत्तिविशिष्टस्यवस्तुनःप्रतिपादनात्। कथमखंडार्थताख्या

नारा२

नायं दोषः परोक्षादिव्यावृत्तेरर्थत्वात् ब्रह्मशब्दार्थत्वाभावात्। नहि कालसमानाधिकरण्यनिवारकस्याकलङ्को नयनस्यावृत्तिरर्थत्वस्यार्थोऽस्तीति वा
प्रसङ्गात्। एतेन प्रकाशादिवाक्येषु विज्ञानाद्यात्मवृत्तिविशिष्टवत् प्रतिपादनादखण्डार्थत्वाभावो निरस्त इत्यभिप्रायेणाह।
इत्यनपवादमिति। अथ वाक्यस्य ब्रह्मणोऽस्य प्रतिपादितसमन्वयमुपसंहरति। तदेतदिति॥ ५॥ ॥ इदानीं तत्त्वमस्यादिमाह। वाक्या
त्पादेव ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानान्मोक्ष इति समन्वयश्च केवलकर्मणामेव ध्यातव्यं ज्ञानमङ्गीकारितया वा मोक्षसाधनत्वोपपादकन
१५५ कर्ममीमांसकानामेकदेशिनां वमतं नविरोधं निराकर्तुमाह। नज्ञानेत्यादि। आत्मनः कर्तृत्वलोकप्रसक्तिः स्वाभाविकी ५७
अविद्यकी वा। नाद्यः स्वाभाविकशक्तेः कर्मस्यापि नाशे आत्मनोऽपि नाशप्रसंगात्। न द्वितीयः। आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्माकां १५५
दासर्हिमुक्तानां। नहि स्वभावो भावानां यावत्स्थायितापि वद् वरिति। नहि द्वितीयः। अविद्यकस्य विद्यामन्तरेणान्यविनाश्यत्वविद्या
या अन्नाशे न्यापक्षत्वेव प्रमाणाभावात्। नहि स्व विद्याजन्यरजतादेः शुक्तिविद्यामन्तरेणान्यतो नाशः शुक्तिविद्याया वा। तन्न
शत्यापत्त्या दृष्टेति भावः। केवलस्य ज्ञानमात्रस्य साधनत्वे श्रुतिस्मृती दर्शयति। तथा चेति। ननु नामन्तं वदाद्भवचनेन ब्राह्मणा वि
विदिषन्तीत्यनेन पूर्वार्थत्वात् द्विविपरं वाक्यं तेन यज्ञादिभिरात्मानं विविदिषन्तीति संपद्यते तत्र विविदिषाशब्दाभावनायाऽनाप्ता

३१

योः तु तुल्यापारार्थसाधनाः किन्त्वा यज्ञादिभिर्वेदायाभाव्यमिति कल्प्यते। तस्याथर्व्याख्यायापेक्षायां सत्त्वाद्यर्थपाठ पूर्वसिद्धत्वेनेष्यमाणवेदनस्य वक्ष्यतेऽपि
णां तु पुरुषार्थत्वात् फलत्वात् तुपपन्नो न तमन्तमिति। द्वितीयापि द्विनात्मानाद्यत्वेनकल्प्यते इष्यमाणवेदनं तु कारणत्वेन तज्ज्ञादिकं तु प्रयाजादिवदङ्गे
रणोपकारकमनेनेति कल्प्यते अतस्माकल्प्यतेति यज्ञादिभिरुपकृत्य वेदनेनात्मानं भावयेदिति। वाक्यार्थः। अयमर्थः अत्र वाक्यस्य कर्मप्रधाने ज्ञाने तिकर्तव्य
तयामोक्षसाधनत्वलक्षणा कथं ज्ञानस्य केवलमात्रस्य मोक्षसाधनत्वं। नान्यः पन्था विद्यत इति तु ज्ञानोपकारकत्वरहितानां कर्मणां मोक्षसाधनत्वनिषेधो
ननु ज्ञानोपकारकत्वानो व्याख्यानवाक्यविरोधादि तिः पूर्वपक्षमूले वाक्यमुदाहरति। यथेति। तत्साध्यत्वात्स्वमन्यच्छ्रेयेति। तदपी
ति। सत्यम पूर्वार्थत्वाद्विविपरं वाक्यं किंतु वध्यमानविज्ञायतां भावनायां साध्याकाङ्क्षायामप्रस्तुतत्वेन पूर्वसिद्धत्वेन स्वभावाद्यत्वानुपपत्ते
विद्यमाणतया प्रधानं वेदनमेव साध्यत्वेन कल्प्यते। ननु तस्या पुरुषार्थत्वान्नदत्साक्षात् सर्वान्तर्मामात्मसाक्षात्कारत्वेन पुरुषार्थत्वाप
त्तेः यज्ञादयः करणत्वेन मन्वय्यते एवं च यज्ञेनेत्यादितृतीयाश्रुतिः सुत्वार्थस्यार्तताय यज्ञादिना वेदनं भावयेदिति वाक्यार्थः संपद्यते न
चायमज्ञादीनामिष्यमाणवेदनसाधनत्वमेव तज्ज्ञानसमनियतत्वेन ज्ञानोपकरणतया मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः। ननु तम न मितिद्वितीया श्रुत्या
त्मनः साध्यत्वमुक्तं सत्यं किंतु न ज्ञानेन तत्कर्मणा निमोदाहरणमात्रं यथा यवेनेति। अश्वेन ग्रामं गच्छतीति ग्रामस्यान्यच्छायायाऽश्वस्तन
त्वान्यत्र न नेत्यनपदावयादिष्यमाणे तस्याश्वस्य गमनेनाश्वस्य करणतयासंबन्धे ग्राममिति द्वितीया श्रुतिः प्राप्तिग्रामस्येयाश्वस्य

णद्वारेणावगमनस्योपवतिरपेक्षसाधनत्वं दृष्टाज्ञादीनां क्रियमाणवेदनसाधनत्वमात्मपापेनानुनिरपेक्षवेदनस्यैव त्वर्थः। ननु कर्मणो मोक्षा
ज्ञानकरणत्वानुपपत्तेर्मोक्षकरणत्वं कस्यते न कात्म्नानो ह्यात्माश्रवणेन न पाकस्मरणत्ववद्धज्ञादीनामप्युपात्तपरिपक्षिद्विरित्यवधानेन ज्ञा
नकारणत्वोपपत्तेः अतएव नाद्यः पक्षः इति। शबलकर्मणो मोक्षसाधनत्वनिषेधेन ज्ञानापकरणत्वरहितकर्मविषयः समुच्चयवाक्ष्यानि
षनिमादायचनविनिर्मविद्यात्मकं चैषनिषेधेन कर्मणउपयोगाभावादनाश्रयकृतः कृतेन्येत्यादिश्रुतिविरोधश्च नेदं वाक्यं ज्ञानकर्मणोर्मा
१५९ क्षमसुच्चयपरं किंतु नस्याग्निराज्ञाभिवयश्चरप रिपक्वज्ञानमपरिपक्वात्मज्ञानस्याश्रमकर्मणां समाहित्यपरमित्यर्थः। १५९
परिपक्वात्मज्ञानस्य कर्मणां समाहित्यपरं किंन्न स्यादित्यत आह। परिपक्वाविति। परिपक्वात्मज्ञानस्याविद्यानिवृत्त्या क्ष्यनेर
पेक्षणसमर्थत्वादित्यर्थः। नविरनर्थकोऽयोगमा हायश्चयागश्चति। नवनिरंतरफलत्वमसिद्धं अव्यज्ञात्ममाक्षाकारणमनर्थनिवृ
त्तरवत्वमिद्धत्वादिति। ननु विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह इति श्रुतौ मोक्षे ज्ञानकर्मणोः साहित्यश्रवणात् ज्ञानस्य कर्मानिकवन्न व्यापज्ञा
तीमत इति नहि। राचवङ्गिनित्याहानव विद्या वेनि। नच ज्ञानकर्मणो मोक्षे सहसविश्रवणं किंतु ज्ञानकर्मणोरुपायोपेययोः साधनवेदन इति
तद्विरोत्यर्थः। किंवा अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इति वाक्यशेषश्च विद्याशब्दार्थस्य कर्मणा मृत्युं शब्दवाच्यापापनिवृत्तिफल
त्वस्य श्रवणाद्विद्याया वाऽमृतशब्दवाच्यमोक्षफलत्वस्य श्रवणात्र तेदं ज्ञानकर्मणोर्मोक्षे समुच्चयश्रवणमित्याह वाक्यशेषइति। ननु केवलात्म

विद्यायामोक्षसाधनत्वेन तेनाप्युपयुक्त वेतेत मोयअविद्यायामु रताइति केवलविद्यानिष्ठानुपपत्तिरावइतिनेत्याह केवलेति। गतानुमाने अनुमान
विरोधमाशंक्यते नतानेकात्मिकत्वं श्रुतिविरोधबाद्वाद्वफलत्वादिना। ननु तथाप्यबाधवतित्वात्रिफलत्वमज्ञानोपादानत्वेनासिद्धं। वंक्त्वा विद्या
पादनत्वेऽविद्यात्वे वा प्रमाणाभावादित्याशंक्यानांतरतिशोकमात्मविदिति वेदस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणान्यथानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात्। ज्ञा
ज्ञानेनकार्यं वाविद्यायान्यस्य ज्ञानानिवृत्तिर्दृष्टे त्यनिवृत्त्योपसंहरतीति तस्मादिति॥ ५०॥ ननु वंधस्याज्ञानतकार्यत्वाभावेपि ज्ञा
नान्निवृत्तिः शास्त्रप्रामाण्यादुपपस्यत इत्यपि तानेदादेर्मेनमाशंक्यनेत्याह ज्ञानयेति। यएवाजोकिकास्त एव वैदिका इति न्यायो
लोकयस्यत्यक्तसाधनत्वं दृष्टं तस्य तत्वेव वेदेति मापनत्वं वाच्यमित्यर्थः। ब्रिपक्षेदोषमाह श्रयथेति। स्वर्गकामोयजेतेत्यत्र
तावद्यागक्रियायाः स्वर्गसाधनत्वं श्रूतं तत्र लो केक्रियाया ह्यक्षणिकत्वापत्तेनेन यागक्रियाया अपि क्षणिकत्वानुमानेन कालां
तरीयफलसाधनत्वाभावमाशंक्य यागक्रियाया अपूर्वव्यापारद्वारेण स्वर्गसाधनत्वं कल्प्यते अपि क्रियायाइ स्वरूपगतसंस्कारद्वारेणसंध्या
दिसाधनत्वे तत्र यत्नो लौकिक वास्तु त्यन्निमनस्ये देषवनिपन्निस्यात् तदा क्षणिक वे पिया गक्रियाया एव कालांतरीय स्वर्गसाधनत्वे शास्त्रप्रामा
ण्यादुपविष्यतीत्यपूर्वं कल्पनं न स्यादित्यर्थः। ननु लोकवाक्यादेवेत्युक्तिरितिनत्वा लोकवेनि। अज्ञाननिवृत्तां वेदलोकज्ञानस्य सामर्थ्याविम
मादं नस्या ह्यज्ञानात्मकत्वेऽकृतस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यापपत्तिस्त्वित्यर्थः। कथं तर्हि गतस्मरणज्ञाना सत्यविपतिवृत्तिरितिनेत्याह न चेति। नहि

गतुऽस्मरणमात्राद्दिष्टनिवृत्तिर्गेतुऽत्राह्यज्ञानादिज्ञानामपि तत्स्मरणाद्विशेषः प्रशमप्रसंगात् किंतु तज्ज्ञानादिक्रियाविशेषादित्यर्थः नतु विषयेषु
रागिषु त्वादिदोषज्ञानात्यस्यापि रागस्य निवृत्तिर्दृश्यत इति नेत्याह। नचेति। वर्तमानरागस्य प्रक्षणिकत्वे नैव निवृत्तेर्न तत्र दोषदर्शनं हेतुरनागत
रागस्य च निवर्त्यत्वेपि तु मशस्मत्वादनाविषयदोषदर्शनं रागाविरुद्धज्ञानस्फुरणपरिणामविशेषवैराग्यं हेतुरित्यर्थः। ननु तथापि सर्वं दृष्ट्वा विमु
च्यत इति बलवद्ब्रह्मस्तत्वायतिस्मृता सद्दर्शनस्य सत्यब्रह्मत्वाद्यनुपपत्तिनिवृत्तिहेतुत्वं प्रतीयत इति नेत्याह। नापीति। यस्य दर्शनाद्वा पुरुषा प्रशमः।
१५७ किंतु वाक्यैर्ध्येतत्त्वज्ञानादिनेत्यर्थे वादनयाः दर्शन मदूहितं पूर्यमाणं ज्ञानादिकमवगुणानिवृत्यर्थत्वेन विधीयत इत्यर्थः। ननु ज्ञा १५७
न वर्दर्शनमपि किं न विधीयत इत्यत आह। नाद्येति। दर्शनं नविरुद्धं दृश्यत्वविषयत्वात् स्वर्गवदित्यर्थः। हेत्वसिद्धिमाशंक्याह। अ
यनेति। आद्यावेक्षणेन कान्तिकत्वमाशंक्याह। श्राद्धेति। आद्या वेक्षणस्य पक्षतुल्यत्वान्न विपक्षतेत्यर्थः। दर्शनस्य विषयत्वासा १५८
वशात्मा इत्यादि इत्यादेः कामनिवृत्तिलाह। अधितेति। आत्मा इत्यादि इत्यत्र कृत्यप्रत्ययस्याहार्थाद्वा आदाः सदर्शनं फलनयाह।
द्यतत्साधनत्वम् श्रात तज्ज्ञानमेतत्पाद् इत्यादिना श्रवणादिकं विधीयते। ननु दर्शनं तस्य प्रमाणवस्तुयधीनत्वादित्यर्थः। दर्शनस्याविधेयत्वे हेत्वंतरमा
ह। दर्शनमिति। तत्साधनत्वसत्यक्रियात्वादक्रियात्वसत्यं तत्साधनत्वाविनिइत्यर्थे ननु प्रमार्थव्यापारविशेषो ज्ञानमतस्तस्य क्रियात्वादक्रि
यात्वमसिद्धमिति नत्वा ह। अक्रियात्वमिति दर्शनमक्रिया। तमानज्ञानात्यनमविराधिवास्ततीपवादित्यर्थः विपक्षे दोषमाह। क्रियात्वे तु ति। य

क्रियासंविदसाधनं पुरुषेच्छाधीनाचा यथागतिरतो दर्शनस्यापि क्रियात्वे तदुपायं स्यादित्यर्थः। यत्नान्यज्ञातादर्शनमात्रमप्रमत्यमितित्य हेतुत्व
ध्यास्यदर्शनस्यासत्यवंचनिवृत्तिहेतुत्वं नविध्यतिचेव निवृत्त्युहेशेन विधीयमानत्वादिति तदपि ज्ञानस्याविधेयत्वेन निरस्तमित्याह। अतइति॥
५८॥ ननु सत्यमपि स्वप्नज्ञानं गर्भावावेज्ञानेन निवर्त्यते। तित्याह। तत्रज्ञानादिति। किं तत्त्वज्ञानं स्वप्नज्ञानं निवर्त्यति। अन्यथा त्वं कैवान्वा प
इत्याह॥ निवृत्तस्येति। नावत्त्वपि तावात्तरेवा ज्ञानमवक्वा। प्रथमप्रा मवक्वा। श्रगलावनिवृत्तेरपि उत्पत्यत्वेन प्रागभावात्तर्रतिनिवृत्तिसुवात्या
साध्यक्न्यायेन तावान्तरमिति तत्प्रागभावनि वृत्त्यन्तरी वाच्यमिति। पूर्व पूर्वप्रागभावनिवृत्त्यसिद्धानुत्तरोत्तरप्रागभावनि
वृत्तेरप्यसिद्धेर्ज्ञानप्रागभावनिवृत्तिर्नसिद्धेदिति वृत्तेरिति। प्रापिकानवस्थेत्यर्थः। अनवस्थादोषमाह। अनावस्थेति। तदापि
ज्ञानात्प्राग्ध्वंससमकालं वा। प्रथमज्ञानस्याज्ञ स्य त्वात् तमेवज्ञानप्रागभावत्वस्यादित्यर्थः ज्ञानसमकालत्वे दोषमाह। अस
हसाहित्वेचेति। पूर्वोत्तरभावस्य हेतुहेतुमद्भावत्वादित्यर्थः। अथ ज्ञानप्रागभावनिवृत्तिसाव्रज्ञानमवन्तर्दिनज्ञानमाद्यापक्षस्यासाध्यास
त्वनत्वानुपपन्नमित्यत्र लिखेत्याह। अतइति। ननु प्रागभावनिवृत्तेर्ज्ञानत्वे ज्ञाननाशकालस्य ज्ञानप्रागभावस्थितिनाशप्रागभावकालत्वाभा
वात्तत्वज्ञानप्रागभावान्यान्निषु संगः। आयस्यस्थितिनाशप्रागभावकालादन्यत्वकाम्। सतस्थाप्यापिद्धिकालइति चाप्रविनित्याह। नचज्ञा
नेति। साहित्वस्यापाविद्याविनाशः। यदि ज्ञाननाशकालस्य ज्ञानप्रागभावनाशकालत्वा तावत्प्रागभावस्थितिपापाद्यतत्त्वाचनस्यति।

तस्य ज्ञानस्य प्रागभावनाशरूपत्वाज्ज्ञातत्वाच्च तत्त्वज्ञानेनाशो ऽज्ञानेत्यव निरुपावधिरोऽस्य वन्यस्य त्वेयापत्तिर्नाद्यो न ज्ञाननाशकालेन
प्रागभावप्रसंगइत्यर्थः ॥ ननु ज्ञाननाशकाले यस्मिन् ज्ञानप्रागभावस्य नाशो ज्ञानप्रागभावइतिनाशित्वं ध्वंसत्वं अद्य इत्यनन्तप्रागभावानेवन ॥
प्रागभावस्यानादित्वेन तद्ध्वंसवादेनास्य ज्ञानप्रागभावनिवृत्त्यालेवनत्वेवाच्यतन्नसेत्यति ज्ञानस्यैव प्रागभावनिवृत्तित्वे तदातद्ध्वंसत्वा
दिनितत्वाद्धो ध्वंसयोनि ज्ञाननाशकाले ज्ञानप्रागभावनिवृत्तेर्ज्ञानस्यासावपि ज्ञानप्रागभावात्तज्ञानावस्थमंतवान्नद्वितीयाज्ञानप्रागभा
वानाप्तीति यद्वक्तारार्थिवप्रतीतिनिनद्वतारपि ज्ञानातिरिक्तत्वागभावनिवृत्तिकल्पनमित्यर्थः ॥ नतु तथापि ज्ञानस्यप्र
१५८ प्रागभावप्रसंगमत्वघयाश्रिप्रसंगवनिवृत्तिजन्यत्वप्रसं गइतितत्राहात्वादितिलावप्रसंगमत्व मुपादिरित्यर्थः ॥ यद्वप्रागाकरज्ञानप्रा १५८
गभावः प्रसंगमावाज्ञानेनाद्वर्षमित्युच्यतेतत्राह सुषुप्तौ तिसुषुप्तज्ञानवदमीतज्ञानप्रसंगासामनागतज्ञानप्रागभावानाश्र
वदसत्वतज्ञानाभावाज्ञानाप्रवेवस्त्रदासुषुप्तावपि ज्ञानमिद्धं स्यादतदृष्टसुषुप्तिलक्ष्याघातः ॥ सर्वज्ञानोपरमस्य सुषुप्तित्वादित्यर्थः यस्मा
ज्ज्ञानस्याज्ञानव्यतिरेकेणान्यनिवर्तकत्वप्रमाणाभावस्तस्मादतत्सिद्धमित्याहतस्मादिति ॥ यत्राज्ञानं सिद्धप्रवसासनाद्वितीयसम
वयस्यविरिविरावीनिरावर्तुं प्रप्नपूर्वकमज्ञानं विद्वन्नः ॥ यदनुमानाद्वाकाण्डनर्दिनिज्ञायमानत्वादवन्तरव्यस्मतीमापिराशविषाणवदस
ती विरामन्नासिद्धसनीनापिमदसत्त्रदसद्वलक्षणावच्छिन्नज्ञानमात्रोपाधानत्विदविवासनिवृत्तिनिवृत्तिमनार्दसहेतःपेश्रमक्रारा २

ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यर्थः ॥ नतु तर्हि सदात्मातिरिक्ताज्ञाननिवृत्तेरसत्वादद्वैतव्याघातइतिनत्वाह्नानस्यावनिर्वाच्यत्वमाश्रित्याताकार्य
१ यानिर्वच्यमिथ्यात्वेनचाज्ञाननिवृत्तेरपिमिथ्यात्वात्मनिवृत्त्यज्ञानावश्यतियामित्वनेनरूनानामित्तिकिंचनत्वविशेषवत्वेनप्रनिपादितत्वाद
मीतिनतयाद्वैतव्याघातो मिथ्याभूतस्यतदविरोधित्वादित्यर्थः ॥ नचाज्ञाननिवृत्तेः कार्यत्वादुपादानेवाच्येन्त्वासवतदुपादानसत्त्वप्रसं
गस्तानाथमनस्यमर्वसामर्थ्यविकल्पत्वेनानुपपत्तेः दैनत्वाद्दनोऽविद्येवातदुपादानेवाच्यतथासमुक्तावपिविद्याप्रसंगइतिन
वाह्वौ वेद्युसम्यतितावकार्यस्यापादानजन्यत्वनि यमोनावकार्यस्यत्यर्थः ॥ नचैवमथ्याविद्यादेर्ध्वंसस्यासत्यत्वेऽविद्या
दःसत्यत्वप्रसंगः ॥ आत्मवदितिनत्याहध्वंसगत नित्वद्वित्वमच्यासत्यत्वासत्यत्वप्रतियोगिनाऽसत्यत्वसत्यत्वप्रयोजकं यः
त्यद्वंसस्यापि ध्वंसप्रसंगस्यासत्यत्वात्सत्यत्वंम स्याद्घटादेःसत्यत्वादित्यर्थः ॥ नचज्ञाननिवृत्तेरपिमिथ्यात्वे ज्ञानतत्कार्य
योरिवाज्ञानतत्कार्ययोरभ्युत्थानप्रसंगस्तथाचमुक्तावद्यज्ञानतत्कार्ययोरभ्युत्थानप्रतिवादिनिनिवृत्तेर्मिथ्यात्वादितिमिथ्याध्यस्याज्ञानात्म
संबंधज्ञानतत्कार्यवत्प्रसिद्धारणस्पर्शेइत्यपमित्यर्थः ॥ अथमिथ्यात्वादज्ञाननत्संबंधनकार्यात्यतमस्त्वसाध्यतेनत्वाहवानुवृत्तिरिति अनि
वृत्तिमत्वमुपाविरित्यर्थः ॥ यस्मादविद्यावर्त्तिरितिशयात्मसुखाप्राप्तिरनर्थविदुःखप्राप्तिश्चतस्मादविद्यानिवृत्तावशेषपुमर्थसिद्धिरि

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

युम्संकरनिप्रानश्यादिति॥ ॥३५॥ ॥ग्रंथसमाप्तोकर्त्तुर्नामापनिबध्नाति॥श्रीशारीरकेति॥अन्यद्वयप॥रेकवंशा श्राधेमनुप्रगति॥नविद्य
[illegible]तिलिमाहितीके [illegible] सब्ववाहे [illegible] धाविशा [illegible] लावासामाय्यावतस्याःकुलकार्यंनमः॥ ज्ञानिसर्वरत्नाहमिति क्लिपक्षस
कलाश्रासंक [illegible] र्वेष [illegible] नेदन्दुसवामीत्यत्रयथा॥ ॥आमायावयववुद्धिविनपरानंदवसावाविभुज्ञानाबुद्धिविध्याननाचुसवनि
[illegible]टीयकारो [illegible] रेकाविद्यानो [illegible] ॥ ब्रह्मात्मविद्याफलोमायायाधिरवीश्वरास्यजगतोयानिश्चि [illegible]
[illegible] तीयनो [illegible] तस्व [illegible] ॥ यदित्वमं [illegible] निदामयावा ब्रह्मशबमीक्षितेकिमन्यदिष्टोदिनव [illegible] १५
[illegible] यस्या [illegible] वामी शब्दसमुद्रमथ ॥ किंचलाल्दाधेतेनज्ञानेषुमुद्वमोज्ञनिलावंद्विकानंद्वधान्न [illegible] व
[illegible] तिस्य [illegible] षणाम [illegible] ॥ पाय [illegible] मसलीकर्त्तुमेनकिमागाव [illegible] शादादाखुगपदम [illegible] तेनें
[illegible] अथवाकस्यचिहि [illegible] खेरास्य [illegible] यराख [illegible] नेतद्रुपाणि॥ अज्ञाना [illegible] यतिना [illegible] तत्व [illegible]
[illegible] तव [illegible] नामन [illegible] निमचकराणं [illegible] किमेतद्यद्रुतकुसुम [illegible] तमा॥ किष्यभावी॥ममलि [illegible]
[illegible] विचित्रमहु [illegible] ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] महंस